Elias Canetti

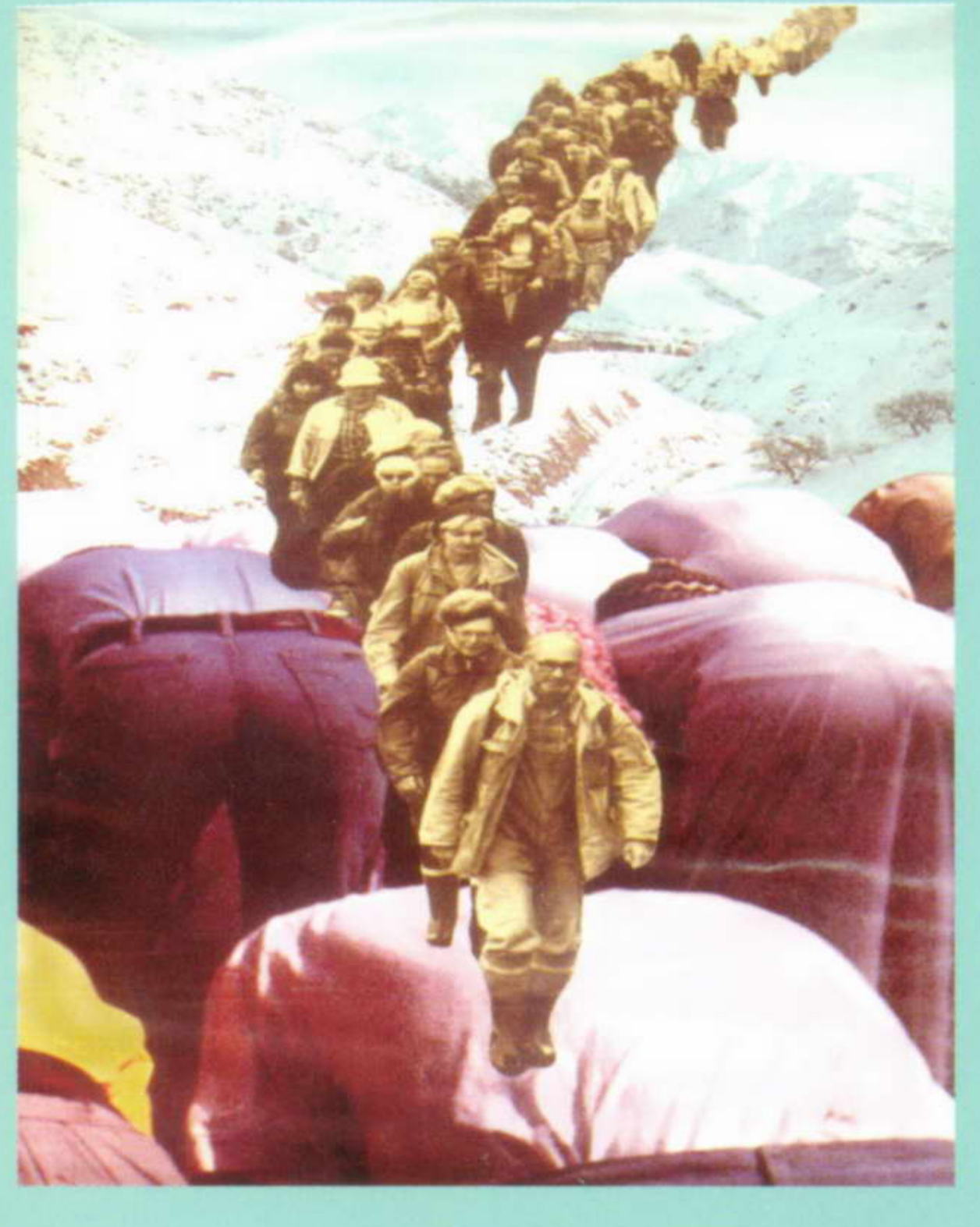

MASELE ŞI PUTEREA

NEMIRA

totem

Acest studiu alimentat de curiozitate şi de numeroase lecturi trebuie citit ca un jurnal de călătorie. Trebuie să te laşi dus de curentul care te poartă printre amintiri şi analize într-o lungă aventură ce străbate numeroase ţări şi enorm de multe cărţi.
Scopul este cel de a defini raportul care determină fenomenele de masă şi manifestările puterii. Războaiele mondiale, revoluţiile, nazismul, fascismul, cui se datorează, toate aceste escaladări ale violenţei?
Din abisurile dorinţei de a supravieţui cu orice preţ izbucneşte violenţa maselor, iar teama devine viciul puterii.
Analiza violentă, judecăţile intransigente, uneori pline de ură, sunt cele ale unui vizionar. Sociologia panicii se transformă în poem.
Totul porneşte de la ireductibila revoltă a individului care încearcă să supravieţuiască fără a-şi dilua conştiinţa de sine în nebunia dictatorului paranoic.

ISBN 973-569-514-6

www.nemira.ro

Elias Canetti

MASELE ȘI PUTEREA

Traducere din limba germană
de AMELIA PAVEL

Ediție îngrijită de Gina Argintescu-Amza

NEMIRA
2000

Coperta colecției: RĂZVAN LUSCOV

ELIAS CANETTI
MASSE UND MACHT
© 1992 Claassen Verlag GmbH, Hildesheim
© 1960 Claassen Verlag GmbH, Hamburg
© Editura Nemira, 2000

Difuzare:
S.C. Nemira & Co, Str. Ion Mihalache nr. 125, sector 1, București
Tel.: 224.14.28; 224.10.08; Tel./Fax: 224.18.50

e-mail: editura@nemira.ro
www.nemira.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CANETTI, ELIAS
Masele și Puterea / Elias Canetti ; trad. din lb. germană de Amelia Pavel. - București: Nemira, 2000
432 p.: 13x20 cm – (Totem)
ISBN 973-569-514-6

I. Pavel, Amelia (trad.)

32

MASELE

Cealaltă faţă a fricii de atingere

De nimic nu se teme omul mai mult decât de contactul cu necunoscutul. Vrem să *vedem* cine întinde mâna să ne prindă, vrem să-l recunoaştem sau cel puţin să putem să-l integrăm într-un context. Noaptea sau în întuneric, spaima provocată de o atingere poate să se intensifice, devenind panică. Nici măcar veşmintele nu oferă destulă siguranţă; se pot rupe uşor, uşor se poate ajunge prin ele până la carnea goală, netedă, fără apărare, a celui atacat.

Toate obstacolele şi distanţările pe care oamenii şi le-au creat sunt dictate de această frică de contact. Ne încuiem în case în care nimeni nu are voie să intre; numai în interiorul lor ne simţim măcar pe jumătate în siguranţă. Teama de hoţi nu se datorează numai intenţiilor lor prădătoare; ea este şi frica de gestul lor neaşteptat, subit, de „a apuca". Mâna, transformată în gheară, va fi mereu folosită ca simbol al acestei spaime. În dublul sens al cuvântului „a apuca" a pătruns mult din această stare de lucruri. Atingerea inofensivă, ca şi atacul periculos, sunt ambele cuprinse în acel cuvânt şi ceva din al doilea înţeles sună întotdeauna prioritar. „Apucarea", cuvântul de bază, s-a limitat însă în mod exclusiv la tâlcul nociv al termenului.

Această repulsie faţă de atingere nu ne părăseşte nici atunci când ne aflăm printre ceilalţi. Felul în care ne mişcăm pe stradă, în mulţime, în restaurante, în trenuri şi autobuze, este dictat de aceeaşi frică. Chiar şi acolo unde stăm foarte aproape de alţii, când îi putem privi şi examina în amănunt, evităm, pe cât se poate, a ne atinge de ei. Atunci când procedăm altfel, înseamnă că cineva ne-a plăcut, iar apropierea porneşte chiar de la noi.

Promptitudinea scuzei pe care o rostim în cazul unei atingeri neintenţionate, tensiunea cu care este aşteptată, reacţia puternică şi uneori violentă, dacă scuza nu apare; repulsia şi ura pe care o resimţim faţă de „infractor", chiar şi atunci când nu suntem siguri că el este „acela", tot acest nod de reacţii sufleteşti legate de atingerea cu ceva străin dovedeşte, prin

labilitatea lor extremă şi prin iritabilitatea lor, că este vorba aici de ceva foarte profund, de ceva mereu în stare de veghe, foarte riscant, ceva care nu-l mai părăseşte pe om niciodată din momentul când şi-a identificat limitele, graniţele propriei sale persoane. Chiar şi somnul, în timpul căruia suntem mult mai lipsiţi de apărare, poate fi foarte uşor perturbat de acest gen de frică.

Numai *masa* este cea în interiorul căreia omul poate fi mântuit de această frică de contact. Este unica situaţie în care o astfel de frică se întoarce în contrariul ei. Este vorba de acea masă compactă de care avem nevoie, în care se înghesuie trup lângă trup, compactă şi în componenta ei sufletească, în aşa fel încât nu mai suntem atenţi la cine ne „înghesuie". De îndată ce te-ai predat masei, nu te mai temi de atingerea ei. La modul ideal, acolo sunt cu toţii egali. Nu mai contează nici o diferenţă, nici măcar cea dintre sexe. Oricine te-ar înghesui, este ca şi cum ai fi tot tu. Îl simţi pe celălalt la fel cum te simţi pe tine. Totul se petrece atunci deodată ca şi cum ar fi vorba de *interiorul unuia şi aceluiaşi trup*. Poate că acesta este unul dintre motivele pentru care masa caută să se adune în atâta strânsoare: ea vrea să scape de frica unora de atingere cât mai deplin cu putinţă. Cu cât oamenii se înghesuie unii în alţii mai tare, cu atât se simt mai siguri că nu se tem unii de ceilalţi. Această transformare a fricii de atingere aparţine masei. Uşurarea care se răspândeşte în interiorul ei şi despre care va fi vorba şi în alt context atinge un înalt grad în densitatea ei maximă.

Mase deschise şi închise

Un fenomen la fel de enigmatic şi universal este masa care deodată apare undeva unde până atunci nu exista nimic. Câţiva, puţini oameni s-au strâns împreună – cinci sau zece sau doisprezece, nu mai mult. Nimic nu a fost anunţat, nimic nu era aşteptat. Şi, deodată, tot spaţiul se înnegreşte de oameni. Din toate părţile năvălesc alţii, s-ar părea că străzile nu au decât o direcţie. Mulţi nu ştiu ce s-a întâmplat; la întrebări nu au ce răspunde: totuşi se grăbesc să se afle acolo unde sunt cei mai mulţi. Este o decizie în mişcările lor care se deosebeşte foarte mult de expresia curiozităţii obişnuite. S-ar crede că mişcarea unora se transmite celorlalţi, dar nu este numai asta: toţi au un ţel. El există înainte ca să se fi găsit cuvintele care să-l exprime: ţelul este locul cel mai sumbru în care se află împreună cei mai mulţi oameni.

Sunt multe de spus despre această formă extremă a masei adunate spontan. De fapt, acolo unde apare în esenţa ei veritabilă, ea nici nu este atât de spontană pe cât pare. Oriunde altundeva însă, dacă facem abstracţie de cele cinci sau zece sau douăsprezece persoane de la care a pornit, masa este într-adevăr spontană. De îndată ce se constituie, vrea

neapărat să fie mai *mare*. Imboldul de a creşte este prima şi cea mai importantă însuşire a masei. Ea ţine să anexeze pe oricine poate fi contactat. Oricine se simte om i se poate alătura. Masa firească este masa *deschisă*: nu există nici o limită la creşterea ei. Ea nu recunoaşte case, uşi, încuietori; cei ce se baricadează, ferindu-se de ea, îi par suspecţi. „A fi deschisă" trebuie înţeles aici în toate sensurile, pretutindeni şi în toate direcţiile. Masa deschisă există atâta vreme cât creşte. Descompunerea ei se instalează de îndată ce creşterea ei se opreşte.

Căci o masă se descompune la fel de neaşteptat cum s-a alcătuit. În forma ei spontană, este o alcătuire sensibilă. Deschiderea ei, care îi favorizează creşterea, este în acelaşi timp şi primejdia ei. Presimţirea descompunerii care o ameninţă este mereu vie în ea. Printr-o creştere rapidă, ea încearcă s-o evite. Atâta vreme cât se poate, ea primeşte şi include orice; dar primind orice, trebuie să se destrame.

În contrast cu masa deschisă, care poate creşte la infinit, care este omniprezentă şi tocmai de aceea solicită un interes universal, se află masa *închisă*.

Aceasta renunţă la creştere şi îşi fixează atenţia pe stabilitate. Ceea ce frapează mai întâi la ea este caracterul *limitativ*. Masa închisă se instalează stabil. Îşi ocupă locul prin delimitare; spaţiul pe care îl va umple îi este repartizat. E comparabil cu un recipient, în care se toarnă un lichid, ştiindu-se cât lichid poate cuprinde. Accesul la acel spaţiu este calculat, nu se poate intra acolo oricum. Graniţa este respectată. Ea poate fi de piatră sau un zid solid. Poate să fie nevoie şi de un act special pentru intrare, poate că trebuie plătită o anume taxă pentru a intra. O dată ce s-a umplut spaţiul, nimeni nu mai este lăsat să intre. Chiar şi atunci când spaţiul este debordat, tot masa densă rămâne punctul principal al spaţiului închis. Cei ce se află afară nu-i aparţin cu adevărat. Limitarea împiedică o creştere dezordonată, dar îngreunează şi întârzie şi împrăştierea. Ceea ce se sacrifică astfel în privinţa creşterii, se câştigă în stabilitate. Ea va fi ferită de influenţe exterioare, care i-ar putea fi duşmănoase şi periculoase. În mod deosebit, ea contează însă pe *repetiţie*. Datorită perspectivei unei noi reuniuni, masa îşi face mereu iluzii în privinţa dizolvării ei. Clădirea o aşteaptă, pentru ea există, şi atâta vreme cât există, se vor regăsi împreună în acelaşi fel. Spaţiul le aparţine, şi chiar în caz de reflux, vidul îi aminteşte de vremea fluxului.

Descărcarea

Cel mai important proces care se desfăşoară în interiorul masei este *descărcarea*. Înaintea ei, masa de fapt nici nu există, abia descărcarea o realizează cu adevărat. Ea reprezintă clipa în care toţi cei ce-i aparţin se eliberează de diferenţe şi se simt *identici*.

Prin diferenţe trebuie înţelese mai ales cele de ordin exterior – diferenţe de rang, de situaţie, de avere. Oamenii sunt, fiecare în parte, mereu conştienţi de aceste diferenţe. Ele îi apasă din greu şi îi constrâng insistent să se despartă. Omul stă pe un loc determinat, sigur, şi tot ce se apropie de el este ţinut la distanţă cu gesturi justificative pline de efect. Ca o moară de vânt pe un şes uriaş, aşa stă acolo, expresiv şi mobil; până la moara următoare nu mai este nimic. Toate ale vieţii, aşa cum le ştie, sunt alcătuite pe distanţări, casa în care se închide, pe sine şi averea lui, poziţia pe care o deţine, rangul spre care tinde – toate servesc la crearea, consolidarea şi mărirea *distanţelor*. Libertatea oricărui gest interior de la unul spre celălalt este blocată. Impulsuri şi contraimpulsuri se sting, ca sorbite în nisip. Nimeni nu poate ajunge la celălalt, nici în apropierea lui, nici la altitudinea lui. Ierarhii strict stabilite în toate domeniile vieţii nu permit nimănui să-i abordeze pe cei sus-puşi, nici să se coboare altfel decât aparent spre cei de jos. Aceste distanţe sunt echilibrate diferit între ele în funcţie de o societate sau alta. Unele pun accentul pe diferenţele de origine, altele pe diferenţele de ocupaţie sau de avere.

Nu este vorba aici să caracterizăm aceste ierarhii, fiecare în parte. Esenţialul este că ele sunt prezente peste tot, că se cuibăresc pretutindeni în conştiinţa oamenilor şi determină în chip decisiv comportamentul lor faţă de ceilalţi. Satisfacţia de a se afla mai sus decât ceilalţi nu compensează pierderea libertăţii de mişcare. În spaţiul acestor distanţe, omul se rigidizează şi se întunecă. E apăsat de aceste poveri şi nu poate înainta. Uită că el însuşi s-a împovărat cu ele şi jinduieşte după eliberare. Dar cum să se elibereze de unul singur? Orice ar face în acest scop şi cu oricâtă hotărâre, s-ar afla mereu printre alţii, care îi zădărnicesc efortul. Atâta vreme cât aceştia ţin ferm la diferenţele lor, nu se poate apropia cu nimic de ei.

Numai strânşi laolaltă oamenii se pot elibera de poverile distanţării. Este tocmai ceea ce se întâmplă în interiorul maselor. Prin şocul *descărcării*, ceea ce îi desparte pe oameni dispare şi toţi ajung să se simtă *egali*. În acea densitate în care de abia există un spaţiu între unul şi altul, unde se înghesuie corp lângă corp, fiecare este tot atât de aproape de celălalt ca de sine însuşi. *Uşurarea* derivată de aici este imensă. De dragul unei astfel de clipe fericite, în care nimeni nu este mai *mult* şi mai bun decât celălalt, se transformă oamenii în masă.

Dar clipa descărcării, atât de jinduită şi de fericită, poartă în sine propria-i primejdie, fiindcă suferă de o iluzie fundamentală: aceea că oamenii care, deodată, se simt egali, nu au devenit cu adevărat şi pentru totdeauna egali. Ei se întorc la casele lor separate şi se culcă în paturile lor, fiecare. Îşi păstrează averea şi nu renunţă la renumele lor. Nu-şi repudiază rudele şi nici nu-şi părăsesc familiile. Numai în cazul unor convertiri serioase există oameni care renunţă la vechile legături şi intră în alte relaţii.

Astfel de uniuni, care prin natura lor nu pot primi decât un număr limitat de membri şi trebuie să-şi asigure existenţa prin anumite reguli stricte, eu le numesc cristalizări ale masei. Despre funcţia lor voi mai vorbi pe larg.

Masa în sine se descompune. Ea simte această dezmembrare, se teme de ea şi nu poate să subziste decât dacă procesul descărcării continuă cu alţi oameni noi, care i se ataşează. Numai *sporirea* masei îi împiedică pe cei ce fac parte din ea să se târască înapoi la poverile lor particulare.

Patima distrugerii

Despre patima distrugerii proprie maselor se vorbeşte adesea; este prima trăsătură care sare în ochi în legătură cu ele şi nu se poate tăgădui că ea există pretutindeni, în cele mai diverse ţări şi culturi. Ea este mereu constantă şi condamnată, dar niciodată cu adevărat explicată.

Masa distruge de preferinţă case şi obiecte. Deoarece adesea este vorba de lucruri fragile – cum ar fi ferestrele, oglinzile, vasele, tablourile, farfuriile – există tendinţa de a se crede că tocmai fragilitatea acestor obiecte incită masa la actul de distrugere. Este desigur adevărat că zgomotele distrugerii, ale spargerii vaselor, ferestrelor, contribuie considerabil la plăcerea de a o face: sunt nişte puternice sonorităţi ale vieţii, ca cele ale unei noi fiinţe venite pe lume, ca ţipetele unui nou-născut. Faptul că este atât de uşor să le provoci, le măreşte succesul, toate lucrurile par să ţipe la un loc cu oamenii, iar zăngăniturile devin aplauzele obiectelor. O nevoie specială de a provoca acest gen de zgomot pare să stea la începutul evenimentelor, atunci când încă nu s-au adunat prea mulţi participanţi şi încă nu s-a întâmplat nimic sau mai nimic. Gălăgia promite întăririle aşteptate şi de bun augur pentru faptele viitoare. Ar fi însă o eroare să credem că decisivă în această situaţie ar fi uşurinţa cu care se sparg lucrurile. Au fost cazuri în care s-au atacat sculpturi de piatră şi atacatorii nu s-au potolit până când operele nu au fost mutilate şi de nerecunoscut. Creştinii au distrus capete şi braţe ale zeilor greci. Reformaţii şi revoluţionarii au smuls imagini de sfinţi. Uneori de la înălţimi periculoase şi adesea piatra care urma să fie sfărâmată era atât de dură, încât scopul nu putea fi atins decât pe jumătate.

Distrugerea unor opere de artă reprezentând ceva înseamnă distrugerea unor ierarhii care nu mai sunt recunoscute. Sunt atacate diferenţele şi distanţele stabilite de comunitate, vizibile pentru oricine. Soliditatea lor era expresia permanenţei lor; ele dăinuiau de mult, aşa se credea, chiar dintotdeauna, verticale şi de neclintit; şi era cu neputinţă să te apropii de ele cu intenţii duşmănoase. Acum ele sunt doborâte şi prefăcute în ruine. *Descărcarea* s-a împlinit prin această acţiune.

Totuşi ea nu merge întotdeauna atât de departe. Distrugerea obişnuită, de care am vorbit la început, nu este decât o agresiune împotriva oricărui fel de *graniţe*. Ferestrele şi uşile sunt ale caselor, ele sunt fragmentul cel mai vulnerabil al separării de exterior. Atunci când uşile şi ferestrele au fost sparte, casa şi-a pierdut individualitatea. Oricine poate intra acolo când are chef, nimeni şi nimic nu mai este ocrotit. În aceste case, aşa se crede, se află de obicei oameni care caută să se izoleze de masă, duşmanii ei. Acum, ceea ce îi desparte a fost distrus. Între ei şi masă nu mai există nimic. Ei pot ieşi de acolo şi pot să i se alăture. Pot fi aduşi de acolo.

Dar mai este încă ceva. Omul are el însuşi sentimentul că, integrat în masă, îşi depăşeşte limitele propriei sale persoane. El se simte uşurat că sunt înlăturate toate distanţele care-l aruncau înapoi în propria sa fiinţă şi-l întemniţau în ea. Prin înlăturarea poverilor distanţării se simte liber, iar libertatea lui înseamnă depăşirea acestor limite. Ceea ce i se întâmplă lui trebuie să li se întâmple şi altora; şi de la ei aşteaptă aceleaşi lucruri. O oală de lut îl irită fiindcă nu reprezintă decât o circumscriere. O casă îl irită cu uşile ei încuiate. Riturile şi ceremoniile, tot ceea ce păstrează distanţele, îl ameninţă şi îi par de nesuportat. În asemenea recipiente preexistente se va încerca oriunde returnarea masei fărâmiţate. Ea îşi urăşte viitoarele ei închisori, care i-au fost întotdeauna închisori. Masei ca atare totul i se pare a fi Bastilia.

Cel mai impresionant mijloc de distrugere este *focul*: poate fi văzut de departe şi atrage. Distruge în mod irecuperabil. După un incendiu, nimic nu mai este cum era odată. Masa care incendiază se consideră irezistibilă. Totul i se va alătura în timp ce focul se răspândeşte. El va nimici tot ceea ce este duşmănos. După cum se va vedea, focul este cel mai puternic simbol existent al masei. După distrugere trebuie, ca şi ea, să se stingă.

Declanşarea

Masa *deschisă* este masa propriu-zisă, care se lasă în voia impulsului ei de a se amplifica. O masă deschisă nu are un sentiment sau o imagine clară despre *dimensiunea* pe care ar putea-o atinge. Ea nu este legată de nici o construcţie pe care s-o cunoască şi s-o realizeze. Măsura ei nu este stabilă; ea doreşte să crească la infinit şi de aceea are nevoie de tot mai mulţi oameni. În această stare elementară, masa atrage cel mai mult atenţia. Totuşi, rămâne ceva neobişnuit în înfăţişarea ei şi, deoarece sfârşeşte întotdeauna prin a se descompune, nu este percepută în dimensiunea ei reală. Poate că nici în continuare nu ar fi fost privită cu seriozitatea cuvenită, dacă creşterea enormă a populaţiei de pretutindeni şi

rapida dezvoltare a oraşelor, caracteristice epocii noastre moderne, nu i-ar fi dat tot mai frecvent ocazia să se formeze.

Masele *închise* ale trecutului, despre care vom mai vorbi, au devenit toate instituţii familiare. Starea ciudată în care ajungeau adesea participanţii părea un lucru firesc: mereu oamenii se întruneau laolaltă cu un scop bine determinat, fie el de natură religioasă, festivă sau războinică, iar scopul părea să sfinţească situaţia. Cine lua parte la o predică era cu siguranţă convins că ceea ce îl interesa era predica şi ar fi fost mirat şi poate chiar indignat dacă cineva i-ar fi explicat că marele număr de asistenţi îi oferea mai multă satisfacţie decât predica în sine. Toate ceremoniile şi regulile, care ţin de asemenea instituţii, erau în fond prevăzute pentru *captarea* maselor: mai bine o biserică sigură plină de credincioşi decât nesiguranţa unei lumi întregi. În regularitatea frecventării bisericii, în repetiţia familiară şi precisă a anumitor ritualuri i se asigură masei ceva ce se aseamănă cu o trăire îmblânzită a propriei ei existenţe. Aceste lucruri îndeplinite la date fixe devin un succedaneu pentru nevoi de o natură mai dură şi mai violentă. Poate că astfel de sisteme ar fi fost suficiente, dacă numărul oamenilor ar fi rămas aproximativ acelaşi. Dar tot mai mulţi au alergat spre oraşe, înmulţirea populaţiei în ultimele sute de ani a progresat cu viteză crescândă. În acest fel au apărut stimulii pentru formarea unor mase noi şi tot mai mari, şi nimeni, nici cea mai experimentată şi rafinată conducere, n-ar fi fost în stare să le stăvilească în condiţiile unor astfel de premise.

Toate revoltele împotriva unui ceremonial depăşit, pe care istoria religiilor nu le pomeneşte, sunt îndreptate contra restrângerii masei, doritoare în sfârşit să-şi trăiască din nou dezvoltarea. Ne gândim la predica de pe munte din Noul Testament: ea se desfăşoară în aer liber, mii de oameni pot s-o asculte şi nu există nici o îndoială că este îndreptată împotriva agitaţiei ceremonialelor restrictive ale templului oficial. Ne gândim la tendinţa creştinismului paulinic de a ieşi din graniţele naţionale şi de neam ale iudaismului şi de a deveni o credinţă universală pentru toţi oamenii. Ne gândim la dispreţul budismului faţă de sistemul de caste al Indiei din acele vremuri.

Dar istoria *internă* a fiecărei religii universale este bogată în evenimente cu înţelesuri asemănătoare. Întotdeauna templul, casta şi biserica sunt prea strâmte. Cruciadele duc la formarea unor mase a căror mărime nu ar fi putut fi cuprinsă de nici un edificiu bisericesc al acelei vremi. Locuitorii unor oraşe întregi se transformă în spectatori la execuţia unor condamnaţi, iar apoi mai şi merg din oraş în oraş. Wesley îşi edifică, încă din secolul al XVIII-lea, mişcarea lui de idei şi predicile în aer liber. El este conştient de enormele lui mase de ascultători; uneori îşi face socoteala în jurnalul său câţi vor fi fost acei care l-au ascultat la o dată sau alta. Ieşirea explozivă din lăcaşurile închise înseamnă, de fiecare dată, că masa vrea să-şi recupereze vechea ei plăcere de a se amplifica subit, rapid şi fără limite.

Numesc *izbucnire* trecerea subită a unei mase *închise* la condiţia de masă *deschisă*. Acest demers este frecvent, totuşi nu trebuie înţeles în sensul strict spaţial. Adesea, lucrurile arată ca şi cum o masă s-ar scurge dintr-un spaţiu în care era bine ocrotită, inundând piaţa şi străzile unui oraş unde atrage totul spre ea, este expusă la orice şi îşi lasă totalmente frâu liber. Mai important însă decât acest demers exterior este cel interior care îi corespunde: nemulţumirea faţă de numărul limitat al participanţilor şi voinţa subită de a-i atrage, hotărârea pătimaşă de a-i contacta *pe toţi*.

De la Revoluţia franceză încoace, aceste izbucniri au luat forme pe care le resimţim ca moderne. Poate pentru că masa s-a eliberat atât de mult de substanţa religiilor tradiţionale ne este de atunci încoace mai uşor s-o sesizăm în nuditatea ei, am spune oarecum biologic, fără acele noime transcendentale şi ţeluri de care s-a lăsat inoculată în trecut. Istoria ultimilor 50 de ani s-a acutizat prin înmulţirea rapidă a unor astfel de izbucniri; chiar şi războaiele se includ aici, devenind războaie de mase. Masa nu se mai mulţumeşte cu condiţionări pioase şi promisiuni, ea vrea să-şi trăiască pe cont propriu marea emoţie a forţei ei animalice şi a pasiunii, folosindu-se neîncetat de prilejurile şi solicitările sociale care i se oferă.

Este important să stabilim mai întâi că masa nu se simte niciodată sătulă. Atâta vreme cât mai există un om pe care să nu-l fi înhăţat, ea îşi manifestă apetitul. Nimeni nu poate spune cu certitudine dacă l-ar păstra şi pe el după ce i-ar cuprinde pe toţi ceilalţi oameni – dar lucrul e probabil. Încercările ei de a se menţine trădează o oarecare neputinţă. Singura cale deschisă şi promiţătoare e formarea unei mase îngemănate, în care o masă s-ar lua la întrecere, s-ar măsura cu cealaltă. Cu cât forţa şi intensitatea celor intrate în competiţie sunt mai apropiate, cu atât viaţa lor e mai lungă.

Sentimentul persecuţiei

Printre trăsăturile cele mai frapante ale vieţii unei mase se află ceva ce ar putea fi denumit un sentiment al persecuţiei, o sensibilitate şi iritabilitate mânioase împotriva unor duşmani consideraţi o dată pentru totdeauna ca atare. Pot aceştia să întreprindă orice ar voi, pot să procedeze dur sau cu amabilitate, pot fi solidari sau nepăsători, aspri sau blânzi – totul se interpretează ca şi cum ar izvorî dintr-o răutate de nezdruncinat, dintr-o atitudine nefavorabilă faţă de masă, dintr-o intenţie preconcepută de a o distruge, făţiş sau pe ascuns. Pentru a explica acest sentiment al persecuţiei şi duşmăniei, trebuie din nou să pornim de la faptul fundamental că masa, o dată constituită, tinde să se amplifice rapid. Cu privire la forţa şi modul neabătut în care se extinde, ne putem cu greu face o idee exagerată. Atâta vreme cât se simte în creştere – de pildă în situaţii

revoluționare, care încep cu mase mici, dar foarte tensionate – orice se opune creșterii ei e resimțit ca o încercuire. Poate fi risipită și destrămată de poliție, dar asta nu are decât un efect temporar – o simplă mână alungând un roi de muște. Masa poate fi însă atacată și dinăuntrul ei, prin opoziția față de revendicările care au dus la constituirea ei. Cei mai slabi se retrag în aceste condiții; cei care tocmai voiau să adere, se întorc de la jumătatea drumului.

Atacul exterior asupra masei nu face decât s-o întărească. Cei dispersați fizic se vor simți cu atât mai mult atrași să se reunească. Atacul venit *dinăuntru* este, dimpotrivă, mult mai periculos. O grevă care a obținut anumite avantaje se destramă văzând cu ochii. Atacul venit dinăuntru face apel la poftele individuale. El este resimțit de mase ca o mită, ca „imoral", de vreme ce merge împotriva convingerilor lor clare și nepătate. Oricine face parte dintr-o asemenea masă duce în sinea sa un mic trădător care dorește să mănânce, să bea, să iubească și să aibă liniște. Atâta vreme cât își rezolvă aceste probleme în anexă și nu face prea mult caz de ele, este lăsat în pace. Însă de îndată ce se face auzit mai tare, începe să fie temut și urât. Se știe atunci că a dat ascultare ispitirilor dușmane. Masa este un fel de cetate asediată, dar de două ori asediată: îl are pe dușman în fața zidurilor, dar îl are și în pivniță. În timpul luptei își atrage tot mai mulți aderenți. În fața tuturor porților se adună noii prieteni ai masei și ei cer cu violență intrarea. În clipe favorabile, această cerere este acceptată; dar există și cazul când ei se cațără peste ziduri. Orașul se umple tot mai mult cu luptători; totuși fiecare își aduce cu el pe micul invizibil trădător, care se retrage cu mare viteză în pivniță. Asediul constă în faptul că noii veniți sunt căutați pentru a fi prinși. Pentru dușmanii de afară, zidurile sunt mai importante decât pentru asediații dinăuntru. Asediatorii sunt cei care tot zidesc și le înalță. Ei încearcă să-i mituiască pe noii aderenți și dacă nu-i pot opri în nici un fel au grijă ca micul trădător din fiecare să adune în el, în drumul spre oraș, destulă dușmănie.

Sentimentul persecuției nu înseamnă, pentru masă, altceva decât sentimentul acestei duble amenințări. Zidurile de afară se strâmtează, pivnițele dinăuntru sunt tot mai adâncite. Manevrele dușmanului sunt la vedere când lucrează la ziduri; în pivnițe, sunt secrete și perfide.

Numai că lucrurile sunt, în cazul unor asemenea imagini, doar parțial adevărate. Cei care vin din afară și vor să intre în oraș nu sunt numai noi aderenți, nu reprezintă numai întăriri și sprijin, ci sunt și o *hrană* pentru mase. O masă care nu se amplifică se află în stare de post. Există mijloace de a îndura acest post; religiile și-au format în această privință o mare măiestrie. Vom arăta cum marile religii universale izbutesc să-și păstreze masele, fără ca ele să se amplifice în mod acut și violent.

Religiile universale şi îmblânzirea maselor

Religiile cu pretenţie de universalitate şi recunoscute ca atare îşi schimbă curând accentul propagandei lor. La început îşi propun să-i atragă şi să-i capteze pe toţi cei care pot fi atraşi şi captaţi. Masa, în ochii lor, are un caracter universal; fiecare suflet în parte le interesează şi orice suflet trebuie să devină al lor. Dar lupta care va trebui purtată duce treptat la un soi de respect disimulat faţă de adversar, ale cărui instituţii sunt deja construite. Constată cât le este de greu să se menţină. De aceea instituţiile, care să garanteze soliditatea şi stabilitatea, li se par tot mai importante. Stimulaţi de instituţiile adversarilor, fac tot posibilul să creeze şi ele unele; iar dacă reuşesc, acestea devin lucrul cel mai important. Ponderea instituţiilor, care dobândesc o viaţă proprie, domoleşte treptat impetuozitatea propagandei iniţiale. Bisericile sunt clădite în aşa fel încât să poată cuprinde credincioşii deja existenţi. Mărirea spaţiilor bisericeşti se face cu rezervă şi grijă, numai atunci când este cu adevărat nevoie. Există o puternică tendinţă de a grupa credincioşii existenţi în unităţi separate. Tocmai pentru că acum s-au înmulţit, riscul destrămării devine foarte mare, un pericol împotriva căruia trebuie mereu luate măsuri. Marile religii istorice au un simţ, am zice înnăscut, pentru intuirea vicleniilor masei. Propriile lor tradiţii, care au un caracter obligatoriu, instruiesc cu privire la creşterea lor, neaşteptată, subită. Povestirile lor despre convertirile maselor li se par minunate şi aşa şi sunt. În mişcările separatiste, de care bisericile se tem şi pe care le persecută, aceleaşi minuni se îndreaptă împotriva lor, iar loviturile suferite pe propriul lor corp sunt dureroase şi de neuitat. Ambele situaţii – creşterea rapidă în perioada de început şi decăderea nu mai puţin rapidă mai târziu – întreţin mereu vie neîncrederea Bisericii faţă de mase.

Ceea ce îşi doreşte Biserica, spre deosebire de mase, este o *turmă*. Există obiceiul de a-i privi pe credincioşi ca pe nişte oiţe, lăudabile pentru ascultarea lor. La tendinţa existenţială a maselor de a se amplifica rapid, Biserica renunţă cu totul. Toate bisericile se mulţumesc cu ficţiunea temporară a egalităţii dintre credincioşi, care nu este niciodată prea strict realizată; doar într-o anume concentrare, ţinută în limite rezonabile şi într-o direcţie precis indicată. Ţelul îl situează cu plăcere la o mare depărtare, într-o lume de dincolo, în care nu poţi intra de îndată, în timpul vieţii, şi pe care trebuie s-o câştigi cu multe eforturi şi umiliri. Treptat direcţia devine cea mai importantă. Cu cât mai depărtat este ţelul, cu atât perspectiva lui de a se menţine este mai mare. În locul celuilalt principiu, aparent indispensabil, al creşterii, se aşează ceva total diferit: repetiţia.

În anumite lăcaşuri, la anumite intervale de timp, credincioşii sunt chemaţi să se adune pentru a fi transpuşi, prin intermediul unor ceremoniale mereu identice, într-o îmblânzită „stare de masă", care îi impresionează fără

a deveni periculoasă şi cu care ei se obişnuiesc. Sentimentul unităţii lor le este oferit *dozat*. De justeţea acestei dozări depinde stabilitatea Bisericii.

Oriunde oamenii s-au obişnuit cu experienţa aceasta repetată cu precizie şi delimitată cu precizie din bisericile sau templele lor, ei nu se mai pot dispensa de ea. Ajung să fie dependenţi de ea ca de hrană sau de tot ceea ce constituie existenţa lor. O interdicţie a cultului lor, oprimarea religiei printr-un edict statal, nu poate rămâne fără urmări. Perturbarea acestei gospodăriri atent echilibrate a vieţii de masă trebuie să ducă după un timp la izbucnirea unei mase *deschise*. Aceasta va avea apoi toate trăsăturile elementare deja cunoscute. Va apuca în viteză tot ce e în jur. Va realiza o egalitate reală în locul celei fictive. Îşi asigură acum o densitate nouă şi mult mai intensă. Renunţă, pentru moment, la acel ţel îndepărtat şi greu de atins pentru care fusese educată şi îşi plasează altul, *aici*, în ambianţa nemijlocită a acestei vieţi, în concreteţea ei.

Toate religiile interzise brusc se răzbună printr-un soi de *laicizare*. Într-o izbucnire de mare şi neaşteptată sălbăticie, caracterul credinţei lor se schimbă total, fără ca ele însele să înţeleagă natura acestei schimbări. O iau drept vechea lor credinţă şi consideră că îşi respectă în continuare cele mai adânci convingeri. În realitate însă au devenit brusc cu totul altele, cu un simţ acut şi singular al masei deschise pe care acum o formează şi din care nu vor cu nici un preţ să decadă.

Panica

Starea de panică într-un teatru creează, după cum s-a observat adesea, *o destrămare* a masei. Cu cât oamenii erau mai legaţi între ei de spectacol, cu cât mai precis conturată era forma teatrului care îi reunea din exterior, cu atât mai violent se produce destrămarea.

Poate însă exista şi situaţia în care spectacolul în sine să nu fi generat o masă de oameni. Adesea publicul nu este captivat şi rămâne laolaltă numai fiindcă se află deja acolo. Ceea ce piesa nu a reuşit să realizeze, poate face imediat un *incendiu*. La fel de primejdios pentru oameni ca pentru animale, focul este cel mai puternic şi mai vechi simbol al maselor. Ameninţarea unui foc împinge la tensiune maximă sentimentul publicului de a exista ca masă, indiferent dacă până atunci l-a avut sau nu. Din cauza primejdiei comune, evidente, ia naştere o spaimă comună tuturor. Pentru scurt timp, publicul devine un adevărat conglomerat, o masă. Dacă nu s-ar afla într-un teatru, ar putea să fugă ca o turmă de animale şi, prin mişcări îndreptate în aceeaşi direcţie, să mărească energia fugii. Spaima activă de acest fel a masei constituie marea expe-

rienţă colectivă a tuturor animalelor care trăiesc în turme şi care se salvează împreună, fiind bune alergătoare.

Dimpotrivă, la teatru masele sunt nevoite să se destrame în modul cel mai violent. Uşa prin care fiecare trebuie să treacă, pe care fiecare o vede, în care fiecare se vede, complet desprins de toţi ceilalţi, e cadrul unei imagini care pune curând stăpânire pe el. În felul acesta masa de oameni, concentrată la maxim până adineaori, e brutal silită să se destrame. Revirimentul se manifestă prin dezlănţuirea violentă a impulsurilor individuale: oamenii se împing, se izbesc, tropăie sălbatic. Cu cât fiecare se luptă mai înverşunat pentru propria lui viaţă, cu atât devine mai evident că lupta se dă *împotriva* celorlalţi care, jur-împrejur, reprezintă tot atâtea obstacole. Ei stau acolo ca nişte scaune, balustrade, uşi închise, însă cu deosebirea că poziţia lor e de atac. Împing încolo şi încoace, după cum le convine sau încotro sunt împinşi ei înşişi. Nu sunt cruţaţi nici copiii, femeile, bătrânii, nu se face nici o deosebire între ei şi bărbaţi. Este o stare de spirit specifică maselor, în care toţi sunt egali; şi în timp ce tu însuţi nu te mai simţi ca făcând parte din masă, eşti încă înconjurat de ea. Panica este o destrămare a masei în masă. Individul se smulge şi vrea să scape din ea, periclitată cum e în ansamblul ei. Însă fiind inclus fizic în ea, e silit s-o atace. A se lăsa în voia ei ar însemna să piară, de vreme ce ea însăşi e ameninţată cu pieirea. În asemenea clipe, tot accentul cade pe unicitatea sa individuală. Prin lovituri şi îmbrânciturі, provoacă tot lovituri şi îmbrânciturі. Cu cât împarte mai multe, cu atât se simte mai evident *pe sine*, îşi conştientizează mai clar conturul propriei persoane. E ciudat să observi cum masa trezeşte în cel care se zbate în interiorul ei un efect similar incendiului. Ca vederea neaşteptată a unei flăcări sau ca strigătul „Foc!", aşa se produce; se joacă aidoma flăcărilor cu omul care încearcă să scape. Oamenii pe care îi îmbrânceşte sunt pentru el ca nişte obiecte arzătoare, atingerea lor este duşmănoasă, fiecare porţiune a trupului său se sperie de ele. Oricine stă în drum este contaminat de acest spirit duşmănos al focului; felul în care el se extinde, cum treptat te învăluie, cum în cele din urmă te cuprinde în întregime, seamănă foarte bine cu comportamentul maselor care te ameninţă din toate părţile. Mişcările imprevizibile din interiorul lor, ţâşnirea unui braţ, a unui pumn, a unui picior sunt ca flăcările focului, care pot să-şi arunce limbile deodată şi de peste tot. Focul, ca un incendiu de pădure sau de stepă, *este* o masă duşmănoasă şi un sentiment acut al acestui fapt se poate trezi în fiecare om. Focul, ca simbol al ei, a intrat în organizarea sufletească a omului şi-i alcătuieşte o componentă constantă. Orice fel de a călca brutal oamenii pe picioare, atât de frecvent şi cunoscut în caz de panică şi atât de lipsit de sens, nu este altceva decât *a călca în picioare* focul.

Văzută ca destrămare, panica poate fi înlăturată numai în măsura în care se prelungeşte starea iniţială a spaimei unanime a masei. Într-o biserică ameninţată, se poate constata că oamenii se roagă cu o teamă

comună aceluiaşi Dumnezeu comun, în a cărui mână stă puterea de a stinge focul printr-un miracol.

Masele circulare

Nişte mase de două ori închise pot fi întâlnite în *arenă*. Nu este lipsită de interes cercetarea acestei stranii însuşiri.

O arenă este bine delimitată faţă de exterior. Deosebirea este vizibilă de departe. Locul ei în oraş, spaţiul pe care-l absoarbe, este cunoscut de toţi. O simţim unde se află chiar şi atunci când nu ne gândim la ea. Apelurile ei ajung departe. Când este deschisă în partea de sus, ceva din viaţa care se petrece în interiorul ei se transmite oraşului din jur.

Oricât ar fi însă de tulburătoare aceste informaţii, afluenţa fără piedici spre arenă nu este posibilă. Numărul de locuri pe care le cuprinde este limitat. Desimea ei are un scop. Locurile sunt aşezate astfel ca ocupanţii să nu se înghesuie prea tare. Oamenii trebuie să se simtă comod. Să poată vedea bine, fiecare de pe locul lui, şi să nu se deranjeze reciproc.

Spre exterior, faţă de oraş, arena prezintă un zid fără viaţă. În interior ridică un zid de oameni. Toţi cei prezenţi întorc oraşului *spatele*. Ei s-au eliberat de structura urbană, de zidurile, de străzile ei. Pe durata şederii lor în arenă nu se sinchisesc de nimic din ceea ce se întâmplă în oraş. Viaţa relaţiilor, deprinderilor şi obiceiurilor o lasă acolo afară. Faptul de a fi împreună în număr mare este asigurat pentru o bucată de vreme, surescitarea le-a fost promisă – dar cu o condiţie esenţială: ca defularea lor să se petreacă în *interior*. Rândurile sunt aşezate unul deasupra altuia, pentru ca toţi să poată vedea ceea ce se petrece jos în arenă. Rezultatul este că masele se află între ele faţă în faţă. Fiecare are în faţă o mie de oameni şi de capete. Câtă vreme individul este prezent, sunt cu toţii prezenţi. Ceea ce îl emoţionează pe el, îi emoţionează şi pe ceilalţi, iar el *vede* acest lucru. Locul lor se află la o oarecare distanţă de al lui; particularităţile care de obicei îi deosebesc, definindu-i ca indivizi, dispar. Toţi încep să semene unii cu alţii şi se comportă în acelaşi fel. Fiecare observă la ceilalţi numai ceea ce îl preocupă şi-l satisface şi pe el acum. Emoţia vizibilă a celorlalţi o amplifică şi pe a lui.

Masele ce se oferă ele însele ca spectacol nu se scindează astfel, spaţial vorbind, nicăieri. Cercul pe care-l formează este închis. Nimic nu-i scapă acestei mase. Cercul alcătuit din acele chipuri fascinate suprapuse are o ciudată omogenitate. Cuprinde şi conţine tot ceea ce se petrece jos. Nimeni nu se poate desprinde, nimeni nu vrea să plece. Orice lacună în acest cerc ar putea fi semnalul unei destrămări ulterioare. Nu există însă nici o lacună: aceste mase sunt claustrate, atât spre exterior cât şi în sinea lor, deci de două ori închise.

Însuşirile maselor

Este potrivit ca înainte de a întreprinde o *împărţire* a maselor, să sintetizăm pe scurt principalele lor trăsături. Trebuie relevate următoarele patru:

1) *Masele vor ca numărul lor să crească mereu.* Această creştere nu are limite naturale. Acolo unde astfel de limite sunt create artificial, adică în toate instituţiile care sunt folosite pentru conservarea tipului de mase închise, o explozie a lor este întotdeauna posibilă şi, din când în când, chiar are loc. Sisteme prin care creşterea maselor să fie împiedicată o dată pentru totdeauna şi care să fie absolut sigure nu există.

2) *În interiorul maselor există egalitate.* Ea este absolută, indiscutabilă şi nu este niciodată problematizată de masele înseşi. Importanţa ei este atât de fundamentală, încât condiţia de a fi a maselor ar putea fi definită exact ca o stare de egalitate absolută. Un cap este un cap, un braţ este un braţ, despre deosebiri între ele nu poate fi vorba. De dragul acestei egalităţi se formează masele. Tot ce le-ar putea distrage de la această idee este trecut cu vederea. Toate revendicările justiţiare, toate teoriile despre egalitate îşi extrag în ultimă instanţă energia din această trăire a realităţii, pe care oricine în felul său o cunoaşte din experienţa maselor.

3) *Maselor le place densitatea.* Desimea lor nu poate fi niciodată prea mare. Nimic să nu le stea împotrivă, nimic să nu le despartă, pe cât posibil să nu fie decât pe deplin ele însele. Simţul celei mai accentuate desimi îl au în clipa defulării. Va fi cândva posibil să se definească şi să se evalueze mai îndeaproape această desime.

4) *Masele au nevoie de o direcţie.* Ele se mişcă îndreptându-se către ceva. Direcţia, comună tuturor aparţinătorilor, întăreşte sentimentul egalităţii. Un ţel ce se află dincolo de individ şi coincide cu preocupările tuturor izgoneşte ţelurile particulare, diferite, care ar însemna moartea maselor. Pentru stabilitatea lor, o direcţionare este indispensabilă. Teama de destrămare, mereu vie în conştiinţa lor, face posibilă conducerea lor spre anumite scopuri. Masele subzistă atâta vreme cât au un ţel încă neatins. Totuşi mai există în mase încă o obscură tendinţă spre mişcare ce duce la alcătuiri noi şi superioare. Adesea este imposibil să se prezică natura unor astfel de alcătuiri.

Fiecare dintre aceste patru trăsături pe care le-am constatat poate exista într-o măsură mai mică sau mai mare, după caz. În funcţie de una sau alta dintre ele luată în considerare, putem ajunge la o *împărţire* a categoriilor de mase. A fost vorba de mase deschise şi închise şi am explicat că această împărţire se referă la factorul *creştere*. Atâta vreme cât

creşterea lor nu este împiedicată, se poate vorbi de mase deschise; ele devin închise de îndată ce creşterii lor li se pun limite.

O altă deosebire, despre care vom mai auzi, este cea dintre masele ritmice şi masele stagnante. Deosebirea se leagă de principalele trăsături imediat următoare: anume de *egalitate* şi *densitate* şi chiar de amândouă la un loc.

Masele *stagnante* trăiesc în contul viitoarei lor defulări, de care sunt sigure, dar pe care o mai amână. Îşi doresc o perioadă relativ lungă de concentrare, spre a se pregăti pentru momentul descărcării. S-ar putea spune că se încălzesc cu propria lor densitate şi reţin cât mai mult posibil momentul defulării. Procesul lor constitutiv nu începe la ele cu egalitatea, ci cu densitatea. Egalitatea va deveni aici scopul principal al maselor, la care în cele din urmă vor ajunge; fiecare strigăt comun, fiecare opinie identică exprimă în aceste condiţii egalitatea în mod valabil şi decisiv.

Dimpotrivă, în cazul maselor ritmice, densitatea şi egalitatea coincid de la început. Totul depinde aici de mişcare. Toţi stimulii corporali care vor trebui să se manifeste în continuare sunt predeterminaţi şi vor fi duşi mai departe în dans. Prin retrageri şi reapropieri, densitatea se structurează conştient. Aceste formaţii ritmice se constituie repede şi numai oboseala fizică le pune capăt.

Următoarea pereche de concepte, privitoare la masele *lente* şi masele *iuţi*, se referă exclusiv la natura ţelurilor lor. Masele bătătoare la ochi, despre care este de obicei vorba şi care constituie un aspect esenţial al vieţii noastre moderne, masele politice, sportive, militare pe care le avem astăzi zilnic în faţa ochilor, sunt toate *iuţi*. Foarte diferite de ele sunt masele religioase ale *lumii de dincolo* sau ale *pelerinilor*; scopul lor este plasat în depărtare, drumul este lung, iar formarea reală a maselor este deplasată spre un teritoriu îndepărtat sau spre o împărăţie cerească. Acestor mase lente nu reuşim să le aflăm de fapt decât elementele afluente, căci stările finale spre care tind sunt *invizibile* şi inaccesibile pentru necredincioşi. Masele lente se adună cu încetul şi îşi proiectează durata la distanţe considerabile.

Toate aceste forme a căror esenţă a fost aici doar semnalizată au nevoie de o analiză amănunţită.

Ritmul

Ritmul este la origine un ritm al picioarelor. Orice om umblă şi, prin faptul că merge pe două picioare şi apasă pământul alternativ cu picioarele lui, că înaintează numai dacă apasă mereu în continuare, rezultă, intenţionat sau nu, un zgomot ritmic. Niciodată picioarele nu calcă exact

cu aceeaşi putere. Deosebirea dintre ele poate fi mai mică sau mai mare, în funcţie de dispoziţia sau predispoziţia personală. Se poate însă şi umbla mai repede sau mai încet, se poate alerga, se poate sta brusc locului sau sări.

Dintotdeauna omul a plecat urechea la paşii celorlalţi, ba chiar era cu siguranţă mai atent la paşii lor decât la cei proprii. Animalele aveau şi ele moduri de a păşi bine cunoscute. Ritmurile lor erau adesea mai bogate şi mai perceptibile decât ale oamenilor. Turme de animale copitate fugeau ca nişte regimente alcătuite numai din toboşari. Cunoaşterea animalelor de care era înconjurat omul, care îl ameninţau şi pe care el le vâna, a fost cea mai veche ştiinţă umană. Prin ritmul mişcărilor lor a învăţat să le cunoască. Cea mai veche scriere pe care a învăţat s-o descifreze a fost scrierea *urmelor*: un fel de note ritmice, existând dintotdeauna; o scriere impregnată de la sine în pământul moale, iar omul care o citea, o asocia cu zgomotul provenienţei ei. Multe dintre aceste urme de paşi au apărut în mari cantităţi şi foarte dense. Oamenii care, iniţial, trăiau în mici hoarde, puteau singuri, prin simpla contemplare a acelor urme, a contrastului dintre numărul redus al oamenilor şi numărul enorm al unor turme, să devină conştienţi de acest contrast. Oamenii erau flămânzi şi mereu în căutarea prăzii; cu cât mai multă pradă, cu atât mai bine pentru ei. Oamenii însă vroiau să fie şi ei *mai numeroşi*. Simţul omului pentru propria sa înmulţire a fost întotdeauna foarte puternic. Nu trebuie să înţelegem prin aceasta ceea ce se numeşte, cu un termen insuficient, impulsul de reproducere. Oamenii doreau ca numărul lor să crească acum, într-un anume loc bine precizat, în acea clipă. Turma în număr foarte mare pe care o vânau şi propriul lor număr, pe care îl doreau cât mai mare, erau resimţite ca fiind într-o strânsă intricare. În anumite situaţii de emoţie comună, acest fenomen dădea expresie unor mase pe care le denumesc *ritmice* sau *zvâcninde*.

Modalitatea acestei manifestări a fost la început ritmul picioarelor. Acolo unde merg mai mulţi laolaltă, mai merg şi alţii cu ei. Paşii care se aliniază în repetiţie rapidă dau iluzia unui număr mai mare de oameni. Ei nu se mişcă din loc şi rămân dansând mereu în acelaşi punct. Paşii lor nu-şi pierd ecoul şi multă vreme rămân la fel de sonori şi vii. Ei înlocuiesc, prin intensitate, ceea ce le lipseşte ca număr. Când tropăie mai tare, sună ca şi cum ar fi mai mulţi. Asupra oamenilor din apropierea lor exercită o atracţie care nu slăbeşte până când nu se opreşte dansul. Tot ceea ce trăieşte în spaţiul lor auditiv vine la ei şi rămâne acolo. Firesc ar fi ca să li se adauge mereu alţi oameni. Dar întrucât curând nu mai există alţii s-o facă, va trebui ca cei existenţi, prin chiar numărul lor restrâns, să dea iluzia unei creşteri. Ei se mişcă întocmai ca şi cum numărul lor ar creşte mereu. Agitaţia lor se amplifică şi ajunge până la frenezie.

În ce fel se înlocuieşte însă ceea ce nu poate fi obţinut prin creşterea numărului? Important este ca fiecare să facă acelaşi lucru. Fiecare tropăie şi fiecare face la fel. Fiecare flutură braţele, fiecare mişcă capul. Egalitatea participanţilor *se ramifică* în egalitatea membrelor lor. Tot ceea ce într-un trup omenesc are mobilitate îşi dobândeşte autonomia; fiecare picior, fiecare braţ trăieşte ca pentru sine. Fiecare membru în parte este adus sub un singur acoperiş cu celelalte. Sunt aproape unul de celălalt, adesea stau unul peste altul. La egalitatea lor se adaugă şi concentrarea, densitatea lor. Densitatea şi egalitatea se contopesc. În cele din urmă, dansează în faţa noastră o singură făptură cu cincizeci de capete, prevăzute cu o sută de picioare şi o sută de braţe, care acţionează toate exact la fel şi cu aceeaşi intenţie. În starea lor de maximă emoţie, aceşti oameni se simt într-adevăr ca unul singur şi numai epuizarea fizică îi doboară.

Toate masele zvâcninde – tocmai datorită ritmului care le domină – se aseamănă între ele. Relatarea urmând a da o imagine despre asemenea dans datează din prima treime a secolului trecut. Este vorba de *haka* populaţiei maori din Noua Zeelandă, iniţial un dans războinic.

„Maorii se aşezau într-o linie prelungită, câte patru oameni. Dansul numit *haka* nu putea să nu umple de spaimă şi teamă pe oricine îl vedea pentru prima oară. Întreaga societate, bărbaţi, femei, oameni liberi şi sclavi se amestecau între ei, neţinând seama de rangul în comunitate. Bărbaţii erau complet goi, până la un soi de buzunar cu cartuşe atârnat de mijloc. Toţi erau înarmaţi cu carabine sau cu baionete, prinse de capete de suliţe sau bastoane. Femeile tinere, inclusiv femeile căpeteniei, dansau cu partea de sus a trupului goală.

Tactul cântului care însoţea dansul era păstrat cu mare grijă. Mobilitatea lor era uimitoare. Săreau brusc de la pământ, vertical în sus, toţi exact în acelaşi timp, ca şi cum toţi dansatorii ar fi fost însufleţiţi de o *singură* voinţă. Îşi roteau armele şi în acelaşi timp îşi schimonoseau feţele, iar cu părul lor despletit, pe care bărbaţi şi femei îl purtau adesea la fel de lung, semănau cu o oaste de Gorgone. Când se lăsau să cadă, loveau zgomotos pământul cu ambele picioare. Această săritură la înălţime o repetau mereu şi tot mai iute. Se strâmbau în toate felurile, atât cât îngăduie muşchii unui chip omenesc, iar fiecare grimasă a unuia era imediat preluată de toţi participanţii. Dacă cineva îşi crispa trăsăturile de parcă le-ar fi strâns cu o şurubelniţă, toţi ceilalţi îl imitau de îndată. Îşi rostogoleau ochii încolo şi încoace de nu li se mai vedea uneori decât albul, şi se părea că în clipa următoare le vor cădea din orbite. Gura şi-o lăţeau până la urechi. Toţi în acelaşi timp scoteau limba din gură întinzând-o într-un fel pe care un european n-ar fi reuşit să-l imite; un exerciţiu timpuriu şi îndelungat îi făcea capabili de aşa ceva. Feţele lor arătau cumplit; era o uşurare să-ţi îndepărtezi privirea de la ei.

Fiecare fragment al trupului acţiona separat; degetele de la mâini şi picioare, ochii, limbile, la fel şi braţele şi picioarele. Cu palma mâinii se loveau zgomotos ba pe partea stângă a pieptului, ba pe coapse. Asurzitor era zgomotul cântecului lor; peste 350 de oameni luau parte la dans. Ne putem închipui efectul unui astfel de dans în timp de război, avântul pe care-l insufla, şi cum îi întărâta pe adversari."

Rostogolitul ochilor şi scosul limbii sunt semne ale ciudei şi ale provocării. Totuşi, în ciuda faptului că războiul este în genere o treabă a bărbaţilor, şi mai ales a bărbaţilor liberi, *toată lumea* se lasă cuprinsă de agitaţia dansului haka. Aici masa nu mai cunoaşte deosebiri între sexe, vârstă sau rang, toţi acţionează la fel. Ceea ce deosebeşte însă acest dans de altele cu program asemănător este o extremă *ramificare* a egalităţii. S-ar părea că fiecare trup este desfăcut în părţile sale componente; nu numai în braţe şi picioare, ceea ce este adesea cazul, ci şi în degete, limbi şi ochi – care oarecum se asociază şi fac toate în acelaşi timp acelaşi lucru. Ba toate degetele, ba toţi ochii se identifică într-una şi aceeaşi acţiune. Oamenii sunt cuprinşi de această similitudine până şi în cele mai mici componente ale lor şi o înfăţişează iarăşi şi iarăşi printr-o acţiune de o violenţă crescândă. Aspectul unei mase de 350 de oameni care fac concomitent sărituri în aer, scot concomitent limba, îşi rostogolesc concomitent ochii, creează neapărat o impresie de unitate invincibilă. Densitatea nu este numai a oamenilor, ci şi a membrelor lor separate. S-ar putea crede că degetele şi limbile acelea, chiar dacă n-ar aparţine unor persoane bine determinate, s-ar asocia şi ar lupta oricum împreună. Ritmul dansului haka pune în valoare fiecare dintre aceste similitudini. Prin intensificare şi concomitenţă, ele devin irezistibile.

Căci totul se desfăşoară pornind de la premisa că ceea ce se petrece este *văzut*: duşmanul priveşte. Intensitatea ameninţării colective: iată rostul dansului haka. Dar o dată ce a fost creat, a şi luat amploare. Deprinderea lui se face încă din copilărie; el are multiple forme şi este prezentat în toate ocaziile posibile. Mulţi călători sunt întâmpinaţi cu un dans haka în semn de bun venit. Unei asemenea ocazii i se datorează raportul citat. Atunci când o trupă amicală se întâlneşte cu alta, ambele se salută printr-un dans haka, iar lucrurile se desfăşoară cu atâta seriozitate, încât un privitor neprevenit se teme în fiecare clipă de izbucnirea unei lupte reale. La ceremoniile funerare ale unei căpetenii de seamă, după toate fazele marcate de tânguiri violente şi de automutilări care constituie un obicei la populaţiile maori şi după un ospăţ solemn şi foarte bogat, dintr-o dată toţi participanţii încep să sară, îşi iau carabinele şi pornesc la un dans haka.

În acest dans, la care toţi pot lua parte, tribul se simte pe sine ca o masă. Oamenii se folosesc de realitatea ei ori de câte ori resimt nevoia să

existe ca o masă şi să apară în faţa altora ca atare. În perfecţiunea ritmică atinsă de acest dans, oamenii îşi realizează cu siguranţă scopul. Mulţumită dansului haka, unitatea lor nu va fi niciodată periclitată din interior.

Stagnarea

Masele stagnante sunt foarte dense; o mişcare cu adevărat liberă nici nu le-ar fi posibilă. Starea lor este pasivă, masele stagnante *aşteaptă*. Aşteaptă să li se arate un cap tăiat, să fie rostite nişte cuvinte sau privesc o luptă. *Densitatea* este aici deosebit de importantă: presiunea resimţită din toate părţile poate servi celui implicat drept măsură a forţei structurii din care acum face parte. Cu cât aderă mai mulţi oameni, cu atât mai mare devine această presiune. Picioarele nu-şi găsesc loc, braţele sunt comprimate, doar capetele rămân libere, capabile să vadă şi să audă; trupurile îşi transmit reciproc imbolduri. De jur-împrejur, fiecare are parte şi de ceilalţi prin atingere corporală. Toţi ştiu că sunt acolo mulţi oameni, dar de vreme ce sunt atât de strâns dependenţi unii de alţii, se resimt ca o unitate. Acest fel de concentrare nu are grabă; influenţa ei în cursul unui anume interval de timp rămâne constantă; este amorfă şi nu se subordonează vreunui ritm cunoscut şi exersat. Multă vreme nu se întâmplă nimic; dar pofta de acţiune se acumulează, creşte şi, în cele din urmă, izbucneşte cu atât mai puternică.

Răbdarea maselor stagnante poate să nu provoace mirare, dacă înţelegem exact semnificaţia acestui sentiment al densităţii. Cu cât aceste mase sunt mai dense, cu atât atrag mai mulţi oameni. În raport cu densitatea îşi evaluează amploarea, dar tot densitatea este şi stimulentul viitoarei lor creşteri. Masele cele mai dense sunt cele care cresc cel mai repede. Stagnarea premergătoare descărcării este o formă de exhibiţie a acestei densităţi. Cu cât stagnează mai mult, cu atât îşi simt şi îşi demonstrează densitatea.

Văzut din perspectiva fiecărui om în parte care alcătuieşte masa, intervalul stagnării este un interval al mirării; se depun armele şi ţepele care constituie de obicei o atât de bună înarmare a unora împotriva celorlalţi; oamenii se ating unii de alţii, dar nu se simt strâmtoraţi; gestul violent nu mai este un gest violent, nu mai există frica reciprocă. Înainte de a porni, indiferent în ce direcţie, oamenii vor să fie siguri că rămân împreună. Este un mod de a creşte cu toţii laolaltă, care nu trebuie să fie perturbat. Masele stagnante nu sunt încă pe deplin sigure de unitatea lor şi de aceea rămân cât mai mult timp posibil liniştite. Această răbdare are însă limitele ei. O descărcare este în definitiv indispensabilă, fără ea nici nu se poate afirma că a existat o masă. Ţipătul, care era obişnuit pe vremuri la execuţiile publice, atunci când capul criminalului era ridicat în

aer de călău, sau țipătul pe care-l cunoaștem în zilele noastre din manifestările sportive exprimă *vocea* masei. Spontaneitatea ei este de cea mai mare însemnătate. Strigăte exersate și repetate la intervale regulate nu sunt încă un semn al faptului că masa a dobândit o viață proprie. Strigătele trebuie să tindă către acest scop, dar ele pot fi exterioare, cum sunt mișcările deprinse prin exercițiile executate în cadrul unei armate. Dimpotrivă, țipătul spontan care nu poate fi exact prevăzut are indubitabil un efect uriaș. El poate exprima afecte de orice fel; natura lui are mai puțină importanță decât intensitatea, diversitatea și libera lui desfășurare. El asigură masei spațiul ei sufletesc.

E drept că strigătele pot fi atât de puternice și de concentrate, încât reușesc să *rupă* masele. Execuțiile publice au un asemenea efect: una și aceeași victimă nu poate fi omorâtă decât o singură dată. Dacă pe deasupra persoana în cauză părea în veci invulnerabilă, persistă până în ultima clipă îndoiala asupra posibilității de a o ucide. Îndoiala provenită din acest motiv mărește pasivitatea maselor. Cu atât mai tăios și mai virulent va fi efectul imaginii decapitării. Țipătul care îi urmează va fi teribil, dar este ultimul țipăt al acestei mase precis determinate. Se poate deci spune că în acest caz masa plătește excesul de așteptare imobilă, pe care a savurat-o intens, cu propria și imediata ei moarte.

Manifestările noastre sportive moderne sunt mai funcționale. Privitorii pot să *șadă*; răbdarea generală se face de la sine vizibilă. Spectatorii au libertatea de a tropăi cu picioarele, rămânând totuși pe loc. Au libertatea mâinilor pentru a aplauda. Pentru desfășurarea manifestării este prevăzut un anumit interval de timp; în general nu este de presupus că poate fi scurtat, cel puțin este sigur că oamenii pot rămâne împreună. În acest interval de timp se pot întâmpla tot felul de lucruri. Nu se poate ști dinainte de care parte va fi marcat un gol și alături chiar de aceste evenimente mult dorite, există și altele care duc la accese zgomotoase. Vocile se aud des și cu ocazii diferite. Dezmembrării finale i-a fost înlăturat ceva din caracterul ei dureros prin organizarea predeterminată a timpului. De asemeni, cel învins va avea ocazia să-și ia revanșa și totul nu este încheiat pentru totdeauna. Aici masa se poate desfășura cu adevărat: se poate înghesui mai întâi la intrări, apoi stagna pe bănci; poate striga în fel și chip, la momentul potrivit; și chiar atunci când totul a trecut, poate spera în viitoare ocazii asemănătoare.

Mase stagnante cu caracter și mai pasiv se formează la *teatru*. Cazul ideal este cel în care spectacolul se joacă cu sala plină. Numărul dorit de spectatori este stabilit de la început. Ei se adună firesc și, cu excepția unor mici blocări în fața caselor de bilete, oamenii își găsesc separat drumul spre sală. Sunt conduși la locurile lor. Totul este precis stabilit: piesa care se joacă, actorii care apar, momentul începerii și chiar spectatorii pe

locurile respective. Întârziații sunt primiți cu o ușoară ostilitate. Ca o turmă mânată stau oamenii acolo, tăcuți și cu o infinită răbdare. Totuși fiecare este foarte conștient de existența lui separată, personală; a plătit și observă bine cine șade lângă el. Înainte de a începe spectacolul, examinează în liniște rândul de capete adunate; ele îi trezesc un sentiment plăcut, nu prea opresant, al densității. Egalitatea dintre privitori constă propriu-zis numai în faptul că acceptă tot ceea ce vine dinspre scenă. Reacțiile lor spontane la spectacol sunt totuși restrânse. Chiar și aplauzele au momentele lor dinainte prescrise și de cele mai multe ori se aplaudă într-adevăr numai atunci când trebuie aplaudat. Numai din puterea aplauzelor se poate percepe cât de mult publicul s-a transformat în masă; aplauzele sunt singura unitate de măsură în acest sens și actorii le apreciază în felul acesta.

Stagnarea a devenit în teatru un adevărat ritual, este resimțită ca ceva exterior, ca o presiune ușoară venită din afară, care nu afectează oamenii în adâncime și în orice caz nu le dă decât într-o minimă măsură sentimentul unității interioare și a apartenenței comune. Nu trebuie însă uitat cât de mare este *așteptarea* în comun, în atmosfera căreia se stă și cum această așteptare se menține în tot timpul spectacolului. Foarte rar se părăsește teatrul înainte de sfârșit; chiar dacă sunt dezamăgiți, oamenii rezistă; aceasta înseamnă însă că pe toată durata sunt uniți, solidari.

Contrastul dintre tăcerea ascultătorilor și acțiunea zgomotoasă a ansamblului care acționează asupra lor este impresionant și în cazul *concertelor*. Aici o singură condiție este esențială: concertul să nu fie perturbat. Orice mișcare este nedorită, orice zgomot interzis. În timp ce muzica prezentată trăiește în bună parte din ritmul ei, nici un efect puternic nu trebuie să se reflecte în atitudinea ascultătorilor. Afectele stârnite de alternanțele curgătoare ale muzicii au un caracter măreț și de maximă intensitate. Este exclus ca asemenea afecte să nu fie trăite de cei mai mulți dintre cei prezenți și este exclus ca această trăire să nu fie *concomitentă*. Însă reacțiile nu se manifestă în exterior. Oamenii stau nemișcați ca și cum ar fi în stare să *nu audă* nimic. Este clar că o îndelungată și artificială antrenare la imobilitate, la „stagnare", a fost necesară, cu ale cărei rezultate ne-am și obișnuit. Căci privind lucrurile obiectiv, constatăm că există puține fenomene în viața noastră culturală, care să fie atât de uimitoare ca un public la concert. Oamenii care lasă în mod *natural* muzica să acționeze asupra lor se comportă cu totul altfel; iar cei care n-au auzit niciodată muzică sunt în stare, atunci când au prima experiență de acest fel, să fie cuprinși de cea mai dezlănțuită surescitare. Atunci când locuitorilor celor mai vechi ai Tasmaniei li s-a cântat de către niște marinari francezi *La Marseillaise*, localnicii și-au exprimat mulțumirea prin răsuciri ciudate ale trupului și prin gesturi atât de stranii încât marinarii s-au tăvălit de râs. Un

tânăr entuziasmat îşi smulgea părul, îşi scărpina capul cu ambele mâini şi emitea strigăte stridente în mod repetat.

O vagă rămăşiţă a defulării corporale s-a menţinut şi în concertele noastre. Aplauzele se produc ca un semn de mulţumire pentru executanţi; este un zgomot haotic, de scurtă durată, răspunzând unui zgomot bine organizat şi de lungă durată. Dacă nu există aplauze şi oamenii se despart tot în linişte, ca în timpul şederii în sală, se creează o atmosferă apropiată evlaviei religioase. De la ea provine iniţial liniştea din timpul concertului. *A sta laolaltă în picioare* în faţa lui Dumnezeu este un exerciţiu în unele religii. Vădeşte aceleaşi trăsături ale stagnării caracteristice maselor laice şi poate duce la descărcări la fel de neaşteptate şi de violente.

Poate că cel mai impresionant caz este celebra „staţionare pe Arafat", punctul culminant al pelerinajului de la Mecca. Pe câmpia din Arafat, la o distanţă de câteva ore de Mecca, se adună în anumite zile bine stabilite ritual, 600 000-700 000 de pelerini. Ei se grupează într-un cerc mare în jurul „Muntelui harului", un deal pleşuv care se înalţă în mijlocul acestei câmpii. Spre ora 2 după amiază, când căldura este cea mai mare, pelerinii se instalează acolo şi rămân în picioare până la apusul soarelui. Sunt cu capul gol şi toţi îmbrăcaţi în acel veşmânt alb de pelerin. Ascultă fremătând de încordare cuvintele predicatorului, care li se adresează de pe deal. Predica lui este o neîntreruptă laudă adusă lui Dumnezeu. Ei răspund cu formula, repetată de o mie de ori: „Aşteptăm poruncile tale, Doamne, aşteptăm poruncile tale." De emoţie unii hohotesc de plâns, alţii se bat în piept. Alţii leşină din cauza căldurii cumplite. Este esenţial faptul că rabdă statul timp de ore lungi, fierbinţi, pe această câmpie sfântă. Abia la apusul soarelui li se dă semnalul de plecare.

Desfăşurările ulterioare, care reprezintă cele mai enigmatice aspecte ale obiceiurilor religioase cunoscute, vor fi tratate şi interpretate în alt context. Ceea ce ne interesează aici este numai acest îndelungat *moment de stagnare* – timp de ore întregi. Sute de mii de oameni, într-o stare de emoţie crescândă, sunt imobilizaţi pe câmpia de la Arafat şi nu au voie să părăsească acest loc de întâlnire cu Allah, orice li s-ar întâmpla. Împreună se instalează acolo şi împreună primesc semnalul plecării. Predica îi înflăcărează, iar ei se înflăcărează pe ei înşişi prin strigăte. În formula pe care o folosesc, este inclusă „aşteptarea" şi ca atare ea revine mereu. Soarele, care se mişcă din loc imperceptibil de încet, cufundă toate în aceeaşi lumină strălucitoare, în aceeaşi incandescenţă; îţi vine să-l numeşti *încarnarea* stagnării.

Toate treptele încremenirii ca şi ale tăcerii există în lumea maselor religioase; dar cel mai înalt grad de pasivitate pe care îl pot atinge masele le este impus cu violenţă din afară. Într-o *bătălie*, două mase se năpustesc una asupra celeilalte, şi una şi alta vrând să fie cea mai puternică. Prin strigătele ei de luptă, fiecare încearcă să-şi dovedească atât sie însesi, cât şi duşmanului, că este într-adevăr cea mai tare. Scopul luptei este să-l

reducă pe celălalt la tăcere. Când toţi adversarii sunt înfrânţi, vocea lor puternică, unitară, o ameninţare pe bună dreptate temută, a amuţit pentru totdeauna. Cele mai liniştite mase sunt cele ale *duşmanilor morţi*. Cu cât au fost mai primejdioase, cu atât spectacolul îngrămădirii lor neînsufleţite este mai satisfăcător. E ca o stranie formă de extaz trăirea acestui spectacol al „grămezii" lipsite de apărare. Căci în ipostaza de „grămadă" s-au năpustit, ca „grămadă" au urlat la ceilalţi. Aceste mase de morţi reduşi la tăcere nu erau considerate pe vremuri ca lipsite de viaţă. Se presupunea că vor trăi, în felul lor, pe alte tărâmuri, iarăşi cu toţii, împreună. Duşmanii care zăceau acolo sub formă de cadavre reprezentau pentru privitor cazul extrem al unei mase inerte.

Dar şi această reprezentare a mai cunoscut o potenţare. În locul duşmanilor căzuţi, *toţi morţii* ar putea să ia acest aspect, toţi zac în pământul comun şi aşteaptă acolo învierea. Oricine moare şi este înmormântat măreşte numărul lor; toţi cei care au trăit cândva ţin de această lume şi ei sunt infinit de mulţi. Pământul care îi leagă reprezintă densitatea lor şi de aceea se creează impresia, chiar atunci când mormântul este izolat, că morţii se află foarte aproape unii de alţii. Ei rămân acolo infinit de mult până la ziua *Judecăţii de apoi*. Viaţa lor s-a oprit până în clipa învierii şi acel moment coincide cu cel al adunării lor în faţa lui Dumnezeu, care îi va judeca. Între timp nu se întâmplă nimic; mase sunt cei ce zac acolo, mase cei ce învie. Pentru realitatea şi semnificaţia maselor stagnante, nu există o dovadă mai impresionantă decât dezvoltarea acestei concepţii despre înviere şi Judecata de apoi.

Lentoarea sau ţelul îndepărtat

Masele *lente* implică ţeluri îndepărtate. Mişcarea lor se îndreaptă persistent spre un ţel inamovibil, iar în drumul lor ele rămân în orice caz nedespărţite. Drumul este lung, obstacolele necunoscute, primejdii ameninţă din toate părţile. Nici o defulare nu este permisă înainte ca ţelul să fi fost atins.

Masele lente au forma unui tren. Ele pot de la bun început să fie compuse din toţi aparţinenţii, aşa cum s-a întâmplat la ieşirea israeliţilor din Egipt. Ţelul lor este ţara făgăduinţei, iar ei constituie o masă atâta vreme cât cred în acest ţel. Istoria acestei călătorii este istoria credinţei lor. Adesea greutăţile sunt atât de mari, încât oamenii încep să aibă îndoieli. Suferă de foame şi de sete, iar de îndată ce încep să mârâie, sunt ameninţaţi cu destrămarea. Neîncetat se străduieşte bărbatul care îi conduce să le reînsufleţească credinţa. Şi reuşeşte mereu, iar când dă greş, reuşesc duşmanii, de care oamenii se simt ameninţaţi. Istoria unui drum care a durat timp de patruzeci de ani cuprinde multe alcătuiri de mase iuţi

şi acute, şi ocazional va fi câte ceva de spus despre ele. Totuşi sunt toate subordonate conceptului mai larg al unei mase unice, lente, care se îndreaptă spre ţelul făgăduit, ţara care le-a fost promisă. Adulţii îmbătrânesc şi mor; se nasc copii şi cresc, dar chiar dacă indivizii sunt alţii, convoiul ca ansamblu rămâne acelaşi. Nu li se adaugă alte grupări. De la început este stabilit cine îi aparţine şi are drept la ţara făgăduinţei. Întrucât aceste mase nu pot creşte la întâmplare, rămâne deschisă pe toată durata drumului lor o întrebare cardinală: cum se face că ele nu se *destramă*?

O a doua formă de mase lente ar putea fi comparată cu un sistem fluvial. Începe cu mici pârâuri care, treptat, se unesc; în râul care rezultă, se varsă din toate părţile alte râuri; dacă în calea lor se întinde destul teren, totul devine un fluviu al cărui ţel final este marea. Pelerinajul anual spre Mecca este poate exemplul cel mai impresionant pentru această formă a maselor lente. Din cele mai îndepărtate zone ale lumii islamice sosesc caravane de pelerini, toate îndreptându-se spre Mecca. Unele pornesc în număr mic, altele, alcătuite din prinţi şi alaiuri strălucitoare, sunt de la început fala ţărilor de unde provin. Pe parcursul călătoriei lor, ele se întâlnesc cu alte caravane având acelaşi ţel şi în acest fel se tot amplifică, iar în apropierea ţelului final se transformă în fluvii imense. Mecca este marea în care se varsă.

În felul de a fi al acestor pelerini, trăirile banale, neavând nici o legătură cu rostul călătoriei, ocupă un rol de ajuns de important. Viaţa de zi cu zi îşi cere drepturile, primejdiile se vor înfruntate, iar sărăcia e de obicei la ordinea zilei, precum şi grija pentru hrană şi băutură. Viaţa acestor oameni, care se petrece în locuri străine, locuri mereu altele, este mult mai expusă primejdiilor decât acasă. Nu sunt propriu-zis primejdii legate de ceea ce şi-au propus să întreprindă. Aşa că aceşti pelerini rămân în bună măsură nişte indivizi care trăiesc fiecare pe seama lui, la fel ca oamenii de oriunde. Totuşi, atât timp cât rămân fideli ţelului lor, şi acesta este cazul celor mulţi, ei continuă să fie componentele unei mase lente care – indiferent de atitudinea lor în raport cu ea – există şi va continua să existe până va ajunge la ţelul dorit.

O a treia formă a maselor lente poate fi întâlnită în toate formaţiunile care se referă la un ţel invizibil şi de neatins în această viaţă. Lumea de dincolo, în care răposaţii îi aşteaptă pe toţi cei ce şi-au meritat un loc acolo, constituie un ţel bine articulat şi aparţinând numai credincioşilor. Aceştia îl au clar şi distinct în faţa ochilor şi nu sunt nevoiţi să se mulţumească cu un vag simbol al acestui ţel. Viaţa este pentru ei ca un pelerinaj într-acolo: între ei şi lumea de dincolo se află moartea. Drumul nu este marcat în detaliu, şi e greu de cuprins într-o vedere de ansamblu. Mulţi se rătăcesc şi se pierd pe el. Oricum, speranţa lumii de apoi colorează atât de puternic viaţa credincioşilor, încât avem dreptul să vorbim de mase lente din care fac parte toţi adepţii unei credinţe. Întrucât nu se

cunosc între ei şi trăiesc risipiţi prin multe oraşe şi ţări, caracterul anonim al acestei mase este deosebit de impresionant.

Cum arată însă lucrurile în *interiorul* ei şi ce o deosebeşte cel mai mult de formele *iuţi*?

Defularea este refuzată maselor lente. S-ar putea spune că acesta este semnul lor distinctiv cel mai important, astfel că, în loc de mase lente, s-ar putea vorbi de mase care nu se descarcă. Totuşi este preferabilă prima denumire, pentru că nu se poate renunţa *complet* la defulare. În ideea unei stări finale, ea rămâne mereu inclusă. Acolo unde se află ţelul, se află şi posibilitatea defulării. O viziune intensă asupra ei este mereu prezentă; certitudinea ei se află în final.

În cazul maselor lente, este prevăzut ca procesul care duce la descărcare să fie temporizat pe termen lung. Marile religii au desfăşurat în această afacere a temporizării o măiestrie cu totul deosebită. Ele sunt interesate să-şi păstreze adepţii. Pentru a-i păstra şi a mai cuceri şi pe alţii, trebuie să-i adune din când în când. Dacă în aceste adunări s-a ajuns vreodată la manifestări explozive, ele trebuie repetate şi pe cât posibil întrecute în violenţă; se impune cel puţin o reiterare periodică a defulărilor, pentru a menţine unitatea credincioşilor. Ceea ce se întâmplă în cursul acestui fel de serviciu care se desfăşoară în masele ritmice nu poate fi controlat pe distanţe mari de timp şi spaţiu. Problema centrală a religiilor universale este autoritatea asupra credincioşilor, exercitată pe largi teritorii. Această autoritate este posibilă numai printr-o încetinire deliberată a proceselor specifice vieţii maselor. Importanţa ţelurilor îndepărtate trebuie să crească, cele apropiate să piardă din greutate şi în cele din urmă să apară lipsite de valoare. Defularea terestră nu este de durată, ceea ce se mută în lumea de dincolo, rezistă.

Astfel ţelul şi defularea se suprapun; ţelul însă este invulnerabil. Căci ţara făgăduinţei, aici pe pământ, poate fi ocupată şi pustiită de duşmani, poporul căruia i-a fost promisă poate fi izgonit. Mecca a fost cucerită de karmaţi şi prădată, piatra sfântă din Kaaba înstrăinată. Ani mulţi nu s-au mai putut întreprinde pelerinaje într-acolo.

Lumea de dincolo însă cu răposaţii ei este ferită de orice devastări de acest fel. Ea există numai datorită credinţei şi poate fi găsită numai acolo. Destrămarea maselor lente ale creştinismului a început să se instaleze atunci când credinţa în această lume de apoi a început să slăbească.

Masele invizibile

Oriunde există oameni pe pământ, există şi ideea despre *morţii invizibili*. Ar putea fi desemnată drept cea mai veche idee a omenirii. Cu

siguranţă că nu există trib, hoardă, popor care să nu-şi fi format din abundenţă idei despre morţii săi. Omul era obsedat de ei; aveau pentru el o însemnătate uriaşă; influenţa lor asupra celor vii constituia un capitol important al vieţii înseşi.

Erau imaginaţi ca o comunitate, tot aşa cum oamenii trăiesc împreună, cu tendinţa de a se aduna cât mai mulţi. „Vechii *bechuana*, ca şi alţi indieni ai Africii de Sud, credeau că tot spaţiul era plin de duhurile strămoşilor. Pământul, aerul şi cerul erau încărcate cu duhuri, putând exercita influenţe nocive asupra celor vii, după bunul lor plac. „Tribul *boloki* din Congo crede că este înconjurat de duhuri care caută să-i facă rău cu orice ocazie, să-i dăuneze la orice oră din zi şi din noapte. Fluvii şi pârâuri sunt pline de duhurile strămoşilor. În păduri şi tufişuri se ascundeau duhuri. Pentru călătorii de pe pământ sau de pe apă care se lasă surprinşi de noapte, duhurile pot deveni primejdioase. Nimeni nu este destul de curajos ca să umble noaptea printr-o pădure care desparte un sat de altul; nici perspectiva unei recompense mari nu poate ispiti pe cineva la aşa ceva. Răspunsul la astfel de oferte sună mereu: «Sunt prea multe duhuri în pădure».“

Se crede îndeobşte că morţii sălăşluiesc laolaltă, într-o ţară îndepărtată, sub pământ, pe o insulă sau într-o casă cerească. Într-un cântec al *pigmeilor* din Gabon se spune:

„Porţile peşterii sunt închise. Sufletele morţilor se înghesuie acolo în şiruri, ca un roi de muşte seara, în dans. Un roi de muşte care dansează seara, când s-a întunecat, când soarele a dispărut; un roi de muşte bâzâind: joc foşnitor de frunze moarte în vuietul furtunii.“

Nu ajunge însă că morţii se înmulţesc mereu şi că sentimentul densităţii lor devine dominant. Ei se şi mişcă, porniţi pe acţiuni comune. Pentru oamenii obişnuiţi sunt invizibili, dar există oameni cu însuşiri speciale – *şamanii* – care se pricep la exorcizări şi conjurări şi pot supune duhuri, spre a-i face slujitorii lor. La *ciukcii* din Siberia, „un bun şaman dispune de legiuni de duhuri ajutătoare şi dacă le cheamă pe toate, ele sosesc în număr atât de mare, încât cortul de dormit în care are loc exorcizarea este de-a dreptul înconjurat din toate părţile ca de un zid“.

Şamanii *spun* ceea ce văd. Cu o voce care tremură de emoţie, şamanul strigă prin coliba de zăpadă: „Spaţiul ceresc este plin de fiinţe goale, care călătoresc prin aer. Oameni, bărbaţi goi, femei goale care spintecă aerul şi dezlănţuie furtuni şi vârtejuri de zăpadă. Le auziţi zgomotul? Vâjâie ca bătăile de aripi ale unor păsări uriaşe sus, în aer. Aceasta-i spaima oamenilor goi, acesta-i blestemul oamenilor goi. Duhurile aerului stârnesc furtună, duhurile aerului spulberă zăpadă deasupra pământului.“

Această imagine măreaţă a duhurilor dezgolite gonind provine de la *eschimoşi*.

Unele popoare își reprezintă morții sau pe unii dintre ei ca pe o armată în luptă. La *celții* podișului scoțian, oștirea morților este denumită cu un cuvânt special: *sluagh*. Acest cuvânt este tradus în engleză prin „multitudinea spiritelor" sau „numărul mare de duhuri". Oștirea duhurilor zboară în mase mari de nori – ca niște grauri peste fața pământului – în sus și în jos. Mereu revin la locul păcatelor lor pământești. Cu săgețile lor infailibile, otrăvite, ucid pisicile, câinii, oile oamenilor. În aer se duc bătălii la fel ca cele ale oamenilor pe pământ. În nopțile senine, de ger, duhurile pot fi văzute și auzite cum oștirile lor înaintează una împotriva alteia, apoi se retrag, și iar înaintează. După luptă, sângele lor colorează în roșu stânci și pietre. Cuvântul *ghairm* înseamnă „strigăt", „chemare", iar *sluagh-ghairm* era strigătul de luptă al morților. Din el se trage cuvântul de mai târziu: „slogan"; denumirea chemărilor la luptă ale maselor noastre moderne provine de la cele ale oștirilor de morți din podișurile scoțiene.

Două popoare nordice, care trăiesc la distanțe mari, *laponii* din Europa și *indienii tlinkit* din Alaska, au aceeași concepție despre *lumina nordică*, în care văd o bătălie. Laponii kolta au credința că-i pot vedea, în lumina nordului, pe cei căzuți în războaie și care continuă lupta, duhuri fiind, în aer. Laponii ruși văd în lumina nordului duhurile celor uciși. Ei locuiesc într-o casă în care uneori se adună, unde se înjunghie între ei până la moarte; podeaua este însângerată. Lumina nordului vestește că sufletele celor uciși își încep luptele. La „tlinkiții din Alaska există credința că toți cei ce mor de boală și nu în război ajung în lumea subpământeană. Doar războinicii viteji, uciși în lupte, ajung în cer. Din când în când cerul se deschide spre a primi noi duhuri. Șamanilor acestea li se arată întotdeauna în chip de luptători înarmați. Aceste suflete ale celor căzuți apar adesea ca lumină a nordului, mai ales când ea are forma unor flăcări semănând cu niște săgeți sau jerbe mișcându-se încoace și încolo, alunecând unele prin fața celorlalte ori schimbându-și locurile, ceea ce amintește foarte bine de modul de luptă al tlinkiților. Se crede că lumina nordului, când e deosebit de intensă, anunță mari vărsări de sânge, întrucât războinicii morți își doresc camarazi de luptă."

Un imens număr de războinici, credeau vechii germani, se află laolaltă în Walhalla. Toți bărbații care de la începutul lumii au căzut în luptă ajung în Walhalla. Numărul lor crește mereu, căci războiul n-are sfârșit. Acolo huzuresc și beau, iar mâncarea și băutura nu se epuizează. În fiecare dimineață pun mâna pe arme și pornesc la luptă. Se ucid în joacă, apoi se ridică, nu este o moarte adevărată. În Walhalla se întorc prin șase sute patruzeci de porți, câte opt sute de oameni într-un rând.

Nu sunt însă numai duhurile celor decedați, despre care există ideea că ar alcătui niște mase invizibile pentru oamenii vii obișnuiți: „Omul

trebuie să ştie – se spune într-un vechi text *evreiesc* – şi să reţină că nu există spaţii goale între cer şi pământ, ci totul roieşte în cete şi mulţimi. O parte dintre ele este curată, plină de haruri şi blândeţe; altă parte este însă făcută din plăsmuiri impure, nocive şi chinuitoare. Toate roiesc prin aer: unele vor pacea, altele vor războiu; unele fac binele, altele stârnesc răul, unele dăruiesc viaţa, altele însă aduc moartea."

În religia vechilor *perşi*, demonii alcătuiesc o oştire cu totul aparte, care se află sub o conducere superioară proprie. Pentru numărul infinit al acestor demoni, există în cartea sfântă a perşilor *Zend-Avesta* formula următoare: „Mii şi zeci de mii de demoni şi încă zeci de mii de miriade".

Evul Mediu *creştin* şi-a făcut griji serioase cu privire la numărul *diavolilor*. În *Dialogul despre minuni* al lui Cäsarius von Heisterbach se spune că s-au înghesuit cândva atât de mulţi în corul unei biserici încât au perturbat cântările călugărilor. Ei tocmai începuseră al treilea psalm, „Doamne, cât sunt de mulţi duşmanii mei". Diavolii zburau dintr-o parte a corului într-alta şi se amestecau printre călugări. Aceştia nici nu mai ştiau ce cântă şi, în confuzia lor, fiecare dintre ei încerca să strige mai tare decât ceilalţi. Dacă atâţia diavoli se adună într-un singur loc pentru a perturba o singură slujbă religioasă, cât de mulţi vor fi pe întreg pământul! Chiar şi Evanghelia, crede Cäsarius, dovedeşte că o legiune de diavoli a putut intra într-un singur om.

Un preot nevrednic, pe patul de moarte, spunea unei rude care şedea lângă el: „Vezi hambarul acela mare din faţa noastră? Sub acoperişul lui sunt tot atât de multe fire de pai câţi draci se adună acum în jurul meu." Acolo pândesc sufletul preotului ca să-l pedepsească. Dar diavolii îşi încearcă norocul şi la patul de moarte al celor cuvioşi. La înmormântarea unei stareţe bune erau adunaţi mai mulţi diavoli în jurul ei decât sunt frunze pe copacii unei păduri întinse. În jurul unui stareţ în agonie se adunaseră mai mulţi decât nisipul pe malurile mării. Aceste informaţii se datorează unui diavol care a fost personal de faţă şi unui cavaler cu care a intrat în vorbă şi căruia i-a garantat afirmaţia. El nu şi-a ascuns dezamăgirea faţă de eforturile lui zadarnice şi a mărturisit că se instalase pe unul dintre braţele crucii încă de pe vremea morţii lui Cristos.

Se vede deci că insistenţele acestor diavoli sunt tot atât de uriaşe ca şi numărul lor. Când stareţul cistercian Richalm a închis ochii, i-a văzut în jurul lui ca un nor de praf. A oferit şi aprecieri mai exacte privind numărul lor. Dintre ele cunosc două, însă foarte diferite. Una se cifrează la 44 635 569, cealaltă la unsprezece milioane.

Într-un contrast firesc şi puternic cu aceste reprezentări, este cea referitoare la îngeri şi **răposaţii mântuiţi**. Aici totul este liniştit, nu se mai urmăreşte nimic, ţelul a fost atins. Dar şi ei sunt adunaţi: „...un imens număr de îngeri, patriarhi, profeţi, apostoli, martiri, mărturisitori, fecioare

şi alţi drepţi". Cu toţii stau dispuşi în cercuri mari în jurul tronului divin întocmai ca nişte supuşi ai curţii privind spre regele lor. Cap lângă cap îşi întemeiază fericirea pe apropierea de El. Au fost adoptaţi pentru veşnicie şi după cum nu-L vor părăsi pe El, nu se vor părăsi nici unii pe alţii vreodată. Sunt cufundaţi în contemplarea Lui şi Îl preamăresc. Este singurul lucru pe care-l mai fac şi-l fac cu toţii împreună.

Spiritul credincioşilor este plin de astfel de reprezentări despre masele invizibile. Fie că este vorba despre morţi, diavoli sau sfinţi, imaginea lor se profilează ca mulţimi mari şi concentrate. Am spune că religiile chiar *debutează* cu aceste mase invizibile. Locul lor de păstrare este diferit, în fiecare credinţă se dezvoltă un anume echilibru al constituirii lor. O diviziune a religiilor după felul în care îşi manevrează masele invizibile este posibilă şi de dorit. Religiile superioare, prin care le înţelegem pe cele care au dobândit o valabilitate universală, dovedesc în această privinţă o speranţă şi o claritate suverane. De masele invizibile, ţinute în viaţă prin predicile religioase, se agaţă anxietăţile şi dorinţele oamenilor. Aceşti invizibili sunt sângele credinţei. De îndată ce imaginea lor păleşte, credinţa slăbeşte şi în timp ce ea, treptat, se stinge, apar alte mulţimi în locul celor ce pier.

Despre *o asemenea* masă – poate cea mai importantă – încă n-a fost vorba. De fapt e singura care, nouă, oamenilor de astăzi, ne apare în ciuda faptului că e invizibilă: cea a *posterităţii*. Până la două sau trei generaţii omul o mai poate cuprinde cu vederea, pe urmă însă ea se situează total în viitor. Tocmai datorită numărului ei infinit, posteritatea nu este niciodată vizibilă pentru nimeni. Se ştie că ea va creşte, la început treptat, apoi tot mai repede. Neamuri şi popoare întregi se raportează la un strămoş comun şi din făgăduinţele care i s-au făcut acestuia se poate vedea ce urmaşi minunaţi, dar mai ales cât de *mulţi* îşi doreşte: nenumăraţi ca stelele de pe cer şi ca nisipul mărilor. În *Shi-King*, cartea clasică de cântece a *chinezilor*, există o poezie în care posteritatea este comparată cu un roi de lăcuste:

Zumzetul lăcustelor spune: Înghesuie, înghesuie!
Fie ca fiii şi nepoţii tăi
Să însemne o oaste fără număr!

Zumzetul lăcustelor spune: Leagă, leagă!
Fie ca fiii şi nepoţii tăi
Să se perinde în şiruri nesfârşite!

Zumzetul lăcustelor spune: Uneşte, uneşte!
Fie ca fiii şi nepoţii tăi
Să fie uniţi pe veci!

Prin urmare, numărul mare, continuitatea descendenţilor – deci un fel de concentrare peste timp – şi unitatea lor sunt cele trei dorinţe exprimate aici, în legătură cu posteritatea. Zumzetul lăcustelor luat ca simbol al maselor de descendenţi este deosebit de impresionant, deoarece animalele nu sunt văzute aici ca dăunătoare, ci, tocmai din cauza forţei lor de a se înmulţi, ca o realitate exemplară.

Grija pentru posteritate este şi astăzi la fel de vie ca întotdeauna. Totuşi reprezentarea caracterului de masă s-a desprins de conceptul de posteritate, transferându-se asupra omenirii viitoare ca totalitate. Pentru cei mai mulţi dintre noi, legiunile de morţi au devenit o superstiţie fără conţinut. În schimb, trece drept un efort nobil şi deloc de prisos preocuparea anticipată pentru cei încă nenăscuţi, de a le voi binele şi a le pregăti o viaţă mai bună şi mai dreaptă. În teama generală faţă de viitorul Terrei, acest sentiment al grijii pentru cei încă nenăscuţi este de cea mai mare importanţă. S-ar putea ca groaza faţă de schilodirea lor, de felul cum ar putea arăta dacă am purta azi războaiele noastre moderne, să contribuie mai mult la înlăturarea acestor războaie şi a războiului în general decât toate anxietăţile privind persoana noastră.

Dacă ne mai gândim acum şi la *destinul* maselor invizibile despre care am vorbit aici, trebuie să spunem că unele dintre ele au dispărut în mare măsură, iar altele cu totul. Din categoria celor din urmă fac parte diavolii; figurile lor bine cunoscute, în ciuda numărului lor considerabil, nu mai pot fi întâlnite nicăieri. Totuşi au lăsat ceva urme. Cu privire la *micimea* lor, au putut fi lămurite câteva mărturii frapante datând din vremea maximei înfloriri diavoleşti, de exemplu din vremea lui Cäsarius von Heisterbach. De atunci au renunţat la toate trăsăturile care puteau aminti figura umană şi s-au micşorat şi mai mult. Diavoli foarte schimbaţi şi în număr încă şi mai mare au reapărut în secolul al XIX-lea, sub formă de *bacili*. În loc să-şi îndrepte atacul lor împotriva sufletului, o fac împotriva trupului omenesc, pentru care pot deveni foarte periculoşi. Foarte puţini sunt oamenii care au privit printr-un microscop, pentru a vedea acolo adevărata lor înfăţişare. Toţi oamenii însă care au auzit de bacili sunt conştienţi tot timpul de prezenţa lor şi se străduiesc să nu vină în contact cu ei, ceea ce, având în vedere invizibilitatea lor, este o pornire cam vagă. Primejdia pe care o reprezintă şi concentrarea lor în număr imens pe spaţii foarte mici le-au preluat fără îndoială de la diavoli.

Nişte mase invizibile, existente dintotdeauna, dar recunoscute ca atare abia de când există microscoape, sunt masele de *spermă*. Două sute de milioane de asemenea mici fiinţe, spermatozoizii, pornesc în acelaşi timp la drum. Sunt identici şi cu toţii laolaltă au o mare densitate. Urmăresc aceeaşi ţintă şi, în afară de unul singur, toţi ceilalţi pier pe drum. S-ar putea spune că nu sunt oameni şi că de fapt în cazul lor n-ar trebui

să se vorbească de mase, în înţelesul analizat aici. Această obiecţie nu atinge însă deloc esenţa chestiunii. Fiecare dintre aceşti mici spermatozoizi aduce cu el tot ceea ce va fi păstrat din genele strămoşeşti. El îi conţine pe strămoşi, el *este una* cu strămoşii. Surpriza, de proporţii extraordinare, constă în faptul de a-i regăsi pe acei strămoşi aici, în intervalul dintre o existenţă omenească şi alta, într-o înfăţişare profund modificată: cu toţii într-o *unică* fiinţă minusculă, invizibilă, iar această fiinţă să fie prezentă în asemenea cantităţi incomensurabile.

Diviziunea după criteriul afectelor dominante

Masele cu care am făcut cunoştinţă poartă cu ele cele mai diverse afecte. Despre caracterul acestor afecte nu a fost aproape deloc vorba până acum. Primul obiectiv al cercetării s-a îndreptat către o diviziune pe criteriul unor principii formale. Faptul că masele sunt deschise sau închise, lente sau iuţi, invizibile sau vizibile, nu spune mare lucru despre sentimentele sau conţinutul lor. Acest conţinut nu este însă deloc uşor de sesizat în stare pură. Suntem deja familiarizaţi cu ocaziile în care masele trec printr-o serie întreagă de afecte, în succesiune rapidă. Oamenii pot petrece ore în şir la teatru şi trăirile lor acolo, în comun, sunt dintre cele mai variate. La concerte, sentimentele lor sunt şi mai desprinse de prilejul respectiv decât la teatru; s-ar spune că aici ating o culme a diversităţii. Aceste ocazii sunt însă artificiale; bogăţia lor este produsul final al unor culturi elevate şi complexe. Efectul lor este echilibrat. Extremele se anulează reciproc. Astfel de organizări culturale servesc în general domolirii şi atenuării unor patimi, cărora numai oamenii li se simt expuşi.

Principalele forme afective ale maselor sunt însă mult mai vechi. Ele apar de foarte timpuriu, istoria lor este tot atât de veche ca aceea a omenirii însăşi, iar două dintre aceste forme sunt încă şi mai vechi. Fiecare dintre ele se caracterizează printr-o coloratură unitară, o singură pasiune le domină. O dată ce am reuşit să ne facem o idee despre aceste pasiuni, devine imposibil să le mai confundăm vreodată între ele.

În cele ce urmează, vom deosebi cinci categorii de mase, în funcţie de conţinutul lor afectiv. Cele două mai vechi sunt masele instigatoare, hăituitoare şi masele în derută. Ele apar atât la animale cât şi la oameni şi este de presupus că în anumite cazuri dezvoltarea lor la oameni s-a hrănit mereu din exemple oferite de animale. Masele de interdicţie, de convertire şi masele festive sunt specific omeneşti. Descrierea acestor cinci categorii principale este obligatorie şi interpretarea ei poate duce la cunoştinţe de o considerabilă extensie.

Masele agresive

Masele instigatoare se formează în vederea unui ţel care poate fi atins rapid. Ţelul este cunoscut, precis definit şi apropiat. Ele sunt puse pe ucidere şi ştiu pe cine vor să omoare. Cu o forţă de decizie fără egal, pornesc spre acest ţel; este cu neputinţă să le înşeli în această privinţă. Ajunge ca un astfel de ţel să fie adus la cunoştinţă, ajunge să fie răspândită ştirea despre cine trebuie ucis, pentru ca să se adune o masă. Concentrarea pe ideea uciderii are un caracter special şi nu poate fi întrecută de nici o alta prin intensitate. Fiecare vrea să participe, fiecare dă o lovitură. Ca să-şi poată executa lovitura, fiecare se înghesuie cât mai aproape de victimă. Dacă n-o nimereşte, vrea măcar să vadă cum e nimerită de alţii. Toate braţele ies la iveală ca din trupul unei singure creaturi. Braţele care *nimeresc* au mai multă valoare şi greutate. Ţinta înseamnă totul. Victima este ţinta, dar este şi punctul celei mai mari concentrări: ea reuneşte în sine gesturile tuturor. Ţelul şi densitatea coincid.

Un motiv important pentru creşterea rapidă a maselor agresive este lipsa de primejdie a acţiunii. Nu există nici o primejdie, fiindcă superioritatea de partea maselor este enormă. Victima nu le poate dăuna cu nimic. Ori fuge, ori este prinsă. Nu poate lovi; în lipsa ei de apărare nu mai poate fi decât victimă. A şi fost pusă la discreţie în vederea pieirii. Destinul ei este decis, de moartea ei nu are nimeni a se teme de sancţiuni. Uciderea autorizată ţine locul tuturor uciderilor la care trebuie renunţat, a căror execuţie ar fi ameninţată de pedepse grele. O ucidere fără pericol, permisă, recomandată şi împărtăşită cu mulţi alţii este pentru cei mai mulţi oameni cu totul irezistibilă. Trebuie adăugat aici că ameninţarea cu moartea, sub primejdia căreia se află toţi oamenii şi care, sub diferite forme, e mereu prezentă, chiar dacă nu întotdeauna şi nu tot timpul învederată, naşte nevoia unei *devieri* a morţii asupra altora. Formarea maselor agresive vine în întâmpinarea acestei nevoi.

Acţiunea este atât de facilă şi se desfăşoară atât de rapid, încât trebuie să te grăbeşti ca să ajungi la timp. Graba, avântul şi siguranţa unor astfel de mase au ceva tulburător. Seamănă cu agitaţia unor orbi a căror orbire este cea mai desăvârşită tocmai când li se pare, deodată, că pot vedea. Masele acestea se îndreaptă spre victimă şi execuţie pentru a scăpa dintr-o dată şi ca pentru totdeauna de moartea celor care o alcătuiesc. Însă ceea ce li se întâmplă atunci cu adevărat este exact contrariul. Din cauza execuţiei, dar abia după înfăptuirea ei, se simt mai ameninţate decât oricând de moarte. Masele se destramă şi se risipesc într-un soi de fugă. Cu cât victima era de rang mai înalt, cu atât mai mare le este spaima. Nu se pot menţine laolaltă decât dacă o serie de evenimente identice se succed în viteză.

Masele agresive sunt foarte vechi, se trag dintr-o unitate dinamică primordială, cea dintâi cunoscută de oameni – haita vânătorească. Despre haitele mici şi care se deosebesc prin multe aspecte de mulţimile propriu-zise, vom vorbi ulterior în detaliu. Aici nu vor fi tratate decât unele împrejurări generale care prilejuiesc formarea maselor agresive.

Printre modalităţile de ucidere pe care o hoardă sau un popor le foloseşte faţă de un individ, se pot distinge două modalităţi principale: una este cea a expulzării. Individul este expus, predat fără apărare unor animale sălbatice sau lăsat să moară de foame. Oamenii de care mai înainte era legat nu mai au nimic comun cu el: nu mai au voie să-l adăpostească şi nici să-i dea hrană. Orice contact cu el îi spurcă şi îi atrage şi pe ei în vinovăţie. Izolarea în forma ei cea mai riguroasă este aici pedeapsa supremă, despărţirea de propriul grup un supliciu care, mai ales în condiţiile vieţii primitive, nu poate fi suportat decât de foarte puţini. O specie a acestei izolări este predarea insului către duşmani. Atunci când este vorba de bărbaţi şi are loc fără luptă, predarea este resimţită ca deosebit de cruntă şi înjositoare – ca o a doua moarte.

Cealaltă formă de ucidere este *omorul în colectiv*. Condamnatul este scos pe câmp şi lapidat. Fiecare ia parte la ucidere; lovit de pietrele tuturor, vinovatul se prăbuşeşte. Nimeni nu are delegaţie de călău, întreaga comunitate ucide. Pietrele reprezintă comunitatea, ele sunt semnul hotărârii şi al înfăptuirii ei. Dar şi acolo unde lapidarea a ieşit din uz, această tendinţă de ucidere în grup persistă. *Uciderea prin foc* poate fi comparată cu ea. Focul acţionează cum ar face-o mulţimea care a dorit moartea condamnatului. Victima este cuprinsă de flăcări din toate părţile; s-ar putea spune că este cuprinsă şi ucisă de pretutindeni. În religiile care cred în iad se mai adaugă ceva. De moartea colectivă obţinută prin foc, care devine un simbol al masei, se leagă ideea expulzării şi anume predarea către duşmanii din iad. Flăcările iadului urcă pe pământ şi îl apucă pe ereticul care li se cuvine. Străpungerea unei victime cu săgeţi, împuşcarea unui condamnat la moarte de către un pluton de soldaţi fac din grupul de executanţi nişte delegaţi ai comunităţii. La înmormântarea unor oameni în muşuroaie de furnici, cunoscută în Africa şi în alte locuri, se lasă pe seama furnicilor, care ţin locul unor mase numeroase de oameni, penibila sarcină.

Toate formele de execuţii publice ţin de vechiul exerciţiu al uciderii în colectiv. Adevăratul călău este masa, care se adună în jurul eşafodului sângeros. Ea aplaudă spectacolul: vine alergând de departe, împătimită, pentru a-l vedea de la început până la sfârşit. Doreşte înfăptuirea aceasta, şi nu i-ar plăcea să-i scape victima. Ştirea despre condamnarea lui Cristos ilustrează procesul în esenţa lui. Acel „Răstigniţi-l!" porneşte din mase. Ele sunt factorul activ, în alte vremuri ar fi îndeplinit singure totul şi l-ar fi ucis pe Cristos cu pietre. Judecata, care se ţine de obicei în faţa unui

grup restrâns de oameni, ţine locul mulţimii, care apoi asistă la execuţie. Condamnarea la moarte, care, dată în numele dreptăţii, sună abstract şi ireal, devine reală atunci când este săvârşită în faţa mulţimii. Pentru ea se dă de fapt sentinţa şi prin caracterul public al justiţiei se subînţelege mulţimea.

În Evul Mediu, execuţiile se fac cu mare pompă şi se desfăşoară pe cât de lent posibil. Se întâmplă uneori ca victima să le adreseze privitorilor cuvinte edificatoare. Este îngrijorată de soarta lor, ca nu cumva să procedeze ca ea. Le arată unde se ajunge ducând o asemenea viaţă. Şi ei, firește, se simt măguliţi. Iar ea îşi acordă o ultimă satisfacţie, aceea de a se pune încă o dată pe *picior de egalitate* cu ei, ca un om drept asemenea lor, care îşi reneagă şi îşi condamnă viaţa de dinainte. Căinţa răufăcătorilor sau a necredincioşilor în faţa morţii, căinţa pe care preoţimea se osteneşte s-o provoace cu toate mijloacele, mai are, pe lângă intenţia preliminară a mântuirii sufletului, şi următorul înţeles: dorinţa de a sugera maselor agresive existenţa unor mase sărbătoreşti. Fiecare trebuie să se simtă confirmat în bunele sale intenţii şi să creadă că, datorită lor, îl aşteaptă o recompensă pe lumea cealaltă.

În perioadele revoluţionare execuţiile sunt mai rapide. Asprul judecător parizian Sarus este mândru că ajutoarele lui nu au nevoie de mai mult de un minut „de persoană". În astfel de vremuri, mare parte din starea de spirit încinsă a maselor îşi are originea în succesiunea rapidă a nenumăratelor execuţii. Pentru mase este important să li se arate capul celui ucis de către călău. Acesta – şi nimic altceva – este momentul defulării. Oricui ar fi aparţinut capul, acum el este *degradat*; în clipa în care fixează mulţimea, acel cap este un cap ca oricare altul. Putea să fi stat şi pe umerii unui rege: din pricina procesului fulgerător al degradării în faţa tuturor, a devenit egal cu toate celelalte capete. Mulţimea, care aici se compune din capete cu privirea fixă, îşi resimte egalitatea în clipa când şi acel cap se uită fix la ea. Cu cât executatul a fost mai puternic, cu atât mai mare este agitaţia defulării în mulţime. Dacă a fost un rege sau cineva cu o putere asemănătoare, mai joacă un rol şi satisfacţia răsturnării lucrurilor. Dreptul la o justiţie sângeroasă, care i-a revenit celui puternic atâta vreme, a fost acum exercitat împotriva lui. Cei pe care pe vremuri el îi lăsa să moară l-au omorât acum. Semnificaţia acestei răsturnări cu greu poate fi supraestimată: există un gen de mulţime care se formează numai datorită procesului răsturnărilor.

Efectul capului celui executat prezentat mulţimii nu se epuizează defel prin defulare. Prin faptul că în urma unui act de o cumplită violenţă îl recunosc ca fiind unul dintre ei; prin faptul că se prăbuşeşte, am zice, printre ei şi nu mai este mai presus de ei; prin faptul că e totuna cu ei, fiecare se vede pe el însuşi într-însul. Capul tăiat este *o ameninţare*. Au

privit cu atâta lăcomie în ochii aceia morți, încât acum nu se mai pot elibera de ei. Deoarece capul aparține mulțimii, moartea lui o cuprinde și pe ea; lovită de o boală misterioasă, înfricoșată, ea începe să se destrame. E ca și cum ar lua-o la fugă de teama lui.

Descompunerea maselor agresive care și-au obținut victima este deosebit de rapidă. Această realitate este cunoscută puternicilor în primejdie. Ei le aruncă maselor o victimă pentru a le frâna creșterea. Multe execuții politice au fost hotărâte numai din acest motiv. Pe de altă parte, purtătorii de cuvânt ai partidelor radicale nu au o idee clară despre faptul că, atingându-și țelul – execuția publică a unui adversar temut – își fac lor mai mult rău decât partidului rival. Se poate întâmpla ca, după o asemenea execuție, masa lor de aderenți să se risipească, iar ei să nu-și redobândească pentru multă vreme, sau chiar niciodată, puterea din trecut. Cu privire la alte motivații ale acestui reviriment va mai fi câte ceva de spus, când va veni vorba de haite și mai ales de haitele jeluitoare.

Oroarea de uciderea în colectiv este de dată recentă. Să n-o supraevaluăm. Și astăzi fiecare ia parte la execuții publice, prin intermediul *ziarului*. Atâta doar că lucrurile sunt, ca toate cele, mult mai comode. Stai liniștit acasă și între sute de detalii asupra cărora te poți opri, unele sunt deosebit de tulburătoare. Se aclamă lucrurile după ce totul a trecut; nici cea mai mică urmă de sentiment al covinovăției nu alterează delectarea. Nimeni nu răspunde de nimic, nici de sentință, nici de martor, nici de declarația lui și nici de ziarul care a tipărit declarația. Se știe însă mai multe despre aceste lucruri decât pe vremuri, când trebuia să umbli și să stai în picioare ore în șir și până la urmă nu vedeai mare lucru. În publicul cititorilor de ziare se reactualizează prezența unor mase agresive îmblânzite care, datorită distanței în raport cu evenimentele, sunt cu atât mai scutite de răspundere; am fi ispitiți să spunem că se află în forma lor cea mai de disprețuit și în același timp cea mai stabilă. De vreme ce aceste mase n-au nici măcar nevoie să se adune, ocolesc și destrămarea; iar pentru variație se asigură reapariția zilnică a ziarului.

Masele fugare

O mulțime care fuge se constituie în urma unei *amenințări*. Îi este caracteristică fuga generală; totul este atras în această fugă. Primejdia care amenință este aceeași pentru toți. Ea se concentrează într-un anume loc. Nu face deosebiri. Poate amenința locuitorii unui oraș sau pe toți cei de o anume credință sau pe toți cei ce vorbesc una și aceeași limbă.

Se fuge împreună deoarece așa se fuge mai bine. Emoția este aceeași: energia unora o mărește pe cea a celorlalți. Oamenii se împing unii pe alții

în aceeaşi direcţie. Cât timp ei sunt împreună, resimt primejdia ca fiind *împărţită* între toţi. Persistă străvechea idee că primejdia va lovi într-un *singur* loc. În timp ce duşmanul prinde pe unul dintre ei, ceilalţi pot, între timp, să scape cu toţii. Flancurile fugarilor sunt deschise, dar, porniţi într-o lungă înşiruire, este neverosimil ca primejdia, în aceste condiţii, să-i lovească pe toţi în acelaşi timp. Printre atâţia alţii, nimeni nu presupune că *el* va fi victima. Întrucât numai mişcarea unitară a tuturor le asigură salvarea, toţi se simt convinşi că o vor obţine.

Căci cel mai frapant lucru în fuga unei mase este forţa direcţiei ei. Mulţimea însăşi se confundă, am spune, cu direcţia care se îndepărtează de locul primejdiei. Deoarece nimic nu mai este important în afara ţelului care reprezintă salvarea, nimic decât drumul care înfăţişează salvarea, nimic decât drumul care duce într-acolo, distanţele care mai înainte existau între oameni devin irelevante. Fiinţe cu totul ciudate şi opuse, care niciodată nu s-au apropiat unele de altele, se pot deodată regăsi cot la cot. Fuga nu le-a suprimat deosebirile, ci numai distanţele care le despărţeau. Dintre toate formele de mase, cea a fugii este cea mai cuprinzătoare. Însă imaginea neomogenă pe care o oferă nu rezultă numai din participarea absolut tuturor, ci din marea diversitate a vitezei cu care înaintează aceşti oameni puşi pe fugă. Printre ei se află tineri, bătrâni, voinici, debili, unii care duc greutăţi, mai mici sau mai mari. Caracterul pestriţ al acestei imagini poate induce în eroare pe un privitor din afară. Imaginea este întâmplătoare şi comparată cu forţa copleşitoare a înaintării – nesemnificativă.

Energia fugii se multiplică, atâta vreme cât fiecare îi recunoaşte pe ceilalţi: el poate să-i împingă înainte, dar nu să-i dea la o parte. În clipa însă în care nu mai este preocupat decât de sine însuşi şi pe ceilalţi îi resimte doar ca un obstacol, caracterul fugii în masă se schimbă cu totul şi se converteşte în contrariul ei: devine *panică*, o luptă a fiecăruia împotriva tuturor celor care îi stau în cale. De cele mai multe ori se produce la o schimbare subită, dacă direcţia fugii este perturbată în mod repetat. Este de ajuns ca maselor să li se taie drumul, pentru ca ele s-o pornească în altă direcţie. Dacă li se taie în continuare drumul, curând ele nu vor mai şti încotro să se îndrepte. Derutate, li se modifică şi consistenţa. Primejdia, care până acum avea un efect stimulator şi unificator, face din *fiecare* duşmanul *fiecăruia* şi fiecare încearcă să se salveze pe sine.

Fuga unor mase însă, spre deosebire de panică, îşi extrage energia din solidaritate. Atâta vreme cât nu se lasă distrase de nimic, atâta vreme cât stăruie într-o unitate indestructibilă şi, ca un curent puternic, rămân indivizibile, tot atâta vreme şi frica de care sunt mânate rămâne suportabilă. Un soi de exaltare caracterizează fuga în masă o dată ce a pornit: este exaltarea deplasării în comun. Nimeni nu este mai puţin periclitat decât celălalt şi cu toate că fiecare aleargă sau călăreşte cât îl ţin puterile spre a se pune la

adăpost, el își are totuși în ansamblu propriul său loc, pe care îl recunoaște și de care rămâne legat chiar în plină agitație generală.

Pe parcursul fugii, care poate dura zile și săptămâni, unii rămân în urmă fie că i-au lăsat puterile, fie că i-au lovit dușmanii. Fiecare om lovit devine un imbold la înaintare pentru ceilalți. Destinul care l-a surprins pe el i-a exceptat pe ceilalți. Cel lovit este o jertfă oferită primejdiei. Oricât ar fi fost de important pe plan personal, fiind și el un fugar, calitatea lui de victimă îl face în fața tuturor și mai important. Chipul lui le transmite celor epuizați o nouă forță. A fost mai slab decât ei, pe el l-a vizat pericolul. Izolarea în care el rămâne, în care ei îl mai pot zări foarte puțină vreme, mărește pentru ceilalți valoarea solidarității lor. Semnificația, importanța celui căzut pentru consistența fugii nu pot fi îndeajuns subliniate.

Sfârșitul firesc al fugii este atingerea țintei. Aflate în siguranță, aceste mase se dislocă. Primejdia poate fi însă anulată și la sursa ei. Se declară un armistițiu și orașul din care oamenii s-au refugiat nu mai este amenințat. Ei se întorc câte unul, după cum, când au fugit, au făcut-o împreună; acum toate și toți rămân separați la fel ca înainte. Mai există însă și o a treia posibilitate; ar putea fi denumită secarea fugii în nisip. Ținta este prea îndepărtată, ambianța dușmănoasă, oamenii flămânzesc, slăbesc și se moleșesc. În loc de câțiva, rămân în urmă sute și mii de oameni.

Această decădere fizică se instalează treptat, iar mișcarea inițială durează infinit de mult. Oamenii înaintează anevoie, chiar și atunci când orice perspectivă de salvare este pierdută. Dintre toate genurile de mase, cele mai rezistente sunt masele fugare; până în ultima clipă oamenii care au mai rămas nu se despart.

Exemple ale fugii în masă nu lipsesc. În vremurile noastre ele s-au înmulțit foarte mult. Până la evenimentele ultimului război ne-am fi gândit mai întâi la soarta marii armate a lui Napoleon, la retragerea ei din Rusia. Este cazul cel mai grandios: alcătuirea acestei armate din oameni din atâtea țări diferite și de limbi diferite, iarna îngrozitoare, distanța uriașă care a trebuit străbătută de cei mai mulți pe jos – această retragere care trebuia să degenereze într-o fugă în masă este cunoscută în toate detaliile. De fuga unei întregi *metropole* la asemenea dimensiuni s-a putut afla pentru prima oară atunci când, în 1940, germanii s-au apropiat de Paris. Faimosul „exod" n-a durat mult, deoarece s-a ajuns curând la armistițiu. Dar intensitatea și proporția acelei deplasări au fost de așa natură încât, pentru francezi, ea a rămas ca cea mai însemnată amintire din ultimul război.

Nu vom înmulți aici exemplele cele mai recente. Ele sunt încă proaspete în amintirea tuturor. Este totuși important să se evidențieze faptul că fuga în masă era cunoscută dintotdeauna de oameni, încă de pe vremea când trăiau la un loc în grupuri foarte mici. În imaginația lor fuga în masă juca un rol înainte ca ea să le fi fost posibilă, dat fiind numărul redus al

oamenilor. Să ne amintim de acea viziune a unui eschimos: „Spaţiul ceresc este plin de fiinţe despuiate, care străbat aerul. Oameni, bărbaţi goi, femei goale, care în călătoria lor dezlănţuie vijelii şi vârtejuri de zăpadă. Le auziţi zgomotul? Vâjâie bătăile de aripi ale unor păsări uriaşe, sus în aer. Aceasta este spaima oamenilor goi, aceasta este goana lor!"

Mase ale interdicţiei

Există o specie de mase care se formează în urma unei *interdicţii*: un număr mare de oameni la un loc, care *nu* mai vor să facă ceea ce până atunci făcea fiecare în parte. Interdicţia vine subit; şi-o asumă ei înşişi. Poate fi o interdicţie veche, dată uitării; sau una scoasă, din când în când, la suprafaţă. Poate fi însă şi una cu totul nouă. În orice caz, apare cu o deosebită forţă. Are caracterul necondiţionat al unei porunci, însă decisiv este caracterul ei negativ. Nu vine niciodată din exterior, chiar dacă aparenţa lucrurilor stă invers. Întotdeauna îşi are originea într-o nevoie a celor în cauză. De îndată ce interdicţia a fost pronunţată, masele încep să se formeze. Toţi se feresc să facă ceea ce lumea din afară aşteaptă de la ei. Ceea ce până acum au făcut fără multă vâlvă, ca o acţiune firească şi deloc grea, dintr-o dată ei refuză să mai facă. Solidaritatea lor se recunoaşte în hotărârea refuzului. Caracterul negativ al interdicţiei se transmite acestor mase din clipa constituirii lor şi rămâne trăsătura lor esenţială, atâta timp cât ele există. Rezistenţa contează: interdicţia reprezintă o graniţă şi un dig; nimic nu poate trece dincolo de ea, nimic nu poate străpunge digul. Fiecare dintre cei prezenţi în masă îl supraveghează pe celălalt ca să vadă dacă rămâne o părticică a acestui dig. Cine cedează şi transgresează interdicţia va fi dispreţuit de ceilalţi.

Cel mai bun exemplu de mase negative sau de interdicţie este, în epoca noastră, *greva*. Muncitorii sunt obişnuiţi să-şi execute munca regulat, în anumite intervale de timp. Sunt munci de toate felurile, unul are de făcut un lucru, altul cu totul altceva. Dar într-unul şi acelaşi moment sosesc cu toţii şi într-unul şi acelaşi moment părăsesc locul de muncă. Sunt egali datorită acestui moment comun al sosirii şi întreruperii lucrului. Cei mai mulţi lucrează manual. Se simt apropiaţi şi sub alt aspect, referitor la salarizarea muncii lor. Totuşi veniturile lor diferă în funcţie de ceea ce realizează. Egalitatea lor, după cum se vede, nu merge prea departe. Ea singură nu ajunge însă pentru a duce la formarea unor mase. Când se ajunge la grevă, muncitorii devin egali între ei într-un fel oarecum obligatoriu: prin refuzul de a continua lucrul. De acest refuz este cuprins omul în toată fiinţa lui. Interdicţia de a lucra dă naştere unei stări de spirit acute şi rezistente.

Clipa opririi lucrului este un moment important, proslăvit în cântecele muncitoreşti. Multe lucruri contribuie la sentimentul de uşurare cu care începe pentru muncitori o grevă. Egalitatea lor fictivă despre care li se vorbeşte, care însă în realitate nu merge mai departe decât faptul că îşi folosesc cu toţii mâinile, devine dintr-o dată o egalitate reală. Atât timp cât au lucrat, aveau de făcut cele mai diverse lucruri şi toate erau programate. Când opresc munca, fac toţi acelaşi lucru. Este ca şi cum toţi, în acelaşi moment, ar coborî mâinile, ca şi cum toată puterea ar trebui folosită spre a *nu* mai ridica mâinile, indiferenţi cu toţii la faptul că ai lor rămân flămânzi. Încetarea lucrului egalizează muncitorii. În comparaţie cu efectul acestui moment, revendicările lor concrete nu au greutate. Scopul grevei poate fi o mărire a salariilor şi desigur că oamenii se simt solidari şi în faţa acestui scop. Atâta însă n-ar fi de ajuns pentru a forma din ei nişte mase.

Mâinile coborâte au un efect contagios şi asupra altor mâini. Ceea ce ele *nu* fac se transmite întregii societăţi. Greva care se întinde în jur din „simpatie" îi împiedică şi pe alţii, care la început nu se gândiseră la o întrerupere a lucrului, să-şi continue ocupaţiile lor obişnuite. Semnificaţia grevei este că nimeni nu trebuie să lucreze, atâta vreme cât muncitorii nu fac nimic; şi cu cât această intenţie le reuşeşte într-o măsură mai mare, cu atât mai mare este perspectiva unui succes.

În interiorul grevei propriu-zise este important ca fiecare să respecte parola interdicţiei. În felul acesta, din chiar interiorul masei ia naştere o organizaţie. Organizaţia are funcţia unui stat care se constituie în deplina conştiinţă a scurtei sale vieţi şi în cadrul căruia puţine legi sunt valabile; cele câteva se respectă însă cu cea mai mare stricteţe. Accesul la localitatea de unde a pornit acţiunea este păzit: însuşi locul de muncă este un teritoriu interzis. Interdicţia care îl grevează îl scoate din cotidian şi îi conferă o demnitate cu totul deosebită. Răspunderea asumată îi dă caracterul unei proprietăţi în comun. Ca atare şi este apărată şi aureolată de un sens mai înalt. În liniştea şi vidul ei stăruie ceva sacru. Oricine se apropie de ea este examinat din punctul de vedere al stării de spirit. Cel care vine cu intenţii profane, cel care vrea să lucreze, trece drept duşman sau trădător.

Organizaţia are grijă de o distribuţie echitabilă a alimentelor şi a banilor. Ceea ce există trebuie să ajungă pentru cât mai multă vreme. Important este ca fiecare să primească în mod egal câte puţin. Celui mai puternic nu-i va trece prin minte că ar trebui să primească mai mult; chiar cel lacom se va mulţumi bucuros cu puţin. Participanţii fiind puţini la număr, iar reglementarea executându-se cu inocenţă, adică în mod public, acest fel de distribuire contribuie la mândria maselor faţă de regimul lor de egalitate. Seriozitatea şi responsabilitatea acestui fel de organizaţie sunt

remarcabile. Nu poţi să nu te gândeşti, când vine vorba despre sălbăticia şi gustul distrugerii la mase, la conştiinţa responsabilităţii şi demnitatea unei astfel de structuri născute spontan din sânul organizaţiei. O analiză a maselor de interdicţie este necesară tocmai fiindcă ele prezintă trăsături cu totul deosebite, chiar opuse. Atâta vreme cât rămân fidele naturii lor, ele sunt ostile oricărui fel de destrămare.

Este adevărat că nu e uşor să fie menţinute în această dispoziţie. Dacă lucrurile merg prost şi lipsurile iau proporţii greu suportabile, dar mai ales dacă se simt atacate sau asediate, masele negative înclină să se transforme în pozitive şi active. Se poate întâmpla ca unor grevişti, care şi-au interzis dintr-o dată obişnuita activitate a mâinilor, să le vină foarte greu, după un timp, să nu le folosească la nimic. De îndată ce simt că unitatea rezistenţei lor este ameninţată, aceste mase vor fi înclinate spre distrugere şi cel dintâi la distrugeri în sfera propriei activităţi familiare. Acesta este punctul în care apare cea mai importantă sarcină a organizaţiei: păstrarea în stare pură a caracterului masei de interdicţie şi împiedicarea oricărei acţiuni „pozitive" individuale. Ea mai trebuie să recunoască momentul când interdicţia căreia îi datorează existenţa se cuvine să fie înlăturată. Dacă părerea organizaţiei corespunde sentimentului colectiv, este de datoria ei ca, revenind asupra interdicţiei, să hotărască ea însăşi propria ei dizolvare.

Masele revirimentului

„Dragul, bunul meu prieten, dintotdeauna lupii au mâncat oile; oare acum vor fi lupii mâncaţi de oi?" Această frază se află într-o scrisoare pe care doamna Jullien a scris-o fiului ei, în timpul Revoluţiei franceze. Fraza conţine, redusă la o formulă concisă, esenţa schimbării, a întoarcerii lucrurilor. Un număr mic de lupi s-a ţinut până acum de capul multor oi. A venit acum vremea pentru oile cele multe să se îndrepte împotriva puţinilor lupi. Se ştie că oile nu sunt carnivore. Dar chiar în aparenta ei absurditate, fraza este plină de sens. Revoluţiile sunt vremurile propriu-zise ale răsturnărilor. Celor care au fost atât timp lipsiţi de apărare, dintr-o dată le-au crescut dinţi. Numărul lor trebuie să compenseze ceea ce le lipseşte în experienţa răului.

O răsturnare presupune o societate stratificată. Delimitarea anumitor clase de altele, unele având mai multe drepturi decât celelalte, trebuie să fi subzistat un timp, să se fi făcut simţită în viaţa cotidiană a oamenilor înainte să apară nevoia unei schimbări. Grupul preeminent avea dreptul să dea porunci celui subordonat, fie că a ajuns în ţara respectivă prin cuceriri, fie că stratificarea s-a realizat prin procese desfăşurate în interiorul societăţii.

Orice poruncă lasă în cel silit s-o execute un *ghimpe*. Despre natura acestor ghimpi indestructibili, vom afla ulterior mai multe. Oamenii care sunt adesea supuşi poruncilor şi acoperiţi astfel cu ghimpi, resimt un puternic impuls de a se elibera de ei. Există două feluri de a obţine eliberarea. Se pot da mai departe, în jos, poruncile primite de sus; pentru asta trebuie să existe oameni aflaţi pe trepte inferioare pregătiţi să primească acele porunci. Însă ei pot să şi plătească cu aceeaşi monedă ceea ce au suferit şi acumulat din partea superiorilor lor. Un om singur, slab şi neajutorat cum este, va avea rareori şansa unei asemenea ocazii. Dar atunci când se adună mai mulţi, le poate reuşi ceea ce îi era interzis unui singur ins. Împreună se pot îndrepta împotriva celor care până atunci le porunceau. Situaţia revoluţionară poate fi privită ca starea unui astfel de reviriment. Masele însă, a căror descărcare emoţională constă mai ales în eliberarea colectivă de ghimpii poruncilor, trebuie denumite mase ale revirimentului.

Începutul Revoluţiei franceze este considerat a fi fost asaltul Bastiliei. Ea a început însă mai înainte cu o baie de sânge a iepurilor. În mai 1789, Adunările generale s-au reunit la Versailles. S-au sfătuit cu privire la înlăturarea drepturilor feudale, printre care se afla şi dreptul la vânătoare al nobilimii. La 10 iunie, o lună *înainte* de asaltul asupra Bastiliei, Camille Desmoulins, care participa ca deputat la consfătuire, îi scria tatălui său: „Bretonii execută provizoriu unele dintre articolele caietelor lor de plângeri. Omoară porumbeii şi vânatul. Cincizeci de tineri desfăşoară de asemeni aici în regiune o pustiire fără seamăn a iepurilor şi iepurilor de casă. Se spune că ar fi omorât, sub ochii paznicilor, 4-5 000 de animale de vânat pe câmpia St. Germain." Oile, înainte de a îndrăzni să atace lupii, se îndreaptă spre iepuri. Înaintea răsturnării care îi are în vedere pe cei de sus, se porneşte impenitent spre cei mai de jos, animalele care pot fi vânate.

Evenimentul propriu-zis este apoi ziua Bastiliei. Întreg oraşul se aprovizionează cu arme. Asaltul este împotriva justiţiei regale, încarnată în clădirea atacată şi luată cu asalt. Prizonierii sunt eliberaţi şi acum se pot alătura mulţimii. Guvernatorul responsabil de apărarea Bastiliei şi colaboratorii lui sunt executaţi. Dar sunt spânzuraţi şi hoţii. Bastilia este făcută una cu pământul. Este dărâmată piatră cu piatră. Justiţia, în ambele ei înfăţişări, ca osândire la moarte şi ca graţiere, se transferă în mâinile poporului. Cu aceasta – pentru moment – s-a înfăptuit răsturnarea.

Masele de acest fel se formează în cele mai diverse împrejurări. Pot fi răscoale ale sclavilor împotriva stăpânilor lor, ale soldaţilor împotriva ofiţerilor, ale negrilor împotriva albilor stabiliţi printre ei. Întotdeauna unii din aceste categorii au stat un anume timp sub comanda celorlalţi. Întotdeauna acţiunea revoltaţilor porneşte de la experienţa „ghimpilor" şi întotdeauna trece un timp până ce ei pot acţiona.

Multe dintre cele ce se percep la suprafaţa unor evenimente revoluţionare sunt lucruri care se petrec de fapt în masele *agresive*. Sunt urmăriţi indivizi şi, o dată prinşi, sunt omorâţi în colectiv, sub forma unei judecăţi sau fără sentinţă. Nu este însă adevărat că revoluţia *constă* în asemenea fapte. Cazul maselor agresive, care ajung rapid la sfârşitul lor firesc, nu e încheiat. Revirimentul, o dată iscat, continuă mereu. *Fiecare* încearcă să ajungă într-o situaţie în care să se poată elibera de „ghimpii" lui, fiecare e înţesat cu ei. Masele răsturnării exprimă un proces care cuprinde o întreagă societate şi chiar dacă el are succes de la bun început, totuşi nu ia sfârşit decât încet şi cu greutate. Pe cât de iute expiră masele agresive mai superficiale, pe atât de lent se desfăşoară, cu smucituri succesive, schimbarea în adâncime.

Revirimentul poate fi însă şi mult mai lent: poate fi promis pentru viitor. „Cei din urmă vor fi cei dintâi." Între o stare şi cealaltă se află moartea. Pe lumea cealaltă se va trăi. Cine a fost pe lumea aceasta cel mai sărac şi n-a făcut nimic rău va avea cele mai mari merite în lumea viitoare. El continuă să existe ca un om nou, mai bine plasat. Credinciosului i se promite eliberarea de „ghimpii" lui. Totuşi despre împrejurările mai precise ale acestei eliberări nu se spune nimic; şi chiar dacă mai târziu pe lumea cealaltă vor fi cu toţii împreună, masele nu se vor resimţi ca *substrat* al schimbării.

În centrul acestui fel de promisiuni stă ideea reînvierii. Cazuri de înviere datorate lui Cristos, pe lumea aceasta, sunt raportate în Evanghelii. Predicatorii faimoaselor *revivals** din ţările anglo-saxone au folosit efectele morţii şi retrezirii în fel şi chip. Păcătoşii adunaţi într-un loc erau ameninţaţi cu cele mai cumplite pedepse ale iadului şi trăiau stări de groază aproape de nedescris. Vedeau în faţa lor întinderi de foc şi pucioasă şi mâna celui Atotputernic care se pregătea să-i arunce în adâncuri fioroase. Violenţa ocărilor era amplificată de oribile strâmbături ale feţei şi de tunetul vocii predicatorului. Oamenii veneau în şiruri de la 40, 50, 100 de mile depărtare şi din toate direcţiile să asculte astfel de predicatori. Bărbaţii îşi aduceau familiile în căruţe cu coviltir şi se aprovizionau cu aşternuturi şi hrană pentru mai multe zile. În jurul anului 1800, o parte din statul Kentucky a ajuns din cauza unor astfel de adunări într-o stare de înfrigurare paroxistică. Adunările se ţineau în aer liber, nici o clădire din statele acelor vremi n-ar fi putut cuprinde astfel de mase uriaşe. În august 1801, 20 000 de oameni s-au adunat la mitingul din Cane Ridge. Nici după o sută de ani nu se stinsese amintirea acestor lucruri în Kentucky.

---

* „Readuceri la viaţă" = campanii intensive de predici şi mitinguri pentru retrezirea fervorii religioase.

Terorizaţi de predicatori, ascultătorii cădeau la pământ şi rămâneau acolo ca morţi. Poruncile lui Dumnezeu – cu ele erau ameninţaţi. Îngroziţi, încercau să fugă refugiindu-se într-un fel de moarte aparentă! Exista intenţia conştientă şi declarată a predicatorului de a-i „doborî". Totul se petrecea ca pe câmpul de luptă, în dreapta şi în stânga cădeau şiruri întregi la pământ. Comparaţia cu câmpul de luptă o făceau predicatorii înşişi. Pentru a influenţa întoarcerea la moralitate, această ultimă înspăimântare li se părea indispensabilă. Succesul predicii era măsurat după numărul celor „desfiinţaţi". Un martor ocular, care nota exact acele lucruri, scrie că în cursul desfăşurării acestui miting care a durat mai multe zile, 3 000 de oameni au căzut neajutoraţi la pământ, aproape o şesime dintre cei prezenţi. Toţi cei căzuţi au fost transportaţi într-o sală de reuniuni din apropiere. Mai tot timpul podeaua era acoperită pe jumătate cu oameni care zăceau. Mulţi, foarte mulţi, erau tăcuţi, incapabili să vorbească sau să se mişte. Uneori îşi reveneau pentru câteva clipe şi printr-un geamăt adânc, un strigăt pătrunzător sau o rugă fierbinte cereau îndurare, dând astfel un semn de viaţă. Unii loveau podeaua cu călcâiele. Alţii, în chinuri de moarte, ţipau şi se zvârcoleau încolo şi încoace ca peştii smulşi din apă. Unii se rostogoleau ore în şir pe podea. Alţii săreau brusc, ca nişte sălbatici, peste tribunele oratorilor şi peste bănci, şi strigând: „Pierduţi, pierduţi" se năpusteau în pădure.

Când îşi veneau iarăşi în fire, cei căzuţi erau alţi oameni. Se ridicau şi strigau: „Mântuirea!" Erau ca „nou-născuţi" şi puteau acum să înceapă o viaţă nouă şi curată. Îşi lăsaseră în urmă vechea lor existenţă păcătoasă. Dar convertirea era credibilă numai dacă era precedată de un soi de moarte.

Existau şi fenomene cu un caracter mai puţin extrem, care acţionau în acelaşi sens. O adunare întreagă izbucnea în plâns. Mulţi erau apucaţi de convulsii irepresibile. Alţii, de obicei grupaţi câte patru, cinci persoane, începeau să latre, precum câinii. Peste câţiva ani, când agitaţia avea să ia o formă mai domolită, au fost cuprinşi, la început câţiva, apoi un grup întreg, de un „râs sfânt".

Dar tot ceea ce s-a întâmplat, s-a întâmplat în masă. Nu i se cunosc forme mai zbuciumate şi mai răvăşite decât acestea.

Răsturnarea urmărită aici se deosebeşte de cea specifică revoluţiilor. Este vorba de relaţia oamenilor cu poruncile divine. Până atunci s-au purtat potrivnic lor. Acum i-a cuprins frica de pedepsele divine. Această frică, potenţată în fel şi chip de predicator, îi împinge pe oameni într-o stare de inconştienţă. Se prefac morţi, precum animalele hăituite; însă spaima este atât de mare, încât îşi pierd cunoştinţa. Când îşi revin, se declară gata să se supună poruncilor şi interdicţiilor lui Dumnezeu. Astfel se linişteşte frica paroxistică inspirată de pedeapsa imediată. Procesul este,

ca să spunem aşa, un proces de îmblânzire; omul se lasă domesticit ca slujitor obedient al lui Dumnezeu de către predicator.

Acest demers este exact opus celui revoluţionar, aşa cum a fost prezentat mai sus. Acolo era vorba de o eliberare de „ghimpi", care, prin îndelunga supunere în faţa unei stăpâniri, treptat le-a ajuns până în gât. Aici e vorba de o altă, nouă supunere în faţa poruncilor lui Dumnezeu, de disponibilitatea deci de a asuma deliberat toţi „ghimpii" pe care această supunere i-ar putea genera. Singurul element comun între cele două demersuri este realitatea schimbării şi arena sufletească pe care ea se desfăşoară: şi într-un caz, şi într-altul, masa.

Masele festive

Un al cincilea gen de mase ar putea fi denumit mase *festive*. Pe un spaţiu limitat se îngrămădesc o mulţime de lucruri şi oamenii numeroşi care circulă pe această arie pot participa cu toţii la ele. Produsele, din orice cultură vor fi provenind, sunt expuse vederii cu grămada. Într-un loc, o sută de porci stau legaţi în şir. Munţi de fructe sunt înălţaţi. În butoaie uriaşe s-a pregătit băutura râvnită, care îşi aşteaptă consumatorii. Se oferă mai mult decât pot înghiţi cu toţii la un loc şi în acest scop curg recontenit tot mai multe şiruri de oameni. Câtă vreme se găseşte ceva, li se servesc şi s-ar părea că lucrurile nu vor avea vreodată un sfârşit. Există acolo un prisos de femei pentru bărbaţi şi un prisos de bărbaţi pentru femei. Nimeni şi nimic nu îi ameninţă, nimic nu îi împinge spre fugă, viaţa şi satisfacţiile din timpul petrecerii sunt asigurate. Multe interdicţii şi segregări sunt anulate, apropieri cu totul neobişnuite sunt permise şi favorizate. Pentru fiecare în parte, atmosfera este degajată şi nu încărcată. Nu există un ţel identic pentru toţi şi care ar trebui atins de toţi împreună. Scopul este *sărbătoarea*, petrecerea, şi el a fost atins. Aglomeraţia este foarte mare, egalitatea însă ţine, în bună parte, de hazard şi de plăcere. Oamenii se mişcă unii printre alţii şi nu împreună. Obiectele îngrămădite şi care sunt oferite şi pot fi luate constituie o componentă esenţială a aglomeraţiei, chiar centrul ei. Ele au fost mai întâi adunate şi abia când se află toate la un loc se adună în jurul lor oamenii. Pot trece ani până când totul să poată fi pus la dispoziţie, iar oamenii au suportat o lungă privaţiune în vederea acestui scurt moment de abundenţă şi prisosinţă. Dar oamenii trăiesc cu speranţa acestui moment şi îl provoacă intenţionat. Oameni care altfel se văd rar între ei au fost invitaţi pe grupuri şi în mod solemn. Sosirea unor contingente singulare este puternic înregistrată şi măreşte, în salturi, bucuria generală.

Intervine în această stare sentimentul că, prin bucuria în comun la această petrecere, există şi garanţia pentru alte petreceri, ulterioare. Prin dansuri rituale şi spectacole dramatice se trezeşte amintirea altor ocazii, mai vechi, de acelaşi fel. Tradiţia este inclusă în prezentul acestor sărbători. Dacă oamenii şi-au amintit de iniţiatorul acestor manifestări sau de autorii mitici ai tuturor splendorilor de care se bucură sau de strămoşi sau, ca în societăţile independente de mai târziu, numai de sponsorii bogaţi – în orice caz repetarea unor ocazii asemănătoare pare garantată. Sărbătorile se *cheamă* una pe cealaltă, iar prin concentrarea de obiecte şi oameni viaţa se amplifică.

Masele duble. Bărbaţi şi femei. Cei morţi şi cei vii

Cea mai sigură şi adesea singura posibilitate pentru masă de a se *menţine* este existenţa unei a doua mase la care prima să se poată raporta. Fie că într-un joc al opoziţiilor ele se înfruntă şi se evaluează, fie că se ameninţă serios una pe cealaltă, prezenţa sau ideea bine conturată a unei a doua mase o ajută pe prima să nu se destrame. În timp ce picioarele uneia dintre părţi stau strâns apropiate unele de altele, ochii ei se îndreaptă spre ochii celeilalte părţi. În timp ce braţele se mişcă aici într-un ritm unic, urechile pândesc strigătul pe care-l aşteaptă de dincolo.

Oamenii se află în vecinătate fizică şi acţionează într-o firească şi familiară unitate. În schimb, toată curiozitatea şi aşteptarea sau toată frica se îndreaptă spre o a doua îngrămădire de oameni, de care sunt despărţiţi printr-o distanţă precisă. Privindu-i, vederea lor fascinează; nevăzându-i, ei pot totuşi să fie auziţi. De acţiunea şi intenţia celui de-al doilea grup depinde tot ceea ce va face primul. Statul faţă în faţă se repercutează asupra statului cot la cot. Confruntarea, care provoacă ambelor grupuri o vigilenţă specială, schimbă caracterul concentrării în interiorul fiecărui grup. Atâta vreme cât ceilalţi nu s-au risipit, primii trebuie să rămână împreună. Tensiunea dintre cele două grupuri are efectul unei presiuni exercitate asupra oamenilor din interiorul fiecărui grup. Dacă este vorba de tensiunea unui joc ritual, această presiune apare ca un soi de jenă. Se face totul pentru a nu se expune propriul grup celui potrivnic. Dacă adversarii însă ameninţă şi încrâncenarea ajunge să fie pe viaţă şi pe moarte, presiunea se transformă într-o carapace de hotărâtă unitate în apărare.

În orice caz, una dintre mase o ţine pe cealaltă în viaţă, pornind de la premisa că cele două ar fi oarecum egale ca dimensiune şi intensitate. Pentru a-şi păstra caracterul, masele nu au voie să aibă un adversar superior sau măcar unul pe care să-l considere superior. Acolo unde îşi face loc sentimentul că nu se poate face faţă, se va încerca salvarea prin

fuga în masă, iar dacă aceasta apare lipsită de perspectivă, mulţimea se destramă panicată, fiecare fuge pe cont propriu. Aici însă nu interesează cazul acesta. Pentru formarea *sistemului celor două mase*, după cum se mai poate numi, este necesară conştiinţa unei forţe oarecum egale a celor două.

Pentru a înţelege cum ia naştere acest sistem, trebuie pornit de la trei antagonisme de bază. Ele există oriunde există oameni şi orice societate cunoscută a fost conştientă de ele. Primul antagonism şi cel mai frapant este cel dintre bărbaţi şi femei, al doilea cel dintre vii şi morţi, al treilea, astăzi aproape în exclusivitate luat în considerare când se vorbeşte despre două mase opuse, este cel dintre prieteni şi duşmani.

Dacă ne oprim la prima dihotomie – cea dintre bărbaţi şi femei – nu este foarte simplu să recunoaştem ce anume legături ar avea această chestiune cu formarea anumitor mase. Bărbaţii şi femeile trăiesc împreună în familie. Pot fi preocupaţi de activităţi diferite, dar nu prea ni-i putem închipui stând faţă în faţă în îngrămădiri separate şi mânioase. Trebuie să recurgem la relatări despre situaţii de viaţă mai vechi pentru a obţine o altă imagine despre genul acesta de antagonism.

Jean de Léry, un tânăr hughenot, a fost, în 1557, martor la o mare festivitate în Brazilia, la populaţia tupinambu.

„Ni s-a poruncit să rămânem în casă, acolo unde se aflau femeile. Nu ştiam încă ce vor face ele, când deodată a izbucnit un zgomot foarte puternic în casa unde se aflau bărbaţii, la nici treizeci de paşi de noi şi de femei. Zgomotul suna ca îngânarea unor rugăciuni.

Când femeile, cam 200 la număr, au auzit zgomotul, au sărit toate în picioare, au ciulit urechile şi au început să se strângă unele lângă altele într-un grup. Curând au ridicat şi bărbaţii vocile. Auzeam clar cum cântă cu toţii împreună şi pentru a se înviora repetau un strigăt: «He, he, he!» Am fost foarte miraţi atunci când femeile le-au răspuns cu acelaşi strigăt: «He, he, he!» Mai bine de un sfert de oră au urlat şi chiuit atât de tare, încât nici nu mai ştiam cum să reacţionăm.

În timp ce urlau, ele săreau cu violenţă în aer, sânii le săltau, făceau spume la gură. Unele cădeau pe jos fără cunoştinţă, ca şi cum ar fi avut epilepsie. Mi se părea că diavolul intrase în ele şi le scosese din minţi.

În imediata noastră apropiere auzeam agitaţia şi gălăgia copiilor, care se aflau separat într-o cameră specială. Deşi de mai bine de şase luni aveam de-a face cu sălbaticii şi ne obişnuisem destul de bine cu ei, m-am speriat rău de tot – nu vreau să ascund acest lucru. Mă întrebam cum se vor termina lucrurile şi îmi doream să mă văd iarăşi în adăpostul nostru."

În sfârşit, sabatul vrăjitoarelor se potoleşte, femeile şi copiii amuţesc, iar Jean de Léry aude bărbaţii cântând atât de admirabil în cor, încât nu mai rezistă dorinţei de a-i vedea. Femeile încearcă să-l reţină; ele

cunosc interdicţia şi ştiu că nu au voie să se ducă dincolo, în spaţiul bărbaţilor. Léry însă reuşeşte să se strecoare până dincolo, nu i se întâmplă nimic şi împreună cu alţi doi francezi ia parte la sărbătoare.

Bărbaţii şi femeile sunt deci strict despărţiţi unii de alţii în case diferite, însă apropiate. Nu se pot vedea, dar cu atât mai acut pândeşte un grup zgomotul provenit de la celălalt. Cu toţii emit aceleaşi strigăte şi se întărâtă, până la o stare de surescitare în masă. Evenimentele propriu-zise au loc în grupul bărbaţilor. Totuşi la exaltarea celor două mase iau parte şi femeile. Trebuie subliniat faptul că, de la primele sunete pe care acestea le-au perceput venind din casa bărbaţilor, s-au strâns toate la un loc, iar la strigătele sălbatice auzite de acolo, femeile au ripostat cu şi mai multă sălbăticie. Ele sunt speriate, fiind încuiate – în nici un caz n-au voie să iasă – şi fiindcă ignoră ce se petrece dincolo, la bărbaţi, agitaţia lor dobândeşte o coloratură specială. Ele sar în sus, ca şi cum ar sări afară. Trăsăturile isterice, pe care observatorul le înregistrează, sunt caracteristice unei fugi în masă obstrucţionate. Tendinţa firească a femeilor ar fi să se refugieze lângă bărbaţi, dar din pricina interdicţiei severe de a face aşa ceva, ele se refugiază, cum s-ar spune, pe loc.

De remarcat sunt şi sentimentele lui Jean de Léry. El participă la emoţia femeilor, dar nu poate să facă parte cu adevărat din grupul lor. Este străin şi pe deasupra bărbat. Aflat printre ele, dar separat totuşi, trebuie să se teamă de a nu deveni victima grupării lor.

Că participarea femeilor – în felul lor – nu este indiferentă, se desprinde din alt punct al relatării citate. Vrăjitorii tribului sau „caraibii", cum îi numeşte Jean de Léry, le interzic femeilor, în modul cel mai strict, părăsirea casei. Le poruncesc totuşi să fie atente la cântecele bărbaţilor.

Influenţa femeilor adunate asupra cetei bărbaţilor lor poate fi importantă, chiar şi atunci când cele două grupuri sunt mai distanţate între ele. Femeile au şi ele uneori o contribuţie la succesul expediţiilor războinice. Vor urma trei exemple, câte unul din Asia, America şi Africa, deci din lumea unor popoare care n-au avut niciodată contacte între ele şi sigur nici un fel de influenţe reciproce. La *kafirii* din Hindukuş, femeile execută un dans de război, în timpul cât bărbaţii sunt plecaţi în vreo expediţie. În felul acesta le inspiră luptătorilor curaj şi putere, le măresc vigilenţa, pentru a nu se lăsa surprinşi de viclenia vreunui duşman.

La tribul *jivaro* din America de Sud, în timp ce bărbaţii se află într-un convoi de război, femeile se adună în fiecare noapte într-o anumită casă şi execută acolo un dans special. Ele poartă nişte brâuri zăngănitoare din cochilii de melc şi cântă cântece de exorcizare. Acest dans de război are, cred ele, o forţă specială; îi fereşte pe toţi soţii şi fiii lor de lăncile şi gloanţele duşmanului, şi-l amăgesc pe duşman apropiindu-l, încât

el nu mai percepe primejdia decât atunci când este prea târziu; de asemeni, îl împiedică să se răzbune pentru înfrângerea lui.

„Mirary" se numeşte în *Madagascar* un vechi dans femeiesc care nu poate fi executat decât în clipa luptei. Când se anunţa o bătălie, femeile erau alertate de un sol. Atunci îşi despleteau părul, începeau să danseze şi pe această cale stabileau o legătură cu bărbaţii lor. Când germanii, în 1914, au mărşăluit spre Paris, femeile din Tananarive au dansat dansul Mirary, spre ocrotirea soldaţilor francezi. Se pare că în ciuda depărtării considerabile, dansul şi-a făcut efectul. În toată lumea există festivităţi la care femeile şi bărbaţii dansează în grupuri separate, dar şi împreună sau înşiraţi. Este inutil să menţionăm aceste dansuri, sunt bine cunoscute. M-am rezumat anume la câteva cazuri extreme, în care separarea, depărtarea, precum şi intensitatea emoţiei sunt deosebit de frapante. Se pot încadra în statutul unei mase duble, cu rădăcini adânc împletite. În acest caz, cele două mase sunt binevoitoare una faţă de cealaltă. Emoţia uneia este menită să producă succesul şi prosperitatea celeilalte. Bărbaţii şi femeile aparţin aceluiaşi *neam* şi depind unii de alţii.

În *legendele amazoanelor*, care nu se rezumă numai la Antichitatea greacă şi pentru care există exemple chiar şi la indigenii din America de Sud, femeile s-au despărţit pentru totdeauna de bărbaţi şi duc împotriva lor războaie, la fel ca un popor împotriva celuilalt.

Înainte însă de a ne opri la examinarea războiului, în care caracterul periculos şi aparent inevitabil al maselor duble şi-a găsit expresia cea mai puternică, este indicat să aruncăm o privire la străvechea opoziţie dintre cei *vii* şi cei *morţi*.

În tot ceea ce se petrece în jurul muribunzilor şi morţilor, domină ideea că pe lumea cealaltă activează un număr mult mai mare de duhuri, la care, în cele din urmă, decedatul va ajunge. Cei vii nu-şi predau uşor ruda. Pierderea îi slăbeşte şi atunci când este vorba de un bărbat în puterea vârstei, moartea lui este resimţită deosebit de dureros. Ei se opun cât pot, dar ştiu că opoziţia lor nu ajută. Masele de dincolo sunt mai mari şi mai puternice şi acolo, spun ei, va fi atras cel dispărut. Orice activitate se desfăşoară în deplina conştiinţă a acelei supraputeri de dincolo. Trebuie evitat orice i-ar putea irita pe cei de acolo. Aceştia au influenţă asupra celor vii şi le pot dăuna în toate privinţele. Unele popoare cred că masele de morţi sunt rezervorul din care se preiau sufletele nou-născuţilor. De lumea decedaţilor depinde în acest caz dacă femeile vor reuşi să aibă copii. Uneori duhurile umblă sub formă de nori şi aduc ploaie. Ele pot înstrăina plantele şi animalele cu care se hrănesc oamenii. Duhurile pot să-şi caute noi victime printre cei vii. Răposatul, cedat doar după multă împotrivire de rudele lui, e de acum integrat puternicei oştiri din lumea de dincolo.

Moartea este deci o luptă, o luptă între doi duşmani cu forţe inegale. Strigătele emise, rănile autoprovocate din jale şi disperare exprimă probabil tot această luptă. Cel mort să nu cumva să creadă că a fost cedat cu uşurinţă; pentru el s-a dus o luptă.

Este o luptă cu totul specială cea care se petrece aici. Este o luptă mereu pierdută, indiferent de vitejia cu care s-a desfăşurat. De la bun început fugi din faţa duşmanului, în speranţa că, printr-o luptă de ariergardă, vei putea scăpa de el. Lupta va avea şi aerul unei măguliri a muribundului, care curând se va afla în situaţia de a înmulţi rândurile duşmanului. Mortul care trece dincolo trebuie să le poarte gând bun celor rămaşi sau măcar nu unul prea rău. Căci s-ar putea ca răposatul, dacă ajunge furios pe lumea cealaltă, să incite duşmanii potenţiali la o nouă şi periculoasă expediţie de pradă.

Esenţa acestei forme speciale de luptă dintre cei morţi şi cei vii constă în caracterul ei intermitent. Nu se ştie niciodată când se va mai întâmpla iarăşi ceva. Poate că multă vreme nu se va întâmpla nimic. Dar nu te poţi baza pe asta. Fiecare nouă lovitură răsare brusc, venind din întuneric. Nu există declaraţie de război. Şi după un singur caz de deces totul poate lua sfârşit. Lucrurile se pot însă prelungi multă vreme, cum ar fi în cazul molimelor şi al epidemiilor. Te afli mereu în retragere, şi nimic nu se sfârşeşte de-a binelea. Despre raporturile dintre vii şi morţi va mai veni vorba. Aici ne preocupă numai să-i vedem şi pe unii şi pe alţii ca pe nişte mase duble, ale căror componente se condiţionează neîncetat şi reciproc.

A treia formă a maselor duble este războiul. Este forma care astăzi ne priveşte cel mai îndeaproape. Am da mult, în urma experienţelor acestui secol, s-o înţelegem şi s-o desfiinţăm.

Masele duble: războiul

În război este importantă uciderea. „Rândurile duşmanilor s-au rărit." Este vorba de uciderea *în masă*. Cât mai mulţi duşmani vor fi nimiciţi; periculoasele mase de adversari trebuie să se transforme într-un morman de morţi. Învingător este cel care a ucis mai mulţi duşmani. Mulţimea crescândă a vecinilor e cea împotriva căreia păşeşti în război. Creşterea numărului lor este în sine înfricoşătoare. Ameninţarea ei, conţinută în chiar această creştere, declanşează propria-ne mulţime agresivă, care împinge spre război. Acţiunea războinică încearcă întotdeauna să-şi asigure superioritatea prin numărul mai mare de combatanţi la locul luptei şi prin exploatarea în toate direcţiile a slăbiciunilor adversarului, înainte ca acesta să-şi mărească şi el numărul combatanţilor. Războiul, în detaliile lui, este

în acest fel imaginea exactă a ceea ce se petrece în mare – vrei să fii în marea masă a celor vii; de partea cealaltă să fie masa mult mai mare a morților. În această întrecere de mase în creștere se află o motivație esențială, am spune chiar cea mai profundă a războaielor. În loc de morți, pot rezulta și sclavi, femei și copii în special, care servesc la creșterea masei propriului neam advers. Niciodată însă războiul nu este un război adevărat dacă nu urmărește înainte de toate grămezile de morți.

Toate cuvintele prea bine cunoscute, în limbile vechi ca și în cele noi, spre a desemna faptele de război, exprimă întocmai această situație. Se vorbește despre „măcelărire" și „masacru". Se vorbește despre „culcat la pământ". Fluvii de sânge colorează apele în roșu. Dușmanul este doborât până la ultimul om. Tu însuți te bați „până la ultimul om". Nu „există iertare". Este totuși important să atragem atenția că și *grămada de morți* este resimțită ca o *unitate*, și în anumite limbi e desemnată prin cuvinte speciale. Cuvântul german pentru „câmp de luptă" cuprinde vechea rădăcină *wal*, care însemna „cadavre pe câmpul de luptă"; *valhall (walhalla)* nu este altceva decât „sălașul războinicilor căzuți". Prin alternanță vocalică, din varianta veche a germanicului *wal* a rezultat cuvântul *wuol*, care înseamnă „înfrângere". În anglo-saxonă, cuvântul corespunzător *wol* înseamnă „ciumă", „molimă". Elementul comun tuturor acestor cuvinte, fie că este vorba de cei rămași pe câmpul de luptă, de înfrângere, de ciumă sau molimă, rămâne imaginea *unui morman de morți*.

Această imagine nu este numai germanică. O întâlnim pretutindeni. Într-o viziune a profetului Ieremia, întreg pământul apare ca un singur câmp de cadavre putrezite. „Acolo cei loviți de Domnul vor zăcea în același timp de la un capăt al pământului la celălalt; nu vor fi nici jeliți, nici ridicați, nici înmormântați, ci trebuie să zacă pe câmp și în gunoi să se prefacă!"

Profetul Mohamed are un sentiment atât de puternic în fața grămezilor de dușmani morți, încât li se adresează cu un soi de predică triumfală. După bătălia de la Bedr, prima mare victorie asupra dușmanilor săi din Mecca, „a poruncit ca dușmanii uciși să fie aruncați într-o cisternă. Unul singur a fost înmormântat sub pământ și pietre, pentru că era atât de umflat, încât nu i s-a putut scoate de îndată cuirasa. Așa că a rămas doar el acolo, lăsat să zacă. Când ceilalți erau în cisternă, Mohamed s-a așezat în fața ei strigând: «O, voi oameni ai cisternei! S-a confirmat oare făgăduiala stăpânului vostru? Mie mi s-a adeverit făgăduiala Domnului meu.» Cei care-l însoțeau spuneau: «O, tu trimis al Domnului! Dar oamenii aceia sunt leșuri!» Mohamed a răspuns: «Ei știu *totuși* că promisiunea Domnului s-a adeverit»."

În felul acesta i-a adunat pe cei care mai înainte nu vroiau să asculte de cuvintele lui; în cisternă ei sunt acum la adăpost și strânși laolaltă. Nu

cunosc un exemplu mai pătrunzător al acestui mod de a atribui unei grămezi de morţi resturi de viaţă şi caracterul unei mase. Ei nu mai ameninţă pe nimeni, dar pot fi ameninţaţi. Orice josnicie se poate exercita nepedepsită asupra lor. Dacă au sau nu vreun sentiment în această privinţă, se presupune că îl au, pentru ca învingătorul să-şi amplifice propriul său triumf. Sunt atât de strânşi în cisternă, încât nici unul dintre ei nu s-ar putea mişca. Dacă unul dintre ei s-ar trezi, n-ar avea decât morţi în jur, propriii lui oameni i-ar lua respiraţia: lumea în care s-ar întoarce ar fi o lume a morţilor şi ar fi compusă din cei care îi erau cei mai apropiaţi.

Printre popoarele Antichităţii, *egiptenii* nu erau consideraţi propriu-zis ca nişte războinici. Energia vechiului lor imperiu se îndrepta mai mult spre edificarea piramidelor decât spre cuceriri. Totuşi, şi pe vremea aceea se ajungea uneori la campanii militare. O imagine de acest fel ne evocă Une, un judecător de rang înalt, pe care regele său Pepy îl numise conducător de oşti împotriva beduinilor. Une relatează acestea în mormântul său:

Această oaste a înaintat cu noroc şi a ciopârţit ţara beduinilor.
Această oaste a înaintat cu noroc şi a distrus ţara beduinilor.
Această oaste a înaintat cu noroc şi i-a răsturnat turnurile.
Această oaste a înaintat cu noroc şi i-a tăiat smochinii şi viţa de vie.
Această oaste a înaintat cu noroc şi a incendiat toate satele lor.
Această oaste a înaintat cu noroc şi a măcelărit acolo trupe cu zecile de mii.
Această oaste a înaintat cu noroc şi a adus o mulţime de prizonieri.

Imaginea distrugerii culminează cu cifra care anunţă zecile de mii de duşmani măcelăriţi. În timpul Noului Imperiu lucrurile au ajuns totuşi, chiar dacă nu pentru multă vreme, la o calculată politică agresivă a egiptenilor. Ramses al II-lea poartă lungi războaie cu hitiţii. Într-un cântec de proslăvire în cinstea lor, se spune despre el:

„Cel care a călcat în picioare ţara hitiţilor, transformând-o într-un *morman de cadavre*, procedează la fel ca zeiţa Sehmet, atunci când se înfurie după o epidemie de *ciumă*." Şi în mituri zeiţa cu cap de leu, Sehmet, îi scălda pe răzvrătiţi într-o groaznică baie de sânge. Ea rămâne zeiţa războiului şi a măcelului. Poetul autor al cântului de proslăvire însă lega imaginea mormanului de cadavre ale hitiţilor cu victimele unei molimi; o legătură care nu mai este nouă pentru noi.

În celebra relatare despre bătălia de la Kadesch, dusă împotriva hitiţilor, Ramses al II-lea povesteşte cum a fost izolat de oamenii lui şi prin ce forţă supraomenească şi vitejie a câştigat singur bătălia. Oamenii lui „erau de părere că toate popoarele la care am ajuns să pătrund zăceau în sânge, măcelărite, cu cei mai buni luptători ai hitiţilor, cu copiii şi cu fraţii principelui lor. Am lăsat câmpul din Kadesch albit şi nu se putea

călca acolo de mulţimea lor." Mulţimea cadavrelor şi veşmintele lor albe schimbau culoarea câmpului, propoziţiune absolut cumplită şi evocatoare a încheierii unei bătălii.

Acest rezultat însă ajunge să fie direct cunoscut numai de către luptători. Bătălia s-a dat departe, iar populaţia de acasă ar vroi să se aleagă şi ea cu ceva din grămada de morţi. Oamenii sunt inventivi şi ştiu să-i procure împăratului această satisfacţie. Despre regele următor, regele Merenptah, fiul lui Ramses al II-lea, se relatează felul în care a câştigat o mare bătălie împotriva libienilor. Întreaga lor tabără, cu comorile şi rudele principelui cu tot, a căzut în mâna egiptenilor: după jefuire totul a fost ars. 9 376 de prizonieri completau prada. Dar nici atât n-a fost de ajuns; pentru a dovedi celor de acasă numărul morţilor, celor căzuţi li s-au luat organele sexuale; dacă erau circumcişi, li s-au luat numai mâinile, iar prada a fost încărcată pe măgari. Mai târziu a trebuit şi Ramses al III-lea să lupte încă o dată cu libienii. Numărul trofeelor a fost în acest caz de 12 535 de bucăţi. Este evident că aceste transporturi înfiorătoare nu sunt nimic altceva decât o „reducţie" a mormanului de duşmani morţi, putând fi transportat şi înfăţişat întregului popor. Fiecare dintre cei căzuţi întregeşte mormanul cu ceva din trupul său; şi este important ca trofeele să fie toate la fel.

Alte popoare erau mai interesate de capete. La asirieni se oferea o recompensă pentru capul fiecărui duşman. Soldaţii se străduiau să procure cât mai multe. Pe un basorelief din vremea regelui Assurbanipal se pot vedea scribii stând în corturile lor încăpătoare şi notând numărul capetelor tăiate. Fiecare soldat aduce capetele lui, le aruncă în grămada comună, îşi spune numele şi regimentul, apoi pleacă. Regii asirieni nutreau o adevărată pasiune pentru aceste grămezi de capete. Când veneau la armate, prezidau predarea trofeelor şi împărţeau chiar ei soldaţilor premiile. Când erau absenţi, li se aducea toată grămada de capete; iar dacă acest lucru nu era posibil, trebuiau să se mulţumească doar cu cele ale conducătorilor duşmani.

Scopul foarte concret şi nemijlocit al războiului este, prin urmare, clar. Ar fi de prisos să mai căutăm alte exemple în acest sens. Istoria le oferă cu prisosinţă. S-ar spune că-i tema ei favorită, şi multe străduinţe au fost necesare pentru a o îndupleca să întârzie şi asupra altor amintiri ale omenirii. Când cuprindem cu privirea cele două părţi beligerante, războiul oferă imaginea unei încrucişări a două mase duble. O armată cât se poate de mare e pornită să ucidă o grămadă cât mai mare de duşmani. Din direcţia opusă lucrurile stau la fel. *Încrucişarea* rezultă din faptul că fiecare participant la un război face parte în acelaşi timp din două mase: pentru rudele şi oamenii săi, se înscrie în numărul luptătorilor în viaţă; pentru adversar, în numărul morţilor potenţiali şi doriţi ca atare. Pentru a întreţine o stare de spirit războinică, trebuie mereu să repetăm sus şi tare cât de puternici suntem, deci din câţi luptători se compune

propria noastră armată şi apoi cât de mare este de pe acum numărul duşmanilor ucişi. Din cele mai vechi timpuri, rapoartele militare se caracterizează prin această dublă statistică; atâţia oameni din ai noştri au pornit la luptă, atâţia duşmani au murit. Tendinţa de a exagera este foarte mare, mai ales în ceea ce priveşte numărul duşmanilor ucişi.

În timp ce războiul este în toi, nimeni nu va admite că numărul duşmanilor în viaţă este prea mare. Chiar dacă lucrul este cunoscut, se păstrează tăcerea cu privire la el şi se încearcă înlăturarea acestei stări negative prin divizarea trupelor combatante. Se face totul, după cum s-a mai menţionat mai sus, pentru ca, prin mobilitatea şi uşurinţa schimbărilor în cadrul detaşamentelor militare, să se obţină o superioritate la faţa locului. Abia *după* război se va vorbi despre numărul de oameni pierduţi.

Faptul că războaiele pot dura atât de mult, că pot fi continuate chiar şi atunci când sunt de mult pierdute, se leagă de instinctul cel mai profund al maselor, acela de a se menţine în starea lor acută, de a nu se destrăma, de a-şi păstra caracterul de mulţime. Acest sentiment este uneori atât de puternic, încât se preferă, în mod evident, pieirea în colectiv decât recunoaşterea înfrângerii şi prin aceasta, destrămarea propriei existenţe ca mulţime.

Cum se ajunge însă la *formarea* unor mase războinice? Ce dă naştere de la un moment la altul acestei sinistre solidarităţi? Ce-l aduce pe om să pună totul în joc, aşa, dintr-o dată? Demersul acesta este încă atât de enigmatic, încât trebuie să ne apropiem de el cu oarecare precauţie.

Acţiunea în sine este într-adevăr uimitoare. Se trage concluzia că există o ameninţare fizică şi ea este anunţată public în faţa întregii lumi. „Pot fi ucis", se declară, adăugându-se discret în gând: „fiindcă vreau să-l ucid pe cutare sau cutare". Accentul ar trebui în realitate să fie pus pe fraza următoare: „Vreau să-l omor pe cutare şi de aceea pot fi eu însumi omorât." Dar pentru începutul războiului, pentru *declanşarea* lui, pentru apariţia mentalităţii războinice printre oamenii tăi, se admite numai prima variantă. Fie că în realitate cineva este sau nu agresorul, întotdeauna se va prezenta ficţiunea unei ameninţări potenţiale.

Ameninţarea constă în faptul că cineva îşi acordă dreptul de a omorî. Fiecare om, indiferent de partea în care se află, stă sub aceeaşi ameninţare: ea îi pune pe toţi pe picior de egalitate şi se îndreaptă împotriva fiecăruia. De la un anumit moment încolo, acelaşi pentru toţi – momentul declaraţiei de război – fiecăruia i se întâmplă acelaşi lucru. Nimicirea fizică, de care îl fereşte de obicei propria-i societate, devine acum iminentă tocmai din cauza acestei apartenenţe. Deasupra tuturor celor care fac parte dintr-un anume popor planează în mod egal aceeaşi cumplită ameninţare. O mie de oameni cărora, fiecăruia în parte, dar în aceeaşi clipă, li s-a spus: „Trebuie să mori", se strâng laolaltă pentru a înlătura

primejdia morţii. Ei încearcă să-i atragă repede pe toţi cei primejduiţi; se înghesuie, cot la cot, şi se supun, în scop defensiv, unei direcţii comune de acţiune.

De ambele părţi cei în cauză se vor întâlni curând, fie în realitatea materială, fie în imaginaţie şi sentimente. Izbucnirea unui război este în primul rând *izbucnirea a două mase de oameni*. De îndată ce s-au constituit, prima intenţie a fiecăruia este *menţinerea* lor în aceeaşi stare de spirit şi acţiune. A renunţa la ea ar însemna renunţarea la viaţa însăşi. Întotdeauna masa războinică se comportă ca şi cum tot ce este *în afara ei* ar însemna *moartea*, iar supravieţuitorul multor războaie va cădea din nou şi irezistibil sub imperiul aceleiaşi iluzii, în cursul unui nou război.

Moartea, de care în realitate fiecare este întotdeauna ameninţat, trebuie anunţată ca *un verdict colectiv*. Există, ca să spunem aşa, *perioade declarate ale morţii*, în care ea se îndreaptă către un anumit grup, ales în mod arbitrar. „Acum se va porni contra tuturor francezilor" sau „Acum se va porni împotriva tuturor nemţilor". Entuziasmul cu care oamenii primesc o asemenea declaraţie îşi are rădăcina în laşitatea fiecăruia în faţa morţii. Singur, nimeni nu o acceptă. Este mai uşoară în doi, atunci când doi duşmani îşi aplică reciproc sentinţa, ca să spunem aşa, şi nu mai este deloc aceeaşi moarte când mii de oameni se îndreaptă împreună spre ea. Lucrul cel mai rău care li se poate întâmpla oamenilor într-un război, adică pieirea tuturor *împreună*, îi cruţă de moartea individuală, adică de ceea ce se tem cel mai mult.

Ei nu cred însă că acest rău li se va întâmpla, ci văd o posibilitate de a înlătura şi a da mai departe verdictul colectiv care s-a abătut asupra lor. *Paratrăsnetul morţilor* este *duşmanul* şi tot ceea ce au ei de făcut este să i-o ia înainte. Trebuie doar să fii destul de iute şi să nu eziţi prea mult în afacerea asta cu moartea. Duşmanul a picat numai bine, el a rostit verdictul, el a spus mai întâi: „Muriţi". Asupra lui va recădea ceea ce a întreprins împotriva altora. Întotdeauna duşmanul este cel care „a început". Chiar dacă poate n-a fost el acela care s-a pronunţat primul, totuşi a plănuit ceva, şi dacă n-a plănuit, se gândea s-o facă, şi dacă n-o gândise încă, avea s-o gândească în curând. Moartea ca dorinţă se află într-adevăr pretutindeni şi nu este nevoie să pătrunzi prea adânc în sufletul omului pentru a o extrage.

Ciudata, evidenta înverşunare specifică tuturor demersurilor războinice are două cauze: *preîntâmpinarea morţii* şi *acţiunea de masă*. Fără acest al doilea aspect, nu există nici o perspectivă de succes al celui dintâi. Atâta vreme cât durează războiul, masa trebuie să se menţină; şi de fapt războiul s-a terminat atunci când masa nu mai există ca atare. Perspectiva unei anume durate de viaţă pe care războiul o oferă unei mase a contribuit foarte mult la agrearea războaielor. Se poate vedea că frecvenţa şi durata lor în vremurile moderne au legătură cu amploarea mai mare a maselor duble, cuprinse de o stare de spirit războinică.

Mase de cristalizare

Numesc mase de cristalizare acele grupări mici de oameni rigide, strict delimitate, foarte statornice, care au menirea de a declanşa mulţimile. Este important ca aceste grupări să le fie uşor perceptibile ca ansamblu, să poată fi cuprinse dintr-o privire. *Unitatea* contează mult mai mult decât mărimea lor. Organizarea trebuie să le fie cunoscută, să se ştie pentru ce există ele. Orice îndoială cu privire la funcţiunea lor le-ar anihila semnificaţia; cel mai bine este să rămână mereu aceleaşi. Să nu poată fi confundate. O uniformă sau un loc anume al activităţii le favorizează.

Nucleele de cristalizare sunt *statornice*. Nu-şi schimbă niciodată proporţiile. Aparţinenţii sunt antrenaţi în activităţile şi mentalităţile lor. Funcţiile lor pot fi împărţite, ca într-o orchestră, dar este important să apară, în afară, ca un ansamblu. Cine le vede sau are de-a face cu ele, trebuie din primul moment să-şi dea seama că nu se vor destrăma niciodată. Viaţa lor în afara acestei cristalizări nu contează. Chiar şi acolo unde este vorba de o profesiune, cum ar fi cazul unor instrumentişti de orchestră, nimeni nu se va gândi la viaţa lor personală; ei sunt orchestra. În alte cazuri poartă o uniformă – nu-i poţi concepe decât în acest fel ca ansamblu. De îndată ce şi-au scos uniforma, sunt cu totul alţi oameni. Soldaţii şi călugării pot fi consideraţi drept forma cea mai de seamă a acestei categorii. Uniforma exprimă aici faptul că aparţinenţii unui cristal *sălăşluiesc* împreună; chiar atunci când apar singuri, ne gândim întotdeauna la unitatea solidă căreia îi aparţin – mânăstirea sau regimentul.

Coerenţa, izolarea şi constanţa grupului cristalizat se detaşează îngrijorător de comportamentele agitate ale maselor propriu-zise. Procesul creşterii rapide şi necontrolabile, ca şi ameninţarea destrămării, care amândouă imprimă maselor neliniştea lor specifică, sunt ineficiente în interiorul grupurilor cristalizate. Până şi în momentele unei maxime iritări se deosebesc întotdeauna de celelalte mase. Oricărui fel de mase aceste grupuri le oferă ocazia de a se constitui şi oricât s-ar părea că grupurile se lasă absorbite în acele mase, niciodată nu-şi vor pierde sentimentul propriului lor specific, iar după destrămarea acelora îşi vor regăsi de îndată unitatea.

Masele *închise* se deosebesc de grupul cristalizat nu numai prin mărime, ci şi printr-un sentiment mai spontan al propriei lor existenţe şi prin faptul că nu-şi pot permite o diviziune serioasă a funcţiilor. Cu grupul cristalizat aceste mase închise nu mai au de fapt în comun decât delimitarea şi repetiţia regulată. În cazul grupului cristalizat, totul este limită; fiecare individ care face parte din grup este constituit ca o frontieră. Masele închise, dimpotrivă: o mărginire li se impune numai în situaţii extreme, de pildă prin forma şi mărimea clădirii în care se adună.

În interiorul acestei frontiere, acolo unde fiecare participant se izbeşte de ceilalţi, masele rămân fluide, iar surprizele, un comportament subit şi neaşteptat, sunt de aceea oricând posibile. Întotdeauna, chiar şi în această structură delimitată, pot să atingă un grad de densitate şi intensitate care să ducă la explozie. Grupurile cristalizate sunt, dimpotrivă, totalmente statice. Formele lor de activitate le sunt prescrise. Sunt foarte conştiente de felul în care se manifestă.

Dar şi permanenţa *istorică* a masei de cristalizare este uimitoare. Iau naştere, este drept, mereu noi forme, dar cele vechi, cu obstinaţia lor, rămân şi ele în viaţă. S-ar putea ca temporar acestea să treacă pe planul doi şi să mai piardă din acuitate şi necesitate. Poate că ele mai persistă sau au fost total oprimate. Ca grupări inofensive, fără influenţe în afară, cristalizările pot trăi şi aşa în continuare. Mici grupări ale unor comunităţi religioase continuă să existe în ţări care şi-au schimbat integral credinţele. Clipa în care aceste grupări vor deveni utile revine la fel de sigur ca şi apariţia unor noi mase, apte de a fi stimulate şi dezlănţuite de ele. Toate grupurile de acest fel amorţite, încremenite, pot fi aduse la lumină şi reactivate. Pot fi reînviate şi, cu modificări minime ale structurii lor, îşi pot reîncepe activitatea în calitate de nuclee de cristalizare. Nu există aproape nici o răsturnare politică mai importantă care să nu-şi amintească de astfel de vechi grupări scoase din uz şi să nu le adopte, să le galvanizeze şi să le folosească atât de intens, încât ele să apară ca o noutate absolută şi periculos de activă.

Vom vedea mai târziu cum funcţionează aceste grupări în amănunt. Pe ce cale pot cu adevărat dezlănţui nişte mase, poate fi demonstrat numai prin cazuri concrete. Cristalizările se constituie diferenţiat, ceea ce duce la formarea unor mase variate. Vom avea ocazia – aproape pe nesimţite – să facem cunoştinţă, în cursul acestei cercetări, cu o parte dintre ele.

Simboluri ale maselor

Unităţile colective care nu sunt compuse din oameni şi totuşi sunt percepute ca nişte mase, le numesc *simboluri ale maselor.* Asemenea unităţi sunt grâul şi pădurea, ploaia, vântul, nisipul, marea şi focul. Fiecare dintre aceste fenomene în parte cuprinde trăsături esenţiale ale masei. Deşi nu sunt alcătuite din oameni, amintesc de mase şi, sub formă de mituri, vise, limbaj şi cântece, pătrund simbolic în lume.

Se cuvine să delimităm fără echivoc aceste simboluri de nuclee de cristalizare. Acestea se prezintă ca nişte grupări de oameni, izbitoare prin solidaritatea şi unitatea lor. Le gândim şi le trăim ca pe nişte unităţi, dar ele se formează din alăturarea unor oameni reali acţionând împreună –

soldaţi, călugări, o întreagă orchestră. Simbolurile maselor, dimpotrivă, nu sunt prin ele însele oameni şi sunt doar *resimţite* ca mase.

Tratarea lor detaliată poate părea la prima vedere inadecvată. Se va vedea însă că în felul acesta putem aborda conceptul de masă într-o manieră nouă şi fecundă. Studiindu-i simbolurile, masa ni se arată într-o altă lumină, naturală, şi n-ar fi înţelept să ignorăm această lumină.

Focul

Despre foc ar trebui mai întâi să spunem că este pretutindeni identic cu sine: fie mic sau mare, fie că izbucneşte aici sau acolo, fie că durează mult sau puţin, el ne apare mereu acelaşi, independent de ocaziile apariţiei lui. Imaginea focului este pentru noi ca un semn întipărit din naştere, de neşters şi evident.

Focul înghite totul în jur; este contagios şi nesătul. Forţa cu care învăluie păduri şi câmpii, oraşe întregi, este una dintre însuşirile lui cele mai impresionante. Înaintea izbucnirii lui stăteau copac lângă copac, casă lângă casă, despărţită fiecare de cealaltă, singură pe locul ei. Focul, în cel mai scurt timp, face una din toate câte erau deosebite. Obiectele izolate şi distincte se topesc toate în aceleaşi flăcări şi ajung să se asemene atât de mult între ele, încât dispar cu totul; case, fiinţe, toate sunt cuprinse de flăcări. Focul este contagios: imposibilitatea de a rezista atingerii flăcărilor rămâne mereu la fel de nimicitoare. Cu cât o alcătuire este mai vie, cu atât mai puţin se poate apăra; numai ceea ce este fără viaţă – mineralele – suportă focul. Năvalnic, necruţător, el nu cunoaşte margini. Vrea să cuprindă totul, nimic nu-i ajunge. Focul poate izbucni oriunde: de aici, caracterul lui subit. Nu surprinde pe nimeni faptul că a izbucnit un incendiu într-un loc sau altul; la un foc oricine, oriunde, se poate aştepta. Caracterul lui subit impresionează însă întotdeauna, şi îndată i se cercetează cauzele. Faptul că adesea ele nu pot fi găsite contribuie la sentimentul de teamă respectuoasă legată de imaginea focului. Tainica lui omniprezenţă poate deveni oricând şi oriunde vizibilă.

Focul are multe feţe. Oamenii nu-şi dau întotdeauna seama că focul există în nenumărate locuri; şi un foc izolat are multe feţe: se spune *flăcări* şi *limbi de foc*. În *Vedele* indiene, focul este numit „unicul Agni, arzând în multe feluri".

Focul este nimicitor; el poate fi şi combătut şi îmblânzit; se stinge. Are un adversar elementar, apa, care i se opune luând chipul fluviilor şi al ruperilor de nori. Acest adversar a fost dintotdeauna prezent, prin variatele sale însuşiri e pe aceeaşi treaptă cu focul. Duşmănia dintre foc şi apă este proverbială. „Focul şi apa" exprimă duşmănia extremă şi ireductibilă. În vechile reprezentări despre sfârşitul lumii, se atribuia când focului, când apei supremaţia. Potopul înseamnă sfârşitul oricărei vieţi

în apă. Incendiul universal distruge lumea prin foc. Uneori apar şi focul şi apa într-una şi aceeaşi mitologie, temperându-se reciproc. Omul a învăţat totuşi, în cursul existenţei sale pe această lume, să stăpânească focul. Nu numai că e în stare să folosească, la timpul potrivit, apa împotriva lui, dar a reuşit în plus să-l şi păstreze îngrădit. Îl ţine închis în sobe şi cuptoare. Este ca şi cum s-ar hrăni un animal; poate fi lăsat să flămânzească; poate fi înăbuşit. Astfel este semnalată şi ultima caracteristică importantă a focului: e tratat ca o fiinţă vie. Are o viaţă agitată şi se stinge. Dacă într-un loc este înăbuşit – în altele trăieşte mai departe.

Dacă sintetizăm toate aceste trăsături ale focului, apare o imagine surprinzătoare: este pretutindeni identic cu sine însuşi; cuprinde repede totul; este contagios şi nesătul, poate să izbucnească oriunde, brusc; are multe aspecte, este distrugător; are un duşman; se stinge; acţionează ca o fiinţă vie şi este tratat astfel. Toate aceste însuşiri sunt întocmai cele ale *masei*; cu greu s-ar putea rezuma mai exact atributele ei. Să le trecem pe rând în revistă. Masa e în esenţă aceeaşi. Acolo unde a luat naştere, se extinde în jur cu violenţă. Puţini sunt cei care pot rezista contagiunii ei; ea tinde mereu să se amplifice, din interior nu i se pune nici o stavilă. Masa se poate ivi oriunde se află mai mulţi oameni la un loc; spontaneitatea şi caracterul ei neaşteptat sunt neliniştitoare. Are variate aspecte şi totuşi reprezintă o unitate; e alcătuită din oameni nenumăraţi şi nu se ştie niciodată din câţi anume. Masa poate fi distrugătoare. Poate fi îmblânzită şi potolită. Îşi caută un duşman. Dispare la fel de brusc cum a apărut, adesea la fel de inexplicabil; şi bineînţeles că are propria ei viaţă turbulentă. Aceste asemănări dintre foc şi mase duc la strânsa lor asociere. Ele se intersectează, se pot reprezenta reciproc. Printre simbolurile maselor, întotdeauna de efect, focul este unul dintre cele mai importante şi mai schimbătoare. Este cazul să ne oprim asupra unor relaţii dintre foc şi mase.

Între trăsăturile primejdioase ale maselor şi care sunt mereu subliniate, cea mai frapantă este tendinţa de a incendia. Această tendinţă îşi are o rădăcină importantă în *incendiile de păduri*. În pădure, ea însăşi un străvechi simbol al masei, se aprind adesea focuri spre a face loc unor aşezări. Se poate presupune cu motive întemeiate că oamenii au învăţat să umble cu focul datorită incendiilor de păduri. Între pădure şi foc stăruie o legătură preistorică şi clară.

Animalele *fug* din pădurea incendiată. Spaima în masă este o reacţie firească, am spune veşnică a animalelor în faţa unor mari incendii şi aceeaşi a fost cândva şi reacţia omului. Omul însă a stăpânit focul, l-a ţinut în frâu şi nu trebuie să se teamă de el. Peste vechea spaimă s-a aşternut o putere nouă şi amândouă au intrat într-o uimitoare alianţă.

Masele, care odinioară o luau la fugă în faţa focului, se simt acum foarte puternic atrase de el. Se cunoaşte efectul magic al incendiilor

asupra oamenilor de toate felurile. Ei nu se mulţumesc cu sobe şi cuptoare, pe care fiecare locuinţă le deţine pentru sine, ci doresc un foc vizibil de departe, în jurul căruia să se adune cu toţii. În epocile paşnice, sunt nevoiţi să renunţe multă vreme la această experienţă. Ţine de instinctele cele mai puternice ale maselor ca, de îndată ce s-au format, să-şi facă singure rost de foc şi să şi-l însuşească pentru propria lor dezvoltare.

Un mic reziduu al acestor legături vechi şi semnificative se găseşte azi în buzunarul fiecărui om: cutia cu chibrituri. Ea se prezintă ca o pădure, frumos ordonată, din trunchiuri de copac, fiecare prevăzut cu un capăt inflamabil. S-ar putea aprinde mai multe sau toate deodată şi ar putea produce astfel un incendiu de pădure artificial. Cineva s-ar putea simţi ispitit s-o facă, dar n-o face îndeobşte pentru că proporţia minusculă a unui astfel de demers i-ar lua totul din vechea strălucire.

Atracţia focului poate să meargă însă mai departe. Oamenii nu numai că aleargă şi înconjoară un incendiu, dar există vechi obiceiuri în care ei se consideră de-a dreptul identici cu focul. Unul dintre cele mai frumoase exemple de acest fel este celebrul dans al focului al indienilor *navajo*. „Indienii navajo din New Mexico pregătesc un foc uriaş, în jurul căruia dansează o noapte întreagă. Între apusul şi răsăritul soarelui, ei reprezintă 11 feluri de acte. De îndată ce discul solar a dispărut, actorii încep să danseze sălbatic în porţiunea luminată de foc. Sunt aproape goi şi unşi cu vopsele, au părul desfăcut, lăsat să le joace liber pe umeri. Poartă nişte beţe de dans, cu pene la un capăt şi, în salturi sălbatice se apropie de flăcările înalte. Aceşti indieni dansează cu o reţinere stângace, pe jumătate ghemuiţi, pe jumătate târându-se. În realitate, focul este atât de fierbinte, încât actorii trebuie să se târâie încolăciţi pe jos pentru a se putea apropia de foc. Vor să aprindă penele de la capătul beţelor. Un disc reprezentând soarele este ridicat în aer şi în jurul lui dansul continuă dezlănţuit. De fiecare dată când discul este coborât şi iarăşi înălţat, începe un nou dans. Spre răsăritul soarelui, ceremoniile sacre se apropie de sfârşit. Bărbaţii zugrăviţi în alb înaintează şi aprind mici bucăţi de scoarţă de copac din jarul încă nestins şi apoi încep iarăşi să sară, fugărindu-se în jurul focului şi împroşcându-se cu scântei, cu flăcări şi fum. Sar până şi în mijlocul jarului, scontând pe argila albă pentru a-i feri de arsuri prea grave."

Jocul lor e focul însuşi, ei înşişi se prefac în foc. Mişcările lor imită flăcările. Ceea ce ţin în mâini şi aprind trebuie să sugereze că trupurile lor sunt în flăcări. În încheiere răscolesc ultimele scântei din cenuşa caldă până la răsăritul soarelui, care preia focul de la ei, soarele de la care l-au preluat la asfinţit.

Prin urmare aici focul este o masă încă vie. Aşa cum alţi indieni se identifică în timpul dansului cu bourii, tot aşa aceşti indieni se joacă.

dansând, de-a focul. Mai târziu, focul viu în care se transformau indienii navajo ajunge să fie doar un simbol al masei.

Pentru fiecare simbol al masei pe care-l identificăm, se pot regăsi masele concrete de la care el își ia substanța. Aici nu ne întemeiem pe simple presupuneri. Înclinarea oamenilor de a se identifica cu focul, tendința de a reactiva acest vechi simbol sunt puternice și în alte culturi, mai târzii, mai complexe. Orașe asediate, fără speranța de a se mai elibera, își dau adesea singure foc. Regii și curtea lor, încolțiți fără scăpare, își dau foc. Exemple de acest fel se găsesc atât în vechile culturi mediteraneene, cât și la indieni și chinezi. Evul Mediu care crede în flăcările iadului se mulțumește cu câțiva eretici, arși în locul de adunare publică. S-ar spune că își trimite reprezentanți în iad și că-i urmărește cu privirea să vadă dacă ard cu adevărat. O analiză a semnificației pe care a luat-o focul în diferitele religii este de cel mai mare interes. Ar avea însă valoare numai dacă ar fi completă și de aceea va fi păstrată pentru mai târziu.

Totuși pare potrivit să intrăm în studiul semnificației *incendierilor compulsive* pentru individul care le comite, pentru individul cu adevărat izolat și care nu aparține vreunui cerc de aderenți la o convingere religioasă sau politică.

Kräpelin citează cazul unei femei singure, în vârstă, care în decursul vieții a comis 20 de incendieri, primele încă din fragedă copilărie. De șase ori a fost învinuită de incendiere și și-a petrecut 24 de ani din viață în închisoare. „De-ar lua foc și ar arde cutare sau cutare lucru", aceasta e ideea ei fixă. Mai ales când are în buzunar o cutie de chibrituri, simte un îndemn irezistibil, ca împinsă de o putere nevăzută. O interesează să privească focul, dar îi place să și *mărturisească* acest lucru și încă în detaliu. E probabil să fi trăit cândva experiența focului ca un mijloc de atragere a oamenilor. Probabil că aglomerația din jurul unui incendiu să fi fost prima ei impresie despre noțiunea de masă. Focul poate apoi ușor să „țină locul" masei. Sentimentul femeii de a fi ținta privirilor o împinge spre autoînvinovățire. Asta și vrea, să se transforme ea însăși într-un foc la care lumea să se uite. Raportul ei cu actul incendierii are deci un dublu caracter. Mai întâi este dorința de a fi o părticică din masele care se uită țintă la foc. Focul se află în același timp în ochii tuturor, unind privirile într-*o singură* constrângere puternică. Femeia, din cauza jalnicei ei biografii anterioare, care a izolat-o de timpuriu, nu are în general ocazia să se afle într-o masă de oameni și deloc în timpul interminabilelor ei perioade de închisoare. Astfel, când prima etapă a incendiilor s-a terminat și există amenințarea ca mulțimea să-i scape, femeia îi întreține viața, transformându-se ea însăși în foc. Acest lucru se întâmplă pe calea cea mai simplă: prin mărturisirea incendierii. Cu cât povestirea este mai

amănunțită, cu cât are mai multe de spus despre aceste întâmplări, cu atât mai mult se va uita lumea la ea, cu atât mai mult se va simți una cu focul.

Cazurile de acest fel nu sunt chiar atât de rare pe cât se crede. Și dacă nu au întotdeauna un caracter atât de extrem, ele aduc dovada de nerespins – din perspectiva individului izolat – a legăturii dintre masă și foc.

Marea

Marea are multe înfățișări, este mereu în mișcare, are densitatea propriei ei coerențe. Multiplicitatea ei sunt valurile; ele o alcătuiesc. Fără număr, înconjoară pe oricine s-ar afla pe mare. Omogenitatea mișcărilor ei nu exclude deosebirile dintre ele. Marea nu cunoaște niciodată liniștea absolută. Vântul, venit din afară, determină direcția valurilor; ele lovesc încolo sau încoace, în funcție de porunca lui. Densitatea valurilor exprimă ceva ce și oamenii, în sânul unei mulțimi, resimt foarte bine: o toleranță față de ceilalți, ca și cum s-ar confunda cu *ei*, fără delimitări pur individuale; ca și cum ar exista o dependență din care nu există ieșire și un sentiment al puterii, un elan pe care individul le obține tocmai în acest fel de la colectivitate. Modalitatea particulară a acestei legături nu este cunoscută de oameni. Nici marea n-o explică, dar o exprimă.

Pe lângă valuri, mai există alte forme ale multiplicității, tot ale mării: *picăturile*. Firește, ele sunt izolate, nu sunt decât niște picături, când nu sunt legate între ele; micimea și separarea lor evocă neputința. Nu reprezintă aproape nimic și trezesc în cel ce le privește un sentiment de milă. Să muiem mâna în apă, apoi s-o ridicăm și să privim picăturile care, una câte una, curg încet de-a lungul mâinii. Mila pe care o resimțim pentru ele seamănă cu cea pe care am resimți-o pentru niște oameni izolați, fără speranță. Picăturile încep să *conteze* numai atunci când nu mai pot fi numărate, atunci când s-au reintegrat într-un tot de mari dimensiuni.

Marea are un *glas*, foarte schimbător, pe care-l auzim mereu. Este un glas în care răsună mii de alte glasuri. Presupunem că ar exprima răbdare, durere și mânie. Însă trăsătura cea mai impresionantă a acestei voci este tenacitatea ei. Marea nu doarme niciodată. O auzim mereu, ziua și noaptea, de-a lungul anilor și deceniilor: știm că se făcea auzită și cu veacuri în urmă. Forța și zbuciumul ei răzvrătit reamintesc singura ființă care împarte cu ea aceleași însușiri: mulțimea de oameni. Are însă și statornicia care lor le lipsește. Nu se împuținează și nici nu dispare când și când; marea este întotdeauna prezentă. Ea încarnează îndeplinirea celei mai mari și mai zadarnice dorințe a maselor, dorința de *a se menține*.

Marea este atotcuprinzătoare și de necuprins. De s-ar vărsa în ea toate fluviile, râurile, norii, orice fel de ape ale pământului, ea tot nu ar crește peste măsură; nu s-ar schimba, iar noi am simți că este aceeași mare. Este atât de imensă încât poate servi drept exemplu maselor care doresc să se

mărească neîncetat. Ele ar vroi să ajungă la fel de cuprinzătoare ca marea, iar pentru a atinge acest scop atrag mereu mai mulţi oameni. Prin cuvântul *ocean*, marea a atins un soi de noblețe solemnă. Oceanul este universal, el este cel ce ajunge oriunde, care scaldă ţărmurile atâtor ţări, el este cel deasupra căruia, conform unor vechi reprezentări, pluteşte pământul. Dacă marea n-ar fi de necuprins, masele n-ar avea o imagine care să redea propriul lor nesaţ. Nici n-ar putea deveni conştiente de instinctul lor cel mai profund şi mai întunecat, acela de a sorbi tot mai mulţi oameni. Oceanul însă, pe care-l au în mod firesc în faţa ochilor, le dă un drept mitic la impulsul de neînfrânt spre universalitate.

E drept că marea e schimbătoare în afectele ei, ea poate şi potoli, şi ameninţa, poate deveni furtunoasă, dar este mereu prezentă. Ştim unde se află; situaţia ei este clară, deschisă, nemăsluită. Nu apare din senin, acolo unde până atunci nu exista nimic. Caracterul misterios şi brusc al focului îi lipseşte; focul răsare ca din nimic, ca un animal de pradă, şi ne putem aştepta să apară oriunde. Marea nu se poate afla decât acolo unde ştim sigur că este.

Nu se poate spune că marea nu îşi are tainele ei. Taina nu stă în caracterul subit, stă în conţinutul ei. Viaţa multiplă de care este încărcată ţine de realitatea mării, la fel ca şi statornicia ei. În felul acesta, măreţia imaginii ei este amplificată şi de gândul la conţinutul ei: toate vegetalele, toate animalele pe care le adăposteşte în cantităţi uriaşe.

Marea nu are graniţe interioare şi nici nu este împărţită în popoare şi ţări. Are *un singur limbaj* şi este pretutindeni aceeaşi. Nu există oameni, ca să spunem aşa, care ar putea fi excluşi din ea. Este prea cuprinzătoare ca să poată corespunde cu vreuna dintre masele cunoscute de noi. Este însă modelul unei umanităţi ce se autoîntreţine, în care orice formă de viaţă ajunge să se verse şi care cuprinde totul.

Ploaia

Pretutindeni, dar mai ales acolo unde este rară, ploaia, înainte de a începe, este resimţită ca o unitate. Vine sub formă de nori şi acoperă mai întâi cerul, se întunecă şi, înainte de a începe să cadă, totul se învăluie în cenuşiu. De acea clipă în care suntem siguri că va veni ploaia ne dăm poate mai bine seama decât de faptul ploii înseşi. Căci ploaia este adesea mult dorită şi faptul că plouă sau nu poate deveni o problemă de viaţă. Nu se lasă uşor convinsă de rugăciuni; se folosesc şi vrăjile; există numeroase şi foarte variate metode de a aduce ploaia.

Ploaia cade într-o mulţime de picături. Le vedem şi vedem mai ales direcţia lor. Toate limbile folosesc termenul „cade" ploaia. Vedem ploaia sub forma multor linii paralele; prin numărul picăturilor căzute este subliniată unitatea direcţiei lor. Nu există nici o altă direcţie care să facă omului o mai mare impresie decât căderea; în comparaţie cu ea, toate

celelalte au în ele ceva derivat, ceva secundar. Căderea este un fapt dintre cele mai temute încă de la începutul vieţii şi împotriva căruia suntem înarmaţi tot de atunci. Învăţăm să ne ferim de ea; a da greş în această privinţă, de la o anume vârstă înainte, devine ridicol sau periculos. Ploaia, spre deosebire de om, *trebuie* să cadă. Nimic nu cade atât de frecvent şi variat ca ploaia.

S-ar putea ca numărul picăturilor să ia căderii ceva din greutatea şi duritatea ei. Le auzim plescăind; zgomotul e plăcut. Poate că nu este lipsit de importanţă faptul că la experienţa ploii participă trei simţuri: văzul, auzul şi pipăitul. Toate aceste simţuri percep ploaia în diversitatea ei. E simplu să te fereşti de ea. Rareori este cu adevărat periculoasă şi de obicei învăluie omul într-un fel agreabil, binefăcător.

Resimţim sunetul picăturilor ca identic. Paralelismul liniilor de cădere, identitatea sunetului, aceeaşi senzaţie a umezelii pe care fiecare picătură o provoacă pe piele – totul subliniază egalitatea dintre picături.

Ploaia poate fi când mai puternică, când mai uşoară, densitatea ei se schimbă. Cantitatea picăturilor ei este supusă unor mari fluctuaţii. Nu se poate conta pe creşterea ei indefinită; dimpotrivă, ştim că ploaia are sfârşit şi că acest sfârşit înseamnă dispariţia fără urmă a picăturilor în pământ.

În măsura în care ploaia a devenit un simbol al maselor, ea nu reprezintă faza creşterii furioase şi implacabile, precum *focul*. Ploaia nu are nimic din statornicia, şi numai uneori ceva din nesfârşitul *mării*. Ploaia reprezintă masele în clipa dezlănţuirii lor; le desemnează şi destrămarea. Norii din care ploaia provine se pierd în ea; picăturile cad fiindcă nu mai pot rămâne împreună şi încă nu este clar când, şi dacă, se vor putea regăsi mai târziu împreună.

Fluviul

Cel mai impresionant element al fluviului este direcţia în care curge. Se mişcă între maluri liniştite – de acolo trecerea lui e permanent vizibilă. Neastâmpărul maselor de apă care se succed fără încetare, atâta vreme cât fluviul rămâne fluviu, hotărârea cu care curg într-o anumită direcţie, chiar dacă pe alocuri o mai schimbă, fermitatea cu care se îndreaptă spre mare, primirea altor râuri mai mici, toate au fără tăgadă un caracter de masă. Astfel fluviul a devenit şi el un simbol al masei, însă nu atât al masei în general, cât al unora dintre formele ei singulare.

Lăţimea lui mărginită, pe care nu o poate schimba oricând şi pe neaşteptate, face ca fluviul, privit ca simbol al maselor, să păstreze întotdeauna un caracter provizoriu. El reprezintă procesiunile: oamenii care privesc de pe marginea străzilor sunt ca nişte copaci de pe mal, elementul solid îl absoarbe pe cel fluid. Demonstraţiile desfăşurate în marile oraşe

au un caracter fluid asemănător. Din diferite cartiere sosesc afluenţi, până când fluviul propriu-zis s-a format definitiv. Fluviile simbolizează în special timpul în cursul căruia masele se formează, timpul în care nu au atins încă ţelul pe care-l vor atinge. Ceea ce-i lipseşte fluviului este extinderea acaparatoare a focului şi universalitatea mării. În schimb, direcţia deţine o importanţă majoră, iar în timp ce curgerea nu conteneşte, ea îşi afirmă existenţa, am putea spune de la început – direcţie ce pare inepuizabilă şi a cărei sursă se impune mai pregnant decât ţinta ei.

Fluviul reprezintă masele cu *vanitatea* lor, masele care se „prezintă". Faptul de „a fi văzut" nu este mai puţin semnificativ decât direcţia. Fără maluri, nu există fluviu, încadrarea cu vegetaţie seamănă întocmai cu încadrarea cu oameni. S-ar spune că fluviul are o epidermă care se vrea văzută. Toate formaţiunile fluide – ca procesiunile sau demonstraţiile – îşi expun cât mai mult din suprafaţa lor: se extind cât pot şi se oferă cât mai multor privitori. Vor să fie admirate sau temute. Important nu este ţelul lor nemijlocit, importantă este distanţa care le desparte de el, lungimea străzilor pe care le parcurg. În ceea ce priveşte însă desimea participanţilor, ea nu are un caracter prea obligatoriu. Mai mare este cea a privitorilor; un anume fel particular de apropiere se naşte între participanţi şi privitori. O apropiere care s-ar asemăna cu îmbrăţişarea amoroasă dintre două fiinţe foarte lungi, dintre care una o ţine strâns pe cealaltă, lăsând-o să alunece încet şi cu tandreţe de-a lungul trupului său. Creşterea porneşte de la izvoare, dar cu ajutorul unor afluenţi precis determinaţi anterior într-un anume spaţiu.

Identitatea dintre picăturile fluviului este de la sine înţeleasă, totuşi el duce cu sine elemente diferenţiate, iar ceea ce duce este mai definitoriu şi mai decisiv pentru aspectul lui decât poverile mării, care dispar pe uriaşa ei suprafaţă. Dacă rezumăm toate acestea, nu vom putea numi fluviul un simbol al maselor decât cu anume restricţii. Oricum e în cu totul alt fel decât focul, marea, pădurea sau grâul. Fluviul este simbolul unei stări de lucruri încă ţinute sub control, *dinaintea* izbucnirilor şi a defulării; simbolizează mai mult ameninţarea maselor decât realitatea lor: este simbolul maselor *lente*.

Pădurea

Pădurea există *deasupra* omului. Ea poate fi plină de taine şi invadată de tot felul de buruieni, poate fi greu să pătrunzi acolo şi mai mult încă, să înaintezi. Dar densitatea ei propriu-zisă, specifică, cea care o alcătuieşte, frunzişul, se află *sus*. Este frunzişul fiecărui arbore în parte, care se întrepătrunde cu altele şi formează un acoperiş unitar; este frunzişul care reţine atât de mult lumina, întinzând în jur marea umbră comună a pădurii.

Omul, care este vertical ca un copac, ar intra în rândul celorlalţi copaci. Aceştia sunt însă mult mai înalţi ca el şi de aceea el este obligat să privească în sus. Nu există nici un alt fenomen natural în ambianţa omului care să-l depăşească atât de statornic în înălţime şi în acelaşi timp să-i fie atât de apropiat şi multiplu. Norii se duc, ploaia se infiltrează în pământ, iar stelele sunt departe. Dintre toate aceste fenomene care, sub aspecte variate, acţionează de sus, nici unul nu are intimitatea perpetuă a pădurii. Înălţimea arborilor este accesibilă; ne putem căţăra în ei, putem culege fructe de acolo sus; am şi trăit acolo.

Direcţia în care pădurea atrage privirea oamenilor este cea a propriei ei schimbări: pădurea creşte mereu în înălţime. Egalitatea dintre arbori este relativă şi e de fapt o egalitate a direcţiei. O dată aflat în pădure, omul se simte la adăpost; însă nu în vârful copacilor, de unde pădurea creşte în continuare, şi nici în locul maximei ei desimi. Tocmai desimea aceasta ocroteşte omul, iar ocrotirea vine de sus. În felul acesta pădurea a devenit modelul *reculegerii*. Omul este obligat să privească în sus, recunoscător pentru ocrotiri superioare. Privitul în sus, de-a lungul unei mulţimi de copaci, devine echivalentul „înălţării privirii". Pădurea prefigurează sentimentul prezenţei în biserică, a statului în faţa lui Dumnezeu, printre coloane şi pilaştri. Expresia cea mai adecvată şi de aceea perfectă a pădurii este bolta domului, împletirea tuturor arborilor în cea mai înaltă şi nedespărţită unitate.

Un alt aspect al pădurii, nu mai puţin important, este marea ei stabilitate. Fiecare copac este bine înrădăcinat şi nu cedează nici unei ameninţări dinafară. Rezistenţa lui este absolută, el nu se mişcă din loc. Poate fi doborât, dar nu mutat. În felul acesta, pădurea a devenit simbolul *oştirii*: o oştire înseamnă o alcătuire care în nici o împrejurare nu fuge; care se lasă ciuntită până la ultimul om, înainte de a ceda o palmă de pământ.

Grânele

Grânele la scară redusă se aseamănă în mai multe privinţe cu pădurea. Ele cresc pe locul unor foste păduri, dar nu ating niciodată înălţimea acestora. Grânele depind întru totul de mâna omului şi de munca lui. El seamănă ogorul, el culege recolta; cu ritualuri străvechi, omul îşi aduce contribuţia la creşterea grânelor. Ele sunt flexibile ca iarba, expuse acţiunii vânturilor. Toate firele la un loc cedează în faţa mişcării vântului, tot ce e pe câmp se îndoaie în acelaşi timp. Când este furtună, firele cad la pământ şi rămân aşa multă vreme. Au totuşi misterioasa capacitate de a se ridica din nou şi dacă nu au fost lovite prea rău, câmpul întreg stă dintr-o dată iarăşi în picioare. Spicele pline par nişte capete grele; se înclină prietenoase ori îşi întorc faţa, după cum bate vântul.

Grânele sunt de obicei mai mici decât înălțimea omului. El rămâne însă mereu stăpânul, chiar dacă se întâmplă ca ele să crească atât încât să-l întreacă. Culesul grânelor se face strângându-le laolaltă, așa cum laolaltă au crescut, așa cum laolaltă au fost semănate. Chiar și ierburile pe care omul nu le folosește pentru sine rămân întotdeauna toate la un loc. Cu cât însă este mai solidară soarta grânelor semănate, cosite, strânse și însilozate! Cât timp cresc, rămân bine înrădăcinate; nu se pot despărți niciodată de celelalte fire. Orice s-ar întâmpla, se întâmplă cu *toate* firele. Stau strâns laolaltă, iar ca mărime nu se deosebesc mai mult decât oamenii între ei; privite în ansamblu, par să aibă aceeași înălțime. Când unduiesc în bătaia vântului, s-ar zice că schițează un dans.

Egalitatea dintre oameni în fața morții este adesea văzută prin metafora grânelor. Cad toate în *același timp*, amintind un anume fel de moarte: moartea comună în bătălii, unde rânduri întregi de oameni se răresc; câmpul este ca un câmp de luptă.

Flexibilitatea devine imaginea obedienței, evocând o adunare de supuși fideli care nu pot concepe vreun gând de rezistență. Înfiorate în supușenia lor, receptive la orice poruncă, așa stau spicele toate la un loc. Dacă un dușman dă peste ele, sunt călcate în picioare fără milă.

Originea grânelor din grămezile de semințe este la fel de importantă și semnificativă ca și grămezile de grăunțe în care în cele din urmă se transformă. Fie că au rodit mult sau puțin, grămezile în care vor fi înmagazinate sunt cu mult mai mari decât cele din care au răsărit. Prin faptul că au crescut și au rămas laolaltă, s-au putut înmulți, iar această înmulțire este și binecuvântarea lor.

Vântul

Puterea lui este schimbătoare, la fel îi e și glasul. El poate scânci sau urla, încet sau tare, puține sunt tonalitățile de care să nu fie capabil. De aceea lasă o urmă vie, persistentă, mult după ce alte fenomene naturale și-au încetat efectul. În afara glasului său, impresionează mai ales prin direcție. Pentru a-i da un nume, trebuie știut de unde vine. Deplasând aerul înconjurător, vântul se face simțit la nivel fizic: ne învăluie trupul, îl cuprinde; iar vijelia prinde în vârtejurile ei tot ce îi iese în cale.

Vântul este invizibil, dar mișcarea pe care o imprimă norilor și valurilor, frunzelor și ierburilor, îl face prezent, iar prezența lui este multiplă. În imnurile *Vedelor*, zeii furtunilor – *maruții* – sunt întotdeauna pomeniți la plural. Numărul lor este de trei ori șapte sau de trei ori șaizeci. Sunt frați de aceeași vârstă, trăiesc în același loc și s-au născut tot în același loc. Se fac auziți în tunet și în urletul vântului. Zguduie munții, răstoarnă copacii și înghit pădurile ca niște elefanți sălbatici. Uneori sunt numiți și

„cântăreți": cântecul vântului. Sunt puternici și fioroși ca leii, dar sunt și veseli, predispuși la joacă, aidoma copiilor sau viteilor.

Străvechiul semn de egalitate dintre respirație și suflul vântului dovedește cât de intens îl resimțim pe acesta din urmă. El are densitatea respirației. Tocmai prin faptul că este invizibil, poate fi o metaforă a maselor invizibile. De aceea întruchipează *duhurile*; vâjâind, ele sosesc ca o furtună, ca o oștire sălbatică; sau sunt niște duhuri fugare, ca în vedeniile șamanilor eschimoși.

Steagurile sunt vânturi devenite vizibile. Sunt ca niște bucăți tăiate din nori, mai aproape de noi și mai colorate, fixate și cu forme constante. Mișcarea, fâlfâitul e ceea ce atrage cu adevărat atenția asupra lor. Popoarele, ca și cum ar putea „repartiza" vântul, le folosesc pentru a semnala că aerul de deasupra lor le aparține.

Nisipul

Dintre caracteristicile *nisipului* importante în acest context, două ar fi de relevat în mod special. Mai întâi micimea și identitatea componentelor sale. De fapt, caracteristica aceasta este una singură, deoarece firele de nisip ne apar identice numai fiindcă sunt atât de mici. A doua caracteristică este infinitatea. El nu poate fi evaluat cu privirea; este întotdeauna în cantitate mai mare decât putem cuprinde cu ochii. Acolo unde există în grămezi mici, nici nu-l luăm în seamă. Cu adevărat impresionant este acolo unde nu poate fi estimat, pe țărmul mării sau în pustiuri.

Mișcarea neîncetată a nisipului are drept consecință faptul că ocupă aproximativ un loc de mijloc între simbolurile solide și simbolurile fluide ale maselor. Nisipul formează valuri, ca marea; poate fi răscolit în vârtejuri, ca norii; *praful* este tot nisip, însă mai fin. O trăsătură de seamă a nisipului este amenințarea, felul agresiv și dușmănos în care se pune în calea omului. Uniformitatea, imensitatea și inerția deșertului confruntă omul cu o forță aproape de neînvins: alcătuirea lui din nenumărate părticele identice. Îl sufocă la fel ca marea, dar într-un chip diferit, perfid, prelungit.

Raporturile omului cu nisipul deșertului pregătesc unele dintre atitudinile sale ulterioare, lupta pe care, cu o forță crescândă va trebui s-o ducă împotriva unei mari mulțimi de dușmani infimi. De uscăciunea nisipului s-au molipsit lăcustele. Omul care cultivă plante se teme de ele ca de nisip; în urma lor lăcustele nu lasă decât pustietate.

E de mirare că nisipul a putut deveni cândva simbolul posterității. Acest fapt binecunoscut din Biblie dovedește cât de puternică este dorința unei enorme înmulțiri prin procreare. Problema reproducerii nu se referă aici numai la calitate. Firește că fiecare își dorește pentru propria-i familie un șir întreg de fii puternici și drepți. În privința viitorului mai îndepărtat, ca sumă a vieții generațiilor, este însă vorba de mai mult decât de grupuri

sau familii; în acest sens se doreşte o mulţime de descendenţi, iar cea mai mare, mai necuprinsă, mai incalculabilă mulţime cunoscută este cea a nisipului. Cât de puţin importantă e calitatea individuală a descendenţilor se poate vedea din simbolul de acelaşi fel al chinezilor. Pentru ei, descendenţii sunt comparaţi cu un nor de lăcuste, iar calităţile numărului, ale unităţii, ale continuităţii lor, devin obligatorii şi pentru descendenţi.

Un alt simbol folosit de Biblie pentru descendenţi sunt stelele. Porneşte de la ideea că stelele sunt nenumărate; nu este vorba de calitatea unor stele singulare, deosebite. Important rămâne faptul că stelele dăinuiesc, nu pier niciodată, că sunt mereu prezente.

Grămada

Toate felurile de grămezi care pentru oameni înseamnă ceva au fost grămezi adunate. Unitatea unei grămezi, compusă din fructe sau seminţe, este rezultatul unei activităţi. Secerişul sau culesul au fost treaba multor mâini; şi unul şi celălalt erau legate de anumite perioade ale anului şi de o importanţă atât de categorică, încât cea mai veche diviziune a anului în anotimpuri de aici provine. La sărbători, oamenii îşi exprimă bucuria în jurul acestor grămezi făcute cu mâna lor. Le oferă cu mândrie văzului tuturor. Adesea ceremoniile festive sunt plasate în preajma unor asemenea grămezi.

Produsele adunate sunt de acelaşi fel: un anume sortiment de fructe, un anume fel de seminţe. Ele sunt stivuite pe cât posibil de îndesat. Cu cât reuşesc să fie mai îndesate, cu atât mai bine. Le avem pe toate la îndemână şi nu mai trebuie să ni le aducem de departe. Mărimea grămezii este importantă; oamenii se laudă cu ea; numai dacă este de mari dimensiuni ajunge pentru toţi şi pentru mult timp. De îndată ce aprovizionarea din acest fel de grămezi a devenit obicei, ele nu sunt niciodată îndeajuns de mari. Amintirea anilor cu cea mai bogată recoltă este cea mai îndrăgită. În anale – de îndată ce au început să existe – aceşti ani sunt consemnaţi ca anii cei mai fericiţi. Recoltele se concurează între ele, de la an la an sau din loc în loc. Fie că aparţin unei comunităţi sau unor persoane, aceste grămezi sunt exemplare şi siguranţa lor e garantată.

Este adevărat că ele se consumă, în unele locuri şi în anumite ocazii chiar rapid, uneori însă mai încet, în funcţie de necesităţi. Durata lor e limitată, diminuarea lor face parte din ideea pe care, de la început, ne-o facem despre ele. Refacerea grămezilor este apoi supusă ritmului anotimpurilor sau perioadelor de ploi. Orice recoltare înseamnă o îngrămădire ritmică; iar organizarea sărbătorilor este condiţionată de aceste ritmuri.

Grămada de pietre

Mai există şi cu totul altfel de grămezi, care nu sunt comestibile. Oamenii ridică grămezi de pietre, pentru că acestea sunt foarte greu de

dislocat. Sunt ridicate ca să înfrunte vremea, pentru un fel de înveşnicire. Ele trebuie să rămână mereu aşa cum sunt, să nu scadă niciodată. Nu ajung niciodată într-un pântec şi în ele nu locuieşte nimeni. În cea mai veche formă a lor, fiecare piatră reprezintă un om, pe cel care-o pune în grămadă. Mai târziu, mărimea şi greutatea părţilor componente cresc şi nu pot fi dovedite decât de mulţi oameni împreună. Indiferent de ceea ce reprezintă aceste grămezi, ele conţin o trudă concentrată, născută dintr-un număr imens de drumuri parcurse cu tot atâtea poveri. Felul în care au fost realizate rămâne adesea o enigmă. Cu cât prezenţa lor e mai neînţeleasă, cu cât locul de extragere a pietrei e mai îndepărtat şi mai lungi drumurile străbătute, cu atât mai numeroşi ni-i putem imagina pe autorii acestor grămezi, şi cu atât mai vie e impresia pe care grămezile o fac mai târziu asupra tuturor oamenilor. Ele exprimă efortul ritmic al unor mulţimi, efort din care nu rămâne nimic altceva decât aceste monumente indestructibile.

Comoara

Comoara, ca şi grămezile, s-a născut prin acumulare. Spre deosebire de fructe şi seminţe, componenţa comorii este alcătuită din unităţi, care nu se pot consuma şi nu sunt trecătoare. Importantă este marea valoare a acestor unităţi şi numai încrederea în durata acestei valori ispiteşte oamenii să strângă comori. Comoara este tot o „grămadă" care trebuie să crească în linişte. Dacă aparţine cuiva puternic, îi instigă pe alţi oameni puternici la jaf. Prestigiul social pe care comoara îl aduce posesorului ei îl pune pe acesta în pericol. Lupte şi războaie se nasc din cauza comorilor şi mulţi oameni ar fi trăit o viaţă mai lungă dacă ar fi avut o comoară mai mică. De aceea, de nevoie, comoara este ţinută *secretă*. Specificul comorii constă în tensiunea dintre strălucirea pe care trebuie s-o răspândească şi secretul care o apără.

Voluptatea *cifrei sărite* s-a născut în forma ei cel mai uşor de înţeles în legătură cu comoara. Toate celelalte numărători făcute în vederea unor rezultate tot mai mari – de pildă numărătoarea de oameni sau de vite – nu reuşesc să ajungă la aceeaşi concentrare a materialului numărat. Imaginea proprietarului care-şi numără în secret comoara este tot atât de adânc înscrisă în mintea omului ca speranţa unei comori descoperite pe neaşteptate: comoara este atât de bine ascunsă, încât pare a nu mai aparţine nimănui; în ascunzişul ei a fost uitată. Armate bine disciplinate, fiind cuprinse brusc de pofta acestor comori, s-au dezagregat, iar victoriile s-au convertit în contrariul lor din aceeaşi cauză. Transformarea unei oştiri într-o adunare de căutători de comori încă înaintea oricărei lupte este citată de Plutarh în scrierea despre viaţa lui Pompei. „De-abia ajunsese Pompei cu flota la Cartagina, când 7 000 de oameni din tabăra duşmană au trecut în armata lui; el însuşi a adus cu el şase legiuni întregi

în Africa. Aici a dat peste o întâmplare caraghioasă. Câţiva soldaţi au găsit o comoară, obţinând o considerabilă sumă de bani. Când lucrul s-a aflat, toţi ceilalţi soldaţi s-au gândit că regiunea trebuia să fie plină de bogăţii pe care cartaginezii le-au îngropat când i-a lovit năpasta. Aşa că Pompei n-a putut, zile în şir, să facă nici o treabă cu soldaţii săi, ocupaţi numai cu umblatul după comori. Pompei se plimba râzând şi privind cum mii de oameni săpau şi răscoleau pământul. În cele din urmă au obosit şi l-au rugat pe Pompei să-i ducă încotro dorea el; considerau că fuseseră îndeajuns de pedepsiţi pentru prostia lor.

Pe lângă aceste acumulări de comori, irezistibile prin faptul că sunt ascunse, mai există altele, adunate în mod public, ca un soi de contribuţie benevolă, în aşteptarea faptului ca ele să ajungă în posesiunea unui singur om sau a câtorva, puţini. Aici se înscriu toate formele de loterie, care duc la alcătuirea tezaurelor. Se ştie că ele sunt înmânate norocosului câştigător îndată după citirea lozului. Cu cât este mai mic numărul celor cărora în cele din urmă le revin câştigurile, cu atât mai mare este comoara şi mai puternică atractivitatea ei.

Lăcomia care-i atrage pe oameni în asemenea ocazii are ca premisă încrederea absolută în *unitatea* comorii. Despre forţa acestei încrederi cu greu ne putem face o idee exagerată. Omul se identifică cu unitatea banilor lui. Orice îndoială în această privinţă îl ofensează, orice periclitare a averii îi clatină încrederea în sine însuşi.

Scăzând valoarea banilor, se aduce atingere omului însuşi; este o înjosire. Dacă viteza acestui proces se amplifică, dacă se ajunge la *inflaţie*, oamenii păgubiţi de devalorizare se solidarizează între ei în formaţiuni care pot fi pe deplin comparate cu masele fugare. Cu cât oamenii suferă pierderi mai mari, cu atât se simt părtaşi ai unui destin comun. Ceea ce pentru câţiva privilegiaţi, care au izbutit să-şi salveze o parte din avere, pare a fi panică, devine pentru toţi cei care s-au ruinat – şi, prin acest fapt, se află acum pe picior de egalitate – o fugă în masă. Urmările acestui fenomen, cu rezonanţe istorice incalculabile în veacul nostru, vor fi tratate într-un capitol special.

HAITA

Haita şi haitele

Cristalul de masă şi masa, în sensul modern al cuvântului, provin amândouă dintr-o realitate mai veche, cu care încă se mai suprapun; această realitate este *haita*. În haitele mai mici, care rătăcesc în grupuri de zece sau douăzeci de oameni, ea este forma unei frământări colective, întâlnite peste tot.

Specificul haitei este că ea nu se poate amplifica. Niciunde, cât vezi cu ochii, nu sunt oameni care să i se alăture. Haita se compune dintr-un grup de oameni surescitaţi, care nu doresc nimic cu mai multă îndârjire decât să fie mai *numeroşi*. Orice ar întreprinde împreună, fie vânătoare sau război, ei consideră că ar fi mai bine să fie mai mulţi. Pentru fiecare grup, compus din atât de puţini membri, orice persoană care i s-ar alătura ar reprezenta o creştere evidentă, importantă şi indispensabilă. Forţa pe care ar aduce-o ar însemna o zecime sau a douăzecea parte din forţa totală a grupului. Locul pe care l-ar ocupa ar fi respectat de toţi. În economia generală a grupului, prezenţa lui ar avea o pondere pe care nimeni dintre noi n-ar avea-o astăzi.

Într-o haită care se formează din când în când dintr-un grup şi exprimă un puternic sentiment al unităţii ei, individul nu se poate pierde niciodată cu totul, aşa cum se poate întâmpla unui om al zilelor noastre într-o mulţime oarecare. Mereu, în constelaţiile schimbătoare ale haitei, în dansurile şi în trăsăturile ei, individul se va afla la *margine*. Va fi înăuntru şi apoi iarăşi la margine, la margine şi iarăşi înăuntru. Dacă haita formează un cerc în jurul focului, el va avea vecini în dreapta şi în stânga, dar spatele-i este liber; spatele fără apărare este expus sălbăticiei. Densitatea unei hoarde are întotdeauna ceva prefăcut: oamenii se ţin strânşi laolaltă şi, cu mişcări ritmice tradiţionale, dau impresia că sunt mulţi. Dar nu sunt mulţi, sunt puţini; lipsa lor de densitate o suplinesc prin intensitate.

Dintre cele patru caracteristici esențiale ale masei, așa cum am luat cunoștință de ele, două sunt, în cazul haitei, fictive, adică sunt dorite și *jucate* cu insistență; în schimb, celelalte două sunt cu atât mai reale. *Creșterea* și *densitatea* sunt jucate; *egalitatea* și *direcția* există. Primul lucru care atrage atenția în cazul haitei este fermitatea intenției. Egalitatea se exprimă în faptul că toți sunt obsedați de același scop: cum ar fi apariția unui animal pe care vor să-l omoare.

Haita este limitată ca dimensiune în mai multe feluri. Nu numai că se compune din relativ puțini indivizi, zece, poate douăzeci, rareori mai mulți, dar aceștia se cunosc foarte bine între ei. Au trăit întotdeauna la un loc, se întâlnesc zilnic, multe activități comune i-au deprins să se aprecieze unii pe ceilalți. O haită nu se poate amplifica aproape niciodată pe neașteptate; prea puțini sunt oamenii care trăiesc în asemenea condiții și, oricum, sunt foarte risipiți. Dar fiind alcătuită din *cunoscuți*, ea este, într-un punct, superioară masei; chiar dacă, în împrejurări nefavorabile, poate fi dezmembrată, ea se regrupează mereu. Haita poate conta pe durată; ea îi este garantată, atâta vreme cât membrii ei sunt în viață. În cadrul ei se pot dezvolta anume rituri și ceremonii; cei care trebuie să le desfășoare vor fi la datorie, se poate avea încredere în ei. Știu unde este locul lor și nu se vor lăsa ispitiți să plece în alte părți. Astfel de ispitiri sunt mărunte, atât de mărunte încât obișnuința de a le ceda nici nu poate surveni.

În măsura în care totuși haitele se măresc, lucrul se întâmplă *cantitativ* și prin acordul reciproc al participanților. O haită formată dintr-o a doua grupare se poate izbi de prima și, dacă nu se ajunge la o luptă între ele, se poate întâmpla ca ele să se asocieze în scopul unor acțiuni temporare. Dar conștiința separării celor două grupări se va menține întotdeauna; poate că, în focul activității comune, această conștiință să dispară un timp, dar nu pentru multă vreme. Reapare oricum când se distribuie onoruri sau în cursul altei ceremonii. Conștiința grupului rămâne întotdeauna mai puternică decât cea a fiecărui ins în parte, când el nu participă la activitățile haitei. Conștiința cantitativă a grupului este decisivă la un anumit nivel al conviețuirii umane și nu poate fi zdruncinată de nimic.

Opunem aici intenționat oricărei formații care ar putea fi numită trib, neam, clan, o altă unitate, cea a *haitei*. Acele concepte sociologice au, oricât de importante ar fi, un caracter static. Dimpotrivă, haita este o unitate a *acțiunii* care se *concretizează*. De la ea trebuie să pornească oricine dorește să cerceteze originile comportamentului maselor. Ea este cea mai veche și mai conturată formă a vieții între oameni; există încă înaintea maselor umane în înțelesul lor modern și se înfățișează în diverse feluri. Este întotdeauna clar perceptibilă. Activitatea haitei de-a lungul mileniilor este atât de intensă, încât a lăsat urme pretutindeni și chiar în

vremurile noastre, atât de diferit structurate, mai supraviețuiesc diferite forme care se trag nemijlocit din ea.

Dintotdeauna haita apare sub *patru* forme, cu patru funcțiuni diferite. Toate au un caracter „fluid" și se întrepătrund cu ușurință, dar înainte de orice este important să precizăm prin ce *se deosebesc*. Forma de haită cea mai autentică și mai naturală, cea de la care provine și termenul nostru, este haita de *vânătoare*. Ea se formează oriunde este vorba de a se porni împotriva unui animal periculos sau puternic, pe care omul singur cu greu ar putea să-l captureze; dar se formează și acolo unde prada se ivește în masă și nimeni n-ar dori s-o lase să-i scape. Mărimea animalului ucis, fie el o balenă sau un elefant, chiar de o singură persoană, are drept urmare faptul că nu poate fi capturat și împărțit decât de mai mulți indivizi laolaltă. Haita de vânătoare trece astfel în starea de *distribuitoare*; uneori nu apare decât sub această formă, dar ambele sunt totuși strâns legate între ele și trebuie studiate împreună. Obiectul amândurora este *prada* și numai aceasta, prin comportamentul și particularitățile ei, determină – vie sau moartă – comportamentul haitei care se formează tocmai datorită ei.

A doua formă, care are destule lucruri în comun cu haita de vânătoare și este legată de ea prin multe puncte de trecere, o găsim în *haita războinică*. Ea presupune existența unei a doua haite de oameni împotriva căreia se îndreaptă, pe care o resimte ca opusă, chiar dacă pentru moment încă nu este constituită. Sub forma ei cea mai veche, este interesată de o singură victimă, împotriva căreia trebuie să se răzbune. Prin *certitudinea* cu privire la ținta uciderii, se apropie foarte mult de haita de vânătoare.

O a treia formă este haita de *jeluire*. Ea se formează atunci când un membru al grupului este smuls de moarte. Grupul, puțin numeros și care resimte orice pierdere ca fiind de neînlocuit, se asociază cu această ocazie, devenind o haită. Ea poate fi preocupată de reținerea în viață a muribundului pentru a-i absorbi ultimul zvâcnet de vitalitate, înainte ca acesta să se stingă cu totul; poate urmări să-i împace sufletul, pentru a-l împiedica să devină un dușman al celor vii. În orice caz, o acțiune i se pare necesară și nu există nicăieri oameni care să renunțe cu totul la ea.

În categoria a patra includ o multitudine de fenomene, care însă, în ciuda diversității lor, au un element comun, intenția de a se înmulți. Se formează astfel *haite de înmulțire*, deoarece grupul însuși sau ființele de care se leagă, fie animale, fie plante, trebuie să crească la număr și să fie *mai multe*. Aceste fenomene se prezintă adesea sub forma unor dansuri cu o anume semnificație mitică. Ele sunt cunoscute oriunde oamenii trăiesc la un loc. Acolo apare mereu sentimentul că grupul nu este mulțumit cu mărimea pe care o are. Una dintre însușirile esențiale ale masei moderne, impulsul de a se mări, apare deci de timpuriu la haitele care, ca atare, nu se

pot încă amplifica. Anumite rituri şi ceremonii ar trebui să forţeze creşterea grupului; orice am crede noi despre eficienţa lor, trebuie să ne gândim că, în decursul vremurilor, au dus la formarea unor mase importante.

Cercetarea acestor patru forme de haite, examinate fiecare separat, duce la rezultate surprinzătoare. Ele au tendinţa de a interfera şi nimic nu are atâtea consecinţe ca transformarea unui anume tip de haită în altul. Labilitatea unor mase mult mai mari există deja în aceste formaţiuni mici şi aparent mai solide. Schimbările lor sunt adesea prilej de apariţie a unor fenomene religioase cu totul speciale. Vom arăta cum haitele de vânătoare se pot transforma în haite de jefuire şi cum au format în jurul acestui proces mituri şi acte de cult specifice. Jefuitorii ar fi vrut să nu fi fost niciodată vânători, iar victima pe care o plâng există pentru a-i ajuta să ispăşească păcatul sângeros al vânatului.

Alegerea termenului de *haită* pentru această formă mai veche şi mai limitată a masei trebuie să ne aducă aminte că apariţia ei la oameni se datorează unui model din lumea animală: haita de animale care vânează împreună. Lupii, pe care omul îi cunoaşte bine şi pe care de-a lungul mileniilor i-a transformat în câini, l-au impresionat din cele mai vechi timpuri. Prezenţa lupului ca animal mitic la atâtea popoare, reprezentările despre vârcolaci, poveştile despre oameni care, travestiţi în lupi, atacă şi sfâşie alţi oameni, alte străvechi legende despre copii crescuţi de lupi, toate acestea şi multe altele dovedesc cât de apropiat era lupul de om.

Haita de vânătoare, prin care astăzi se înţelege un număr de câini dresaţi pentru vânătoarea în comun, este o rămăşiţă vie a acelei vechi legături dintre om şi lup. Cu timpul, unele dansuri au reuşit să mimeze întruparea lupului. Fireşte că şi alte animale au participat la dezvoltarea unor capacităţi asemănătoare la popoarele de vânători. Eu folosesc termenul de *haită* pentru oameni şi nu pentru animale, fiindcă exprimă cel mai bine caracterul colectiv al mişcărilor iuţi şi obiectivul concret urmărit. Haita doreşte o pradă: doreşte sângele şi moartea ei. Trebuie s-o urmărească rapid şi fără abateri, cu şiretenie şi răbdare, pentru ca s-o prindă. Se înviorează prin lătrături în comun. Importanţa acestor zgomote în care vocile animalelor se unesc nu trebuie subestimată. Zgomotul poate slăbi şi creşte din nou; dar rămâne infailibil: închide atacul. Prada în sfârşit prinsă şi ucisă va fi consumată de *toţi*. Există în general „obiceiul" de a lăsa fiecăruia ceva din prada ucisă; chiar şi la haitele de împărţire se observă fenomene care existau deja la animale. Folosesc termenul de *haită* şi pentru celelalte trei forme de bază mai sus pomenite, deşi în cazul lor cu greu s-ar putea vorbi despre modele din lumea animală; dar pentru concreteţea, direcţionarea şi intensitatea acestor procese, n-aş cunoaşte un termen mai potrivit.

Chiar şi *istoria* acestui termen justifică folosirea lui în sensul menţionat. El se trage din latina medievală, unde termenul *movita* însemna

„mişcare". Termenul *meute* din franceza veche, provenit din *movita*, are un dublu înţeles: fie „revoltă", „ridicare", fie „expediţie vânătorească". Elementul uman mai stă aici în prim-plan. Vechiul termen desemnează exact ceea ce trebuie înţeles prin el; tocmai dublul înţeles este ceea ce ne interesează. Folosirea restrânsă în sens de „perechi de câini de vânătoare" este mult mai târzie, iar în limba germană e cunoscută abia de la mijlocul secolului al XVIII-lea, în timp ce cuvinte ca „organizator de cete, agitator" şi „revoltă", provenite din franceza veche, au apărut încă de la 1500.

Haita de vânătoare

Haita de vânătoare se îndreaptă cu toate mijloacele spre nişte fiinţe vii pe care vrea să le omoare, pentru a le consuma. Prin urmare, scopul ei imediat este întotdeauna uciderea. *Prinderea* şi *împresurarea* sunt mijloacele ei cele mai importante. Ea urmăreşte un singur animal mare sau mai multe, care fug în masă de vânători.

Dacă este vorba de multe animale, fuga în masă a prăzii se transformă în panică: fiecare dintre animalele vânate caută să scape pe cont propriu din cercul duşmanilor.

Vânătoarea se întinde pe un spaţiu mare şi schimbător. În cazul vânării unui singur animal, haita *se menţine* atât timp cât animalul îşi apără pielea. Agitaţia creşte în cursul vânătorii, ea se manifestă prin strigătele de la un vânător la altul, care măresc şi setea de sânge.

Concentrarea asupra unui singur obiect aflat în necontenită mişcare, sustrăgându-se privirilor, apoi reapărând, care adesea se pierde şi trebuie iarăşi căutat, care niciodată nu scapă de intenţia ucigaşă a vânătorului, care este menţinut într-o permanentă groază a morţii – această concentrare este una *generală, a tuturor.* Fiecare are în vedere acelaşi obiect, fiecare se îndreaptă spre acelaşi obiect. Distanţa dintre haită şi obiectul ei, în curs de diminuare treptată, se micşorează pentru fiecare în parte. Vânătoarea înseamnă pentru toţi bătăi de inimă ucigătoare. Această stare e de durată, pe un teren sau altul, şi tot mai puternică cu cât animalul este mai aproape; când se ajunge la el, la întâlnirea cu el, fiecare are ocazia să omoare şi încearcă s-o facă. Sulițele şi săgeţile tuturor se pot concentra asupra unei *singure* fiinţe. Ele reprezintă prelungirea privirilor lacome din timpul vânătorii.

Căci fiecare situaţie de acest fel are un sfârşit firesc. Pe cât de clar şi acut este scopul urmărit, tot pe-atât de acută şi de subită este şi transformarea haitei, când scopul este atins. Furia cedează după clipa uciderii. Deodată, toţi înconjoară în tăcere victima căzută. Din participanţii prezenţi se formează un cerc al tuturor celor cărora le revine ceva din pradă. Ei pot să-şi înfigă, precum lupii, dinţii în animalul vânat. Dar încorpo-

rarea, consumarea pe care haitele de lupi o încep când victima trăieşte încă, este amânată de oameni pentru mai târziu. *Împărţirea* se desfăşoară fără conflicte şi după reguli precise.

Dacă rezultatul vânătorii este important sau multiplu – atunci când o haită întreagă a vânat – împărţirea prăzii printre membri este inevitabilă. Procesul care începe acum se opune categoric *formării* unei haite. Acum fiecare vrea câte ceva pentru el şi cât de mult cu putinţă. Dacă împărţirea n-ar fi precis reglementată şi dacă n-ar exista un fel de lege din vechime pentru aşa ceva şi oameni experimentaţi care supraveghează executarea, totul ar trebui să se termine cu uciderı şi lovituri de moarte. Legea *împărţirii* este cea mai *veche* lege. Există două variante fundamental diferite ale acestei probleme: conform uneia, împărţirea se limitează la cercul vânătorilor; conform celeilalte, sunt părtaşi şi femeile şi bărbaţii care n-au avut nimic de-a face cu vânătoarea. Cel care conduce împărţirea, care trebuie să aibă grijă de buna ei desfăşurare, n-a avut iniţial nici un avantaj de pe urma funcţiei lui. Se poate chiar întâmpla, de pildă în cazul vânătorii de balene la unii eschimoşi, ca el să renunţe la orice dintr-un sentiment de onoare. Sentimentul apartenenţei comune a prăzii poate să meargă foarte departe: la korjacii siberieni, vânătorul ideal invită pe toată lumea să se servească din pradă, iar el se mulţumeşte cu ce rămâne.

Legea împărţirii este foarte complicată şi variabilă. Partea cea mai bună, de cinste a prăzii, nu revine întotdeauna celui care i-a dat lovitura mortală. Uneori are un drept în acest sens cel care a zărit mai întâi animalul respectiv. Dar şi cel care n-a fost decât din depărtare martor al uciderii poate avea dreptul să pretindă ceva din pradă. În acest caz, privitorii trec drept complici ai faptei; participă la răspundere şi beneficiază de roade. Pomenesc această dispoziţie extremă şi nu prea frecventă pentru a arăta cât de puternic este sentimentul unităţii care există în haitele de vânătoare. Oricum ar fi reglementată împărţirea, cele două acte fundamentale ale ei sunt considerate *perceperea* şi *uciderea* prăzii.

Haita războinică

Deosebirea esenţială dintre haita războinică şi cea de vânătoare se află în dubla situaţie a haitei războinice. Atâta vreme cât o trupă agitată urmăreşte un singur om pe care vrea să-l pedepsească, este vorba de o formaţiune asemănătoare cu haita de vânătoare. Când acest om aparţine altui grup, care nu vrea să-l expună pericolelor, curând se creează o opoziţie între haite. Duşmanii nu se deosebesc mult între ei. Sunt oameni, bărbaţi, războinici. În forma iniţială a strategiei de război, cele două tabere sunt atât de aproape, încât se deosebesc cu greu una de alta. Au acelaşi mod de

a se năpusti una asupra alteia, armamentul lor este aproximativ acelaşi. Ambele părţi scot strigăte sălbatice, ameninţătoare. Au amândouă aceleaşi *intenţii* reciproce. Haita de vânătoare – în schimb – este *unilaterală*. Animalele hăituite nu încearcă să încercuiască sau să vâneze oameni. Animalele fug şi, dacă uneori se apără totuşi, aceasta se întâmplă în clipa când cineva vrea să le omoare. De cele mai multe ori nici nu sunt în stare să se mai apere împotriva oamenilor. Nota decisivă şi de fapt caracteristică a haitei războinice este că există două cete care îşi propun una împotriva alteia acelaşi lucru. Diviziunea în două este neapărat necesară, scindarea dintre părţi este absolută atâta vreme cât este vorba de o stare de război. Pentru a afla însă ce anume proiecte au una împotriva celeilalte, ajunge să citim următoarea relatare. Este povestea despre expediţia războinică a unui trib sud-american, tribul *taulipang*, împotriva duşmanilor lui, cei din tribul *pischauko*. Relatarea provine din gura unui taulipang şi cuprinde tot ceea ce trebuie să ştim despre haita războinică. Povestitorul este entuziasmat de povestea lui şi foarte preocupat de ea; o relatează văzută dinăuntru, din punctul lui de vedere, într-un soi de nuditate în acelaşi timp veridică şi fioroasă şi care îşi găseşte cu greu perechea.

„La început, tribul taulipang şi tribul pischauko erau prietene. Apoi s-au luat la ceartă din cauza femeilor. Mai întâi, cei din tribul pischauko au ucis câţiva din tribul taulipang, pe care i-au atacat în pădure. Apoi au ucis un taulipang tânăr şi o femeie, apoi alţi trei taulipang, în pădure. În acest fel, tribul pischauko vroia să lichideze tot tribul taulipang.

Atunci Manikuza, căpetenia militară a taulipangilor, şi-a adunat toţi oamenii. Tribul taulipang avea trei şefi: pe Manikuza, prima căpetenie, şi doi subşefi, dintre care unul era un bărbat scund, gras, dar foarte viteaz, iar celălalt era fratele lui. Mai era apoi şi vechea căpetenie, tatăl lui Manikuza. Printre oamenii lor se afla şi un alt bărbat scund, foarte viteaz, din tribul vecin arekuna. Manikuza a pus să se pregătească o cantitate din băutura fermentată caşiri, cinci tigve pline. Apoi a pus să se construiască şase bărci. Tribul pischauko locuia în munţi. Taulipangii au luat cu ei două femei care trebuiau să dea foc caselor. Au plecat, nu se ştie pe ce râu. N-au mâncat nimic, nici piper, nici peşti mari, nici vânat, numai peşti mici, până la sfârşitul războiului. Au luat cu ei vopsele şi argilă albă pentru a se împodobi.

Au ajuns aproape de sălaşul tribului pischauko. Manikuza a trimis cinci oameni spre casa aceea, pentru a afla dacă sunt toţi acolo. *Erau toţi acolo*. Era o casă mare, cu foarte multă lume, înconjurată de un gard de îngrăditură rotund. Mesagerii s-au întors şi au comunicat acestea căpeteniei. Atunci bătrânul şi cei trei şefi au suflat peste băutura fermentată caşiri. Au suflat şi peste vopsele şi peste argila albă şi peste măciucile de război. Bătrânii aveau numai arc şi săgeţi cu vârfuri de fier şi nici o

armă de foc. Ceilalţi aveau puşti şi alice. Fiecare avea la el câte un sac cu alice şi şase cutii cu pulbere. Şi peste toate aceste obiecte s-a suflat (insuflare de forţă vrăjitorească). Apoi şi-au vopsit faţa cu dungi roşii şi albe, începând cu fruntea. Pe piept s-au zugrăvit cu câte trei dungi, alternativ (sus roşu, jos alb), la fel pe cele două braţe, în partea lor de sus, pentru ca războinicii să se poată recunoaşte între ei. Şi femeile s-au vopsit. Apoi Manikuza a poruncit să se toarne apă în caşiri.

Mesagerii au spus că în case este foarte multă lume. Era vorba despre o casă mare şi alte trei mai mici, aflate puţin mai departe. Tribul pischauko era mult mai numeros decât tribul taulipang, care nu avea decât 15 oameni, afară de un singur arekuna. Apoi au băut caşiri, fiecare câte o tigvă, mult caşiri ca să-şi dea curaj. Pe urmă Manikuza a spus: «Cel de aici va fi primul care o să tragă. În timp ce-şi va încărca din nou puşca, trage celălalt. Unul după altul.» Şi-a împărţit oamenii în trei grupe a câte cinci oameni aşezaţi în jurul casei. Le-a spus: «Să nu trageţi în zadar! Dacă un om cade la pământ, lăsaţi-l unde este şi trageţi în cel care mai stă în picioare!» Apoi au pornit, fiecare grupă separat; femeile în urmă, cu tigvele cu băutură. Au ajuns la graniţa savanei. Manikuza a spus atunci: «Ce facem acum? Ei sunt foarte numeroşi. Poate că mai bine ar fi să ne întoarcem şi să mai aducem oameni!» Atunci arekuna a răspuns: «Nu! Înainte! Dacă mă aflu în mijlocul multor oameni nu găsesc pe cine să omor!» (Asta înseamnă: aceşti oameni nu sunt de-ajuns pentru măciuca mea, deoarece eu ucid foarte iute.) Manikuza a ripostat: «Înainte! Înainte! Înainte!» I-a chemat pe toţi. S-au apropiat de casă. Era noapte. În casă se afla un vraci care tocmai sufla peste un bolnav. Acesta a spus: «Iată, sosesc oameni!», prevenindu-i astfel pe locuitori. Atunci stăpânul casei, căpetenia tribului pischauko, a spus: «Lăsaţi-i să vină. Ştiu eu cine sunt ei. Este Manikuza! De aici n-o să se mai întoarcă!» Vraciul îi avertiza în continuare: «Oamenii au şi ajuns!» Dar şeful răspundea: «Este Manikuza! Dar nu se va mai întoarce! Aici îşi va sfârşi viaţa!»

Atunci Manikuza a tăiat lianele cu care era legată îngrăditura. Cele două femei au intrat şi au dat foc, una la uşa de intrare în casă, cealaltă la uşa de ieşire. În casă era foarte multă lume. Cele două femei s-au retras din nou în afara gardului. Casa a luat foc. Un bătrân s-a cățărat pe casă pentru a stinge focul. Din casă au ieşit mulţi oameni care trăgeau cu puştile, dar fără ţintă, fiindcă nu vedeau pe nimeni; doar aşa, ca să sperie duşmanii. Bătrânul şef al taulipangilor a vrut să săgeteze un membru al tribului, dar a greşit ţinta. Cel ţintit se afla într-o groapă. În timp ce bătrânul şi-a pregătit a doua săgeată, un pischauko l-a împuşcat. Manikuza a văzut că tatăl lui murise. Luptătorii împuşcau de zor. Toată casa era înconjurată şi cei din tribul pischauko nu mai aveau nici o ieşire pe unde să se refugieze. Atunci a pătruns în casă un luptător de-al taulipangilor,

pe nume Ewama. În urma lui venea unul dintre subşefi şi apoi fratele său; în urma acestuia Manikuza, căpetenia militară; după el venea acel arekuna. Ceilalţi au rămas afară, spre a-i omorî pe cei din tribul pischauko care încercau să scape. Ceilalţi cinci au pătruns în mijlocul duşmanilor, doborându-i cu măciucile. Cei din pischauko au tras cu puşca, dar n-au nimerit pe nimeni. Atunci Manikuza a omorât căpetenia tribului pischauko. Subşeful acestora l-a omorât pe subşeful celorlalţi. Fratele primului subşef şi arekuna ucideau cu repeziciune mulţi oameni. Au fugit numai două fete care trăiau încă în partea de sus a fluviului, căsătorite cu taulipangi. Toţi ceilalţi au fost ucişi. Apoi au dat foc casei. Copiii plângeau. Atunci au aruncat toţi copiii în foc. Printre cei morţi se mai afla un pischauko rămas în viaţă. Se mânjise tot cu sânge şi se culcase între cei morţi, pentru ca duşmanii să creadă că şi el este mort. Taulipangii i-au apucat unul câte unul pe cei căzuţi şi i-au spintecat în două cu barda. L-au găsit şi pe cel viu, l-au luat şi l-au ucis. Apoi l-au luat pe şeful căzut al tribului pischauko, l-au legat de un copac cu braţele ridicate şi întinse şi au tras în el cu restul de muniţii, până ce l-au sfârtecat în bucăţi. Apoi au pus mâna pe o femeie omorâtă. Manikuza i-a desfăcut cu degetele organul genital şi i-a spus lui Ewama: «Uite, aici ai un loc bun de pătruns!»

Cei rămaşi dintre pischauko, aflaţi în cele trei case mai mici, au fugit risipindu-se prin munţi. Acolo mai trăiesc şi astăzi, duşmănind de moarte alte triburi şi *ucigaşi în taină*, urmărindu-i mai ales pe taulipangi.

Pe bătrâna lor căpetenie ucisă, taulipangii au înmormântat-o chiar acolo. Numai doi dintre ei mai aveau răni uşoare pe abdomen. Mai târziu s-au întors acasă şi au strigat: «Hei, hei, hei!» Acasă şi-au găsit băncuţele lor deja pregătite pentru ei."

Cearta se iscă din cauza femeilor. Oamenii sunt ucişi câte unul. Se menţionează numai cine a fost omorât de *ceilalţi*. Din această clipă, domneşte credinţa neclintită că duşmanii vroiau să nimicească întregul trib al taulipangilor. Şeful îşi cunoaşte oamenii pe care acum îi adună; nu sunt mulţi, şaisprezece cu un om din tribul vecin şi toţi ştiu pe ce pot conta reciproc în caz de luptă. Ţin un post sever, nu mănâncă decât plevuşcă. Din materia fermentată s-a pregătit o băutură tare. Înaintea luptei, se bea această băutură pentru a „prinde curaj". Cu vopsele colorate se obţine un fel de uniformă „pentru ca războinicii să se poată recunoaşte între ei". Se suflă peste tot ce este considerat a fi un accesoriu al războiului şi mai ales peste arme. În felul acesta li se insuflă forţă vrăjitorească şi sunt binecuvântate.

De îndată ce au ajuns în apropiere de aşezarea duşmanilor, sunt trimişi mesageri ca să vadă dacă sunt toţi acolo. Sunt toţi acolo. Se doreşte adunarea tuturor, pentru ca toţi să fie nimiciţi în acelaşi timp. Este o casă mare cu foarte multă lume, o putere primejdioasă. Cei şaisprezece au toate motivele să se îmbete pentru a prinde suficient curaj. Şeful dă

acum indicații, ca un ofițer. Dar în apropierea casei dușmanilor, își dă seama de *răspunderea* lui. „E foarte multă lume", spune el și șovăie. Să se întoarcă și să aducă întăriri? Totuși în trupa lui există un om căruia nu-i ajung dușmanii pentru câți poate să omoare. Hotărârea lui se transmite șefului și acesta ordonă: „Înainte!"

E noapte. Dar în casă oamenii veghează. Un vraci ține o ședință, tratează un bolnav, și toți s-au adunat în jurul celor doi. Vraciul, mai suspicios decât ceilalți, este lucid și simte primejdia. „Vin oameni!", spune și adaugă: „Au și sosit!" Căpetenia casei știe însă exact despre cine este vorba. Are un dușman, de a cărui dușmănie e convins. Este însă tot atât de sigur că dușmanul acesta vine ca să-și piardă viața. „De aici nu se va mai întoarce. Aici își va încheia viața!" Orbirea celui care va pieri este tot atât de remarcabilă ca și ezitarea celui ce va ataca. Cel amenințat nu întreprinde nimic; năpasta l-a și lovit.

Curând casa începe să ardă, femeile i-au dat foc și locuitorii se înghesuie să iasă. Ei nu pot vedea cine trage din întuneric asupra lor, în timp ce ei înșiși sunt ținte bine luminate. Dușmanii pătrund în casă și încep să lovească oamenii cu măciucile. Povestea pieirii acelor oameni se încheie în puține cuvinte. Nu este vorba aici de luptă, ci de nimicire absolută. Copiii plângând sunt aruncați în foc. Morții sunt, unul după altul, tăiați în bucăți. Un supraviețuitor, mânjit cu sânge și ascuns printre morți în speranța de a scăpa, are și el soarta lor. Căpetenia ucisă este agățată de un copac și împușcată până când se face bucăți. Violarea leșului unei femei este fiorosul punct culminant. Totul se distruge prin foc. Puținii care s-au salvat din colibele învecinate refugiindu-se în munți, continuă să trăiască acolo ca niște „tainici ucigași".

La această prezentare a haitei războinice nu mai este nimic de adăugat. Printre nenumăratele rapoarte de acest gen, acesta este, în simplitatea lui, cel mai verosimil. Nu cuprinde nimic care să nu se potrivească, nimic nu este îmbunătățit sau înfrumusețat de narator.

Cei șaisprezece bărbați care au plecat la luptă n-au adus acasă nici o pradă; nu s-au îmbogățit în nici un fel de pe urma victoriei lor. N-au lăsat în viață nici o femeie și nici un copil. Scopul lor era distrugerea haitei dușmane, astfel încât să nu mai rămână nimeni dintre oamenii ei. Toate cele săvârșite sunt povestite cu o adevărată voluptate. Ucigașii însă au fost și sunt *ceilalți*.

Haita jeluirii

Cea mai impresionantă relatare despre o haită tânguitoare pe care o cunosc provine de la tribul *warramunga* din Australia centrală.

„Încă înainte ca bolnavul să-şi fi dat ultima suflare, se începea cu jelaniile şi cu mutilările intenţionate. De îndată ce se afla că se apropia sfârşitul bolnavului, toţi bărbaţii veneau în fugă la locul respectiv. Câteva dintre femeile care se adunaseră venind din toate părţile zăceau trântite pe trupul muribundului, în timp ce altele stăteau primprejur ori în genunchi şi îşi înfigeau în cap vârfurile ascuţite ale beţelor pentru săpat groapa. Sângele li se scurgea pe feţe, în timp ce scoteau neîntrerupte vaiete de jeluire. Mulţi bărbaţi care năvăleau acolo se învălmăşeau peste femeile culcate; femeile se ridicau şi le făceau loc bărbaţilor, până când, în cele din urmă, nu se mai vedea altceva decât o masă frământată de trupuri goale. Dintr-o dată se ivi un bărbat care scoase un ţipăt strident, ridicând un cuţit de piatră în aer. Ajuns la locul respectiv, îşi înfipse tăişul în pulpe, spintecându-şi muşchii, şi se prăbuşi peste mulţimea de trupuri învălmăşite, nemaiputându-se ţine în picioare. Mama, femeile şi surorile lui îl smulseră din îngrămădeală, punându-şi gura peste rănile lui căscate, în timp ce el zăcea vlăguit şi neputincios la pământ. Treptat, masa de trupuri întunecate se descâlci, dând la iveală pe nefericitul bolnav, obiectul sau mai curând victima acestui spectacol bine intenţionat de afecţiune şi întristare. Când prietenii îl părăsiră, starea bolnavului se înrăutăţi simţitor; era limpede că nu mai avea mult de trăit. Plânsul şi bocetele nu conteneau. Soarele asfinţi, întunericul se lăsă peste locul întâmplării. Omul îşi dădu sufletul în aceeaşi seară. Tânguielile se înteţiră. Parcă ieşiţi din minţi de durere, bărbaţi şi femei se zvârcoleau încolo şi încoace, rănindu-se cu beţe ascuţite şi cuţite, în timp ce femeile îşi izbeau capul cu măciucile şi nimeni nu se ferea de înjunghieri, nici de lovituri.

Un ceas mai târziu porneа, pe întuneric, o procesiune de înmormântare cu facle. Cadavrul a fost dus într-un crâng, la distanţă de o milă, şi aşezat pe o platformă de crengi, într-un arbore scund de cauciuc. Când s-a luminat de ziuă, în locul unde murise omul nu mai era nici urmă de locuinţă omenească. Toţi îşi mutaseră colibele sărăcăcioase la oarecare distanţă, lăsând locul unde se întâmplase acea moarte în totală izolare. Căci nimeni nu vroia să se întâlnească cu stafia răposatului, care cu siguranţă bântuia prin apropiere, nici cu duhul omului – viu – care pricinuise această moarte prin vrăji rele şi care în mod sigur urma să vină sub forma unui animal la lăcaşul crimei sale, pentru a se bucura de triumful său. În noul lăcaş erau peste tot oameni întinşi pe jos, cu răni deschise la coapse, pe care singuri şi le provocaseră. Erau vinovaţi faţă de cel ucis şi urmau să poarte până la sfârşitul zilelor cicatricele adânci de pe coapse, ca pe un însemn omagial. La unul dintre ei se puteau număra urmele a nu mai puţin de 23 răni, pe care şi le pricinuise în cursul anilor.

Între timp femeile îşi reluaseră bocetele, care erau datoria lor. Patruzeci sau cincizeci dintre ele, împărţite în grupuri de cinci sau şase,

cuprinzându-se cu braţele, plângeau şi urlau ca scoase din minţi, în timp ce altele, pesemne rude apropiate, se loveau cu beţe ascuţite în cap, iar văduvele îşi pârleau rănile din cap cu beţe roşii încinse."

Din această relatare, căreia i s-ar putea alătura multe altele asemănătoare, rezultă clar un lucru: factorul important este surescitarea. În aceste întâmplări îşi mai fac loc şi alte intenţii, pe care va trebui să le discutăm. Esenţialul însă este surescitarea ca atare, ca stare de spirit în care toţi împreună au ceva de deplâns. Sălbăticia bocetelor, durata, reluarea lor a doua zi în noul adăpost, ritmul uluitor în care bocetele se accentuează şi reîncep chiar după epuizarea totală sunt o dovadă a faptului că importantă este surescitarea provocată de tânguirea în comun. Chiar şi acest singur caz, caracteristic pentru aborigenii australieni, ne permite să atribuim această stare de surescitare unei *haite* şi de aceea ni se pare inevitabil să introducem în legătură cu ea termenul de haită a *jeluirii*.

Totul începe cu vestea că moartea este *în apropiere*. Bărbaţii năvălesc în mare grabă şi găsesc femeile acolo. Dintre acestea, rudele apropiate zac grămadă peste trupul bolnavului. Important este ca bocetele să nu înceapă abia după instalarea decesului, ci de îndată ce bolnavului nu i s-a mai dat nici o speranţă. De îndată ce se crede că el va muri, tânguirile nu mai pot fi reţinute. Haita se dezlănţuie, a pândit această ocazie şi nu mai lasă victima să-i scape. Forţa năprasnică cu care femeile se aruncă asupra obiectului lor îi pecetluiesc soarta. Este greu de presupus că un bolnav grav, supus unui tratament de acest fel, ar putea să-şi mai revină vreodată. Năpădit de urletele nebuneşti ale oamenilor, bolnavul aproape că se sufocă; în orice caz, moartea lui va fi grăbită. Cerinţa curentă la noi, de a-l lăsa pe un muribund să moară în linişte, ar fi cu totul de neînţeles pentru aceşti oameni, în primul rând interesaţi de propria lor frământare.

Ce semnificaţie are această îngrămădire care se formează deasupra muribundului, toată acea învălmăşeală de trupuri care se luptă deschis pentru a fi cât mai aproape de el? Se spune că femeile care s-au întins primele se ridică spre a le face loc bărbaţilor, deoarece şi aceştia, sau măcar unii dintre ei, ar avea un drept la o imediată apropiere. Oricare ar fi interpretările pe care localnicii le dau cu privire la formarea acestui ghem de trupuri – ceea ce se întâmplă este faptul că grămada de trupuri îl mai preia încă o dată pe muribund şi-l încorporează.

Apropierea fizică de cel care este un apartenent al haitei, *densitatea ei*, n-ar putea fi dusă şi mai departe. Cu toţii, cu el cu tot, alcătuiesc o singură grămadă. Muribundul le mai aparţine, îl reţin încă printre ei. Deoarece el nu se poate ridica pentru a se instala între ceilalţi, *ei se culcă la un loc cu el*. Oricine socoteşte că are un drept asupra persoanei lui se luptă să ajungă în grămada în al cărei centru se află muribundul. Este ca

şi cum ar voi cu toţii să moară o dată cu el: rănile pe care şi le provoacă, aruncarea peste grămadă sau prăbuşirea celor care s-au mutilat – trebuie să arate cât de serioase sunt lucrurile acestea pentru ei. Ar fi potrivit să spunem şi că ei ar voi să fie *egali* cu muribundul. Totuşi, nu sunt cu adevărat doritori să se sinucidă. Ceea ce trebuie să persiste este *grupul* căruia muribundul îi aparţine şi comportamentul lor tinde să realizeze această apartenenţă. În asimilarea cu muribundul constă esenţa haitei de jeluiri, atâta timp cât încă nu s-a săvârşit moartea.

Dar tot atâta ţine de esenţa ei şi *respingerea* mortului, de îndată ce decesul s-a produs. Revirimentul de la reţinerea nebunească a muribundului la respingerea îngrozită şi izolarea lui exprimă tensiunea specifică a haitei de jeluire. Încă din aceeaşi noapte mortul este înlăturat în grabă. Toate urmele existenţei lui sunt distruse, uneltele, coliba lui, tot ceea ce i-a aparţinut; chiar şi adăpostul în care a trăit la un loc cu ceilalţi este nimicit şi ars. Dintr-o dată toţi se îndreaptă rapid împotriva lui. El a devenit periculos, deoarece a plecat dintre ei. El ar putea fi invidios pe cei vii şi ar putea să se răzbune pe ei, pentru faptul că a murit. Nici semnele de afecţiune şi nici strânsa apropiere trupească n-au reuşit să-l reţină în viaţă. Ranchiuna mortului face din el un duşman; cu sute de viclenii şi răutăţi se poate strecura printre cei vii, iar ei au nevoie de tot atâtea mijloace pentru a se apăra de el.

În noul adăpost jeluirea continuă. Surescitarea, care a împrumutat grupului puternicul sentiment al unităţii lui, nu trece curând. De acest sentiment este nevoie acum mai mult decât oricând, deoarece oamenii se simt în pericol. Durerea se expune la vedere, prin stăruitoare mutilări intenţionate. Este un fel de război; numai că ceea ce le-ar putea face duşmanul, oamenii îşi fac ei singuri. Războinicul cu 23 de asemenea cicatrice le consideră drept însemne de onoare, ca şi cum le-ar fi dobândit pe câmpul de luptă.

Trebuie să ne întrebăm dacă acesta este singurul tâlc al rănilor primejdioase, pe care oamenii şi le produc în astfel de ocazii. Se pare că femeile merg, în această privinţă, mai departe decât bărbaţii şi că, în orice caz, dovedesc mai multă rezistenţă în actul jeluirii. Există multă *mânie* în aceste automutilări, o mânie împotriva neputinţei în faţa morţii; s-ar părea că este o autopedepsire pentru moarte în genere. Am putea să ne gândim şi că individul, prin mutilările impuse propriului său trup, vrea să pună în evidenţă rănirea întregului grup. Distrugerea se îndreaptă însă şi împotriva propriei sale *locuinţe*, aşa sărăcăcioasă cum este ea; în această privinţă, distrugerea aminteşte de pofta de distrugere pe care o au masele, aşa cum o cunoaştem şi cum am explicat-o în altă parte. Cu distrugerea lucrurilor izolate, individualizate, prin care haita se afirmă, ea se şi *menţine* mai multă vreme; iar despărţirea de vremea în care ameninţarea unei năpaste a fost

recunoscută şi suferită este şi ea mai pronunţată. Totul se reia de la început, iar începutul se desfăşoară tocmai în starea energică a surescitării în comun.

Este important ca în încheiere să reţinem ambele tendinţe esenţiale în desfăşurarea haitei de jeluire. Prima este puternica mişcare îndreptată spre muribund şi formarea unei aglomerări ambivalente în jurul celui care se află între viaţă şi moarte. A doua mişcare este fuga îngrozită de mort şi de tot ceea ce ar putea fi atins de el.

Haita înmulţirii

Observarea modului de trai al oricărei populaţii primitive ne evidenţiază de îndată aspectele concentrate ale existenţei ei: haita de vânătoare, războinică sau tânguitoare. Desfăşurarea acestor trei manifestări este clară, toate au un caracter elementar. Acolo unde una sau alta dintre aceste formaţiuni a fost împinsă pe un plan secundar, se mai găsesc totuşi, de obicei, rămăşiţe care dovedesc prezenţa şi importanţa lor în trecut.

O formaţiune mai complexă apare o dată cu haita înmulţirii. Importanţa ei este imensă, deoarece a fost adevăratul şi puternicul impuls de cuprindere a realităţii din jur de către om. Acelaşi impuls l-a făcut să cucerească pământul şi l-a condus spre civilizaţii tot mai bogate. Efectele lui n-au fost niciodată sesizate în toată întinderea lor, deoarece conceptul reproducerii a umbrit şi deformat adevăratul proces al înmulţirii. Aceasta trebuie de la bun început înţeleasă numai în acţiunea ei comună cu procesele *transformării*.

Oamenii primitivi, care se mişcă în număr mic pe spaţii mari şi adesea pustii, se află faţă în faţă cu un număr mult mai mare de animale. Acestea nu trebuie neapărat să fie duşmănoase; cele mai multe nici nu sunt primejdioase. Multe însă apar în cantităţi uriaşe: fie că este vorba de turme de capre sălbatice sau de bouri, de peşti, de lăcuste, albine sau furnici – în comparaţie cu numărul lor, cel al oamenilor este infinit mai redus.

Descendenţa oamenilor este şi ea foarte redusă. Apare ici-colo şi durează mult timp până să-şi afirme prezenţa. Dorinţa unui *mai mult*, dorinţa de a avea un număr mai mare de oameni care să fie ai tăi, va fi fost dintotdeauna adâncă şi imperioasă. Dorinţa aceasta creştea neîncetat; fiecare ocazie în care se forma o haită accentua instinctul de înmulţire a numărului de oameni. O haită de vânătoare de dimensiuni mai mari era capabilă să încercuiască mai multe animale sălbatice. Vânatul era imprevizibil; se ivea pe neaşteptate în număr foarte mare şi, cu cât existau mai mulţi vânători, cu atât mai mare era prada. În timp de război, dorinţa era aceea de a fi mai tare decât hoarda duşmană: numărul mic al luptătorilor era un pericol mereu prezent în mintea oamenilor. Însă fiecare moarte

care trebuia jelită, mai ales atunci când era vorba despre un om întreprinzător şi cu experienţă, însemna o pierdere radicală. Slăbiciunea oamenilor consta în numărul lor mic.

Este drept că şi animalele primejdioase pentru om vieţuiau în grupuri mici sau izolate, ca omul. Acesta era ca şi sălbăticiunile, un animal de pradă, care însă nu vroia să fie niciodată singur. Îi plăcea să trăiască în grupuri, la fel de mari ca şi cele ale lupilor, doar că aceştia, spre deosebire de el, erau mulţumiţi, în timp ce el, nu, deoarece, în imensul interval de timp în care a trăit în grupuri mici, a reuşit, prin *transformare*, să-şi încorporeze oarecum toate animalele cunoscute. Abia prin dezvoltarea acestor transformări a devenit cu adevărat om; ele exprimau adevăratele lui talente şi plăceri. Primele lui „transformări", în animale, erau prilejul unor jocuri şi dansuri de imitaţie a unor specii dintre cele numeroase. Cu cât era mai perfectă reprezentarea unor astfel de făpturi, cu atât mai intens resimţea mărimea numărului lor. Simţea ce înseamnă să existi în număr mare, ca *mulţime*, devenind tot mai conştient de izolarea lui ca om în grupări mici.

Nu poate încăpea nici o îndoială că omul, de îndată ce a putut să existe ca atare, a dorit să existe în număr cât mai mare. Toate formele de religie, toate miturile, riturile şi ceremoniile sunt impregnate de această dorinţă. În acest sens există numeroase exemple; cu unele ne vom întâlni în cursul acestei cercetări. Având în vedere că tot ce se leagă de problema înmulţirii are un caracter de o violenţă atât de elementară, ar putea stârni mirare faptul că la începutul acestui capitol a fost subliniată complexitatea haitei înmulţirii. Puţină reflecţie va arăta însă de ce ea se înfăţişează în forme atât de variate. Ea trebuie căutată pretutindeni; apare acolo unde în mod firesc ne aşteptăm s-o întâlnim, dar totuşi are şi colţişoarele ei secrete, şi te trezeşti cu ea acolo unde te aştepţi mai puţin.

Iniţial, omul nu se gândea la înmulţirea lui altfel decât la cea a altor creaturi. Această dorinţă şi-o transfera asupra a tot ceea ce-l înconjura. Tot aşa cum instinctul îl mâna spre mărirea propriului său trib, ca să-şi asigure un număr cât mai mare de copii, la fel îşi dorea şi mai multe animale, fructe, turme, grâne şi tot ceea ce însemna pentru el hrană. Ca să poată prospera şi să se poată înmulţi, trebuia să aibă tot ce îi era necesar pentru trai.

Acolo unde plouă rar, omul se concentrează asupra aducerii ploii. Toate creaturile, la fel ca şi el, au în primul rând nevoie de apă. De aceea în multe zone ale pământului riturile de ploaie coincid cu riturile înmulţirii. Fie că oamenii dansează mimând ploaia, aşa cum fac indienii pueblo, fie că cei însetaţi îl înconjoară pe vrăjitor, atunci când acesta invocă ploaia – starea lor de spirit este identică cu cea a haitei înmulţirii.

Pentru a putea identifica această strânsă legătură dintre înmulţire şi transformare, se cuvine să evocăm aici riturile australiene. Ele au fost

explorate cu exactitate încă de acum o jumătate de veac de către mai mulţi cercetători.

Strămunii, despre care este vorba în legendele originare ale australienilor, sunt fiinţe preţioase, sunt creaturi duble, pe jumătate animale, pe jumătate oameni, mai precis spus sunt şi una şi alta. Ei au introdus ceremoniile şi acestea se desfăşoară după porunca lor. E surprinzător faptul că fiecare om, în cadrul ceremoniilor, este pus în legătură cu o anumită specie de animal sau de plantă. Astfel, strămoşul cangurului este în acelaşi timp cangur şi om. Strămoşul emu era în acelaşi timp om şi emu. Nu sunt niciodată două animale diferite prezentate ca un *singur* strămoş. Omul rămâne întotdeauna prezent într-o jumătate, cealaltă jumătate fiind un animal. Nu putem să insistăm îndeajuns asupra faptului că ambii – om şi animal – sunt prezenţi într-o *singură* figură, iar noi resimţim însuşirile amândurora ca pe un amestec în acelaşi timp naiv şi şocant.

Este limpede că aceşti strămoşi nu reprezintă altceva decât nişte rezultate ale „transformărilor". Omul care reuşea în mod repetat să se simtă ca un cangur şi să arate ca el a devenit un cangur-totem. Această metamorfoză precisă, mereu exersată şi folosită, a dobândit caracterul unei cuceriri transmise din generaţie în generaţie prin mituri ce puteau fi dramatizate.

Strămoşul cangurilor de care oamenii erau înconjuraţi devenea în acelaşi timp strămoş al grupului de oameni care se numeau canguri. „Transformarea" care stătea la originea acestei duble descendenţe era prezentată în comun, cu diferite ocazii. Una sau două persoane întruchipau un cangur, iar ceilalţi, ca spectatori, luau parte la metamorfoza tradiţională. Într-o reprezentaţie mai târzie, cei care prezentau spectacolul dansau mimând cangurul, fostul lor strămoş. Plăcerea acestei metamorfoze, ponderea deosebită pe care a dobândit-o în decursul timpului, valoarea ei pentru noile generaţii de oameni se exprimau în sacralitatea riturilor, în timpul cărora se repeta exerciţiul metamorfozei. O metamorfoză reuşită şi definitivă devenea un soi de *dar* care era cultivat cu aceeaşi grijă ca tezaurul de cuvinte constitutiv al unei anumite limbi sau ca celălalt tezaur de obiecte, pe care *noi* îl numim şi-l resimţim ca fiind de ordin material: arme, bijuterii şi anumite obiecte religioase de cult.

Această metamorfoză care desemna, ca o tradiţie bine ocrotită sub forma totemului, înrudirea anumitor oameni cu cangurii, era legată de *numărul* lor. El era întotdeauna mai mare decât cel al oamenilor; creşterea acestui număr era dorită, era legată de creşterea numărului de oameni. Când se înmulţeau cangurii, se înmulţeau şi oamenii. Înmulţirea animalului-totem era identică celei umane.

Forţa acestei legături dintre transformare şi înmulţire nu poate fi subestimată: ele merg mână în mână. De îndată ce o transformare este hotărâtă şi cultivată ca tradiţie în configuraţia ei autentică, este asigurată

înmulțirea *ambelor* ființe, care au devenit acum una singură și de nedespărțit. Una dintre aceste ființe este întotdeauna omul. Cu fiecare totem, el își asigură înmulțirea unui *alt* animal. Tribul alcătuit din multe totemuri și-a apropriat înmulțirea lor.

Marea majoritate a totemurilor sunt animale, dar se includ și plante și, fiind vorba despre plante pe care omul le consumă, nimeni nu s-a mirat prea mult de riturile destinate înmulțirii lor. Părea un lucru firesc ca omul să fie interesat de prune și nuci și să-și dorească să aibă cât mai multe. Chiar și unele dintre insectele pe care noi le considerăm dăunătoare, dar sunt delicatese pentru australieni, cum ar fi anumite larve, termitele și lăcustele, apar ca totemuri. Ce să mai spunem însă atunci despre oamenii care își iau drept totem scorpioni, păduchi, muște sau țânțari? Aici nu mai poate fi vorba de utilitate în sensul obișnuit al cuvântului; aceste ființe sunt o plagă pentru australieni, ca și pentru noi; nu poate fi decât numărul imens al acestor ființe care-i atrage și, dacă stabilesc o înrudire cu ele, ei o fac cu intenția de a-și asigura un număr identic. Cel care „provine" dintr-un totem-țânțar vrea ca oamenii lui să ajungă a fi tot atât de numeroși ca țânțarii.

Nu vreau să închei aceste referiri provizorii și foarte sumare cu privire la dublele figuri ale australienilor fără a pomeni un alt fel de totemuri, pe care le întâlnim tot la ei. Ne vom mira de lista care urmează: cititorii o cunosc deja. Există printre totemurile australiene norii, ploaia și vântul, iarba, urzicile, focul, marea, nisipul și stelele. Este lista *simbolurilor naturale ale mulțimii*, care au fost interpretate pe larg. Pentru vechimea și importanța lor nu există o dovadă mai bună decât prezența lor printre totemurile australienilor.

Ar fi însă eronat să acceptăm ideea că haitele înmulțirii sunt pretutindeni legate de totemuri și că se formează întotdeauna în tot atâta timp ca la australieni. Există procedee mai simple și mai concentrate, bazate pe atragerea imediată și nemijlocită a animalelor dorite. Aceste procedee presupun existența unor turme mari. Raportul despre celebrul dans al bivolilor la tribul american indian *mandan* datează din prima jumătate a secolului trecut.

„Bivolii se întâlnesc ocazional în mase imense și hoinăresc în toate direcțiile prin țară, de la răsărit la apus sau de la nord la sud, până departe, după bunul lor plac. În aceste situații, mandanii se trezesc dintr-o dată lipsiți de hrană. Ei sunt un trib mic și, din cauza dușmanilor mai puternici care le pun viața în primejdie, nu îndrăznesc să se îndepărteze prea mult de casă. Sunt pândiți de foamete. Într-o asemenea criză, fiecare își scoate masca din cort, pregătită pentru astfel de ocazii: masca este pielea unui cap de bivol cu coarne.

Dansul bivolilor începe pentru ca «să vină bivolii». Turma trebuie atrasă, direcția ei de mers schimbată spre a o aduce în satul mandanilor.

Dansul are loc în piaţa publică, în mijlocul satului. Iau parte 10-15 mandani; fiecare poartă pe cap o căpăţână de bivol încornorată şi ţine în mână arcul sau sulița cu care îi place să ucidă bivoli.

Dansul are întotdeauna efectul dorit şi nu încetează nici o clipă, ci continuă zi şi noapte, până ce «bivolii vin». Se bat tobe, se scutură păcănitori, se cântă, se scot fără încetare strigăte. Spectatorii stau alături cu măştile pe cap şi armele în mână, gata să sară în ajutor dacă cineva oboseşte şi părăseşte hora.

În timpul acestei zarve generale, pe dealurile din jurul satului stau observatori şi când ei zăresc că nişte bivoli se apropie, emit semnalul convenit care este îndată văzut în sat şi înţeles de întreg tribul. Astfel de dansuri durează neîntrerupt, două sau trei săptămâni, până în clipa fericită când apar bivolii. Ritul nu dă niciodată greş şi lui i se atribuie faptul că bivolii se înfiinţează.

De mască mai e prinsă de obicei încă o bucată de piele din lungimea animalului, cu coadă cu tot; este pusă pe spatele dansatorului şi atârnă pe jos. Când oboseşte, acesta o arată aplecându-se şi apropiindu-şi corpul de pământ: atunci altcineva îşi îndreaptă arcul împotriva lui, îl ocheşte cu o săgeată tocită şi el se prăbuşeşte ca un bivol. Cei din jur îl apucă, îl trag de călcâie scoţându-l din horă şi îndreaptă cuţitele asupra lui. După ce au mimat jupuirea şi despicarea, îl lasă să plece, iar locul lui este îndată preluat de altcineva, care va dansa în horă cu masca pe cap. În felul acesta, dansul poate fi susţinut zi şi noapte, până când efectul dorit este atins şi «bivolii vin».“

Dansatorii se prezintă concomitent ca vânători şi bivoli. Prin travestirea lor sunt bivoli, dar arcurile, săgeţile şi sulițele îi definesc ca vânători. Cât timp dansează, dansatorul trebuie privit ca bivol şi el se şi dă ca atare. Când oboseşte, este un „bivol obosit“. Nu are voie să părăsească turma fără a fi omorât. El se prăbuşeşte fiindcă l-a lovit săgeata şi nu din cauza oboselii. Până la lupta pe viaţă şi pe moarte, rămâne bivol. Este luat de vânători şi sfârtecat în bucăţi. La început reprezintă „turma“, acum sfârşeşte ca pradă.

Ideea că o haită ar putea, printr-un dans dezlănţuit şi de lungă durată, să atragă turma unor bivoli adevăraţi are nişte premise. Mandanii ştiu din experienţă că masele cresc la număr şi că atrag în cercul lor tot ce este prin apropiere şi de aceeaşi natură cu ele. Oriunde s-ar găsi mulţi bivoli la un loc, li se mai adaugă şi alţii. Mandanii mai ştiu şi că dansul înfocat intensifică starea de spirit a grupului. Forţa lui depinde de violenţa ritmului. Ceea ce-i lipseşte numeric, grupul poate dobândi prin vehemenţă.

Bivolii, a căror înfăţişare şi ale căror mişcări ne sunt cunoscute, sunt şi ei ca oamenii, le place să danseze şi se lasă atraşi la câte o sărbătoare de către duşmanii lor mascaţi. Dansul durează, fiindcă efectele lui trebuie

să acţioneze până la mari depărtări. Bivolii, care-l simt de undeva, de departe, ca pe o atracţie venită din partea grupului, cedează acesteia, atâta vreme cât se manifestă puternic sub forma dansului. Dacă dansul s-ar mai potoli, n-ar mai fi vorba de o haită adevărată, iar bivolii care s-ar afla poate încă departe s-ar putea îndrepta altundeva. Există turme şi într-un loc şi într-altul; fiecare dintre ele ar putea distrage bivolii. Dansatorii trebuie să devină o atracţie foarte puternică. În *calitate de haită a înmulţirii*, a cărei vehemenţă nu slăbeşte nici un moment, grupul este mai puternic decât orice turmă dezlânată şi atrage bivolii în mod irezistibil.

Comuniunea

O acţiune multiplicatoare de un gen special este masa *în comun*. În cursul unui ritual specific, i se dă fiecărui participant o bucată din animalul ucis. Se mănâncă împreună ceea ce s-a dobândit împreună. Porţiuni ale aceluiaşi animal sunt încorporate de întreaga haită. Câte ceva dintr-un *singur trup* de animal pătrunde în ceilalţi. Oamenii apucă, muşcă, mestecă, înghit acelaşi lucru. Toţi cei care s-au înfruptat din acest vânat sunt acum legaţi prin el, toţi îl conţin.

Acest ritual al încorporării în comun este *comuniunea*. I se acordă un sens propriu: ritualul trebuie să se desfăşoare în aşa fel, încât animalul din care s-a consumat să se simtă onorat. El trebuie să revină şi să-şi aducă cu el mulţi fraţi. Nu i se rup oasele, ci sunt păstrate cu grijă. Dacă totul este făcut cum trebuie, animalul se acoperă din nou cu carne, se ridică şi se mai lasă vânat încă o dată. Dacă ritualul este făcut greşit, iar animalul se simte ofensat, el se retrage. Fuge cu toţi fraţii săi, nu-l mai vezi pe nici unul la faţă, iar oamenii flămânzesc.

La anumite sărbători, oamenii îşi imaginează că animalul din care se hrănesc este prezent acolo. Astfel, la unele populaţii siberiene *ursul* este tratat ca un musafir la propria lui consumare. Se cinsteşte oaspetele, oferindu-i-se cele mai bune bucăţi de la masa la care este mâncat. I se adresează cuvinte convingătoare şi solemne şi este rugat să intervină pe lângă fraţii lui. Dacă există priceperea de a-i câştiga prietenia, se va lăsa chiar vânat cu plăcere. Astfel de comuniuni pot duce la o extindere a vânătorii. Femeile şi toţi ceilalţi bărbaţi care nu au luat parte la vânătoare acum o pot face. Ei se pot însă mărgini şi la un grup mic, corespunzător grupului de vânători propriu-zis. Procesul intern, în măsura în care se referă la caracterul haitei, este mereu acelaşi: *haita de vânătoare* se transformă într-o haită a *înmulţirii*. O anume vânătoare a reuşit, se consumă prada, însă în momentul solemn al comuniunii gândurile tuturor sunt pline de imaginea vânătorilor viitoare. Chipul invizibilei mulţimi a

acestor animale râvnite zboară prin faţa ochilor tuturor celor care iau parte la ospăţ şi toţi au intenţia ca această imagine să devină realitate.

Această veche comuniune vânătorească s-a menţinut şi acolo unde dorinţa de înmulţire are cu totul alt obiect. Pot fi ţărani ce-şi doresc înmulţirea grânelor, a pâinii lor zilnice: totuşi vor consuma împreună şi într-un cadru festiv carnea unui animal, ca pe vremea de altădată, când erau exclusiv vânători.

La religiile superioare apare un element nou legat de comuniune, şi anume ideea unei creşteri a numărului *credincioşilor*. Dacă actul comuniunii rămâne intact, dacă se desfăşoară aşa cum se cuvine, credinţa se va extinde şi se vor ivi tot mai mulţi aderenţi. Mult mai importantă, precum se ştie, este însă promisiunea reînvierii. Animalul, din care vânătorii s-au înfruptat în cadrul unui anumit ritual, va trăi din nou, va învia şi se va lăsa vânat din nou. Această intervenţie a reînvierii devine scopul esenţial la comuniunile de nivel mai înalt, dar în locul animalului se consumă trupul unui zeu, iar credincioşii transferă învierea lui asupra lor înşişi.

Despre acest aspect al comuniunii va mai fi vorba când ne vom ocupa de religiile tânguitoare. Ceea ce ne interesează aici este trecerea de la haita de vânătoare la cea a înmulţirii: un anume fel de a mânca asigura înmulţirea hranei. Aceasta era iniţial prezentată ca ceva viu. Apare aici tendinţa de a păstra substanţa sufletească preţioasă a haitei, prin transferarea ei într-un nou context. Oricare ar fi această substanţă – şi ne întrebăm dacă termenul de „substanţă" este potrivit – se încearcă totul pentru ca ea să nu se destrame şi să nu se risipească.

Legătura dintre luarea mesei în comun şi înmulţirea hranei poate fi *nemijlocită*, chiar fără elementul reînvierii. Ne amintim de minunea din Noul Testament, unde cu cinci pâini şi doi peşti s-au săturat multe mii de flămânzi.

Haita interioară şi cea tăcută

Cele patru forme fundamentale ale haitei pot fi grupate pe mai multe genuri. O primă deosebire ar fi cea dintre haitele *interioare* şi cele *exterioare*.

Haita exterioară, cea mai izbitoare şi de aceea mai uşor de caracterizat, se îndreaptă spre un obiectiv exterior. Mişcarea ei se întinde pe un drum lung. Comparată cu mişcările vieţii obişnuite, ea este mult mai tensionată. Atât haita de vânătoare cât şi cele războinice sunt haite exterioare. Animalele vânate trebuie găsite şi împărţite. Duşmanul care urmează să fie învins trebuie căutat. Oricât de mare ar fi starea de agita-

ţie la care se ajunge printr-un dans de vânătoare sau de război la locul respectiv, activitatea propriu-zisă a haitei exterioare aspiră la depărtări.

Haita interioară este mai concentrată. Ea se formează în jurul unui mort, care urmează să fie înmormântat. Tendinţa ei este să reţină lucrurile, să nu se ajungă la capătul lor. Jeluirea celui decedat accentuează în fel şi chip că de fapt el aparţine celor din jur, adunaţi acum în jurul cadavrului lui. Calea spre depărtări o va întreprinde singur. Este o cale primejdioasă, înfricoşătoare, până când va ajunge în locul unde îl aşteaptă şi îl preiau alţi morţi. Pentru că mortul nu se lasă reţinut, va fi, ca să spunem aşa, *dezincorporat*. Cei care îl înconjoară plângând reprezintă, tocmai sub formă de haită, un fel de trup unitar din care mortul este smuls şi îndepărtat cu multă caznă.

Haita de înmulţire este şi ea o haită interioară. Un grup de oameni dansând formează un cerc, la care trebuie să se mai adauge ceva ce încă este invizibil. Trebuie să vină mai mulţi oameni pe lângă cei existenţi, mai multe animale pe lângă cele care sunt vânate sau domesticite, mai multe poame pe lângă cele recoltate. Sentimentul dominant este o credinţă în prezenţa sigură a tot ceea ce trebuie să se adauge lucrurilor vizibile atât de preţuite. Undeva această prezenţă există şi oamenii nu trebuie decât s-o atragă. Există tendinţa de a organiza ceremoniile acolo unde se presupune că există – în mod invizibil – un mare număr al acestor prezenţe.

O trecere semnificativă de la haita exterioară la cea interioară o întâlnim în *comuniune*. Prin încorporarea unui anumit animal ucis la vânătoare, prin sentimentul că ceva din acel animal există în fiecare dintre participanţi de îndată ce au consumat carnea lui, haita se *interiorizează*. În această stare, ea poate aştepta reînvierea şi mai ales înmulţirea animalelor.

O altă formă de împărţire ar fi deosebirea dintre haitele tăcute şi cele zgomotoase. Este de ajuns să amintim cât de zgomotoasă este jelania. Aceasta n-ar avea nici un sens dacă n-ar atrage foarte puternic atenţia. De îndată ce larma a încetat, de îndată ce nu mai este percepută sau acoperită într-un alt fel, haita jeluirii se destramă şi fiecare participant este din nou singur cu sine. Vânătoarea şi războiul sunt prin ele însele gălăgioase. Lătratul câinilor, strigătele vânătorilor prin care ei se întărâtă şi îşi măresc reciproc setea de sânge, se leagă pretutindeni de momentele decisive ale vânătorii. Războiul nu se putea desfăşura în lipsa ameninţărilor şi a provocărilor sălbatice. Istoria e străbătută de ţipetele şi iureşul bătăliilor, şi nici în zilele noastre nu există război fără bubuituri şi explozii. Haita *tăcută* este o haită a aşteptării. Ea are răbdare, o răbdare deosebit de surprinzătoare în lumea celor adunaţi în acest fel. Haita apare pretutindeni unde obiectivul ei nu poate fi atins prin intervenţii rapide, emoţionale. Poate că termenul „tăcut" induce puţin în eroare, iar denumirea de haită a *aşteptării* ar fi mai clară. Deoarece activităţile cele

mai diverse – cum ar fi cântecele, conjurările, sacrificiile – ar putea caracteriza acest gen de haită. Ele ţintesc spre nişte bunuri îndepărtate, care nu se pot realiza curând.

Acesta este felul de aşteptare şi tăcere ce a pătruns în religiile care cred în lumea de dincolo. Sunt oameni care îşi petrec întreaga viaţă sperând într-o existenţă mai bună pe lumea cealaltă. Însă elementul cel mai reprezentativ al haitei tăcute rămâne comuniunea. Procesul încorporării, dacă trebuie să fie desăvârşit, cere linişte concentrată şi răbdare. Respectul faţă de ceea ce este sfânt şi plin de semnificaţii şi se încorporează în noi înşine cere, pentru un timp, o atitudine calmă şi demnă.

Funcţia haitelor. Permanenţa lor istorică

Oamenii *cunosc* mortul pe care-l jeluiesc. Numai cei care îi erau apropiaţi sau ştiau exact cine a fost au dreptul să se alăture haitei jeluirii. Durerea creşte pe măsura familiarităţii cu cel decedat. Cei care l-au cunoscut mai bine se jeluiesc cel mai tare. Culmea bocetului îi aparţine mamei din al cărei trup s-a născut decedatul. După străini nu se poartă doliu. Iniţial, nu se putea forma o haită tânguitoare în jurul oricui.

Această *precizie* în raport cu obiectul caracterizează orice fel de haită. Nu numai că membrii se cunosc bine între ei, dar ei cunosc şi ţelul haitei. Dacă se află la vânătoare, ştiu spre ce se îndreaptă, dacă poartă un război, îşi cunosc foarte bine duşmanul. Când se boceşte, durerea lor se localizează asupra unui mort bine ştiut. În riturile de înmulţire, ei ştiu exact *ce anume* trebuie să se înmulţească.

Haita este de o precizie imuabilă şi îngrozitoare. Această precizie cuprinde însă şi un element de intimitate. O anume tandreţe ciudată a vânătorilor primitivi pentru prada lor nu poate fi contestată. În actul jeluirii şi al înmulţirii, această intimitate tandră este firească. Dar chiar şi asupra duşmanului se transferă uneori câte ceva din această apropiere, din momentul în care nu mai inspiră teamă.

Scopurile pe care şi le propune o haită rămân mereu aceleaşi. O vocaţie a repetiţiei care poate merge până la infinit, aşa cum se întâmplă cu toate faptele omului, caracterizează şi haitele lui. Precizia şi repetiţia au dus la formaţii de o neliniştitoare persistenţă. Tocmai această persistenţă, faptul că haitele există şi sunt disponibile, determină utilizarea lor în civilizaţiile mai complexe. Sub forma maselor *cristalizate*, unde este vorba de a face rapid apel la mase, ele vor fi iarăşi şi iarăşi chemate să intervină.

Dar şi multe elemente arhaice din viaţa culturilor moderne se exprimă sub formă de haite. Dorul unei existenţe simple, naturale, după o eliberare de constrângerile crescânde ale vremii noastre, conţine tocmai acest aspect:

dorința unei vieți în grupuri izolate. Vânătoarea de vulpi în Anglia, călătoriile pe ocean în ambarcațiuni mici cu un echipaj redus, comunitatea de rugăciune într-o mânăstire, expedițiile în țări necunoscute, ba chiar visul de a trăi împreună cu alți câțiva într-un colț de natură paradisiacă, unde totul pare a se înmulți de la sine, fără nici un efort din partea oamenilor – tuturor acestor situații arhaice le este comună ideea unui număr restrâns de oameni, care se cunosc bine între ei și care iau parte la o acțiune clară, neîndoielnică, o acțiune de mare precizie sau bine delimitată.

O formă nereușită a haitei o întâlnim și astăzi în orice *act justițiar prin linșaj*. Cuvântul este la fel de nerușinat ca fapta însăși, fiindcă este vorba de *o suspendare* a justiției. Cel vinovat nu este socotit demn de ea. El va trebui să piară ca un animal, fără nici o formalitate dintre cele obișnuite pentru oameni. Înfățișarea și gesturile lui diferite de ale celorlalți, prăpastia care persistă în sentimentul ucigașilor între ei și victima lor le ușurează faptul de a o trata ca pe un animal. Cu cât victima își prelungește prin fugă voința de a scăpa de ei, cu atât crește pofta ucigașilor de a se constitui într-o haită. Un bărbat în plină putere, un alergător foarte bun, oferă membrilor haitei ocazia unei vânători ispititoare. Prin însăși natura ei, o astfel de vânătoare nu poate fi foarte frecventă; raritatea ei îi poate mări atracția. Cruzimile pe care și le permit participanții în această afacere se pot explica prin faptul că „prada" aceasta nu poate fi devorată. Se poate presupune că se simt oameni numai pentru că nu-și pot înfige dinții într-însa.

Învinovățirea de natură sexuală de la care aceste grupuri pornesc adesea face din victimă o ființă periculoasă. Infracțiunea ei reală sau presupusă se află în imaginația tuturor. Legătura dintre un negru și o femeie albă, reprezentarea apropierii trupești dintre aceștia subliniază diferența lor în ochii răzbunătorilor. Femeia devine tot mai albă, după cum bărbatul devine tot mai negru. Femeia este nevinovată, deoarece bărbatul este mai puternic. Dacă ea acceptă, înseamnă că a fost păcălită de forța lui superioară. Gândul la această forță le este tuturor insuportabil și îi silește să se întovărășească. Ca un animal feroce – a înhățat o femeie – bărbatul va fi hăituit și ucis în colectiv. Omorârea lui pare permisă, poruncită, și le dă tuturor o satisfacție nedisimulată.

Haitele în legendele strămoșești ale tribului aranda

Cum se configurează haita în mintea aborigenilor australieni? Două legende strămoșești ale tribului *aranda* oferă în acest sens o imagine clară. Prima se ocupă de Ungutnika, un cangur renumit din vremurile mitice. Se relatează următoarele despre aventurile lui cu *câinii sălbatici:*

„Încă nu crescuse de-a binelea, era un animal mic când a pornit la drum. După ce a umblat vreo trei mile, a ajuns pe un câmp deschis, unde a zărit o haită de câini sălbatici. Erau culcați, îngrămădiți lângă mama lor, care era foarte mare. Cangurul sări primprejur, examinând câinii sălbatici, până când aceştia îl observară şi începură să alerge după el. Cangurul sărea cât putea de iute, dar câinii l-au prins pe o altă câmpie. I-au sfâşiat trupul, i-au devorat mai întâi ficatul, apoi l-au jupuit de piele, au aruncat-o la o parte şi i-au smuls toată carnea de pe oase. De îndată ce au terminat, s-au culcat la loc.

Ungutnika nu era însă distrus cu totul; îi rămăseseră pielea şi oasele. În văzul câinilor, pielea îi acoperi oasele. Se ridică din nou şi o luă la fugă. Câinii, după el, îl prinseră de astă dată la Ulima, un deal. Ulima înseamnă ficat şi se numeşte aşa fiindcă acolo câinii nu au mâncat ficatul, ci l-au aruncat; el se prefăcu într-un deal întunecat, de unde numele acelui loc. Ceea ce se întâmplase mai înainte, se întâmpla acum iarăşi, iar Ungutnika, încă o dată refăcut în întregime, alergă de astă dată până la Pulpunja. Cuvântul denumeşte un zgomot ciudat, emis de liliecii mici. Ungutnika se învârti prin acel loc făcând acest zgomot, pentru a-şi bate joc de câini. Însă ei îl prinseră din nou şi-l sfâşiară, dar, spre mirarea urmăritorilor, se refăcu la loc şi alergă până la Undara şi câinii după el. Când ajunse lângă un ochi de apă, câinii îl prinseră şi-l devorară. I-au tăiat coada şi au îngropat-o acolo unde se mai află şi astăzi, sub forma unei pietre. Este numită Churinga-coadă de cangur; în cadrul ceremoniilor înmulţirii, cadavrul este scos, exhibat în dreapta şi în stânga şi frecat cu grijă."

De patru ori este vânat cangurul de haita câinilor sălbatici. Este ucis, sfâşiat şi devorat. Primele trei dăţi, pielea şi oasele îi rămân neatinse. Atâta vreme cât acestea rămân intacte, cangurul se poate ridica din nou, iar trupul îi creşte şi el la loc; câinii din nou îl hăituiesc. Unul şi acelaşi animal este astfel mâncat de *patru ori*. Carnea consumată reapare deodată. Dintr-un singur cangur s-au făcut patru şi totuşi animalul a rămas acelaşi.

Vânătoarea a rămas şi ea aceeaşi, numai localităţile se schimbă, iar locurile uimitoarelor întâmplări rămân pentru totdeauna însemnate în peisaj. Cel omorât nu cedează, continuă să trăiască şi îşi bate joc de haită, care nu-şi mai revine din mirare. Dar nici ea nu cedează, trebuie să-şi ucidă prada, chiar dacă a şi apucat s-o încorporeze. Hotărârea, precizia haitei şi caracterul repetitiv al acţiunii ei nu pot fi exprimate mai clar şi mai simplu.

Înmulţirea este obţinută aici printr-un soi de reînviere. Animalul este încă imatur şi nu are pui. În schimb, s-a multiplicat pe el însuşi. Înmulţirea şi reproducerea, precum se vede, nu sunt deloc identice. Reînviatul răsare din piele şi oase, chiar în faţa următorilor, întărâtându-i.

Coada, îngropată, rămâne sub forma unei pietre care va fi semnul şi martorul acestei minuni. Forţa acelei cvadruple învieri există acum într-însa şi dacă este tratată cum se cuvine, aşa cum se întâmplă în cursul ceremoniilor, contribuie neîncetat la procesul înmulţirii.

A doua legendă începe cu vânătoarea unui om singur, îndreptată împotriva unui cangur mare, foarte puternic. Omul l-a văzut şi vrea să-l omoare, apoi să-l mănânce. Îl urmăreşte pe distanţe mari, este o vânătoare de durată şi cei doi se opresc în multe locuri la o anume distanţă unul de celălalt. Oriunde animalul întârzie un timp, lasă urme în peisaj. Undeva aude un zgomot şi atunci se ridică pe picioarele din spate. O piatră înaltă de opt metri îl reprezintă şi azi în această poziţie. Mai târziu sapă o gaură în pământ pentru a căuta apă; şi această sursă de apă există încă.

În cele din urmă animalul se culcă, complet epuizat. Vânătorul dă de un grup de bărbaţi, având acelaşi totem cu el, dar din altă subgrupă. Ei îl întreabă pe vânător: „Ai suliţe mari?" El răspunde: „Nu, numai mici. Aveţi voi suliţe mari?" Ei răspund: „Nu, numai mici". Atunci vânătorul spune: „Puneţi suliţele voastre jos". Iar ei spun: „Bine, pune-le şi tu pe ale tale jos".

Suliţele sunt aruncate jos şi toţi bărbaţii se năpustesc la animal. Primul vânător păstrează în mână numai scutul şi *churinga* sa – piatra sacră.

„Cangurul era foarte puternic, aşa că i-a respins pe bărbaţi. Atunci s-au năpustit cu toţii la animal, iar *vânătorul*, prins sub grămadă, a fost *călcat în picioare* şi *a murit*. Se părea că şi cangurul era mort. Vânătorul a fost înmormântat cu scutul şi cu *churinga* lui cu tot, iar trupul animalului a fost dus la Undiara. De fapt, animalul nu era chiar mort, dar a murit curând şi apoi a fost depus în peşteră. Oamenii nu l-au mâncat. În locul în care se afla trupul lui s-a format în peşteră o ieşitură stâncoasă, iar după moartea lui duhul i-a fost sorbit de stâncă. Curând după aceea, au murit şi bărbaţii, iar sufletele lor au ajuns în băltoaca de alături. Tradiţia spune că mari mulţimi de canguri au venit în peşteră de-a lungul timpului şi acolo au coborât în pământ, iar sufletele lor au intrat în piatra stâncii."

Vânătoarea unui singur animal se transformă în vânătoarea întregii haite. Se porneşte fără arme împotriva animalului. Urma să fie înmormântat sub grămada de oameni. Greutatea vânătorilor reuniţi trebuia să sufoce animalul. Acesta este puternic şi se luptă, loveşte în jur, iar oamenilor nu le este uşor. În focul luptei, primul vânător ajunge şi el sub grămada de oameni şi este călcat în picioare în locul cangurului şi moare. Va fi înmormântat împreună cu scutul şi *churinga* lui sacră.

Povestea despre o ceată de vânători pornită împotriva unui anumit animal şi care, din greşeală, în loc de animal, îl ucide pe vânătorul cel mai isteţ, este răspândită în toată lumea. Povestea se încheie cu jeluirea mortului: *haita de vânătoare* devine o haită a jeluirii. Această răsturnare

formează miezul multor religii importante, cu largă răspândire. Şi aici, în legenda tribului aranda, se vorbeşte de funeraliile victimei. Scutul şi *churinga* sunt îngropate împreună cu victima, iar invocarea pietrei *churinga*, socotită sacră, conferă evenimentului o notă solemnă.

Animalul, care moare abia ceva mai târziu, va fi înmormântat în altă parte. Peştera lui va deveni un centru al cangurilor. Foarte mulţi se vor aduna în cursul perioadelor următoare la aceeaşi stâncă şi vor intra în ea. Undiara – numele acelui loc – devine un loc sfânt, unde membrii totemului-canguri îşi sărbătoresc ceremoniile. Acestea servesc proliferării animalului şi atâta vreme cât se desfăşoară corect, vor exista destui canguri în vecinătate.

Este ciudat felul în care în această legendă se succed două demersuri religioase esenţial diferite. Primul, după cum am mai spus-o, are drept conţinut schimbarea haitei de vânătoare într-o haită tânguitoare; al doilea demers, care se petrece în peşteră, reprezintă schimbarea haitei de vânătoare într-o haită a înmulţirii. Pentru australieni, al doilea demers are o importanţă mult mai mare şi de fapt se află în centrul cultului lor.

Faptul că ambele demersuri apar împreună pledează pentru teza principală a acestui eseu. Fiecare dintre cele patru genuri fundamentale ale noţiunii de haită există de la început şi pretutindeni unde trăiesc oameni. De aceea şi toate schimbările de la un gen de haită la altul sunt întotdeauna posibile. În funcţie de accentul care cade pe una sau alta dintre schimbări, iau naştere diferite forme religioase fundamentale. Consider că cele mai importante două grupări – distincte între ele – sunt religii ale jelaniei şi religii ale înmulţirii. Există îr să, după cum se va vedea, şi religii cu caracter de vânătoare şi religii ale războiului.

O urmă de acţiuni războinice există chiar şi în legenda prezentată. Convorbirea despre sulițe, pe care primul vânător o poartă cu grupul de bărbaţi, se referă la eventualităţi războinice. Dacă toţi aruncă în acelaşi timp sulițele jos, ei renunţă la luptă. Abia atunci se năpustesc asupra cangurului.

Aici întâlnim al doilea punct care mi se pare remarcabil în această legendă – *grămada* de oameni care se aruncă pe cangur: este o masă unită, omogenă, de trupuri omeneşti care trebuie să-l sufoce. Despre astfel de grămezi de trupuri omeneşti vine adesea vorba la australieni. Le întâlnim mereu în ceremoniile lor. La un moment determinat al ceremoniilor de circumcizie a bărbaţilor tineri, candidatul se culcă pe jos şi un număr de bărbaţi se întind peste el, tânărul trebuind să le suporte întreaga greutate. La unele triburi se obişnuieşte ca o grămadă de oameni să se arunce peste un muribund, lipindu-se de el din toate părţile. Această situaţie, care ne este deja cunoscută, oferă un deosebit interes: ea reprezintă o trecere spre grămezile de muribunzi şi morţi despre care este

adesea vorba în această carte. Unele cazuri de grămezi dense la australieni vor fi analizate în capitolul următor. Este suficient să observăm aici că o grămadă densă de *oameni vii*, adusă intenţionat şi cu violenţă, nu este mai puţin importantă decât grămada de morţi. Dacă *nouă* aceasta din urmă ni se pare mai bine cunoscută, faptul se leagă de frecvenţa lui enormă în decursul istoriei. Adesea ajunge să ni se pară că oamenii se apropie unii de alţii în număr mai mare numai când sunt morţi. Totuşi, aglomerarea de oameni vii este la fel de binecunoscută: în miezul lor, masele nu sunt altceva decât asta.

Formaţii umane în tribul aranda

Cele două legende ancestrale prezentate sunt luate din cartea lui *Spencer şi Gillen* despre tribul aranda (la ei este numit „arunta"). Cea mai mare parte a acestei renumite cărţi este consacrată descrierii sărbătorilor şi ceremoniilor tribului. Ar fi greu să exagerăm măreţia lor. Este mai ales frapantă bogăţia formaţiilor fizice care iau naştere, în cursul ceremoniilor, cu ajutorul participanţilor. Unele sunt formaţii cunoscute nouă, fiindcă şi-au păstrat semnificaţia până în zilele noastre, altele ne şochează prin ciudăţenia lor extremă, străină de noi. Cele mai importante dintre ele vor fi pe scurt enumerate în rândurile următoare.

La toate manifestările care se desfăşoară în tăcere, se întâlneşte frecvent *mersul* în şir indian. În marş indian pornesc bărbaţii să-şi ia pietrele sacre *churinga*, ascunse în peşteri sau în alte locuri. Ei merg cam o oră până să ajungă la locul dorit; tinerii luaţi şi ei la aceste expediţii n-au voie să pună întrebări. Dacă bătrânul sub conducerea căruia se află tinerii vrea să le explice ceva despre anumite elemente ale peisajului legate de legendele strămoşilor, el foloseşte un limbaj de semne.

În ceremoniile propriu-zise apare de obicei un număr foarte mic de actori, costumaţi în strămoşi ai unui totem şi jucând rolul acestora. De cele mai multe ori sunt doi sau trei, adesea unul singur. Tinerii formează un cerc, dansează în jurul actorilor, scoţând anumite strigăte. Această *circumambulaţie* este o formă foarte frecventă şi foarte des menţionată. Cu altă ocazie, în timpul ceremoniilor Engwura, cel mai important şi solemn eveniment din viaţa tribului, tinerii se înşiră culcaţi cu faţa la pământ, de-a lungul unui dâmb lunguieţ, şi rămân aşa ore în şir în tăcere. Această *înşiruire în poziţie circulară* se repetă des, uneori opt ore, de la nouă seara până la cinci dimineaţa.

Foarte impresionantă este o altă formaţie, mult mai densă. Bărbaţii se îndeasă la un loc într-un grup, bătrânii la mijloc, tinerii la margine. Această structură *în secţiune circulară*, în care toţi participanţii sunt

strâns lipiţi unii de alţii, se învârteşte vreme de două ore în acelaşi mod, timp în care se cântă fără încetare. Apoi se aşează toţi în aceeaşi formaţie, iar grupul rămâne la fel de compact ca atunci când stătea în picioare; bărbaţii continuă să cânte, poate încă vreo două ore.

Uneori bărbaţii stau faţă în faţă pe *două rânduri* şi cântă. Pentru ceremonia decisivă, cu care se încheie partea rituală a Engwurei, mai mulţi tineri formează un *careu* şi trec, însoţiţi de cei bătrâni, spre malul celălalt al fluviului, unde îi aşteaptă femeile şi copiii.

Această ceremonie este foarte bogată în detalii; pentru enumerarea noastră, preocupată numai de formaţiuni, se cuvine să menţionăm această *îngrămădire la pământ*, formată din toţi bărbaţii prezenţi. Cei trei bătrâni, care poată un obiect cu caracter sacru, reprezentând punga în care se aflau copiii vremurilor primordiale, se aruncă la pământ şi acoperă obiectul cu trupurile lor, obiect pe care femeile şi copiii nu au de fapt voie să-l vadă. Apoi toţi ceilalţi bărbaţi – mai ales cei tineri, pentru a căror iniţiere se şi ţin aceste ceremonii – se aruncă peste cei trei bătrâni şi cu toţii zac laolaltă pe pământ într-o grămadă învălmăşită. Nu se mai cunoaşte nimic, numai capetele celor trei bătrâni ies la iveală din grămadă. Câteva minute rămân cu toţii culcaţi, după care fiecare încearcă să se ridice şi să iasă din învălmăşeală. Formarea unor astfel de îngrămădiri la pământ apare şi în alte împrejurări; cea prezentată este ocazia cea mai mare şi mai importantă pe care o menţionează observatorii.

Pentru *probele de foc*, tinerii se culcă peste ramuri înfrunzite aprinse, dar bineînţeles că nu unul peste altul. Probele de foc se desfăşoară în moduri diverse, cel mai frecvent în felul următor: tinerii se duc pe un teren aflat dincolo de malul râului, unde femeile îi aşteaptă aşezate în două grupuri. Femeile pătrund în rândurile tinerilor şi îi acoperă cu un morman de ramuri aprinse. În alte ocazii, şirul lung al tinerilor stă în faţa femeilor şi copiilor. Femeile dansează, iar bărbaţii aruncă cu toată puterea ramuri aprinse peste capetele lor.

Cu prilejul unei ceremonii de circumcizie, şase bărbaţi întinşi pe jos formează o masă. Novicele se culcă pe această masă şi este operat acolo. Despre „culcatul deasupra novicelui", am vorbit în capitolul anterior.

Dacă dorim să căutăm sensul acestor forme, s-ar putea spune următoarele:

Marşul în şir indian exprimă *drumeţia*. Semnificaţia ei în tradiţia tribului are o importanţă majoră. Se presupune adesea că strămoşii au drumeţit sub pământ. S-ar părea că tinerii, unul după altul, ar trebui să calce pe urmele paşilor strămoşilor. Felul de a se mişca şi tăcerea tinerilor exprimă respectul faţă de căile şi ţelurile sacre.

Circumambulaţia sau rotirea în cerc se înfăţişează propriu-zis ca o protecţie a reprezentaţiilor care se desfăşoară acolo, în mijlocul cercului.

Ele sunt ferite de tot ce este străin, în afara cercului. Şi sunt aplaudate, venerate şi luate în stăpânire.

Înşiruirea în poziţie culcată ar putea fi un joc al morţii. În această versiune, novicii amuţesc; timp de patru ore nu se mişcă nimic. Apoi, deodată, sar în sus şi sunt din nou vii.

Cele *două rânduri*, aşezate faţă în faţă spre a acţiona unul asupra celuilalt, exprimă scindarea în două haite duşmane, împrejurare în care sexul opus poate trece de partea haitei duşmane. *Careul* pare să reprezinte constituirea unei formaţii defensive în toate direcţiile, pe baza premisei că întreaga ambianţă este duşmănoasă. Lucrul este îndeajuns de binecunoscut din istoria ulterioară.

Mai rămân acum formaţiile cele mai dense: *dansul în cele două cercuri compacte*, precum şi *grămada învălmăşită* culcată la pământ. Prima formaţie este, tocmai prin mişcarea ei, un caz extrem al masei ritmice: al unei mase dense şi închise la limita posibilului, în care nu mai este loc pentru nimic altceva decât pentru cei care o alcătuiesc.

Grupul îngrămădit pe pământ păzeşte o taină preţioasă. El indică cum un lucru poate fi ascuns şi reţinut, cu toată puterea. Într-un asemenea grup poate fi preluat şi un muribund, oferindu-i-se o clipă înaintea morţii un ultim omagiu – atâta este de preţios pentru cei ai lui, iar cu el în mijloc, grupul devine o masă a morţilor.

HAITA ŞI RELIGIA

Transformarea haitelor

Toate formele de haite, aşa cum le-am menţionat, au tendinţa de a interfera. Pe cât este de statornică haita în reproducerea ei, pe cât rămâne de asemănătoare cu ea însăşi atunci când reapare, pe atât îşi păstrează caracterul fluid când cursul acţiunii ei se desfăşoară separat, în forme unice.

Până şi atingerea ţelului avut în vedere are drept urmare o schimbare inevitabilă în structura ei. O *vânătoare* în comun care a reuşit duce la actul de împărţire. Victoriile, cu excepţia cazurilor în stare „pură", unde nu este vorba decât de nimicirea duşmanilor, degenerează în jafuri. *Jelania* se încheie o dată cu îndepărtarea mortului; de îndată ce este pus acolo unde se doreşte, de îndată ce oamenii se simt oarecum în siguranţă în raport cu el, agitaţia haitei se potoleşte şi oamenii se risipesc. Totuşi, raporturile cu cel decedat nu se termină. Se presupune că undeva el continuă să trăiască; poate fi rechemat printre cei vii, pentru ajutor şi sfaturi. În invocarea mortului, haita de jeluire se reconstituie oarecum, dar scopul actului este acum opus celui iniţial. Mortul, la început îndepărtat de ai săi, va fi readus printre ei într-o formă sau alta. Dansul bivolilor la mandani se încheie o dată cu sosirea bivolilor. *Haita de înmulţire*, dacă a izbândit, tranzitează spre o festivitate a împărţirii.

Fiecare gen de haită are, precum se vede, un aspect negativ în care se transformă. Pe lângă această schimbare spre negativ care apare în mod firesc, există o mişcare de cu totul altă natură: transformarea între ele a haitelor *diferite*. Ne amintim de un asemenea caz dintr-o legendă strămoşească a triburilor aranda. Un cangur robust este călcat în picioare până moare de un grup de bărbaţi. Cu acest prilej, primul vânător moare, victimă a camarazilor lui, fiind totuşi înmormântat solemn chiar de ei: haita de vânătoare se transformă într-o haită a jeluirii. Despre sensul

comuniunii am mai vorbit pe larg: haita de vânătoare se transformă înmulțindu-se. O altă transformare există la începutul războaielor: este ucis un om, cei din tribul lui îl jelesc; apoi toți formează un grup și pornesc să se răzbune pe dușman pentru moartea lui. Grupul de jeluire devine o haită războinică.

Transformarea haitelor este un proces marcant. Îl găsim pretutindeni și poate fi cercetat în cele mai diverse sfere ale activității umane. Fără cunoașterea exactă a acestui proces, nici un fel de evenimente sociale nu pot fi înțelese. Unele dintre aceste transformări au fost desprinse de contextele mai cuprinzătoare și *fixate cu precizie*. În felul acesta au dobândit un sens, s-au ritualizat. De aici înainte se vor prezenta mereu la fel. Ele reprezintă conținutul propriu-zis, miezul oricărei credințe importante. Dinamica haitelor și diversele lor moduri de interferență explică ascensiunea religiilor universale.

În cele ce urmează, vor fi examinate câteva structuri sociale ori religioase din perspectiva haitelor dominante care le alcătuiesc. Se va vedea că există religii ale vânătorii și ale războiului, ale înmulțirii și ale jeluirii. La tribul *lele* din Congo belgian, vânătoarea, în ciuda productivității ei reduse, se află în centrul vieții sociale. Tribul *jivaro* din Ecuador trăiește numai și numai pentru război. Triburile *pueblo* din sudul Statelor Unite se disting prin atrofierea activităților vânătorești și războinice, ca și printr-o uimitoare reducere a jeluirii: aceste triburi trăiesc foarte liniștite preocupându-se numai de *înmulțirea* lor.

Pentru a înțelege *religiile jeluirii* care s-au răspândit peste glob în era istorică și au construit un factor unificator, ne vom îndrepta spre creștinism și spre o anume variantă a islamismului. Descrierea sărbătorii Muharram a șiiților va trebui să consolideze ideea poziției centrale a jeluirii în acest gen de credință. Ultimul capitol va fi dedicat coborârii luminii pascale în biserica Sfântului Mormânt de la Ierusalim. Este sărbătoarea Învierii, punctul final al jeluirii creștine, justificarea și tâlcul ei.

Pădurea și vânătoarea la triburile din Kasai

Într-un studiu recent și fundamental al antropologei britanice *Mary Douglas*, ea a reușit să descopere unitatea dintre viața și religia unui popor african. Nu știm ce să admirăm mai mult în această lucrare: luciditatea observației sau deschiderea și lipsa de prejudecăți a gândirii. Îi mulțumim cel mai bine urmându-i cuvânt cu cuvânt ideile.

Neamul *lele*, o populație de aproximativ 20 000 de oameni, trăiește în Congo belgian, aproape de fluviul Kasai. Satele lor sunt așezate în zona verde, în careuri compacte de 20 până la 100 de colibe, nu departe de

pădure. Hrana lor de bază este porumbul, pe care-l cultivă în pădure; anual se defrişează un luminiş în acest scop, de la care se aşteaptă o singură recoltă. În acelaşi luminiş cresc palmieri de rafie, din care se folosesc mai toate elementele. Din frunzele tinere se produce un material din care bărbaţii ţes pânză de rafie. Toţi bărbaţii neamului lele se pricep la ţesut, spre deosebire de vecinii lor. Bucăţi pătrate din ţesăturile de rafie servesc drept un fel de momeală. Tot din acest palmier se extrage un vin foarte apreciat, nefermentat. Bananele şi palmierii, deşi se dezvoltă cel mai bine în pădure, se plantează şi în jurul statului, iar arahidele numai aici. Toate celelalte lucruri bune şi utile provin din pădure: apa, lemnele de foc, sarea, porumbul, maniocul, uleiul, peştele şi carnea. Ambele sexe – bărbaţii ca şi femeile – au munci de executat în pădure. Totuşi, la fiecare a treia zi, femeile sunt excluse din pădure. Proviziile lor de hrană, lemne şi apă trebuie pregătite cu o zi înainte. Pădurea este, pentru cei din neamul lele, o sferă de acţiune a bărbaţilor.

„Prestigiul pădurii este nemăsurat. Despre ea neamul lele vorbeşte cu un entuziasm aproape poetic... Adesea oamenii subliniază contrastul dintre pădure şi sat. În arşiţa zilei, când satul prăfuit este neplăcut de cald, ei se refugiază cu plăcere în întunericul răcoros al pădurii. Aici munca îi fascinează şi le face plăcere; altundeva, munca este o belea. Timpul, spun aceşti oameni, trece încet în sat, dar în pădure trece repede. Bărbaţii se laudă că sunt în stare să muncească toată ziua în pădure, fără să le fie foame, în timp ce în sat trebuie să se gândească mereu la mâncare."

Pădurea este însă şi un loc primejdios. Cine este în doliu sau a avut un vis rău nu are voie să calce pe acolo. Un vis rău este interpretat ca un avertisment. Cui nu se fereşte de pădure a doua zi după vis, i se poate întâmpla acolo o nenorocire. Se prăbuşeşte un copac peste el, se taie cu un cuţit, cade dintr-un palmier. Un bărbat care nu ţine seamă de avertisment este pândit personal de primejdii. O femeie care intră în pădure în perioadele interzise primejduieşte întreg satul. „Se pare că există trei motive precise legate de marele respect acordat pădurii: a) pădurea este izvorul tuturor lucrurilor bune şi necesare, al hranei, băuturii, locuinţei, îmbrăcămintei; b) este izvorul leacurilor sacre; c) este locul destinat vânătorii, care, în ochii acelor oameni, trece drept cea mai importantă activitate.

Neamul lele este de-a dreptul lacom de carne. A-i oferi unui oaspete o masă cu preparate vegetale e considerat drept o mare jignire. Vorbind despre unele şi altele ale vieţii lor comunitare, ei se opresc cu plăcere asupra felurilor de mâncare din carne şi a cantităţii lor. Totuşi, nu cresc capre şi porci, aşa cum fac vecinii de la sud. Ideea de a mânca animale crescute în sat îi îngreţoşează. Hrana bună, spun ei, trebuie să provină din pădure, unde animalele sunt curate şi sănătoase, ca de pildă mistreţii şi antilopele. Şobolanii şi câinii sunt impuri, *hama*, acelaşi cuvânt folosit

şi pentru puroi şi excremente. La fel de impure sunt considerate caprele şi porcii, tocmai fiindcă sunt animale crescute în sat.

Pofta de carne nu-i îndeamnă să mănânce carne care nu provine din pădure sau de la o vânătoare. Oamenii aceştia se pricep foarte bine şi la creşterea câinilor şi, dacă ar vrea, nu le-ar fi greu să ţină şi capre. „Separarea femeilor de bărbaţi, a pădurii de sat, dependenţa satului de pădure şi excluderea femeilor din pădure sunt elementele cele mai importante, mereu reluate ale ritualurilor."

Preria, uscată şi nefertilă, nu are prestigiu, este lăsată pe mâna femeilor şi considerată ca o sferă neutră între pădure şi sat.

Neamul lele crede într-un Dumnezeu care a creat oamenii şi animalele, fluviile şi toate celelalte lucruri. Ei cred şi în *duhuri*, de care se tem şi care n-au fost niciodată oameni şi nici n-au fost vreodată văzute de aceştia. Dacă cineva ar vedea un astfel de duh, ar orbi şi ar muri în urma unor tumori. Duhurile stau ascunse în adâncul pădurii, în special pe lângă izvoarele cursurilor de apă. Ziua dorm, noaptea umblă. Nu mor şi nu se îmbolnăvesc niciodată. De ele depind norocul bărbaţilor la vânătoare şi fertilitatea femeilor. Ele pot lovi un sat cu molime. O varietate de delfini sunt consideraţi animale cu puteri supranaturale; ei se bălăcesc în apele unde sălăşluiesc duhurile. Acest animal este un fel de câine al duhului, trăieşte în preajma lui şi-l ascultă precum câinele pe vânător. Dacă vreunul nu s-a supus unui duh, acesta îl pedepseşte, lasă pe un vânător să-l ucidă, ca şi cum i-ar da acestuia o răsplată.

Duhurile pretind oamenilor tot felul de lucruri, însă în special le cer să fie menţinută pacea în sate. „Cel mai evident semn că într-un sat totul merge bine este o vânătoare reuşită. Mărunta cantitate de carne pe care fie bărbat, fie femeie sau copil o poate obţine dacă a fost ucis un mistreţ nu poate să explice bucuria exprimată de ei încă săptămâni de-a rândul în convorbiri. Vânătoarea este un fel de barometru spiritual ale cărui urcări şi scăderi sunt observate cu râvnă de întreg satul."

E izbitor faptul că naşterea de copii şi vânatul sunt pomenite la un loc, ca şi cum ele ar corespunde funcţiunilor specifice femeii şi bărbatului. Satul este „stricat", se poate spune, „vânătoarea a dat greş, femeile sunt sterpe, totul moare". Când însă starea lucrurilor este mulţumitoare, se spune: „Acum satul nostru este bun şi bogat. Am ucis trei mistreţi, patru femei au rămas însărcinate, suntem cu toţii sănătoşi şi voinici."

Activitatea care se bucură de cel mai mare respect este vânătoarea *în comun*. Aceasta este importantă, şi nu vânătoarea individuală, pe cont propriu. „Bărbaţi înarmaţi cu arcuri şi săgeţi încercuiesc un colţ al pădurii. Hăitaşi însoţiţi de câinii lor adulmecă vânatul. Băieţi şi bătrâni în stare să mai umble încearcă să ia parte la vânătoare. Cei mai stimaţi sunt posesorii de câini, care se chinuiesc să se strecoare prin mărăcini,

în timp ce-şi îndrumă câinii, asmuţindu-i cu strigăte. Animalele hăituite se aruncă de-a dreptul în săgeţile vânătorilor la pândă. Aceasta este desigur metoda cea mai eficientă a vânătorii în desişul pădurii. Se bazează pe surprinderea animalului; se ocheşte rapid şi de la distanţă foarte mică.

Este de mirare faptul că un popor care se mândreşte atât de mult cu vânătorile lui este în general lipsit de îndemânare individuală. Un om care se duce în pădure poartă cu el pentru orice eventualitate un arc şi câteva săgeţi, dar le foloseşte numai pentru păsări sau veveriţe şi nu se gândeşte să tragă, de unul singur, în animale mari. Tehnicile specializate ale vânătorului individual le sunt necunoscute. Ei nu se pricep nici la vânătoare, nici la imitatul strigătelor de animale; momelile, camuflajul le sunt străine. Rareori pătrunde cineva singur în adâncul pădurii. Toată atenţia lor se concentrează pe vânătoarea în comun. Un om poate nimeri în pădure peste o turmă de mistreţi care se bălăcesc într-o băltoacă; se poate apropia de ei atât de mult încât să le audă răsuflarea. Fără însă a risca o singură săgeată, se strecoară în vârful picioarelor plecând de acolo şi-i aduce pe locuitorii satului.

În prerie se vânează numai o dată pe an în perioadele de secetă, când iarba se poate aprinde. Mai multe sate se asociază pentru a împresura peisajul în flăcări. Băieţii contează aici pe prima lor pradă. Măcelul este, pare-se, cumplit. Este singura ocazie în care unitatea vânătorească se compune din mai mulţi oameni decât populaţia masculină a unui sat; la vânătoarea de pădure nu participă decât bărbaţii unui singur sat. La urma urmei, satul formează o unitate politică şi originală, pentru că este o unitate vânătorească. Nu poate surprinde pe nimeni că neamul lele îşi priveşte cultura în primul rând ca pe o cultură vânătorească."

De mare importanţă este *distribuirea* vânatului. Ea este strict reglementată, într-un mod care subliniază sensul religios al vânătorii. Există trei societăţi de cult la tribul lele: fiecare dintre ele are dreptul la un anumit fel de mâncare, interzis tuturor celor din afara ei. Prima societate de cult este cea a procreatorilor, compusă din toţi bărbaţii care au procreat un copil. Lor le revine pieptul fiecărui animal vânat şi, de asemeni, carnea tuturor animalelor tinere. Printre procreatori există unii care au procreat un copil de sex masculin şi unul de sex feminin; dintre ei sunt aleşi membrii celei de-a doua societăţi, mai exclusive, cea a bărbaţilor pangolin. Se numesc aşa fiindcă numai ei au dreptul la carnea pangolinului, o varietate de tatu. A treia societate este cea a prezicătorilor. Lor le revin capul şi măruntaiele mistreţului.

Nici un animal dintre cele mari nu poate fi omorât fără a deveni – tocmai prin împărţirea lui – obiectul unui act religios. Cel mai important dintre animale este mistreţul, iar împărţirea lui se face în felul următor: după ce prezicătorii au primit capul şi măruntaiele, pieptul le este atribuit

procreatorilor, umerii sunt daţi bărbaţilor care au dus animalul acasă, gâtul e dat posesorilor de câini, spatele, o pulpă şi un picior din faţă celui care a ucis animalul, iar stomacul îi revine grupului de fierari ai satului, care au făurit sulițele.

Organizarea societății lele se consolidează cu fiecare vânătoare. Încordarea haitei de vânătoare s-a extins asupra întregii comunități, devenind un sentiment de susținere. Astfel, fără a forța ideile autoarei, putem vorbi despre o *religie vânătorească* în sensul propriu al cuvântului. Niciodată încă nu a fost descrisă o religie vânătorească într-un fel atât de convingător, excluzând orice îndoială. În plus, dobândim şi o informație prețioasă asupra evoluției elementului pădure spre un simbol al maselor. Tot ceea ce are valoare există în această pădure şi oamenii îşi adună de acolo împreună ceea ce are cel mai mare preț. Animalele, obiectivul haitei de vânătoare, sălăşluiesc în pădure, dar tot acolo sălăşluiesc şi temutele duhuri, care le asigură oamenilor animalele.

Prada de război la tribul jivaro

Cele mai războinice populații din toată America de Sud sunt astăzi *jivaros* din Ecuador. Este deosebit de concludent să examinăm obiceiurile şi manifestările lor din punctul de vedere al războiului şi al prăzii.

Despre o suprapopulație nu poate fi vorba la aceşti oameni. Ei nu pleacă la război ca să cucerească teritorii noi. Spațiul lor vital este mai curând prea mare decât prea mic. Pe un teritoriu de peste 60 000 km pătrați trăiesc cel mult 20 000 de oameni. Ei nu cunosc aşezările mari, şi nici satele. Fiecare familie, cu toți membrii ei, locuieşte într-o casă proprie singură, condusă de bărbatul cel mai în vârstă, iar familia învecinată se află poate la câțiva kilometri distanță. Nu-i leagă nici o organizație politică. În timp de pace, fiecare cap de familie este instanța supremă şi nimeni nu-i poate porunci ceva. Dacă indienii jivaro nu s-ar căuta reciproc cu intenții dușmănoase, în uriaşele spații ale pădurilor lor seculare nu s-ar întâlni probabil niciodată un grup cu altul.

Liantul care îi ține întotdeauna legați este *răzbunarea sângeroasă*, vendetta, de fapt, moartea. Pentru ei nu există moarte naturală; când un om moare, înseamnă că un dușman de departe i-a făcut vrăji. Este de datoria rudelor să-i descopere pe cei vinovați de această moarte şi să se răzbune pe vrăjitor. Orice moarte este, prin urmare, o *ucidere* şi orice omor nu poate fi răzbunat decât printr-un contra-omor. Însă în timp ce vrăjitoria primejdioasă a dușmanului este eficientă la distanță, vendetta fizică, obligatorie, devine posibilă numai dacă dușmanul este *căutat şi găsit*.

Cei din tribul jivaro se caută reciproc numai în scopul răzbunării; în acest sens vendetta poate fi denumită un liant social.

Familia care trăieşte împreună în aceeaşi casă formează o unitate foarte strânsă. Orice acţiune întreprinsă de un bărbat este întreprinsă împreună cu ceilalţi bărbaţi ai gospodăriei lui. Pentru expediţiile mai mari, periculoase, se asociază bărbaţi din case relativ apropiate între ele şi numai în vederea unei campanii de răzbunare îşi aleg o căpetenie, un om cu experienţă, de obicei mai vârstnic, căruia i se subordonează de bunăvoie pe timpul acţiunii.

Haita războinică reprezintă astfel unitatea dinamică a tribului jivaro. Pe lângă unitatea statică a familiei, această unitate este singura importantă. În jurul ei se organizează toate festivităţile. Oamenii se întâlnesc timp de o săptămână înainte de a porni la luptă şi se reîntâlnesc mai târziu în cadrul unui şir de petreceri, atunci când s-au întors victorioşi din expediţii.

Expediţiile războinice nu urmăresc decât *distrugerea*. Toţi duşmanii sunt ucişi, cu excepţia câtorva femei tinere şi poate a câtorva copii, adoptaţi în propria lui familie. Averea duşmanului, modestă în sine, animalele lui de casă, plantaţiile, casa, se distrug. Singurul lucru, de primă importanţă, este însă decapitarea duşmanului. Pentru decapitarea duşmanului există o adevărată patimă şi scopul suprem al fiecărui luptător este acela de a aduce acasă măcar un astfel de cap.

Capul va fi prelucrat într-un mod cu totul special, ajungând prin aceste operaţii la dimensiunea unei portocale. Atunci primeşte denumirea de *Tsantsa*. Posesorul unui asemenea cap dobândeşte un prestigiu deosebit. Peste un timp, un an, poate doi, se organizează o mare petrecere; în centrul ei se află tocmai capul prelucrat după tipic. În această petrecere sunt invitaţi toţi prietenii, se mănâncă şi se bea mult, se dansează; tot ce se întâmplă e rânduit în chip ceremonial. Petrecerea are un caracter net religios, iar o analiză a fenomenului arată că dorinţa *înmulţirii* şi mijloacele de a o obţine îi definesc de fapt esenţa. Este imposibil să intrăm aici în detaliile pe care *Karsten* le-a prezentat pe larg în scrierea despre *Vendetta, războiul şi festivităţile victoriei la populaţia jivaro*. Este suficient să ne referim la unul dintre dansurile lor cele mai importante, în cursul căruia toate animalele bune de vânat sunt invocate cu frenezie; urmează apoi actul sexual al oamenilor înşişi, act slujind înmulţirii lor.

Acest dans este introducerea propriu-zisă la sărbătoarea cea mare. Bărbaţi şi femei se aşează în cerc în jurul stâlpului central al casei, îşi dau unul altuia mâna şi se mişcă încet în cerc, rostind cuvinte de invocare ce reprezintă numele tuturor animalelor a căror carne este consumată cu plăcere. Se mai adaugă şi numele câtorva obiecte, folosite de indieni în gospodărie şi confecţionate de ei. După fiecare nume se strigă tare: „Hei!"

Dansul începe cu fluierături stridente. Invocaţia însăşi sună astfel:

Hei, hei, hei!
Maimuţă urlătoare, hei!
Cea roşie, hei!
Cea brună, hei!
Cea neagră, hei!
Maimuţa cu glugă, hei!
Cea sură, hei!
Mistreţul, hei!
Papagalul verde, hei!
Cel cu coadă lungă, hei!
Porcul de casă, hei!
Cel gras, hei!
Hainele femeieşti, hei!
Cureaua, hei!
Coşul, hei!

Invocaţia durează în jur de un ceas, timp în care dansatorii se învârtesc când la dreapta, când la stânga. Ori de câte ori se opresc ca să-şi schimbe direcţia, scot fluierături ascuţite şi strigă: „Ci, ci, ci, ci", ca şi cum în felul acesta ar vrea să susţină continuitatea invocaţiei.

O altă invocaţie este destinată femeilor şi fertilităţii lor:

Hei! hei! hei!
Femeie, hei! Femeie, hei!
Împreunare, hei!
Fie ca Tsantsa să dea împreunarea, hei!
Împerechere, hei! Împerechere, hei!
Femeie, hei! Femeie, hei!
Aşa să fie, hei!
S-o facem, hei!
Frumoasă să fie, hei!

În centrul acestor invocaţii şi al tuturor celorlalte momente ale petrecerii stă Tsantsa, capul cucerit, prelucrat şi redus la dimensiuni sfrijite, al duşmanului. Duhul lui se află întotdeauna în preajma capului şi este foarte periculos. Se încearcă în fel şi chip îmbunarea lui; de îndată ce s-a reuşit, el va putea fi de mare folos. El este cel care va avea grijă ca porcii şi găinile proprietarului să se înmulţească; cu ajutorul lui se vor înmulţi tuberculii de manioc. El este izvorul oricărei prosperităţi, sub forma înmulţirii. Însă supunerea lui nu este deloc uşoară. La început e însetat de răzbunare, iar răul pe care-l poate pricinui e de neînchipuit. Dar numărul riturilor şi prescripţiilor folosite pentru a-l stăpâni este

uluitor. Petrecerea, care durează mai multe zile, se încheie cu înstăpânirea deplină asupra capului duşmanului şi a duhului său.

Dacă examinăm Tsantsa din punctul de vedere al obiceiurilor războinice cunoscute nouă, putem spune că ea ţine locul a ceea ce noi numim pradă. Pentru a dobândi un astfel de cap se porneşte la război; este *singura* pradă. Dar oricât de neînsemnată e la urma urmei această pradă, mai ales când se chirceşte cât o portocală, ea reprezintă o valoare supremă. Acest cap asigură toate felurile de înmulţire dorite: cea a animalelor şi a plantelor necesare traiului, cea a obiectelor produse în gospodărie şi în cele din urmă cea a oamenilor. Este o pradă extrem de concentrată; dar cucerirea ei nu e de-ajuns, trebuie să existe şi efortul de a-i conferi semnificaţia dorită şi aceasta cu ajutorul unor operaţiuni laborioase. Aceste operaţiuni culminează în emoţiile în comun ale petrecerii şi mai ales cu dansurile şi nenumăratele invocaţii. Petrecerea Tsantsa în ansamblu este cea a haitei înmulţirii. Haita războinică, dacă a fost norocoasă, se contopeşte cu haita înmulţirii sărbătorească, iar transformarea uneia în cealaltă trebuie înţeleasă ca dinamică propriu-zisă a religiei jivaro.

Dansurile ploii la indienii pueblo

Acestea sunt dansuri ale înmulţirii care trebuie să aducă ploaie. Ele scot, am putea spune, ploaia din pământ. Tropotul picioarelor sugerează căderea picăturilor de ploaie. Dacă ploaia începe să cadă în timpul spectacolului, dansul continuă în ploaie. Dansul care reprezintă ploaia în cele din urmă devine ploaie. Un grup de aproximativ 40 de oameni care se mişcă ritmic se transformă în ploaie.

Ploaia este cel mai important simbol al masei la populaţiile pueblo. Ploaia a avut un rol şi pentru strămoşii lor, chiar dacă au locuit în altă parte. Dar de când aceste populaţii îşi au aşezările pe platourile înalte secetoase, importanţa ploii a crescut atât de mult, încât a ajuns să fie decisivă pentru natura credinţei acestor oameni. Porumbul din care trăiesc şi ploaia, fără de care acest porumb nu creşte, se află în miezul tuturor ceremoniilor lor. Numeroasele farmece folosite pentru aducerea ploii sunt strânse la un loc şi amplificate prin dansurile ploii.

Este de subliniat că aceste dansuri nu au nimic sălbatic şi sunt apropiate de natura ploii. Sub forma norului care se apropie, ploaia are o unitate. Norul este înalt şi depărtat, este moale şi alb şi, când se apropie, trezeşte în om sentimente delicate. Însă de îndată ce se descarcă se şi destramă; cu picături izolate, ploaia atinge oamenii şi pământul în care pătrunde. Dansul destinat să atragă ploaia, transformându-se în ea, reprezintă în acelaşi timp fuga şi destrămarea unei mase, mai mult decât

formarea ei. Dansatorii cheamă ploaia, dar ea nu trebuie să rămână undeva sus, adunată în nori, ci să se reverse. Norii sunt niște mase prietenești, și într-o măsură chiar atât de mare, încât sunt comparați pe picior de egalitate cu *strămoșii*. Morții revin în norii de ploaie și aduc binecuvântare. Atunci când în după-amiezele de vară apar pe cer nori de ploaie, li se spune copiilor: „Iată, vin bunicii voștri". Aceste cuvinte nu se referă la morții familiei, ci în general la strămoși.

Preoții însă, care se află într-o izolare rituală, stau opt zile nemișcați în fața altarului și, cufundați în ei înșiși, cheamă ploaia:

Oriunde ar fi sălașul vostru
De acolo veți porni
Norișori duși de vânt,
Veți umple fâșiile voastre noroase
Cu apă vie.
Ne veți trimite frumoasa voastră ploaie
Drăgăstoasă cu pământul, ca să rămână la noi
Aici la Itiwana
Lăcașul taților noștri, mamelor noastre
Al celor care au trăit înaintea noastră
Cu uriașa voastră bogăție de apă
Veți veni odată și odată.

Ceea ce oamenii își doresc este cantitatea uriașă de apă, dar această cantitate adunată în nori se desface în picături. Accentul dansurilor de ploaie se pune pe destrămare. Masele de picături sunt *blânde*, și nu niște animale periculoase care trebuie ucise, și nici un dușman plin de ură, care trebuie combătut. Picăturile de ploaie sunt echivalente cu strămoșii, chipuri pașnice și binevoitoare.

Binecuvântarea pe care picăturile o aduc pământului duce spre celelalte mase, care întrețin viața: masele de porumb. Ca orice recoltă, cea a porumbului înseamnă strângere în grămezi. Demersul este exact invers: norul de ploaie se destramă în picături, grămada de porumb a recoltei e conținută cu fiecare cocean, am spune, în grăunțele lui.

Cu această hrană, bărbații devin puternici și femeile fertile. Cuvântul „copii" revine des în rugăciuni. Preotul vorbește despre oamenii vii ai tribului ca despre niște copii, dar vorbește și despre băieții și fetele care încă au drumul vieții în față. Ei sunt ceea ce am numi viitorul neamului. În acest fel se conturează o imagine mai exactă a tuturor celor ce mai au viața înaintea lor.

În viața populației pueblo, masele importante sunt, prin urmare, strămoșii și copiii, ploaia și porumbul sau, dacă vrem să le așezăm într-o ordine cauzală, strămoșii, ploaia, porumbul și copiii.

Dintre cele patru categorii ale haitei, la pueblos dispar aproape total haitele de vânătoare şi de război.

Mai există rămăşiţe ale vânătorii de iepuri. Mai există o societate a luptătorilor, dar funcţiunea lor este una poliţienească, cu puţine motive de a o asocia cu poliţia în înţelesul nostru. Grupurile de jeluire au fost restrânse uimitor de mult. Se face cât mai puţin caz de decese, iar morţii, ca indivizi, trebuie uitaţi cât mai repede. Patru *zile* după deces, marele preot îi îndeamnă pe cei îndoliaţi să nu se mai gândească la morţi. „Este mort deja de *patru ani*!" Moartea este împinsă înapoi în trecut, iar durerea este în acest fel potolită. Pentru pueblos, haitele de jeluire nu reprezintă interes: ei ocolesc durerea.

Forma activă şi bine dezvoltată a haitei rămâne cea a înmulţirii. Întregul accent al vieţii comunitare este deplasat în acest sens. S-ar putea spune că aceşti oameni trăiesc numai în vederea înmulţirii şi că viaţa lor este îndreptată exclusiv spre laturile-i pozitive. Acel cap de Janus, pe care-l ştim la atâtea alte popoare: propria-le înmulţire pe de o parte, scăderea numărului duşmanilor pe de alta, este necunoscut la pueblos. Nu prea sunt interesaţi de războaie. Ploaia şi porumbul i-au îmblânzit; viaţa lor este ataşată cu totul de propriii lor strămoşi şi copii.

Dinamica războiului: primul mort. Triumful

Privită la originile ei, dinamica internă sau dinamica haitei în caz de război arată astfel: dintr-o haită de jeluire care înconjoară un mort se formează o haită de război care trebuie să-l răzbune. Din această haită de război, victorioasă, se formează haita de înmulţire triumfătoare.

Primul mort este acela care îi contaminează pe toţi cu sentimentul ameninţării. Importanţa acestui prim mort în dezlănţuirea războaielor nu poate fi supraevaluată. Deţinătorii puterii, cei care vor să dezlănţuie un război, ştiu foarte bine că trebuie să facă rost de un mort sau să-l inventeze. Rolul acestuia în cadrul grupului nu are importanţă. Poate fi vorba de cineva care nu este foarte influent, uneori poate fi chiar un necunoscut. Moartea lui contează şi nu altceva şi trebuie întreţinută părerea că vinovat de această moarte este duşmanul. Toate motivele care ar fi putut duce la uciderea lui sunt înlăturate, afară de unul singur: faptul că a pierit un membru al grupului.

Haita de jeluire constituită acţionează în sensul unei mase de cristalizare; s-ar spune că ea se *deschide* spre ceilalţi, căci toţi cei ce se simt ameninţaţi din acelaşi motiv se ataşează de grup. Starea lor de spirit se transformă în mentalitate a haitei războinice.

Războiul care s-a dezlănţuit folosindu-se de moartea unui om sau a mai multora are ca rezultat creşterea masivă a numărului morţilor. Jeluirea lor după victorie are, în contrast cu momentul declanşării războiului, un caracter foarte potolit. Victoria resimţită ca o diminuare decisivă a duşmanului, sau chiar ca nimicirea lui, micşorează amploarea jeluirii după propriii morţi. Au fost trimişi ca trupă de avangardă în ţara morţilor şi-au tras după ei mult mai mulţi duşmani. În felul acesta, i-au eliberat pe ceilalţi de frica fără de care nu s-ar fi pornit războiul.

Duşmanul este învins, ameninţarea care a sudat oamenii grupului a dispărut şi fiecare este acum preocupat de ale sale. Haita de război se află în situaţia de a se destrăma prin jaf, la fel cum se întâmplă cu haitele de vânătoare în cazul distribuirii prăzii. Dacă ameninţarea nu era resimţită de toată lumea, atunci numai perspectiva jafului putea să împingă oamenii la luptă. În acest caz, trebuiau lăsaţi să-l facă; un conducător militar de modă veche cu greu ar fi îndrăznit să le interzică oamenilor săi aşa ceva. Totuşi primejdia unei destrămări totale a trupei din cauza unui jaf era atât de mare, încât se urmăreau cu atenţie posibilităţile de a reface starea de spirit războinică. Mijlocul cel mai eficient era organizarea *sărbătoririi victoriei.*

Sensul specific al sărbătoririi triumfale este confruntarea dintre împuţinarea duşmanului şi propria înmulţire a celorlalţi. Sunt adunaţi bărbaţii, femeile, copiii – întreaga populaţie. Învingătorii sosesc în aceleaşi formaţiuni în care au pornit la luptă. Pentru că se înfăţişează poporului, ei îl contaminează cu starea de spirit a victoriei. Tot mai mulţi oameni sosesc acolo, până când, în cele din urmă, sunt prezenţi toţi cei care şi-au putut părăsi locuinţele.

Învingătorii nu se prezintă însă numai pe ei înşişi. Aduc cu ei de toate; au venit ca oameni care înmulţesc. Prada lor este înfăţişată poporului. Prisosesc acolo toate de câte are omul nevoie, preţuindu-le, şi fiecare va primi câte ceva, fie că regele sau conducătorul de oşti va veni direct la marea împărţire, fie că va promite înlesniri de impozite sau orice alt fel de avantaje. Prada nu înseamnă numai aur şi bunuri. Sunt aduşi şi prizonieri, iar numărul lor mare pune în lumină împuţinarea duşmanului.

În societăţile care se consideră civilizate, lucrurile rămân la înfăţişarea duşmanilor făcuţi prizonieri. Alţii, care ni se par mai barbari, cer mai mult: ei vor să *trăiască direct*, în calitatea lor de *adunare* şi fără sentimentul ameninţării nemijlocite, felul în care duşmanul a fost slăbit, diminuat. Prin împuţinarea duşmanului în felul acesta se ajunge la execuţiile publice ale prizonierilor, după cum sunt descrise în festivităţile triumfale ale multor popoare războinice. Aceste execuţii au căpătat dimensiuni de-a dreptul fantastice în capitala regatului *Dahomey*. Aici continua să existe organizarea unei festivităţi anuale, care dura mai multe

zile: regele oferea poporului său un spectacol sângeros, sute de prizonieri erau decapitaţi în faţa tuturor.

Regele trona pe o platformă, în mijlocul demnitarilor săi. Jos, se înghesuia strâns poporul. La un semn al regelui, călăii treceau la treabă. Capetele celor ucişi erau aruncate într-o grămadă; mai multe grămezi de acest fel erau expuse vederii. Se făceau procesiuni pe străzile pe marginea cărora cadavrele despuiate ale duşmanilor executaţi atârnau de spânzurători. Pentru a nu leza pudoarea nenumăratelor soţii ale regelui, executaţii fuseseră schilodiţi – castraţi. În ultima zi a festivităţii, Curtea se aduna iarăşi pe una dintre platforme şi avea loc o mare distribuire de daruri populaţiei. Se aruncau scoici cu valoare de bani; oamenii se îmbrânceau după ele. Apoi li se aruncau duşmani legaţi unul de altul, spre a fi şi ei decapitaţi. Populaţia se bătea să ajungă la trupurile lor şi se spune că aceste leşuri erau devorate de oamenii cuprinşi de un fel de beţie. Fiecare voia să obţină o bucată din duşmanul ucis: se poate vorbi aici de o comuniune a triumfului. După oameni venea rândul animalelor, însă duşmanii erau preferaţi.

Există rapoarte ale unor martori oculari europeni din secolul al XVIII-lea despre aceste festivităţi. Pe vremea aceea martorii erau reprezentanţi ai unor naţiuni de albi, ei îşi aveau punctele fixe de comerţ pe coastă; obiectul comerţului lor erau sclavii; veneau în capitala Abomey, pentru a-i cumpăra de la rege. Acesta le vindea europenilor o parte dintre prizonierii săi. Războaiele sale erau pornite în acest scop, iar la vremea aceea europenilor nu le displăcea această treabă. Le era însă mai puţin agreabil de a asista la cumplitele execuţii în masă; dar prezenţa lor ţinea de bontonul Curţii. Ei încercau să-l convingă pe rege să le vândă ca sclavi victimele destinate execuţiei. În felul acesta, li se părea că sunt atât de umani! În acelaşi timp, era şi o afacere bună. Spre uimirea lor, au fost însă nevoiţi să afle că regele, în ciuda lăcomiei lui de avere, nu vroia să renunţe la victime. În vremurile când era lipsă de sclavi şi comerţul stagnant, europenii erau contrariaţi de încăpăţânarea regelui. Ei nu înţelegeau că în ochii lui puterea era mai importantă decât averea. Poporul era obişnuit cu spectacolul victimelor. Din prezentarea publică a împuţinării în masă a duşmanilor, sub aceste forme de mare cruzime, poporul deducea certitudinea propriei sale înmulţiri. Tot de aici rezulta, nemijlocită, puterea regală. Efectul spectacolului era bivalent. Constituia pentru rege mijlocul infailibil de a convinge poporul că înmulţirea sa depindea de domnia lui şi astfel de a menţine masa într-o stare de devoţiune religioasă. În acelaşi timp se menţinea însă şi frica de poruncile regale. Execuţiile erau poruncite de rege personal.

Pentru *romani*, cea mai importantă împrejurare oficială era *triumful*. Întreg oraşul se aduna [illegible] când imperiul a fost în cul-

mea puterii sale şi nu se mai punea neîncetat problema cuceririlor, victoria a devenit o instituţie în sine care, periodic, revenea o dată cu datele calendaristice. Se dădeau lupte în *arenă* în faţa poporului adunat laolaltă, fără urmări politice şi totuşi nu fără un sens – acela de a retrezi mereu şi a menţine treaz sentimentul victoriei. Romanii, ca spectatori, nu luptau ei înşişi, dar decideau, în masă, cine era învingătorul şi îl aclamau ca în zilele de odinioară. Acest sentiment al victoriei era lucrul cel mai important. Războaiele în sine, care nu mai păreau atât de necesare, îşi pierdeau semnificaţia în acest context.

La popoarele istorice de acest fel, războiul devine mijlocul specific al înmulţirii. Fie că se procură prăzi, reprezentând un mijloc de subzistenţă, fie că se achiziţionează sclavi pentru efectuarea muncilor – orice altă formă, mai paşnică, de acumulare este înlăturată şi considerată vrednică de dispreţ. Lua naştere un soi de religie statală de război: scopul propus era un mijloc cât mai rapid de înmulţire.

Islamul ca religie războinică

Mahomedanii credincioşi se întâlnesc în adunările lor în patru moduri diferite.

1. Se adună de mai multe ori pe zi pentru rugăciunea la care îi cheamă un glas venit de sus. Aici este vorba de grupuri mici acţionând ritmic, putând fi denumite *haite de rugăciune*. Fiecare mişcare este precis prescrisă şi dominată de o *singură* direcţie, cea dinspre Mecca. O dată pe săptămână, la rugăciunea de vineri, aceste haite se amplifică, devenind *mase*.
2. Se adună în vederea războiului sfânt împotriva necredincioşilor.
3. Se adună la Mecca, la marele pelerinaj.
4. Se adună la Judecata de apoi.

În islamism, ca în toate religiile, masele invizibile au cea mai mare importanţă. Mai pronunţate însă decât în celelalte religii universale sunt aici masele *duble*, invizibile, una împotriva alteia.

De îndată ce a sunat trompeta Judecăţii de apoi, toţi morţii se ridică din morminte şi se duc, în mare grabă, ca la o poruncă militară, pe câmpul judecăţii. Acum se prezintă în faţa lui Dumnezeu în două grupări masive despărţite între ele, într-o parte credincioşii, în cealaltă necredincioşii, iar Dumnezeu îi va judeca pe fiecare în parte.

În felul acesta, toate generaţiile omeneşti se întâlnesc la un loc şi fiecăruia i se pare că abia cu o zi înainte a fost îngropat. Despre intervalele de timp incomensurabile, în care unul sau altul a putut sta în mormânt, nu-şi face nimeni vreo idee. Moartea a fost fără vise şi fără amintiri. Sunetul trompetei este însă perceput de fiecare. „În acea zi, oamenii vor

veni grămadă." Mereu revine vorba în Coran despre îngrămădirea de oameni în acea clipă măreaţă. Este cea mai cuprinzătoare reprezentare a masei de care un mahomedan credincios este capabil. Nimeni nu-şi poate imagina un număr mai mare de fiinţe omeneşti care să fi trăit vreodată înghesuite pe acelaşi loc. Este singura masă care nu se mai măreşte şi care are cea mai mare densitate, căci fiecare din acelaşi loc se înfăţişează judecătorului său.

Totuşi, în ciuda mărimii şi densităţii ei, ea rămâne, de la început până la sfârşit, împărţită în *două*. Fiecare ştie exact ce-l aşteaptă: speranţă pentru unii, spaimă pentru alţii. „În acea zi vor exista chipuri strălucitoare, surâzătoare, vesele; şi tot în acea zi vor exista chipuri acoperite de praf, învăluite în întuneric – aceştia sunt necredincioşii, nelegiuiţii."

Fiind o judecată absolut dreaptă – fiecare faptă este înregistrată şi poate fi dovedită scriptic – nu poate nimeni să scape de jumătatea căreia de drept îi aparţine.

Împărţirea în două a maselor în Islam este obligatorie, ea constă în diviziunea dintre grămada credincioşilor şi cea a necredincioşilor. Soarta lor, care va rămâne pe veci despărţită, este *lupta* reciprocă. Războiul pentru credinţă trece drept datorie sfântă şi în felul acesta, încă de pe această lume, fiecare bătălie va *prefigura* – chiar şi dacă într-o formă mai redusă – dublele mase ale Judecăţii de apoi.

O altă imagine se impune în ochii mahomedanilor ca o datorie la fel de sacră: pelerinajul la Mecca. Aici este vorba de nişte mase *lente* care se formează prin afluenţa treptată a mahomedanilor din toate ţările lumii. În funcţie de depărtarea la care se află de Mecca locul unde trăieşte credinciosul, pelerinajul se poate prelungi timp de săptămâni, luni sau chiar ani. Datoria de a efectua această călătorie cel puţin o dată în cursul vieţii dă culoare întregii existenţe terestre a unui om. Cel care nu a făcut acest pelerinaj, nu a trăit cu adevărat. Experienţa pelerinajului sintetizează, aşa zicând, întregul domeniu al credinţei şi o face în locul de origine al credinţei. Aceste mase de pelerini sunt paşnice. Ele sunt exclusiv preocupate de atingerea obiectivului lor. Nu este de datoria lor să-i supună pe necredincioşi; singura lor datorie este să ajungă la locul indicat şi să fi fost prezente acolo.

Se consideră ca o adevărată minune faptul că un oraş de dimensiunea Meccăi poate cuprinde aceste şiruri de oameni fără număr. Pelerinul spaniol Ibn Jubayr care a stat un timp la Mecca în secolul al XII-lea, lăsând o descriere exactă a acestei şederi, este de părere că nici în cel mai mare oraş din lume n-ar putea încăpea atâţia oameni. Dar el mai crede că Mecca are harul unei *extensibilităţi* deosebite în favoarea maselor: oraşul ar trebui comparat cu un uter care, în funcţie de mărimea embrionului, se poate micşora sau mări.

Cel mai important moment al pelerinajului este ziua petrecută pe şesul de la Arafat. 700 000 de oameni par să se afle acolo la un loc. Ceea ce lipseşte din această cifră, se completează cu îngeri, care se aşează, invizibili, printre oameni.

Când zilele de pace au trecut, războiul religios reintră în drepturile sale. „Mahomed, spune unul dintre cei mai buni cunoscători ai Islamului, este Profetul luptei şi al războiului... Ceea ce el a făcut de la bun început în mediul său arab, rămâne şi ca testament pentru viitorul comunităţii: lupta împotriva necredincioşilor, răspândirea, nu atât a credinţei, cât a sferei sale de putere, care este sfera de putere a lui Allah. Pentru luptătorii Islamului, importantă nu este atât convertirea necredincioşilor, cât supunerea lor."

Coranul, cartea Profetului, inspirată de Dumnezeu, nu lasă nici o îndoială în această privinţă. „După ce au trecut lunile sfinte, ucideţi-i pe necredincioşi, oriunde îi găsiţi prindeţi-i, împresuraţi-i şi împotriviţi-vă lor oriunde s-ar ascunde."

Religiile jeluirii

Chipul Terrei este marcat de religiile jalei. În creştinism au atins o anumită valabilitate generală. Haita din care s-au ivit n-are o durată prea lungă. Ce a dat formelor de credinţă provenind din jale consistenţa lor? De unde provine persistenţa lor caracteristică peste milenii?

Legenda în jurul căreia ele se formează este cea a unui om sau a unui Dumnezeu care a pierit pe nedrept. Este întotdeauna istoria unei persecuţii, fie ea vânătoare sau hăituire. Şi un proces nedrept poate fi implicat. Când este vorba de o vânătoare, s-a greşit ţinta, vânătorul cel mai de seamă fiind lovit în locul animalului urmărit. Se poate întâmpla ca situaţia să se inverseze, şi animalul hăituit să-l fi atins şi rănit mortal pe vânător, ca în tradiţia referitoare la *Adonis* şi mistreţ. Tocmai această moarte nu ar fi trebuit să se întâmple niciodată, iar durerea provocată de ea este peste măsură de mare.

Se poate întâmpla ca o zeiţă să iubească victima şi s-o jeluiască, precum Afrodita pe Adonis. În versiunea babiloniană a numelui, pe zeiţă o cheamă *Iştar*, iar Tammuz este frumosul tânăr mort prea de timpuriu. La frigieni, zeiţa-mamă *Cybele* este cea care duce doliul după tânărul ei iubit *Attis*. „Ea şi-a ieşit de-a binelea din minţi, înhamă lei la carul ei, se hârjoneşte cu coribanţii pe care i-a molipsit cu frenezia ei, aleargă împreună pe muntele Ida plângând după Attis; dintre coribanţi, unul se taie pe braţe, altul aleargă pe povârnişuri cu părul despletit, un al treilea

sună din corn, altul bate toba ori face un zgomot asurzitor lovind în timpane; cuprinsă de o frenezie fanatică, Ida întreagă se zbuciumă."

În Egipt o avem pe *Isis* care şi-a pierdut soţul, pe *Osiris*. Îl caută mereu, neobosită; plină de întristare, parcurge ţara şi nu se opreşte până ce nu-l găseşte. „Vino acasă, se jeluieşte ea, vino la casa ta... Nu te văd, dar inimii mele îi e dor de tine şi ochii mei te doresc. Vino la cea care te iubeşte, care te iubeşte, o, tu, răposatule! Vino la sora ta, vino la soţia ta, la soţia ta, tu, a cărui inimă nu mai bate. Sunt sora ta, de la aceeaşi mamă, nu trebuie să stai departe de mine. Zeii şi oamenii îşi îndreaptă privirea spre tine şi împreună te plâng... Eu strig şi plâng să se audă până la ceruri, dar tu nu îmi auzi vocea, şi totuşi sunt sora ta pe care în lumea asta ai iubit-o; n-ai iubit pe alta în afară de mine, frate al meu!"

Se poate încă întâmpla – şi va fi cazul de mai târziu şi care nu mai este mitic – ca un grup de rude şi ucenici să poarte doliu după cel mort – cum a fost după *Isus* sau după Hussain, nepotul Profetului, martirul specific al şiiţilor.

Vânătoarea sau persecuţia sunt descrise în toate detaliile, este o poveste *exactă*, prezentată foarte personal; întotdeauna curge sânge, chiar şi în cea mai umană dintre toate patimile. În cea a lui Cristos lucrurile nu se desfăşoară fără sânge şi răni. Fiecare dintre acţiunile din care se compune patima este resimţită ca o nedreptate şi, pe măsură ce ne îndepărtăm de timpurile mitice, se accentuează tendinţa de a prelungi patimile şi de a le înzestra cu nenumărate trăsături omeneşti. Vânătoarea sau hăituiala vor fi însă întotdeauna resimţite din unghiul de vedere al victimei.

În jurul sfârşitului ei se formează o haită de jeluire, dar jeluirea are o notă specială: cel mort a murit de dragul oamenilor, care îl plâng. El a fost salvatorul lor, fie că era marele lor vânător, fie că avea alte merite mai mari. Valoarea lui este subliniată în fel şi chip; tocmai el este cel ce n-ar fi trebuit să moară. Moartea lui nu este acceptată de cei ce-l plâng. Ei vor să-l aibă iarăşi viu.

În descrierea haitelor de jeluire, cum a fost cazul australian pe care l-am pomenit, am subliniat că jeluirea începe deja în jurul *muribundului*. Cei vii încearcă să-l reţină şi îl acoperă cu trupurile lor. Îl preiau printre ei, se îndeasă din toate părţile în jurul lui şi încearcă să nu-l predea. Adesea este rechemat chiar şi după ce moartea a survenit şi abia când toţi sunt cu totul siguri că nu va mai reveni, începe a doua fază a introducerii lui în lumea morţilor.

La haita de jeluire despre care este vorba aici, şi care ia naştere ca o legendă în jurul unui mort de seamă, procesul morţii este prelungit în diverse feluri. Rudele sau credincioşii, care de fapt sunt aceiaşi, ezită să

renunţe la el. Prima fază, cea a voinţei de a-l reţine, este decisivă, cu ponderea cea mai mare.

Este momentul în care toţi vin grăbiţi din toate părţile şi oricine doreşte să jelească, este binevenit. În aceste culte religioase haita de jelire se *deschide* spre exterior şi se extinde, căpătând caracterul unei mase în plină creştere. Faptul se produce chiar la festivitatea consacrată mortului, atunci când patimile lui sunt reprezentate. Oraşe întregi iau parte la aceste festivităţi, şi adesea şi uriaşe şiruri de pelerini veniţi de departe. Deschiderea spre exterior a haitei de jeluire se produce şi după un timp îndelungat, când numărul credincioşilor *se înmulţeşte*. Totul începe cu cei câţiva fideli care stau lângă cruce, acest centru al jeluirii. La prima sărbătoare a Rusaliilor poate să fi fost 600 de creştini, pe vremea împăratului Constantin au fost zece milioane. Miezul religiei a rămas însă acelaşi, centrul ei este jeluirea.

De ce se ataşează atât de mulţi oameni de practica jeluirii? În ce constă atracţia ei? Cu ce le ajută ea oamenilor? Cu toţi cei care se ataşează grupului, se întâmplă acelaşi lucru: haita de vânători sau de hăituire se absolvă de vină devenind o haită de jeluire. Oamenii au trăit ca persecutori şi tot în chip de persecutori trăiesc în continuare. Ei caută carne străină, o taie şi se hrănesc din chinul făpturilor slabe. În ochii lor se oglindeşte agonia victimei, iar ultimul ei strigăt, de care ei se delectează, li se întipăreşte pentru totdeauna în suflet. Poate că cei mai mulţi dintre ei nu bănuiesc că o dată cu trupul îşi hrănesc şi întunericul din ei înşişi. Însă vinovăţia şi teama lor interioară cresc neîncetat şi astfel, fără să-şi dea seama, ei jinduiesc după mântuire. De aceea se apropie de cineva care moare pentru ei, iar prin bocetele lor se simt ei înşişi ca nişte persecutaţi. Orice ar fi făcut, orice năpastă ar fi provocat, în această clipă ei se alătură suferinţei. Este o schimbare bruscă, cu bătaie lungă, a părţilor. Cel care moare îi eliberează pe oameni de vinovăţiile acumulate ale uciderii şi de spaima că moartea i-ar putea lovi pe ei înşişi. Tot răul făcut altora, un altul îl ia acum asupra sa; iar prin faptul că se ataşează de el cu fidelitate şi fără reţinere, toţi ceilalţi speră să scape de răzbunare.

Se dovedeşte în acest fel că religiile jeluirii sunt indispensabile pentru gospodărirea sufletească a oamenilor, atâta vreme cât ei nu pot renunţa la uciderea în haită. Dintre religiile tradiţionale ale jeluirii şi care pot fi examinate mai exact şi mai îndeaproape, cea mai bogată în concluzii este religia şiiţilor islamici. S-ar cuveni să pomenim şi cultul lui Tammuz sau Adonis, al lui Osiris şi al lui Attis. Toate acestea aparţin însă trecutului şi nu se cunosc decât din scrierea cuneiformă şi hieroglife, sau din spusele vreunui scriitor clasic; şi cu toate că aceste scrieri sunt neprețuite, se pare

că este mai concludent să ne ocupăm de o credinţă care mai persistă şi astăzi, iar acolo unde persistă, o face sub o formă acută şi neîmblânzită.

Cea mai importantă din toate religiile jeluirii este creştinismul. Despre forma lui catolică va mai fi câte ceva de spus. Dintre aspectele concrete ale creştinismului, dintre momentele adevăratelor mişcări şi emoţii în masă, vom analiza, în locul fenomenului de autentică jeluire devenit rar, un altul: sărbătoarea Învierii în biserica Sfântului Mormânt de la Ierusalim.

Jeluirea în sine, într-o haită profund emoţionată, care se extinde devenind o adevărată mulţime, se prezintă cu o violenţă de neuitat în timpul sărbătorii Muharram a şiiţilor.

Sărbătoarea Muharram la şiiţi

Din Islam, cu trăsăturile lui inconfundabile de religie războinică, a ieşit, prin sciziune, o religie a jeluirii, mai concentrată şi mai extremistă decât oriunde: este credinţa şiită, religia oficială a Iranului şi a Yemenului, larg răspândită în India şi în Irak. Şiiţii cred într-un conducător spiritual şi lumesc al comunităţilor lor, pe care-l numesc *Imam*. Poziţia lui este mai importantă decât a Papei. El este purtătorul luminii divine. Imamul este infailibil. Numai credinciosul fidel Imamului său se poate mântui. „Cel care moare fără să-l fi cunoscut în viaţă pe adevăratul Imam al vremii sale, acela moare ca un necredincios."

Imamul descinde din Profet. Ali, ginerele lui Mohamed, căsătorit cu fiica acestuia, Fatima, este considerat a fi primul Imam. Profetul i-a încredinţat lui Ali cunoştinţe deosebite, pe care le ţinea secrete faţă de alţi adepţi; în familia lui Ali, aceste cunoştinţe se moştenesc. Ali a fost numit în mod expres moştenitorul lui în calitate de învăţător şi de conducător. Prin hotărârea Profetului este cel ales; numai lui i se cuvine titlul de „stăpân al dreptcredincioşilor". Fiii lui Ali, Hassan şi Hussain, au moştenit această funcţie; ei erau nepoţii Profetului: Hassan era al doilea, Hussain al treilea Imam. Oricare altul şi-ar fi atribuit dreptul de conducere asupra credincioşilor, ar fi fost un uzurpator.

Istoria politică a Islamului după moartea lui Mohamed cerea formarea unei legende despre Ali şi fiii săi. Ali n-a fost ales de îndată calif. Timp de 24 de ani după moartea lui Mohamed, trei alţi tovarăşi de luptă ai lui au fost investiţi cu această demnitate supremă. Abia când a murit al treilea a venit Ali la putere, dar a domnit numai scurtă vreme. În timpul unei slujbe religioase de vineri în marea moschee din Kufa, un adversar fanatic l-a ucis cu o sabie otrăvită. Fiul întâi născut al lui Ali

şi-a vândut drepturile pentru o sumă de câteva milioane şi s-a retras la Medina, unde, după câţiva ani, a murit în urma unei vieţi desfrânate.

Miezul propriu-zis al credinţei şiite a devenit suferinţa mezinului, Hussain. Acesta era opusul lui Hassan; era serios, reţinut şi trăia liniştit la Medina. Deşi după moartea fratelui său a devenit căpetenia şiiţilor, a evitat mult timp maşinaţiunile politice. Când însă califul care domnea la Damasc a murit şi fiul lui a vrut să preia succesiunea, Hussain i-a refuzat jurământul de credinţă. Locuitorii turbulentului oraş Kufa din Irak i-au scris lui Hussain, cerându-i să vină la ei. Îl doreau să le fie calif şi dacă ar sosi totul i-ar reveni lui. Hussain a pornit la drum cu familia, femeile şi copiii, precum şi cu un mic grup de aderenţi. Era un drum lung prin deşert. Când a ajuns în apropierea oraşului, acesta din nou renunţase la el. Guvernatorul a trimis împotriva lui Hussain o ceată puternică de călăreţi, care i-au cerut să se predea. El a refuzat; atunci i s-a tăiat accesul la apă. Au fost încercuiţi, el şi grupul lui de aderenţi. Pe şesul de la Kerbela, în a zecea zi a lunii Muharram, în anul 680 e.n., Hussain şi ai săi s-au apărat vitejeşte, dar au fost atacaţi şi masacraţi. Optzeci şi şapte de oameni au căzut o dată cu el, printre care şi numeroşii membri ai familiei sale şi ai fratelui său. Cadavrul lui prezenta urmele a treizeci şi trei de împunsături de lance şi a treizeci şi patru de lovituri de sabie. Comandantul trupei duşmane a poruncit oamenilor săi să treacă peste cadavrul lui Hussain călare. Nepotul Profetului a fost strivit la pământ de potcoavele cailor. Capul i-a fost tăiat şi trimis califului din Damasc. Acela a lovit cu bastonul capul tăiat peste gură. Un vechi camarad al lui Mohamed, care era de faţă, l-a mustrat pe calif: „Opreşte-te, l-am văzut pe Profet sărutând gura aceasta."

„Suferinţele neamului Profetului" au devenit tema propriu-zisă a literaturii religioase şiite. „Adevăraţii membri ai acestei grupări se recunosc după faptul că trupul le e slăbit din cauza privaţiunilor, buzele uscate de sete şi ochii umezi din pricina plânsului neîncetat. Adevăratul şiit este persecutat şi obidit în numele familiei pentru ale cărei drepturi el ia atitudine şi suferă. Curând, faptul de a suferi necazuri şi persecuţii va fi considerat o profesiune a familiei Profetului."

Din acea zi de doliu de la Kerbela, istoria acestui neam este un şir neîntrerupt de suferinţe şi năpaste. Povestea ei, în poezie şi proză, este cultivată într-o bogată literatură martirologică. Ea face obiectul adunărilor şiite din cursul primei treimi a lunii Muharram, a cărei a zecea zi – *Aşura* – este considerată aniversarea tragediei de la Kerbela. „Zilele noastre comemorative sunt reuniunile noastre de doliu", aşa îşi încheie un aristocrat cu înclinaţii şiite o poezie, în care aminteşte de multele suferinţe ale familiei Profetului. A plânge, a jeli şi a purta doliu pentru nefericirile şi persecuţiile familiei alidice şi ale martirului ei este rugăciunea principală a adevăraţilor fideli.

„Mai mişcătoare decât lacrima şiită", sună o locuţiune arabă. „A-l plânge pe Hussain", spune un indian modern care aparţine acestei religii, este preţul vieţii şi al sufletului; altfel am fi cele mai nerecunoscătoare dintre creaturi. Până şi în Paradis vom duce doliu după Hussain... Doliul după Hussain este emblema Islamului. Este imposibil pentru un şiit să nu plângă. Inima lui este un mormânt viu, adevăratul mormânt destinat capului martirului decapitat."

Meditaţia asupra persoanei şi destinului lui Hussain stă, efectiv, în centrul credinţei. Ea este sursa principală din care izvorăşte experienţa religioasă. Moartea lui Hussain a fost interpretată ca o jertfă, un act autosacrificial; prin suferinţa lui, sfinţii ajung în Paradis. Ideea unui mijlocitor este, la origine, necunoscută Islamului. De la moartea lui Hussain ideea aceasta a devenit dominantă la şiiţi.

Mormântul lui Hussain de pe şesul de la Kerbela a devenit de timpuriu cel mai important loc de pelerinaj al şiiţilor. 4 000 de îngeri înconjoară mormântul lui Hussain, care îl plâng zi şi noapte. Fiecare pelerin, de oriunde ar veni, este întâmpinat de ei încă de la graniţă. Mai dobândeşte şi meritele a 1 000 de pelerinaje la Mecca, a 1 000 de morţi de martiri, a 1 000 de zile de post, a 1 000 de eliberări de sclavi. În tot anul următor, nici diavolul şi nici duhurile rele nu-i pot face vreun rău. Iar de-ar fi să moară, va fi înmormântat de îngeri, iar în ziua învierii se va ridica împreună cu adepţii Imamului Hussain, pe care-l va recunoaşte după steagul din mâna sa. Imamul îşi conduce pelerinii triumfători de-a dreptul în Paradis.

Conform altei tradiţii, toţi cei care sunt îngropaţi în mormântul unui Imam nu vor fi cercetaţi în ziua învierii lor şi, oricare le-ar fi păcatele, vor fi azvârliţi ca dintr-un cearşaf direct în Paradis, unde îngerii le vor strânge mâinile, felicitându-i călduros.

De aceea s-au instalat la Kerbela şiiţi bătrâni, ca să moară aici. Alţii, care au locuit întotdeauna la mare depărtare de oraşul sfânt, au lăsat cu limbă de moarte să fie înmormântaţi acolo. De secole vin din Persia şi India nesfârşite caravane de morţi la Kerbela; oraşul s-a transformat într-un unic şi uriaş cimitir. Marea sărbătoare a şiiţilor, oriunde ar trăi ei, e celebrată în zilele lunii Muharram, când Hussain a pătimit. În cursul acestor zece zile, întreaga naţiune persană se găseşte în doliu. Regele, miniştrii, funcţionarii sunt îmbrăcaţi în negru sau cenuşiu. Păstorii de catâri şi soldaţii umblă în cămaşă lungă şi cu pieptul deschis, în semn de mare mâhnire. În prima zi a lunii Muharram, care este şi începutul anului nou, începe sărbătoarea. De pe nişte amvoane de lemn se povestesc patimile lui Hussain. Sunt descrise cu toate detaliile, nici un episod nu este uitat. Auditorii sunt profund emoţionaţi. Strigătele lor: „Hussain, Hussain!" sunt însoţite de gemete şi lacrimi. Recitările continuă întreaga

zi, predicatorii se schimbă cu rândul pe diferite amvoane. În primele nouă zile ale lunii Muharram, grupuri de bărbaţi cu pieptul gol, vopsit în roşu sau negru, parcurg străzile. Îşi smulg părul din cap, îşi fac răni cu spada, trag lanţuri grele după ei sau execută dansuri sălbatice. Se pot încinge lupte sângeroase cu cei de altă credinţă.

Festivitatea culminează la 10 Muharram cu o mare procesiune care, la origine, reprezintă ceremonia de înmormântare a lui Hussain. Punctul central îl constituie coşciugul lui Hussain, purtat de opt bărbaţi. Vreo şaizeci de bărbaţi mânjiţi cu sânge mărşăluiesc în urma sicriului şi cântă un cântec războinic. Îi urmează un cal, calul de război al lui Hussain. La urmă se mai află de obicei încă o ceată de aproximativ cincizeci de oameni, care ciocnesc între ele ritmic două bucăţi de lemn. Frenezia de care sunt cuprinse masele bocitoare la aceste sărbători este aproape de neimaginat. Într-o relatare din Teheran, care va urma, vom face cunoştinţă cu aceste evenimente.

Adevăratele spectacole ale patimilor, în care erau reprezentate suferinţele lui Hussain, au devenit abia către începutul secolului al XIX-lea o manifestare permanentă. *Gobineau*, care în anii 50 ai secolului, dar şi mai târziu, a stat mai multă vreme în India, a lăsat relatări captivante.

Teatrele erau fondate de oameni bogaţi, cheltuielile de acest fel erau considerate acţiuni meritorii prin care donatorul „îşi clădea un palat în paradis". Teatrele mai mari puteau cuprinde 2 000-3 000 de oameni. La Ispahan se dădeau spectacole în faţa a mai mult de 20 000 de privitori. Intrarea era publică şi gratuită, oricine putea intra, cerşetorul în zdrenţe şi domnul cel mai bogat. Reprezentaţiile patimilor începeau la ora cinci dimineaţa, iar înaintea lor, timp de mai multe ore, se desfăşurau procesiuni, dansuri, predici şi cântece. Se ofereau răcoritoare, iar persoane înstărite şi de vază se întreceau în a-i servi personal până şi pe cei mai zdrenţăroşi privitori.

Gobineau descrie două feluri de frăţii care iau parte la aceste festivităţi. „Bărbaţi şi copii cu facle, în spatele unui steag mare, negru, pătrund în procesiune în teatru şi fac înconjurul lui cântând. Noaptea, aceste bande pot fi văzute circulând în grabă pe străzi, mergând de la un teatru la altul. Câţiva copii aleargă în frunte şi strigă cu voci ascuţite: «Ay Hussain! Ay, Akbar!» «Fraţii» se aşează în faţa amvoanelor predicatorilor şi cântă, acompaniindu-se cu mişcări sălbatice şi bizare. Îşi îndoaie mâna dreaptă în chip de scoică şi îşi lovesc cu ea puternic şi ritmat umărul stâng. Rezultă un sunet înăbuşit, care, provocat de atâtea mâini în acelaşi timp, se aude de departe şi are un efect puternic. Loviturile sunt când grele şi lente, într-un ritm tărăgănat, când iuţi şi grăbite, producând o stare de agitaţie printre cei prezenţi. Când aceşti fraţi încep să acţioneze, rar se întâmplă să nu-i imite întreaga asistenţă. La un semn al şefului lor,

toţi fraţii încep să cânte, se lovesc, sar în sus şi repetă cu voce iute, întretăiată: «Hassan! Hussain!»

O altă frăţie este cea a flagelanţilor. Sunt însoţiţi de inşi cu tamburine de diferite mărimi. Sunt goi până la brâu şi cu picioarele goale; pe cap nu poartă nimic. Sunt bărbaţi, uneori bătrâni, alteori copii între 12 şi 16 ani. În mâini au lanţuri de fier şi ace ascuţite. Unii duc castaniete. Intră în teatru în procesiune şi intonează, la început destul de încet, o litanie, compusă numai din două cuvinte: «Hassan! Hussain!» Tamburinele îi acompaniază cu lovituri din ce în ce mai iuţi. Cei care au castaniete, le ciocnesc ritmic şi toţi încep să danseze. Ascultătorii îi însoţesc, lovindu-se în piept. După un timp încep să se flageleze cu lanţurile lor, mai întâi încet şi cu prudenţă evidentă, apoi se însufleţesc şi se lovesc mai tare. Cei care posedă şi ace, se înţeapă în braţe şi în obraji, sângele curge, mulţimea ameţeşte şi începe să plângă în hohote, agitaţia creşte. Căpetenia trupei aleargă printre rânduri încolo şi încoace, îi încurajează pe cei mai slabi şi reţine braţele celor care acţionează prea nebuneşte. Când frenezia devine prea mare, şeful obligă muzica să tacă şi opreşte tot restul. Este greu să nu fii afectat de o astfel de scenă: te simţi cuprins de milă, solidaritate şi spaimă în acelaşi timp. Uneori vezi flagelanţi cum, în clipa când dansul se opreşte, îşi ridică braţele cu lanţuri către cer şi strigă cu o voce atât de adâncă şi cu o privire atât de intensă şi de plină de credinţă: «Ya Allah! O, Doamne!», încât nu te poţi împiedica să-i admiri văzându-i astfel transfiguraţi."

Ar putea fi denumiţi o orchestră a mâhnirii; acţiunea lor este cea a unei mase de cristalizare. Durerea pe care şi-o produc este durerea lui Hussain. Prin faptul că o expun, ea devine durerea întregii comunităţi. Prin bătutul în piept, preluat de toţi, ia naştere o masă ritmică de oameni, purtată de emoţia jelaniei. Hussain le-a fost smuls tuturor şi le aparţine tuturor.

Nu numai organizaţiile frăţiilor declanşează însă printre cei prezenţi formarea unei mase a jeluirii. Predicatorii şi alţii, care apar singuri, obţin acelaşi efect. Să auzim ceea ce Gobineau a trăit într-o asemenea ocazie ca martor ocular.

„Teatrul este arhiplin. Este sfârşit de iunie, lumea se sufocă în cortul uriaş; se consumă răcoritoare. Un derviş se urcă şi cântă un imn de laudă. E însoţit de bătăile în piept ale oamenilor. Vocea lui nu este tocmai cuceritoare, omul pare obosit. Nu face nici o impresie, iar cântecele lâncezesc. Dervişul pare să înţeleagă situaţia, se opreşte, coboară de pe scenă şi dispare. Domneşte iarăşi liniştea. Deodată, un soldat greoi, masiv, un turc, ia cuvântul cu o voce tunătoare, bătându-se cu putere şi mare zgomot în piept. Un alt soldat, tot un turc, dar din alt regiment şi la fel de zdrenţăros ca şi primul, preia răspunsurile. Bătăile în piept sunt reluate

cu precizie. Timp de 25 de minute, masele gâfâinde sunt cucerite de aceşti doi oameni şi îi imită până ce-şi fac vânătăi. Cântarea monotonă, puternic ritmată, îi îmbată. Se lovesc pe cât pot: se produce un zgomot înăbuşit, adânc, regulat, fără oprire, care însă nu le este tuturor îndestulător. Un negru tânăr, arătând ca un hamal, se ridică din mijlocul mulţimii ghemuite. Îşi aruncă pe jos bereta şi începe să cânte lovindu-se cu ambii pumni în capul ras. Se afla cu zece paşi înaintea mea, aşa că îi puteam urmări toate mişcările. Buzele lui şi-au schimbat culoarea; din ce-şi schimba culoarea, din ce se înviora tot mai mult, ţipa şi lovea ca într-o nicovală. Vreo zece minute a tot procedat aşa. Cei doi soldaţi însă nu mai puteau, năduşeau din cap până în picioare. Corul, de îndată ce n-a mai fost condus şi antrenat de vocile exacte şi puternice ale celor doi, începu să se agite şi să se încurce. O parte dintre voci a amuţit, iar negrul, ca şi cum i-ar lipsi acum orice sprijin, a închis ochii şi a căzut grămadă peste vecinii săi. Se părea că fiecare resimte multă milă şi respect pentru el. I-au pus gheaţă pe cap şi i-au umezit buzele cu apă. El însă leşinase şi a durat un timp până ce l-au trezit. Când au reuşit, negrul a mulţumit politicos şi cu blândeţe tuturor celor care l-au ajutat.

De îndată ce s-a restabilit oarecum liniştea, un bărbat într-o haină verde s-a urcat pe scenă. Nu avea o înfăţişare deosebită, arăta ca un negustor de mărunţişuri de bazar. Acest om a ţinut o predică despre Paradis, a cărui mărime o descria cu multă elocinţă. Nu ajungea, pentru intrarea în Paradis, să fi citit Coranul Profetului.

– Nu ajunge să facem tot ce recomandă această sfântă carte, nu ajunge să venim la teatru ca să plângem, după cum faceţi zilnic. Faptele bune trebuie să le faceţi în numele lui Hussain şi din dragoste pentru el. Hussain este poarta Paradisului, Hussain este cel pe care se sprijină universul; prin Hussain se înfăptuieşte mântuirea. Strigaţi: «Hassan, Hussain!»

Întreaga mulţime strigă: «O, Hassan, o, Hussain!»

– Bine. Acum încă o dată!

– O, Hassan, o, Hussain!

– Rugaţi-l pe Dumnezeu să vă păstreze mereu dragostea faţă de Hussain. Hai, chemaţi-l pe Dumnezeu!

Întreaga mulţime ridică într-o singură mişcare braţele şi strigă cu o voce înăbuşită şi continuă: «Ya Allah! O, Doamne!»"

Spectacolul patimilor, care urmează acestei introduceri lungi şi tulburătoare, constă într-o serie fără şir de patruzeci sau cincizeci de scene. Îngerul Gabriel povesteşte profeţilor sau le arată în vis toate evenimentele, înainte ca ele să fie reprezentate pe scenă. Tot ce se întâmplă pe scenă sunt lucruri oricum cunoscute privitorilor, nu este vorba acolo de o tensiune dramatică în înţelesul actual, ci de o participare totală. Toate suferinţele lui Hussain, starea lui chinuitoare deoarece nu a fost lăsat

să-şi astâmpere setea, precum şi episoadele luptelor şi morţii lui sunt zugrăvite cu un puternic realism. Numai Imamii, sfinţii, profeţii şi îngerii *cântă*. Personaje detestate cum ar fi califul Yazid, cel care a poruncit moartea lui Hussain, şi ucigaşul Şamir, care i-a dat lovitura mortală, n-au voie să cânte, ei declamă doar. Se întâmplă uneori ca ei să fie copleşiţi de grozăvia faptelor lor. În acest caz, izbucnesc în lacrimi chiar în timpul ocărilor pe care le rostesc. Nu există aplauze; se plânge, se geme, toţi se lovesc în continuare în cap. Surescitarea spectatorilor ajunge la asemenea tensiune, încât nu o dată personajele ticăloase – ucigaşii lui Hussain – sunt pe cale de a fi linşate. Spre sfârşitul spectacolului, se arată aducerea la Curtea califului a capului tăiat al martirului. Pe drum survine o minune după alta. Un leu se înclină adânc în faţa capului lui Hussain. Convoiul se opreşte dinaintea unei mânăstiri creştine: când starețul vede capul martirului, îşi abjură credinţa şi se converteşte la islamism.

Moartea lui Hussain n-a fost zadarnică. La Înviere i se va încredinţa cheia Paradisului. Dumnezeu însuşi hotărăşte: „Dreptul de a interveni pentru alţii îi aparţine neîndoielnic. Prin binecuvântarea mea, Hussain va fi mijlocitorul tuturor." Profetul Mohamed îi înmânează lui Hussain cheia de intrare în Paradis şi spune: „Mergi şi salvează de flăcări pe oricine a vărsat o lacrimă pentru tine în cursul vieţii sale, pe oricine te-a ajutat în vreun fel, a întreprins un pelerinaj la mormântul tău sau te-a jelit, pe oricine a scris versuri tragice pentru tine. Ia-l pe el şi pe toţi cu tine în Paradis."

Mai mult accent pe jeluire n-a pus nici o altă credinţă. Jeluirea este cel mai mare merit religios şi e superioară cu mult oricărei alte fapte bune. Suntem îndreptăţiţi să vorbim aici de o religie a jeluirii.

Însă manifestările paroxistice ale acestui gen de mulţimi nu sunt cele de la teatru, din reprezentarea patimilor. „Ziua sângelui" pe străzile din Teheran, cuprinzând o jumătate de milion de oameni, a fost descrisă cu următoarele cuvinte de către un martor ocular. Cu greu s-ar putea găsi o relatare mai stranie şi mai copleşitoare.

„500 000 de oameni, cuprinşi de nebunie, îşi acoperă capul cu cenuşă şi se lovesc cu fruntea de pământ. Vor să se supună unui martiraj voluntar, să se sinucidă în grup şi să se schilodească în mod rafinat. Procesiunile corporaţiilor se succed. Întrucât sunt compuse din oameni care au mai păstrat o urmă de raţiune, adică instinctul uman al conservării, participanţii sunt îmbrăcaţi în haine obişnuite.

Se face linişte deplină; sute de bărbaţi în cămăşi albe sosesc acolo, cu feţele extatic îndreptate spre cer.

Până seara mulţi dintre aceşti bărbaţi vor fi morţi, alţii mutilaţi şi desfiguraţi, iar cămăşile albe, colorate în roşu, vor deveni linţolii. De pe acum aceste făpturi nu mai sunt din această lume. Cămăşile lor grosolan croite lasă să li se vadă numai gâtul şi mâinile: feţe de martiri, mâini de ucigaşi.

În zgomotul strigătelor de încurajare şi molipsiţi de nebunie, alţii pun mâna pe săbii. Agitaţia lor devine criminală acum; se rotesc şi îşi înalţă armele deasupra capului. Strigătele lor acoperă zgomotul mulţimii; ca să-şi poată suporta chinurile, trebuie să ajungă în stare de catalepsie. Cu paşi automatici merg înainte, înapoi, într-o parte, fără vreo ordine. La fiecare pas, se lovesc ritmic în cap cu săbiile lor îndoite. Curge sânge. Cămăşile se colorează în roşu aprins. La vederea sângelui, confuzia din minţile acestor oameni ajunge la culme. Unii dintre aceşti martiri voluntari se prăbuşesc şi lovesc cu săbiile în jurul lor. Din gurile lor încleştate curge sânge. În nebunia lor, şi-au tăiat venele şi arterele şi mor pe loc, înainte ca poliţia să aibă timp să-i ducă într-una dintre ambulanţele instalate în spatele jaluzelelor lăsate ale unei prăvălii.

Mulţimea, insensibilă la loviturile poliţiei, se strânge în jurul acelor oameni şi îi târâie spre alt punct al oraşului, unde baia de sânge continuă. Nimeni nu mai este deplin conştient. Cei care, în ce-i priveşte, nu au curajul vărsării de sânge, le oferă celorlalţi cola pentru a-i întări şi, cu acest mijloc însoţit cu imprecaţii, îi stârneşte să continue.

Martirii îşi scot cămăşile, ele sunt considerate binecuvântate, şi le dăruiesc celor pe care-i duc împreună cu ei. Alţii, care la început nu făcuseră parte dintre cei ce se jertfesc voluntar, îşi descoperă dintr-o dată, în mijlocul agitaţiei generale, setea de sânge. Cer arme, îşi smulg hainele de pe trup şi îşi provoacă răni la nimereală.

Uneori se produce un gol în procesiune, când unul dintre participanţi cade epuizat la pământ. Golul se umple imediat, peste nefericitul ins se îngrămădeşte mulţimea, care îl împinge şi îl calcă în picioare.

Nu există soartă mai frumoasă decât moartea într-una din zilele sărbătorii Aşura; porţile celor opt paradisuri stau larg deschise pentru cei sfinţi şi fiecare caută să ajungă înăuntru. Soldaţii în termen, care au grijă de răniţi şi trebuie să păzească ordinea, sunt şi ei cuprinşi de frenezia mulţimii. Îşi scot uniformele şi se aruncă în baia de sânge. Nebunia îi cuprinde pe copii, chiar şi pe cei mici: lângă o fântână se află o mamă, ameţită de mândrie, strângându-şi la piept copilul care s-a mutilat cu mâna lui. O alta vine ţipând şi alergând: copilul ei şi-a scos un ochi, peste câteva clipe şi-l scoate şi pe celălalt; părinţii privesc acest lucru cu bucurie."

Catolicismul şi masele

Ceea ce e izbitor la catolicism când este examinat fără vreo idee preconceputã, este o anume *lentoare* şi un *calm* combinat cu o mare *extindere*. Pretenţia lui de bază, aceea de a avea loc pentru oricine, este inclusă chiar în denumirea lui. Există dorinţa ca orice om să se convertească la catolicism şi fiecare va fi primit în anumite condiţii, care pe drept nu pot

fi resimţite ca dure. Aici, în principiile şi nu în demersul primirii, s-a păstrat o ultimă urmă a egalităţii, care contrastează în chip ciudat cu esenţa altminteri strict ierarhică a catolicismului. Calmul care, alături de extindere, exercită asupra multora cea mai mare atracţie, se datorează vechimii lui şi repulsiei faţă de tot ce are un puternic caracter de masă. Neîncrederea faţă de mase datează de multă vreme, poate încă din perioada mişcărilor eretice ale montaniştilor, ce s-au îndreptat cu o hotărâtă lipsă de respect împotriva episcopilor. Periculozitatea unor izbucniri neaşteptate, uşurinţa răspândirii lor, dar în primul rând *suprimarea presiunilor distanţei*, în care trebuie incluse mai ales distanţele ierarhiei bisericeşti – toate acestea au determinat Biserica încă de multă vreme să identifice în masele deschise pe duşmanul ei principal şi să ia poziţie împotriva lor, sub toate formele posibile.

Întreg conţinutul credinţei catolice, ca şi toate formele ei de organizare practică sunt marcate de această idee de nezdruncinat. Nu a existat până acum nici un stat pe lume care să fi ştiut să se apere de mase cu atâtea mijloace. În comparaţie cu Biserica, toţi potentaţii par nişte lamentabili diletanţi.

Aici se cuvine să ne gândim la însuşi cultul catolic, care acţionează absolut nemijlocit asupra credincioşilor. Cultul este de o încetineală şi o tărăgăneală care nu pot fi depăşite. Mişcările preoţilor în veşmintele lor grele şi ţepene, paşii măsuraţi, tonul vorbirii – toate amintesc oarecum o jeluire funerară, foarte subţiată, distribuită peste secole cu atâta uniformitate, încât din caracterul subit al morţii, din violenţa durerii n-a rămas aproape nimic: procesul temporal al jeluirii a fost *mumificat*.

Legătura însăşi dintre credincioşi este obstrucţionată în multe feluri. Credincioşii nu-şi pot predica între ei; cuvântul unui simplu credincios nu are nici o sfinţenie. Orice ar aştepta el, oricare ar fi soluţia capabilă să-l elibereze de presiunea complexă care-l apasă, toate vin de mai sus; ceea ce nu i se explică, el nici măcar nu poate *înţelege*. Cuvintele sfinte i se oferă gata mestecate şi dozate; tocmai fiindcă sunt sfinte, ele vor fi *ferite* de el. Până şi păcatele aparţin preoţilor, cărora credinciosul trebuie să le mărturisească. Nu este nici un fel de uşurare faptul de a le comunica altora, tot credincioşi obişnuiţi, ca el, dar el nici nu are voie să le păstreze pentru sine. În toate problemele mai complicate, morale, el se află singur în faţa preoţimii; pentru viaţa oarecum mulţumitoare pe care Biserica i-o face posibilă, e la dispoziţia ei din cap până în picioare.

Dar chiar şi modul cum se procedează la împărtăşanie îl desparte pe credincios de ceilalţi care se împărtăşesc. Îl desparte în loc să-l unească chiar acolo, la faţa locului, cu ei. Fiecare credincios care se împărtăşeşte primeşte un dar preţios pentru el. Lui îi este destinat, el trebuie să şi-l ocrotească. Dacă observi şirurile celor care se îndreaptă spre împărtăşanie, nu te poţi împiedica să nu constaţi cât de preocupat este fiecare numai şi

numai de el însuşi. De omul care-l precede sau îi urmează, îi pasă fiecăruia încă şi mai puţin decât de omul ce-i stă alături în viaţa cotidiană, iar legătura cu acesta este oricum destul de laxă. Împărtăşania îl leagă pe credincios de Biserică, invizibilă şi de dimensiuni uriaşe; ea îl smulge dintre cei prezenţi. Între ei, cei ce se împărtăşesc se simt tot atât de puţin uniţi, ca un grup de oameni care, găsind o comoară, se grăbesc s-o împartă între ei.

În desfăşurarea acestui proces, de o maximă importanţă pentru credinţa catolică, Biserica îşi trădează precauţiunea faţă de tot ce ar putea cât de cât aminti masele. Ea slăbeşte, atenuează elementele comune dintre oamenii cu adevărat prezenţi, înlocuindu-le cu nişte misterioase elemente comune, situate undeva în depărtare şi atotputernice, care nu au neapărat nevoie de omul credincios şi care nu înlătură propriu-zis graniţa dintre ele şi om, atâta vreme cât el este în viaţă. Masele autorizate, la care catolicismul se referă mereu, masele de îngeri şi de răposaţi, nu sunt numai situate în depărtările lumii de dincolo, devenind astfel inofensive şi necontagioase prin însăşi această izolare; ele se caracterizează şi printr-o exemplară detaşare şi linişte. Nu ne imaginăm că răposaţii sunt foarte întreprinzători; detaşarea lor aminteşte de calmul unei procesiuni. Ei se plimbă, cântă, proslăvesc pe Dumnezeu şi-şi savurează fericirea. Toţi se comportă la fel, nu poate fi ignorată o anume uniformitate a destinului lor; nu s-a încercat niciodată camuflarea egalităţii acelor vieţi şi nici perturbarea ei. Sunt mulţi, sunt apropiaţi unii de alţii şi la fel de preafericiţi. La aceasta s-ar rezuma caracteristicile lor de masă. Numărul răposaţilor creşte, dar atât de încet, încât nici nu se observă; despre această creştere numerică nu se vorbeşte niciodată. Nu au o direcţie spre care să se îndrepte. Starea lor este definitivă. Curtea pe care o formează este imuabilă. Nu mai vor să meargă nicăieri; nu mai au nimic de aşteptat. Desigur că aceasta este cea mai blândă, cea mai inofensivă formă de mulţime care s-ar putea imagina. Poate că am mai putea-o numi aşa; de fapt, ea se află exact la limită: un cor care cântă melodii frumoase, nu prea tulburătoare; starea de aleşi ca stare a lucrurilor, *posterioară* etapelor de judecată servind confirmării, şi care durează în eternitate. Dacă printre aspiraţiile omenirii durata n-ar fi lucrul cel mai greu de obţinut, ne-am putea întreba în ce rezidă tentaţia de a-i privi pe răposaţi ca pe o mulţime.

Aici pe pământ, lucrurile nu se petrec chiar cu aceeaşi reţinere ca în lumea răposaţilor; dar orice ar avea Biserica de demonstrat, o face cu *lentoare*. Procesiunile sunt un exemplu impresionant în acest sens. Ele trebuie văzute de cât mai multă lume, mişcarea lor urmăreşte acest scop, ca o împingere uşoară. Procesiunile adună credincioşii laolaltă trecând pe lângă ei, treptat şi fără a-i provoca la alte mişcări decât la o îngenunchere

de rugă sau la o intrare în rândurile procesiunii în urmă de tot, şi fără gândul, fără dorinţa de a avansa vreodată în interiorul acestor rânduri.

Procesiunea oferă întotdeauna o imagine a ierarhiei bisericeşti. Fiecare păşeşte în haina deplinei sale demnităţi, recunoscut de toţi ca atare şi înţeles drept ceea ce reprezintă. Se aşteaptă o binecuvântare din partea celui ce are dreptul s-o dea. Însuşi genul acesta de organizare îl împiedică pe spectator să asocieze procesiunea cu o stare specifică maselor. O asemenea asociere este blocată concomitent pe mai multe trepte ale contemplării spectacolului; orice element de comparaţie, orice potrivire sunt excluse. Spectatorul adult nu se va concepe niciodată pe sine ca preot sau episcop. Întotdeauna păstrează distanţele faţă de ei; întotdeauna îi consideră superiori lui. Şi cu cât este mai credincios, cu atât va fi mai înclinat să le dovedească lor, care sunt atât de sfinţi şi de elevaţi, respectul lui. Atât şi nimic mai mult stă în intenţia procesiunii: să provoace *veneraţia* credincioşilor. Mai multă comuniune nici n-ar fi de dorit; ea ar putea duce la izbucniri emoţionale şi la acţiuni necontrolabile. Veneraţia este ea însăşi gradată prin faptul că de-a lungul procesiunii creşte de la o treaptă de oprire la alta; dar există şi trepte cunoscute şi aşteptate, trepte care rămân toate constante, şi în acest fel ghimpele surprizei este înlăturat. Procesiunea înaintează încet şi sigur ca fluxul marin, atinge punctul culminant şi apoi coboară lent.

Ţinând seama de importanţa pentru Biserică a tuturor formelor de organizare, nu este de mirare că ea vădeşte un număr considerabil de nuclee de cristalizare a masei. Poate că nicăieri funcţia lor nu poate fi mai bine studiată decât aici; nu trebuie însă uitat că şi ele slujesc orientării generale a Bisericii, aceea de împiedicare sau, de fapt, de încetinire a formării unor mase.

Printre nucleele de cristalizări ale masei se află mânăstirile şi ordinele călugăreşti. Ele îi cuprind pe creştinii propriu-zişi, care îşi trăiesc viaţa în ascultare, sărăcie şi castitate. Rostul lor este să le arate celor mulţi, care se numesc creştini, dar nu pot trăi ca adevăraţi creştini, exemplare autentice de acest fel. Portul lor este cel mai important şi unic mijloc în acest scop. El înseamnă renunţare şi dezlegare de obişnuita legătură familială.

Funcţia aceasta se modifică total în vremuri de primejdie. Biserica nu poate să-şi permită întotdeauna rezerva ei aristocratică, repulsia faţă de masa deschisă, interdicţia pusă pe formarea ei. Există vremuri în care duşmanii din afară ameninţă sau în care decăderea se extinde atât de rapid, încât nu poate fi combătută decât cu mijloacele înseşi ale acestei molimi. În asemenea vremuri, Biserica se vede nevoită să opună maselor de duşmani propriile ei mase. Călugării devin atunci agitatori care străbat ţara predicând şi chemând oamenii la acţiuni care altminteri sunt

mai curând evitate. Cazul cel mai grandios al unei astfel de constituiri deliberate de mase prin intermediul Bisericii sunt cruciadele.

Focul sacru al Ierusalimului

Sărbătoarea ortodoxă din Săptămâna Mare la Ierusalim culminează cu un eveniment cu totul neobişnuit. În sâmbăta Paştelui, focul sacru coboară din cer pe pământ în biserica Sfântului Mormânt. Mii de pelerini din lumea întreagă se adună ca să-şi aprindă lumânările de la flacăra sacră, de îndată ce ea izbucneşte din mormântul Mântuitorului. Focul însuşi este socotit nepericulos, credincioşii sunt convinşi că nu-i poate primejdui cu nimic. Totuşi lupta pentru a obţine acest foc a costat viaţa nu puţinor pelerini.

Stanley, care a devenit mai târziu decan de Westminster, a stat în timpul unei călătorii de Paşte în 1853 în biserica Sfântului Mormânt şi a lăsat o descriere amănunţită a lăcaşului. „Capela în care se află Sfântul Mormânt este situată în centrul bisericii. Credincioşii sunt adunaţi în două cercuri strânse în jurul mormântului, despărţiţi de el prin două rânduri de soldaţi. Porţiunea dintre aceste cercuri este ferită de public prin câţiva soldaţi turci. În galeriile superioare stau privitorii, este dimineaţa sâmbetei Paştilor şi deocamdată domneşte liniştea. Nimic nu anunţă evenimentele care vor veni. Doi sau trei pelerini stau încleştaţi de o deschizătură în zidul capelei.

Către ora prânzului, un grup dezordonat de creştini arabi pătrund prin porţiunea liberă şi se năpustesc cu sălbăticie învârtindu-se pe acolo în cerc, până când îi prind soldaţii. S-ar părea că arabii cred că focul nu vine până când ei nu ocolesc de câteva ori, alergând, mormântul. Aceste sărituri de bucurie au loc timp de două ore în jurul mormântului. Douăzeci, treizeci sau cincizeci de bărbaţi încep deodată să alerge, se apucă unii pe alţii, îl ridică în sus pe unul dintre ei, pe umeri sau pe cap, şi se năpustesc înainte, până când respectivul sare jos şi îi urmează altul. Unii sunt îmbrăcaţi în blană de oaie, alţii sunt aproape goi. De obicei unul merge în fruntea grupului, ca purtător de cuvânt. El bate din palme, ceilalţi fac la fel scoţând un urlet sălbatic: «Acesta este mormântul lui Isus Cristos. Dumnezeu să-l ocrotească pe Sultan. Isus Cristos ne-a mântuit.» Ceea ce începe în grupuri mici, curând se intensifică, până când întregul cerc dintre soldaţi se umple de alergătura, de vârtejul, de fluxul acestor personaje sălbatice. Treptat, nebunia se mai calmează sau i se pune stavilă. Drumul se eliberează şi din biserica greacă se apropie o lungă procesiune cu prapuri brodate care înconjoară mormântul.

Din această clipă agitația, care până acum se limita la dansatori și alergători, se generalizează. Cele două mase uriașe de pelerini, despărțite de soldați, continuă să rămână pe locurile lor, dar izbucnesc cu toții împreună într-un șir de strigăte sălbatice, printre care se pot percepe – sunând destul de ciudat – cântările procesiunii. Aceasta ocolește de trei ori mormântul. La a treia oară, cele două șiruri de soldați turci se reunesc și se atașează în spatele procesiunii. Într-o *singură* mare mișcare, masele pendulează încolo și încoace. Se apropie punctul culminant al zilei. Prezența necredincioșilor turci împiedică, se crede, pogorârea focului și a sosit clipa ca ei să fie izgoniți din biserică. Ei se lasă izgoniți și o învălmășeală ca de bătălie și victorie umple biserica. Din toate direcțiile, adunarea furioasă se năpustește peste trupe, care țâșnesc din colțul de sud al bisericii – procesiunea este dezmembrată, prapurii tremură și se clatină.

Într-un grup de oameni mic, dar compact, episcopul din Petra, care este de astă dată «episcopul focului» și îl reprezintă pe patriarh, este condus repede în capela mormântului, iar ușa se închide în urma lui. Întreaga biserică este acum o mare de capete și răsună vuind. O singură porțiune a rămas liberă: de la deschizătura din poarta de nord a capelei, o cărare îngustă duce spre zidul bisericii. În dreptul deschizăturii stă un preot pentru a aprinde focul. De ambele părți ale cărării, cât se vede cu ochii, sute de brațe goale stau întinse ca ramurile unei păduri cutremurate de o furtună puternică.

În vremurile vechi, de mai mare cutezanță, apărea în această clipă un porumbel deasupra cupolei, pentru a face vizibilă pogorârea Sfântului Duh. La acest lucru s-a renunțat, dar credința în pogorâre continuă să existe și numai dacă o cunoaștem putem înțelege pe deplin emoția crescândă a următoarelor momente. O flacără vie, ca a unui lemn aprins, apare în interiorul deschizăturii; precum orice grec cultivat știe și acceptă, episcopul este cel ce a aprins-o în capelă. Fiecare pelerin însă crede că este vorba despre lumina pogorârii lui Dumnezeu asupra Sfântului Mormânt. Totul se risipește acum în agitația generală care umple biserica, nu se mai percepe clar nici o mișcare sau întâmplare. Încet, treptat, focul se extinde, din mână în mână, din lumânare în lumânare, prin mulțimea enormă, până când, în cele din urmă, în întreaga clădire, de la o galerie la alta și în toată partea de jos, se întinde un singur foc, imens, al miilor de lumânări aprinse.

Aceasta este clipa în care episcopul sau patriarhul este purtat triumfal pe umerii oamenilor care-l scot din capelă; pare sfârșit, pentru a da impresia că este copleșit de gloria Atotputernicului, de a cărui prezență nemijlocită tocmai se desparte.

Se iscă acum un mare iureș, pentru a se scăpa de fum și de căldura sufocantă și a se porni pe străzile Ierusalimului cu lumânările aprinse.

Lumea se înghesuie la singura ieşire din biserică şi uneori înghesuiala este atât de mare, încât poate duce la o catastrofă ca aceea din 1834, când au pierit sute de oameni. Un timp, pelerinii mai aleargă încolo şi încoace şi îşi ating faţa şi pieptul de foc, pentru a dovedi că nu este nociv, după cum se crede. Entuziasmul sălbatic s-a încheiat însă o dată cu înmânarea flăcării. Nu este partea cea mai puţin impresionantă a spectacolului, această scădere rapidă şi totală a unei dezlănţuiri de o asemenea intensitate. Agitaţia furioasă din cursul dimineţii contrastează ciudat cu adânca linişte a serii, când biserica se umple cu o singură mulţime de pelerini, de astă dată dormind adânc, în aşteptarea slujbei de la miezul nopţii."

Catastrofa din 1834 a avut şi ea un martor ocular englez, pe *Robert Curzon*. Relatarea lui despre catastrofă este teribil de impresionantă; o prezentăm în aspectele-i principale.

În Sâmbăta Mare, la miezul nopţii, Curzon şi prietenii săi s-au dus la biserica Sfântului Mormânt, pentru a vedea procesiunea grecilor ortodocşi. Orice fereastră, orice colţişor, orice loc cât de mic unde o fiinţă vie îşi putea pune piciorul era supraaglomerat de oameni, excepţie făcând galeria rezervată lui Ibrahim Paşa, guvernatorul turc al Ierusalimului, şi oaspeţilor lui englezi. Se spunea că au venit 17 000 de pelerini la Ierusalim şi aproape toţi veniseră să vadă focul sfânt.

A doua zi dimineaţa soldaţii au croit, prin mulţime, un drum pentru Ibrahim Paşa, care a fost primit de un soi de procesiune oarecum aiurită şi a luat loc în galerie. „Treptat, oamenii au început să intre într-o agitaţie extremă. Stătuseră o noapte întreagă înghesuiţi şi erau istoviţi. Când s-a apropiat momentul de înfăţişare a focului sacru, oamenii nu şi-au mai putut stăpâni bucuria. Emoţia lor creştea din ce în ce; către ora 1 sosi măreaţa procesiune din capela ortodoxă a grecilor. Patriarhul a fost condus de trei ori în jurul mormântului. Apoi şi-a scos veşmântul din stofă ţesută în argint pe care-l purta deasupra celorlalte şi a intrat în mormânt, iar uşa a fost închisă. Agitaţia pelerinilor atinsese culmea, cu toţii chiuiau. Mulţimea densă de oameni se mişca încolo şi încoace ca un lan de grâu în bătaia vântului.

Printr-o gaură rotundă, într-un loc al capelei mormântului, focul sacru este scos afară. Cel care plătise suma cea mai mare pentru această onoare a scoaterii focului era condus de soldaţi la locul respectiv. O clipă s-a făcut tăcere, apoi a răsărit o lumină din mormânt şi fericitul pelerin a primit de la patriarhul din interior focul sacru. Acesta consta dintr-un mănunchi de lumânări subţiri de ceară aprinse. Erau prinse într-o ramă de fier, pentru a împiedica mulţimea să le smulgă şi să le stingă. Într-adevăr, o bătălie violentă s-a dezlănţuit de îndată. Fiecare era atât de grăbit să ajungă la sfânta lumină încât, încercând să-şi aprindă propria lumânare, o stingea pe cea a vecinului.

Aceasta era întreaga ceremonie: nici predică, nici rugăciuni, doar puțină psalmodiere în cadrul procesiunii. Curând s-au putut vedea luminile înmulțindu-se, fiecare și-a aprins lumânarea de la flacăra sacră: capelele, galeriile și fiecare colț în care era posibil să ții o lumânare – totul apărea ca o masă de lumină. În starea lor de extaz nebunesc, oamenii își atingeau obrajii, mâinile și pieptul cu mănunchiul lor de lumânări, pentru a se purifica de păcat.

Curând totul s-a înnegrit de fumul lumânărilor; l-am văzut cum iese, sub formă de nori groși, prin deschiderea din mijlocul domului. Se răspândea un miros groaznic. Trei nefericite persoane, sufocate de căldură și lipsă de aer, au căzut din galeriile superioare, zdrobindu-se peste capetele celor de jos. O biată tânără armeancă, în vârstă de 17 ani, a murit pe locul ei, de sete și epuizare.

În cele din urmă, după ce a văzut tot ceea ce era de văzut, Ibrahim Pașa s-a ridicat și a plecat. Numeroșii săi gardieni i-au croit cu violență un drum prin masa densă de oameni care umplea biserica. Era enormă ca număr, de aceea am așteptat puțin, apoi am pornit cu toții împreună înapoi spre mânăstirea noastră. Eu mergeam în frunte, în urmă veneau prietenii mei, iar soldații ne-au croit o trecere prin biserică. Ajunsesem în locul unde se afla Sfânta Fecioară în timpul Răstignirii, când am zărit un număr de oameni zăcând unii peste alții, pretutindeni în această porțiune a bisericii, până în dreptul ușii, după câte mi-am putut da seama. Am încercat să trec printre ei, până când mi-am dat seama că erau atât de înghesuiți încât păşeam efectiv pe un morman de trupuri. Atunci mi-a trecut deodată prin minte că erau morți cu toții. N-am observat acest lucru de la început; crezusem doar că erau extenuați de ostenelile ceremoniei și că s-au întins acolo să se odihnească. Când am ajuns însă în dreptul celui mai mare morman, i-am privit și am observat la ei acea expresie dură și încordată a feței, care nu putea fi înțeleasă greșit. Unii erau complet înnegriți în urma sufocării, iar alții, ceva mai încolo, plini de sânge și acoperiți cu creierii și măruntaiele celor care fuseseră călcați în picioare de mulțime.

În această parte a bisericii nu mai existau oameni în viață, dar puțin mai departe, după colț, spre intrarea principală, oamenii panicați se tot împingeau înainte, fiecare zbătându-se să scape. Gardienii de afară, speriați de înghesuiala dinăuntru, credeau că creștinii vor să-i atace: învălmășeala s-a transformat curând într-o luptă. Soldații au ucis cu baionetele mulți bieți amărâți, aproape prăbușiți; zidurile erau stropite cu sângele și creierele oamenilor loviți ca niște animale de soldați cu patul puștii. Fiecare căuta să se apere sau să se salveze. Toți cei care au nimerit în învălmășeala luptei au fost imediat călcați în picioare. Lupta devenea atât de sălbatică și disperată, încât până și pelerinii panicați păreau în cele din urmă mai dornici să-i omoare pe ceilalți decât să se salveze.

De îndată ce am sesizat primejdia, le-am strigat companionilor mei să se întoarcă din drum; ceea ce au şi făcut. Eu însumi am fost împins mai departe, până aproape de uşă, unde toţi se luptau pentru a scăpa cu viaţă. Mi-am văzut moartea cu ochii; făceam toate eforturile pentru a ajunge înapoi. Un ofiţer al Paşei, identificabil după steaua lui de colonel, la fel de alarmat ca şi mine, încerca şi el să se întoarcă din drum. M-a apucat de haină şi m-a tras trântindu-mă peste trupul unui bătrân care era pe punctul de a-şi da duhul. Ofiţerul mă apăsa în jos şi, cu îndrăzneala disperării, ne-am luptat printre morţi şi muribunzi. M-am bătut cu omul acela până când l-am doborât. Apoi am reuşit să mă ridic iarăşi în picioare. Mai târziu am aflat despre el că nu s-a mai ridicat niciodată de acolo. O clipă am stat în învălmăşeală, pe lugubrul teren de trupuri moarte, ţinut fiind în picioare de mulţimea înghesuită, care se strivea în această porţiune îngustă a bisericii. Un timp am amuţit cu toţii. Deodată mulţimea a început să se clatine. S-a auzit un strigăt; în mulţime s-a făcut loc şi m-am pomenit în mijlocul unui şir de bărbaţi, faţă în faţă cu un alt şir, toţi palizi şi îngrozitori la vedere, cu hainele rupte şi însângerate. Stăteam acolo, holbându-ne unii la alţii, când ne-a cuprins brusc un imbold şi, cu un răcnet al cărui ecou a răsunat în lungile nave ale bisericii Sfântului Mormânt, cele două şiruri aflate faţă în faţă s-au năpustit unul la altul; curând m-am pomenit trăgând de un om pe jumătate gol, cu picioarele pline de sânge. Mulţimea s-a dat iarăşi înapoi; luptând cu disperare şi cumplite eforturi, am pătruns în interiorul bisericii, unde ne-am regăsit prietenii. Am reuşit să ajungem la sacristia catolicilor şi de aici în sala pe care călugării ne-au repartizat-o pentru sejurul nostru. La intrarea în sacristie am avut de dus încă o luptă furioasă cu un grup mai mare de pelerini care încercau să pătrundă înăuntru o dată cu noi. Am mulţumit lui Dumnezeu pentru salvarea mea; fusese la limită.

Morţii zăceau grămadă peste tot; am văzut sigur vreo 400 de nefericiţi, morţi şi vii amestecaţi la un loc; pe alocuri grămada era mai înaltă de cinci picioare. Ibrahim Paşa părăsise biserica numai cu puţine minute înaintea noastră şi de-abia scăpase cu viaţă. Fusese ţintuit din toate părţile de mulţime, unii l-au şi atacat. A ajuns în curtea exterioară doar cu cele mai mari eforturi ale celor din suita sa, din care mai mulţi au fost ucişi. În timpul luptei, a leşinat de mai multe ori; oamenii lui au fost nevoiţi să-i croiască drum cu săbiile prin mulţimea densă a pelerinilor. O dată ajuns afară, a poruncit îndepărtarea cadavrelor şi a dat dispoziţie să se tragă afară trupurile celor care păreau să mai fie în viaţă. După îngrozitoarea catastrofă din biserica Sfântului Mormânt, masele de pelerini din Ierusalim au fost cuprinse de panică şi fiecare căuta să fugă cât mai repede posibil din oraş. Circula zvonul că ar fi izbucnit ciuma. Împreună cu ceilalţi călători, am luat măsuri pentru plecarea noastră."

Pentru a înțelege ceea ce s-a petrecut aici, trebuie desigur să facem o distincție între desfășurare normală a sărbătorii Paștelui și această panică din 1834 al cărei martor a fost Curzon.

Este sărbătoarea Învierii. Grupul de jeluitori ai morții lui Cristos care s-a format în jurul mormântului lui se transformă într-un grup al victoriei. Învierea înseamnă victorie și este sărbătorită ca atare. Pentru mase, focul acționează aici ca un simbol al victoriei. El va fi transmis tuturor, pentru ca fiecare să fie părtaș la această înviere. Fiecare trebuie, așa zicând, să devină el însuși o flacără ce vine de la Duhul Sfânt și, de aceea, faptul că fiecare își aprinde lumânarea de la acel foc are un tâlc. De la biserică, prețioasa flacără este adusă acasă.

Înșelăciunea privitoare la aprinderea focului este irelevantă. Esențială devine transformarea masei de jeluire în masă triumfătoare. Oamenii participă la moartea Mântuitorului prin faptul că se adună la mormântul lui. Dar prin faptul că își aprind lumânarea de la focul pascal care țâșnește din mormântul lui, ei participă și la Înviere.

Foarte frumoasă și semnificativă este înmulțirea luminilor, felul în care dintr-o *singură* lumină se nasc deodată mii de lumini. Mulțimea de lumini este mulțimea celor care vor trăi, fiindcă au crezut. Luminile iau naștere rapid, atât de rapid cum numai focul se extinde. Pentru caracterul brusc și rapiditatea felului în care se formează masele, focul este cel mai potrivit simbol.

Dar până a se ajunge la momentul în care focul apare cu adevărat, există o luptă. Soldații turci, necredincioși, prezenți în biserică trebuie izgoniți; atâta vreme cât ei se află acolo, focul nu poate să apară. Retragerea lor ține de ritualul sărbătorii; clipa respectivă vine după procesiunea demnitarilor greci. Turcii se îndreaptă spre ieșire, dar credincioșii se înghesuie după ei, ca și cum i-ar fi izgonit și în biserică se produce deodată un tumult ca de bătălie și victorie.

Ceremonia începe cu două mase de oameni care stau pe loc, despărțite între ele de soldați. Mici grupuri de creștini arabi se mișcă ritmic printre ei și-i îmboldesc. Aceste grupuri fanatice, sălbatice, au caracterul unor *mase de cristalizare* și îi contaminează cu agitația lor pe cei care așteaptă focul. Apoi începe sosirea procesiunii demnitarilor; o mulțime lentă care totuși, cu acest prilej, ajunge mai repede decât oricând la ținta dorită: Patriarhul, într-o stare de semi-leșin, care mai târziu, după aprinderea focului, va fi purtat pe brațe, este mărturia vie a situației.

Panica din 1834 decurge cu o teribilă consecvență din însăși lupta legată de ceremonie. Pericolul nașterii unei stări de panică într-un incendiu în spațiu închis este întotdeauna mare. Aici însă pericolul crește din cauza opoziției dintre necredincioșii de la început prezenți în biserică și credincioșii care vor să-i izgonească.

Relatările lui Curzon sunt bogate în caracterizări care limpezesc acest aspect al panicii: într-unul dintre multele, aparent total disparatele momente, lipsite şi de rost, Curzon se trezeşte dintr-o dată într-un şir de bărbaţi, opus altui şir de duşmani. Cele două şiruri se înfruntă şi, fără a şti cine este de o parte şi cine de cealaltă, luptă între ele pe viaţă şi pe moarte. Curzon vorbeşte despre mormane de cadavre, peste care călca în încercarea de a se salva. Biserica Sfântul Mormânt a devenit un câmp de luptă. Morţii şi vii zac laolaltă în multe grămezi. Învierea s-a transformat în contrariul ei, într-o înfrângere generală. Imaginea unei grămezi şi mai mari de morţi, ideea ciumei, pune stăpânire pe mintea pelerinilor şi toţi fug din oraşul Sfântului Mormânt.

MASELE ŞI ISTORIA

Simbolurile de masă ale naţiunilor

În încercările de a ajunge la înţelegerea fundamentelor unei naţiuni s-a păcătuit de cele mai multe ori printr-o eroare esenţială. S-au dorit definiţii ale specificului naţional în general; o naţiune, se spunea, are cutare sau cutare caracter. Se trăia cu ideea că singurul lucru important era găsirea definiţiei juste. O dată găsită, ea putea fi aplicată în mod egal tuturor naţiunilor. Se propunea limba sau teritoriul, literatura scrisă, istoria, guvernarea, aşa-numitul sentiment naţional; întotdeauna excepţiile erau mai importante decât regula. Mereu ieşea la iveală faptul că un conţinut viu se agăţase de capătul unui veşmânt întâmplător; conţinutul se sustrăgea şi oamenii se trezeau cu mâinile goale.

Alături de această metodă aparent obiectivă exista şi o alta, naivă, interesată numai de o singură naţiune şi anume de naţiunea proprie, toate celelalte rămânându-i indiferente. Această metodă consta dintr-o pretenţie de nezdruncinat la superioritate; din viziuni profetice asupra propriei măreţii; dintr-un amestec special de pretenţii morale şi instinctuale. Să nu se creadă însă că aceste ideologii naţionale sunt realmente asemănătoare între ele. Ceea ce le apropie sunt numai apetitul şi pretenţia lor insistente. Ele poate că *vor* toate acelaşi lucru, dar nu *sunt* acelaşi lucru. Vor mărire şi o justificare prin înmulţire. S-ar părea că întreg pământul a fost hărăzit fiecăreia dintre aceste naţiuni şi întreg pământul va aparţine firesc fiecăreia dintre ele. Toate celelalte care percep acest lucru se simt ameninţate şi, în anxietatea lor, văd numai ameninţarea. În felul acesta, nu se observă că adevăratul conţinut concret, adevăratele ideologii ale acestor forme de pretenţie naţională diferă mult între ele. Trebuie să ne dăm osteneala – fără a împărtăşi lăcomia lor – să precizăm elementul caracteristic în cazul fiecărei naţiuni. Trebuie să le stăm alături fără a ne supune, dar cu onestitate şi cu profund interes pentru toate deopotrivă. Trebuie să ne deschidem

fiecăreia dintre ele, ca şi cum am fi nevoiţi să-i aparţinem într-adevăr pe durata unei bune părţi din viaţa noastră, dar nu în aşa măsură încât să ajungem dependenţi de ea în detrimentul tuturor celorlalte.

Este zadarnic să vorbim despre naţiuni, dacă nu le definim şi prin deosebirile lor. Naţiunile duc lungi războaie între ele. Mulţi dintre aparţinătorii la o naţiune iau parte activă la aceste războaie. Se vorbeşte destul de des despre motivele luptei. Dar *în ce calitate* se luptă, nu ştie nimeni. Se dă un nume – se spune că se luptă în calitate de francezi, germani, englezi, japonezi. Dar ce înseamnă aceste cuvinte pentru omul care le foloseşte când se referă la el însuşi? Prin ce *crede* el că este diferit când porneşte la război ca francez, ca german, ca japonez? Diferenţa nu este însă prea importantă în cazul de faţă. O cercetare a moravurilor şi obiceiurilor sale, a sistemului de guvernare, ar putea să pară temeinică şi totuşi să nu ia în seamă acel specific naţional prezent ca o *credinţă* atunci când omul respectiv pleacă în război.

Prin urmare, naţiunile trebuie privite aici ca şi cum ar fi vorba de *religii*. Au tendinţa de a se găsi, din timp în timp, în asemenea situaţie. O predispoziţie de acest fel este mereu prezentă; în timp de război, religiile naţionale se acutizează.

De la bun început este de aşteptat ca cel ce aparţine unei anumite naţiuni să nu se considere *singur*. De îndată ce este denumit, sau se autocaracterizează, în reprezentările lui ia naştere ideea unei unităţi mai cuprinzătoare, de care se simte legat. Natura acestei unităţi nu este indiferentă, după cum nu este nici relaţia individului cu ea. Nu este vorba pur şi simplu de unitatea geografică a ţării lui, aşa cum poate fi găsită pe hartă. Pentru omul obişnuit, acest tip de unitate este indiferent. Graniţele pot trezi în el anumite tensiuni, dar nu şi suprafaţa propriu-zisă a ţării. Nu se gândeşte nici la limba lui vorbită, aşa cum ar putea fi definită şi recognoscibilă în raport cu altele. Desigur că, tocmai în timpuri agitate, cuvintele familiare au o mare influenţă asupra lui. Dar ele nu constituie un dicţionar care îi stă în preajmă şi pentru care este gata să se lupte. Şi mai puţin înseamnă pentru omul obişnuit istoria naţiunii lui. El nu-i cunoaşte nici desfăşurarea reală şi nici bogăţia; nu ştie nici viaţa aşa cum era ea pe vremuri şi nu cunoaşte decât puţine nume ale oamenilor de altădată. Personajele şi momentele care au pătruns în conştiinţa lui se află în afara a tot ceea ce istoricii profesionişti înţeleg prin istorie.

Unitatea aceea mai cuprinzătoare cu care omul se simte în legătură este întotdeauna o mulţime sau simbolul unor mulţimi. Acest fel de unitate are întotdeauna unele dintre trăsăturile caracteristice maselor sau simbolurilor lor: densitatea, creşterea şi deschiderea fără limite, solidaritatea surprinzătoare sau foarte frapantă, un ritual comun, izbucnirile bruşte. Multe dintre aceste simboluri au fost deja examinate. S-a vorbit despre mare,

pădure, cereale. Ar fi de prisos să repetăm aici care sunt însuşirile şi funcţiunile lor şi cum şi-au afirmat destinul ca simboluri ale masei. Le vom regăsi în reprezentările şi sentimentele pe care naţiunile le au în legătură cu ele însele. Aceste simboluri nu apar niciodată nude, *singure*: apartenentul la o naţiune se vede pe sine, firește, *în felul său*, numai în legătură rigidă cu un anumit simbol al maselor, cel care a devenit cel mai important pentru naţiunea respectivă. În revenirea-i regulată, în ivirea lui când momentul o cere constă continuitatea sentimentului naţional. Numai şi numai prin acest simbol se transformă conştiinţa de sine a unei naţiuni. Ea este mai schimbătoare decât se crede; din toate acestea putem să extragem o oarecare speranţă că stabilitatea omenirii va continua să existe.

În ceea ce urmează vom încerca să privim câteva – puţine – naţiuni din punctul de vedere al simbolurilor lor. Ca să urmărim lucrurile fără vreo idee preconcepută, să ne transpunem cu vreo douăzeci de ani înapoi. Firește că va fi vorba aici – şi lucrul nu poate fi îndeajuns subliniat – de reducerea la câteva trăsături elementare şi generale, iar despre oameni ca indivizi se va vorbi extrem de puţin.

Englezii

Este recomandabil să se înceapă cu examinarea unei naţiuni care nu face risipă de cuvinte despre ea însăşi şi totuşi demonstrează, fără nici o îndoială, cel mai stabil sentiment naţional cunoscut astăzi pe pământ: cu Anglia. Oricine ştie ce înseamnă pentru englezi *marea*. Se cunoaşte însă prea puţin felul precis în care individualismul lor mult comentat se leagă de atitudinea englezilor în raport cu marea. Englezul se vede pe sine ca un *căpitan* înconjurat de un mic grup de oameni, pe un vapor *şi. în toate părţile, marea*. Se simte aproape singur, chiar şi în calitatea lui de căpitan, în multe privinţe izolat de echipajul său.

Marea însă este *luată în stăpânire*; ideea aceasta este decisivă. Vapoarele sunt însingurate pe o imensă suprafaţă, precum nişte indivizi izolaţi, personificaţi printr-un căpitan a cărui autoritate de comandă absolută este necontestată. Direcţia spre care conduce nava reprezintă porunca pe care o dă mării, şi numai executarea mijlocită de echipaj a comenzii acoperă realitatea că de fapt marea este cea care trebuie să se supună. Căpitanul hotărăşte obiectivul, iar marea, în felul ei viu, duce nava într-acolo; nu fără furtuni şi alte obstacole. Depinde de mărimea oceanului cui i se supune el de cele mai multe ori; supunerea devine mai uşoară dacă obiectivul este o colonie engleză. Marea se comportă atunci ca un cal care-şi cunoaşte bine drumul. Navele altora seamănă mai mult cu nişte călăreţi ocazionali, cărora marea le-a fost împrumutată şi care, revenind în mâinile stăpânului, aleargă iarăşi mult mai bine. Marea este atât de întinsă încât depinde şi de *numărul* navelor ca ea să fie ţinută în frâu.

În ceea ce priveşte caracterul mării, trebuie să avem în vedere câtor schimbări, nenumărate şi tulburătoare, le este ea supusă. Metamorfozele ei oferă mai multă diversitate decât toate masele de animale cu care oamenii au de-a face; cât de stabile şi inofensive sunt, comparate cu marea, pădurile vânătorului, câmpiile ţăranului! Pe englez, catastrofele îl prind pe mare. Morţii lui şi-i imaginează adesea căzuţi pe fundul mării. Aşa că marea înseamnă pentru el schimbare şi primejdie.

Acasă, viaţa englezilor este structurată complementar cu marea: echilibrul şi siguranţa sunt trăsăturile esenţiale ale acestei vieţi. Fiecare îşi are locul său, care nu trebuie părăsit de dragul vreunei transformări, afară de cazul când se porneşte la drum pe mare; şi fiecare om este sigur pe moravurile ca şi pe bunurile sale.

Olandezii

Importanţa simbolurilor naţionale ale maselor se desprinde deosebit de pregnant în contrastul dintre englezi şi neerlandezi. Aceste popoare sunt înrudite la origine, limbile lor sunt asemănătoare, evoluţia lor religioasă aproape identică. Şi unele şi altele sunt naţiuni cu experienţă maritimă şi au fondat imperii ale mării. Destinul unui căpitan olandez, care pornea să descopere noi surse de comerţ, nu se deosebea cu nimic de cel al unui căpitan englez. Războaiele dintre englezi şi olandezi sunt războaie ale unor rivali înrudiţi îndeaproape. Şi totuşi există o deosebire între ei, care poate să pară nesemnificativă, dar care e hotărâtoare. Deosebirea se referă la simbolurile lor naţionale de mase. Englezul domină marea numai prin navele sale, căpitanul este comandantul mării. Olandezul a fost *mai întâi* nevoit să-şi dobândească ţara pe care o locuieşte *smulgând-o mării cu forţa*. Ţara sa se află atât de jos, încât e obligat s-o apere cu ajutorul digurilor. Digul este începutul şi sfârşitul vieţii naţionale a olandezului. Masele *de bărbaţi se identifică cu digul*; uniţi, ei se opun mării. Dacă digurile sunt deteriorate, ţara este în pericol. În vremuri critice, digurile sunt distruse; pe o insulă artificială eşti apărat de duşmani. Nicăieri conştiinţa zidului uman, care se opune mării, nu a fost atât de cultivată ca aici. În timp de pace se contează pe diguri; dar dacă ar fi să fie distruse de duşman, forţa digurilor se transferă în oameni care, după război, le vor construi din nou. Convingerea lor este că digul se menţine până când va redeveni o realitate. Într-un mod straniu şi inconfundabil, olandezii, când vremurile sunt ameninţătoare, poartă în *ei înşişi* graniţele care îi despart de mare.

Atunci când englezii erau atacaţi în insulele lor, ei se bizuiau pe marea care, cu furtunile ei, le venea în ajutor împotriva duşmanilor. Erau siguri de insula lor şi acelaşi sentiment îi stăpânea pe toţi atunci când se aflau pe navele lor. Olandezul însă era mereu pândit de pericol. Pentru el marea nu era niciodată pe deplin supusă. Desigur că plutea pe ea până

la capătul lumii, dar acasă ea i se putea împotrivi; ba chiar, în cazuri extreme, trebuia să facă el însuşi totul spre a o îndrepta împotriva lui însuşi pentru a ţine în loc duşmanii.

Germanii

Pentru germani simbolul maselor era *oştirea*. Oştirea era însă mai mult decât oştire: era însăşi *pădurea în marş*. În nici o altă ţară a lumii moderne nu a rămas atât de viu simţul pădurii ca în Germania. Rigiditatea şi paralelismul copacilor verticali, desimea şi numărul lor umplu inima neamţului cu o adâncă şi tainică bucurie. Şi astăzi încă el caută pădurile în care au trăit strămoşii lui şi trăieşte un sentiment de comuniune cu copacii.

Curăţenia şi delimitarea lor, accentul verticalităţii, deosebesc aceste păduri de cele tropicale, unde vegetaţii agăţătoare cresc haotic, în toate direcţiile. În pădurea tropicală ochiul se rătăceşte de la primii paşi, ea este o masă de materie neorganizată, vie şi pestriţă, excluzând orice impresie de ordine şi de repetiţie regulată. Pădurea zonelor temperate are ritmul ei imediat sesizabil. Privirea se pierde, de-a lungul trunchiurilor vizibile, în depărtări mereu identice. Copacul, fiecare în parte, este mai mare decât omul şi creşte mereu în înălţime. Neclintirea lui aduce mult cu aceeaşi virtute a luptătorului. Scoarţele, care ar putea la început să pară nişte platoşe, seamănă în pădurea unde se află la un loc atâţia copaci de acelaşi fel mai curând cu uniformele unui regiment. Oştirea şi pădurea au fost pentru germani, fără ca ei să-şi dea seama de acest lucru, intim contopite. Ceea ce altora le părea sec şi arid în aspectul unei oştiri, pentru germani avea lumina şi viaţa unei păduri. Acolo ei nu se temeau de nimic, se simţeau apăraţi, fiecare în parte. Caracterul aspru şi rectiliniu al copacilor devenea pentru ei o regulă de purtare.

Tânărul sătul de strâmtoarea de acasă şi atras de pădure, pentru a fi singur şi a se lăsa, după cum credea el, pradă visării, trăia acolo, premonitoriu, experienţa primirii în oaste. În pădure stăteau, gata pregătiţi, ceilalţi, fideli, sinceri şi drepţi, aşa cum îşi dorea şi el să fie, unul şi unul, deoarece fiecare copac se înalţă *drept*, foarte diferit totuşi de un altul prin înălţime şi tărie. Să nu subestimăm influenţa acestui romantism al pădurii asupra germanilor. Au preluat-o în sute de cântece şi poezii, iar pădurea care apărea acolo se numea adesea „germană". Englezului îi plăcea să-şi închipuie că e *pe mare*; germanului că se află *în pădure*; ar fi greu să exprimăm mai adecvat ceea ce îi diferenţiază în materie de sentiment naţional.

Francezii

La francezi simbolul maselor are o istorie recentă: este *Revoluţia* lor. Sărbătoarea libertăţii are loc anual. De fapt, ea a devenit sărbătoarea propriu-zisă a bucuriei naţionale. La 14 iulie oricine poate dansa cu

oricine pe stradă. Oamenii, care altminteri sunt la fel de puţin liberi, egali şi fraterni ca şi în alte ţări, pot măcar o dată să se dea drept aşa ceva. Bastilia a fost luată cu asalt şi străzile sunt din nou pline, ca odinioară. Masele, secole de-a rândul victime ale justiţiei regale, exercită ele însele justiţia. Amintirea execuţiilor din acea vreme, un şir continuu de emoţii profund răscolitoare, se îmbină cu sentimentul acesta festiv mai mult decât lumea este dispusă s-o recunoască. Cel care se opunea maselor trebuie să le dea propriul său cap. Era vinovat faţă de ele şi în acest fel le servea, întreţinând şi intensificând orgoliul lor.

Nici un imn naţional de pe lume nu are atâta viaţă ca cel francez. *La Marseillaise* datează de atunci, de la Revoluţie!

Explozia libertăţii ca eveniment periodic, revenind în fiecare an, aşteptat în fiecare an, oferea unei naţiuni mari avantaje ca simbol al maselor. Şi mai târziu a declanşat, ca în trecut, forţe ale apărării. Armatele franceze care au cucerit Europa s-au născut din Revoluţie. Ea şi-a găsit Napoleonul ei şi cea mai mare glorie militară. Victoriile erau ale Revoluţiei şi generalului tot al ei; împăratului nu-i rămăsese decât înfrângerea finală.

Cu privire la această concepţie franceză a revoluţiei ca simbol naţional al maselor ar fi câte ceva de obiectat. Termenul este prea puţin precis; nu are nici nota concretă a căpitanului englez pe vaporul său, şi nici ordinea rigidă a unei oştiri germane în marş. Dar să nu uităm că de nava englezului se leagă marea în mişcare, iar de oştirea germană legănarea pădurii. Ele sunt hrana şi apa sentimentului lor; iar conştiinţa de masă a Revoluţiei se exprimă într-o mişcare concretă şi într-un obiect concret: asaltul Bastiliei. Până în urmă cu o generaţie sau două, oricine ar fi adăugat cuvântul „revoluţie" cuvântului „francez". Propria lor amintire atât de populară îi caracteriza pe francezi şi în ochii lumii; era actul cel mai specific cu care francezii se prezentaseră în faţa celorlalţi. Ruşii însă, cu revoluţia lor, au făcut o breşă în sentimentul naţional al francezilor.

Elveţienii

Un stat a cărui coeziune naţională nu este contestată de nimeni este *Elveţia*. Sentimentul patriotic al elveţienilor este mai mare decât cel al altor popoare care nu vorbesc decât o *singură* limbă. Patru limbi, mulţimea cantoanelor, structura lor socială diferenţiată, religiile contrastante şi războaiele dintre ele încă prezente în amintirea istoriei, nimic nu poate păgubi în mod serios conştiinţa naţională a elveţienilor. E drept că au în comun un simbol al maselor care se află în faţa ochilor tuturor, mai neclintit decât simbolurile oricărui alt popor: *munţii*.

Şi elveţianul găseşte vârfurile munţilor săi pretutindeni. Văzut însă din anumite puncte, şirul lor apare mai complet. Sentimentul că de acolo

se pot vedea toţi munţii la un loc conferă unor astfel de puncte perspectivale un caracter aproape sacru. Uneori, în seri imprevizibile, asupra cărora oamenii nu au nici o influenţă, munţii par să ardă în asfinţit: aceasta este binecuvântarea lor supremă. Accesul dificil şi masivitatea lor îi inspiră elveţianului sentimentul siguranţei. Despărţiţi între ei prin piscurile lor, jos sunt îmbinaţi ca un trup unic şi uriaş. Sunt un trup, iar acest trup este însăşi ţara.

Planurile de apărare ale elveţienilor în timpul ultimelor două războaie exprimă într-un fel straniu identificarea naţiunii acesteia cu însuşi lanţul munţilor. Orice teren fertil, toate oraşele, toate unităţile de producţie ar fi trebuit să fie evacuate în cazul unui atac. Armata s-ar fi retras în munţi şi abia de acolo ar fi dus lupta.

Poporul şi ţara ar fi fost sacrificate. Dar armata din munţi ar fi reprezentat în continuare Elveţia, iar simbolul de masă al naţiunii ar fi devenit una cu naţiunea.

Ceea ce posedă elveţienii este un baraj specific. Ei nu sunt nevoiţi, ca olandezii, să şi-l construiască. Ei nu-l edifică, nici nu-l dărâmă; nici o apă a mării nu se rostogoleşte peste el. Munţii stau pe loc; nu e nevoie decât să fie bine ştiuţi de populaţie. Elveţienii urcă şi colindă toate colţurile munţilor lor. Aceştia au fost o forţă magnetică şi atrag lume din toate ţările care, admirând şi cercetând munţii, îi imită pe elveţieni. Alpiniştii celor mai îndepărtate naţiuni sunt un fel de elveţieni fideli; armatele elveţiene, răspândite prin toată lumea, după un scurt şi periodic serviciu în munţi, întreţin prestigiul Elveţiei în lume. Ar merita să cercetăm cât de mult au contribuit şi în practică la păstrarea autonomiei Elveţiei.

Spaniolii

După cum englezul se vede pe sine căpitan, tot aşa spaniolul se consideră *matador*. În locul mării care ascultă de căpitan, luptătorul cu taurii posedă o mulţime admiratoare. Animalul pe care, după nobilele reguli ale artei lui, trebuie să-l ucidă, este vechea, perfida fiară din legende. El nu are voie să se teamă, stăpânirea de sine înseamnă pentru el totul. Cea mai mică mişcare a lui este văzută şi judecată de toţi. Aici s-a păstrat arena romană, dar toreadorul a devenit între timp un nobil cavaler; el apare ca un luptător unic; însă Evul Mediu i-a schimbat sensul şi costumul şi mai ales prestigiul. Animalul sălbatic supus, sclav al omului, se mai ridică o dată împotriva acestuia. Totuşi, eroul din preistorie pornit să-l înfrângă este prezent. Porneşte atacul în faţa întregii omeniri; este atât de sigur pe meseria lui, încât poate prezenta spectatorilor uciderea fiarei în toate amănuntele ei. Îşi cunoaşte măsura; paşii lui sunt calculaţi; mişcările lui au regulile precise ale unui dans. Dar el *ucide cu adevărat*. Mii de oameni văd aceasta şi multiplică uciderea prin emoţia lor.

Execuția animalului sălbatic, căruia nu-i mai este îngăduit să fie sălbatic; care este întărâtat, tocmai pentru a fi condamnat la moarte; execuția, sângele și cavalerul fără prihană se oglindesc în două feluri în ochii admiratorilor. Fiecare se simte el însuși a fi cavalerul care ucide taurul; dar fiecare se simte și participant al masei care aclamă. Dincolo de toreadorul care-i încarnează pe toți și în care se regăsește fiecare, de partea cealaltă a arenei fiecare se consideră cuprins în masa de oameni. Oamenii se simt laolaltă ca o verigă, ca o ființă unică, închisă în sine. Pretutindeni se văd ochi; pretutindeni se aude un singur glas, ca al unei singure ființe.

Așa se obișnuiește de timpuriu spaniolul, care oftează după matadorul său, cu prezența unui anumit fel de masă. Învață să o cunoască temeinic. Ea e atât de animată, încât exclude multe forme de evoluție și structuri care, în alte țări, sunt inevitabile. Toreadorul, care înseamnă atât de mult pentru spanioli, devine și simbolul lor național. Ori de câte ori se vor gândi la imaginea multor spanioli adunați la un loc, se vor gândi la locul unde ei se întrunesc cel mai des. Comparate cu violența acestor plăceri în masă, adunările din biserică sunt blânde și inofensive. N-a fost întotdeauna așa; pe vremea când Biserica nu se ferea să dezlănțuie pe pământ focurile iadului pentru eretici, organizarea maselor la spanioli era alta.

Italienii

Conștiința de sine a unei națiuni moderne, comportamentul ei în caz de război depind în mare măsură de *recunoașterea* simbolului ei național de masă. Istoria joacă aici unor popoare o festă urâtă, mult timp după ce acestea și-au cucerit unitatea. Italia poate sluji ca exemplu pentru greutățile unei națiuni în a-și forma o părere despre ea însăși, atunci când orașele ei sunt copleșite de amintiri mărețe, iar prezentul ei este conștient de aceste amintiri.

Atâta timp cât Italia nu-și dobândise încă unitatea, pentru oameni totul era mult mai clar: trupul fărâmițat se va recompune, se va simți și purta ca un organism unitar de îndată ce dușmanul, acest parazit, va fi izgonit din mijlocul lui. În cazurile când sentimentul opresiunii devine acut, atunci când dușmanul se află de lungă vreme în țară, toate popoarele își formează idei asemănătoare privind situația lor. Dușmanul înseamnă mulțime, urâțenie și ură, ca o invazie de lăcuste care trăiește din pământul rodnic și cinstit al localnicilor. Dacă mai are și intenția de a rămâne, începe să împartă pământul și să slăbească forța localnicilor, încercând pe toate căile să le submineze solidaritatea. În replică, apar legăturile subterane și, într-o serie de momente fericite, alungarea parazitului. Așa ceva s-a și întâmplat în cele din urmă, Italia și-a găsit unitatea, zadarnic dorită atâta vreme de multe dintre mințile ei cele mai alese.

Din acea clipă însă, s-a dovedit că un oraş ca Roma nu poate fi lăsat în viaţă fără primejdie. Clădirile publice din Antichitate se mai aflau acolo, dar *goale*; amfiteatrul era o ruină prea bine întreţinută. Ajungeai să te simţi acolo umil şi chiar respins. Dimpotrivă, cea de-a doua Romă, Roma Sfântului Petru, a păstrat destul din vechea atracţie a oraşului. Biserica Sfântului Petru se umplea cu pelerini veniţi din toată lumea. Dar această a doua Romă nu era în nici un fel potrivită ca pol al unei discriminări naţionale. Se adresa încă tuturor oamenilor, reorganizarea ei data dintr-o vreme când nici nu existau naţiuni în înţelesul modern al cuvântului.

Între aceste două Rome, sentimentul naţional al Italiei moderne era aproape paralizat. Nu exista scăpare, căci Roma era prezentă şi romanii fuseseră însăşi Italia. Fascismul a încercat soluţia aparent cea mai simplă, aruncându-se în vechea haină, cea autentică. Dar aceasta nu i se potrivea, nu-i venea ca turnată, era prea largă, iar mişcările pe care fascismul şi le permitea erau atât de violente, încât el şi-a rupt toate oasele. Forurile romane puteau fi dezgropate, unul după altul: dar nu se mai umpleau cu romani. Fasciile atrăgeau ura celor care erau „ucişi" cu ele; nimeni nu se putea mândri cu ameninţări sau cu pedepse.

Încercarea de a *impune cu sila* un fals simbol naţional de masă a eşuat, din fericire pentru italieni.

Evreii

Nici un popor nu este mai greu de înţeles decât evreii. Sunt răspândiţi pe tot pământul locuit; pierduseră ţara lor de origine. Capacitatea lor de adaptare este celebră şi denigrată; totuşi gradul acestei capacităţi variază enorm. Au existat evrei spanioli, indieni, chinezi. Duc cu ei limbi şi culturi de la o ţară la alta şi le păzesc mai straşnic decât şi-ar păzi averea. Proştii pot să fabuleze oriunde cu privire la egalitatea lor; cine îi cunoaşte va opina mai curând că printre ei există mai multe tipuri diferenţiate decât la oricare alt popor. Registrul acestor diferenţieri ale evreilor în felul de a fi şi de a arăta este unul dintre cele mai uimitoare. Legenda populară că printre evrei ar exista oamenii cei mai buni şi oamenii cei mai răi exprimă în mod naiv această realitate. Ei sunt altfel decât ceilalţi. Şi, dacă am putea spune aşa, între ei sunt „şi mai altfel".

Au trezit admiraţia prin faptul că încă mai există. Nu sunt singurii pe care îi poţi găsi oriunde; desigur că şi armenii sunt la fel de răspândiţi. Evreii nu sunt nici cel mai vechi popor; istoria chinezilor se plasează cu mult timp în urmă. Dar dintre popoarele vechi, ei sunt singurul *care este de atâta vreme rătăcitor*. Mai mult decât oricui li s-a dat timp să dispară fără urmă şi totuşi astăzi sunt mai prezenţi decât oricând.

Până de curând n-au avut o unitate teritorială şi lingvistică. Cei mai mulţi nu mai înţelegeau ebraica; vorbeau în o sută de limbi. Vechea lor

religie era, pentru milioane dintre ei, un sac gol; chiar numărul evreilor creştini a crescut treptat, mai ales între intelectuali; încă şi mai mult a crescut numărul ateilor. Privind lucrurile superficial, din punctul de vedere al autoconservării, ei ar trebui să se străduiască să facă uitat faptul că sunt evrei şi să uite ei înşişi acest lucru. Dar nu se întâmplă aşa, ei nu pot uita şi de cele mai multe ori nici nu vor s-o facă. Trebuie să ne întrebăm prin ce aceşti oameni rămân evrei, ce îi face să fie evrei, care este ultimul, absolut ultimul element care îl leagă pe fiecare de ceilalţi, atunci când spune: sunt evreu.

Acest ultim element se află la începutul istoriei lor şi s-a repetat cu o neliniştitoare identitate de-a lungul acestei istorii: este „*ieşirea din Egipt*". Să ne readucem aminte conţinutul acestei tradiţii: un întreg popor, cu un anumit număr de oameni, desigur, dar un număr imens, străbate timp de patruzeci de ani nisipul deşertului. Strămoşului său legendar i se vestise o descendenţă numeroasă ca nisipul mării. Acum această descendenţă există şi colindă prin lume – un alt nisip printre nisipuri. Marea îi lasă să treacă, se închide la loc peste duşmani. Locul evreilor este o ţară a făgăduinţei pe care o vor cuceri cu sabia.

Imaginea acestor mulţimi, care străbat ani şi ani deşertul, a devenit simbolul de masă al evreilor. El a rămas la fel de evident şi uşor de înţeles ca odinioară. Poporul se ştie laolaltă încă înainte de a se fi stabilit şi risipit; se ştie pe drum. În această stare de *concentrare* îşi primeşte legile. Are un ţel cum numai masele îl au. Trăieşte aventuri după aventuri, într-un destin comun. Alcătuieşte o masă de oameni *nudă*; din cele multe care îi leagă pe oameni în viaţa lor particulară, nu există mai nimic în această ambianţă. Şi în jurul acestei mase de oameni nu este decât nisip, cea mai nudă dintre toate masele; nimic nu poate acutiza sentimentul singurătăţii şi al izolării acestui convoi călător mai mult decât imaginea nisipului. Adesea ţelul dispare şi masa de oameni pare să se destrame; cu lovituri puternice, de tot felul, oamenii sunt treziţi, adunaţi şi reuniţi. Numărul oamenilor din convoi, şase-şapte sute de mii, este imens şi nu numai pentru condiţiile cerinţelor mai modeste ale timpurilor străvechi. De o însemnătate deosebită este durata călătoriei. Ceea ce s-a întins atunci pe o durată de patruzeci de ani, se poate extinde oricât. Aplicarea punitivă a acestei durate se aseamănă cu toate suferinţele călătoriilor de mai târziu.

Germania de la Versailles

Spre a clarifica pe cât posibil delimitarea conceptelor prezentate aici, va trebui să spunem câte ceva despre structura masificată a *Germaniei*, acea Germanie care în prima treime a acestui secol a surprins lumea

cu tendinţe şi structuri nemaivăzute, a căror gravitate ucigătoare nu era înţeleasă de nimeni şi care abia acum începe, cu încetul, să fie descifrată.

Simbolul de masă al naţiunii germane unite, aşa cum s-a format după războiul cu Franţa din 1870-71, a fost şi a rămas *oştirea*. Fiecare german era mândru de el; puţini erau cei care au reuşit să se sustragă influenţei copleşitoare a acestui simbol. Un gânditor cu o cultură universală ca Nietzsche a primit impulsul de a crea opera sa capitală *Voinţa de putere* în timpul acelui război; priveliştea unui escadron de călăreţi rămăsese pentru el de neuitat. Această indicaţie nu este de prisos; ea ne arată cât de generalizată era importanţa oştirii pentru germani şi cum acest simbol de masă avea efect chiar la cei care înţelegeau să se delimiteze cu aroganţă de tot ceea ce amintea mulţimea. Burghezi, ţărani, muncitori, savanţi, catolici, protestanţi, bavarezi, prusaci, toţi vedeau în armată emblema naţiunii. Rădăcinile mai adânci ale acestui simbol, originea lui provenind din *pădure*, au fost deja relevate. *Pădurea* şi *armata* sunt strâns legate în spiritul germanilor şi atât una cât şi cealaltă poate fi la fel de bine desemnată ca simbol de masă al naţiunii; în această privinţă, sunt de-a dreptul identice.

E decisiv faptul că armata, alături de eficienţa ei simbolică, a avut şi o existenţă concretă. Un simbol trăieşte în imaginaţia şi sentimentul oamenilor; aşa s-a şi înfăţişat în strania plăsmuire pădure-armată. Armata reală, în care fiecare tânăr german îşi făcea serviciul militar, avea, dimpotrivă, funcţia unei *mase închise*. Credinţa în obligaţia serviciului militar, convingerea referitoare la rostul ei, respectul faţă de ea mergeau mai departe decât religiile tradiţionale şi îi cuprindeau în egală măsură pe catolici şi pe protestanţi. Cine se excludea de la această îndatorire nu era german. S-a spus că armatele pot fi considerate numai în sens restrâns ca mase. În cazul germanilor, lucrurile stau altfel: pentru ei experienţa armatei însemna de departe cea mai importantă experienţă a unei mase închise. Spunem că era închisă, deoarece numai anumite contingente de tineri îşi făceau serviciul pe o perioadă limitată. Pentru ceilalţi armata era o profesiune, prin urmare nu avea un caracter general. Dar fiecare bărbat trecea o dată prin armată şi rămânea pe viaţă legat sufleteşte de ea.

În această armată, casta prusacă a junkerilor, categoria de elită a corpului permanent de ofiţeri, putea fi privită ca *masă de cristalizare*. Ea funcţiona ca un ordin cu reguli stricte, chiar dacă nescrise, sau ca o orchestră cu tradiţie care cunoaşte şi a studiat exact muzica de efect asupra publicului.

Când a izbucnit primul război mondial, întreg poporul german a devenit o unică *masă deschisă*. S-a vorbit adesea de entuziasmul acelor zile. Mulţi oameni din străinătate scontaseră pe convingerile internaţionaliste ale social-democraţilor şi se mirau de eşecul lor total. Ei nu s-au gândit la faptul

că şi aceşti social-democraţi purtau în suflet simbolul naţiunii lor – armata-pădure –, că ei înşişi făcuseră parte din masele închise ale armatei; că în această armată au stat sub comanda şi influenţa unei mase de cristalizare de o rară forţă de acţiune, precum a castei junkerilor şi ofiţerilor. Apartenenţa la un partid politic nu avea decât prea puţină importanţă.

Acele prime zile de august ale anului 1914 au fost, în acelaşi timp, *momentul de zămislire* a naţional-socialismului. Există o formulare indubitabilă în acest sens – îi aparţine lui Hitler. El povestea cum, după izbucnirea războiului, a căzut în genunchi şi i-a mulţumit lui Dumnezeu. A fost experienţa lui decisivă, singura clipă în care s-a confundat cinstit cu masele. El n-a uitat-o, şi întreaga lui evoluţie a fost consacrată reînvierii acelei clipe, dar trăite din exterior. Germania trebuia să redevină cea de odinioară, conştientă de impactul ei războinic, acceptându-l şi identificându-se cu el.

Hitler nu şi-ar fi atins însă niciodată scopul dacă tratatul de la Versailles n-ar fi lichidat armata germană. Interzicerea serviciului militar general i-a lipsit pe germani de masele lor închise cele mai importante. Practicile care acum le erau interzise, exerciţiile militare, primirea şi darea ordinelor au devenit ceva ce trebuia recuperat prin orice mijloace. Interzicerea serviciului militar general a însemnat *naşterea* naţional-socialismului. Oricare dintre masele închise dizolvate cu forţa se transformă în mase deschise, cărora le transmit toate caracteristicile lor. Partidul ţine loc de armată – şi, în interiorul naţiunii, nu cunoaşte limite. Orice german – bărbat, femeie, copil, soldat sau civil – poate deveni naţional-socialist; şi acest lucru îl interesa adesea mai mult dacă nu fusese el însuşi soldat, deoarece în felul acesta putea participa la o acţiune de care fusese până atunci lipsit.

Hitler a folosit cu o perseverenţă incomparabilă sloganul „dictatul de la Versailles". Lumea s-a mirat de succesul acestui slogan. Repetarea lui nu i-a diminuat efectul; dimpotrivă, acesta a crescut cu timpul. Şi ce conţinea de fapt acest slogan? Ce a transmis Hitler prin el maselor lui de ascultători? Pentru germani, cuvântul „Versailles" nu însemna atât înfrângerea, căci n-au recunoscut-o niciodată, cât interdicţia armatei, interzicerea unei practici precise, sacrosancte, fără de care cu greu îşi puteau închipui viaţa. Interzicerea armatei semăna cu interzicerea unei religii. Credinţa părinţilor fusese curmată, a o reface devenea datoria sfântă a oricărui bărbat. Aceasta era rana pe care o scormonea cuvântul „Versailles", ori de câte ori era folosit; o întreţinea vie, sângerând în continuare, niciodată cicatrizată. Atâta vreme cât în adunările mari se pronunţa cu putere cuvântul „Versailles", era exclus până şi începutul unei vindecări.

Este important aici faptul că era întotdeauna vorba de un *dictat* şi niciodată de un tratat. „Dictatul" aminteşte de sfera „poruncii". O singură poruncă străină, cea a duşmanului, numită de aceea „dictat", a interzis

toată acea activitate orgolioasă a poruncii militare efectuate de la german la german. Cine auzea sau citea sintagma „dictatul de la Versailles" resimțea în profunzimea sufletului durerea pentru ceea ce i se luase: armata germană. Refacerea ei apărea ca singurul scop cu adevărat important. O dată cu ea, totul va fi iarăși cum a fost. Semnificația armatei ca simbol național al maselor n-a fost cu nimic atinsă, iar aspectul ei mai vechi și mai profund se mai afla neatins, sub forma *pădurii*.

Alegerea cuvântului „Versailles" ca slogan *central* era, din punctul de vedere al lui Hitler, o alegere deosebit de fericită. Nu numai că amintea de ultimul eveniment dureros din viața națională a germanilor, de interdicția serviciului militar, de ridicarea dreptului la o armată în care orice bărbat avea dreptul să intre pentru câțiva ani, ci concentra la un loc și alte momente importante și binecunoscute ale istoriei germane.

La Versailles se întemeiase al doilea Reich german, sub Bismarck. Unitatea Germaniei fusese proclamată imediat după marea victorie – în clipa unei maxime euforii și a unei forțe irezistibile. Fusese obținută victoria asupra lui Napoleon al III-lea, cel care se considera urmaș al marelui Napoleon; purtat de venerația legendară a acestui nume, urcase pe tron ca moștenitor al spiritului napoleonian. Versailles a fost însă și sediul lui Ludovic al XIV-lea, edificat de el. Dintre toți domnitorii Franței de dinaintea lui Napoleon, Ludovic al XIV-lea a fost cel care i-a umilit cel mai mult pe germani. Datorită lui Strasbourgul cu catedrala ei a fost încorporat Franței. Trupele lui au pustiit castelul din Heidelberg. De aceea proclamația imperială de la Versailles a fost un fel de victorie târzie și simultană asupra lui Ludovic al XIV-lea și a lui Napoleon, care a fost obținută de germani singuri, fără nici un aliat. Acesta trebuie să fi fost efectul, la acea vreme, asupra oricărui german; există suficiente dovezi de confirmare. Numele acestui palat era legat de cel mai mare triumf al istoriei germane mai recente.

De fiecare dată când Hitler vorbea despre „dictatul" rău famat, amintirea acelui triumf vibra în cuvintele lui și se transmitea ascultătorilor ca o promisiune. Dușmanii ar fi trebuit să asculte acele cuvinte ca pe o amenințare de război și o înfrângere, dacă ar fi avut urechi să le audă. Fără nici o exagerare se poate spune că toate lozincile importante ale național-socialiștilor, cu excepția celor în legătură cu evreii, pot fi deduse din unica sintagmă „dictatul de la Versailles": „Al treilea Reich", „Sieg-Heil" etc. Conținutul mișcării naziste se concentra într-un singur comandament: „înfrângerea care trebuia să se transforme în victorie"; armata interzisă trebuia repusă pe picioare în acest scop.

Poate că aici ar trebui să mai îndreptăm un gând și spre simbolul mișcării, svastica.

Efectul este dublu: al *semnului* şi al *cuvântului*. Ambele au în ele ceva de o cumplită cruzime. Semnul însuşi seamănă cu două spânzurători îndoite. Privitorul semnului este parcă ameninţat într-un mod perfid, ca şi cum semnul ar voi să spună: stai, aşteaptă, ai să te minunezi de ceea ce va fi agăţat aici. În măsura în care svastica are şi o mişcare rotativă, şi aceasta are un caracter ameninţător: aminteşte de membrele rupte ale celor care pe vremuri erau traşi pe roată. Denumirea germană a svasticii (*Hakenkreuz* – cruce cu cârlig) a preluat de la crucea creştină trăsăturile sângeroase şi crude, ca şi cum *răstignirea ar fi un lucru pozitiv*. „Cârligul" aminteşte de cursele puse de copii şi promite aderenţilor un număr mare de victime căzute în cursă. Pentru unii poate să însemne şi o ieşire spre domeniul militar şi să deschidă o perspectivă spre recontopirea cârligelor. În orice caz, svastica reuneşte ameninţarea cu pedepse cumplite, implicări perfide şi îndemnuri ascunse la disciplina militară.

Inflaţia şi masele

Inflaţia este un proces de masă în sensul cel mai specific şi strict al cuvântului. Zăpăceala produsă în populaţia multor ţări nu se limitează la momentul inflaţiei. Se poate spune că în civilizaţiile noastre moderne nu există nimic, în afară de războaie şi revoluţii, care să se poată compara cu raza de acţiune a inflaţiilor. Zguduirile provocate sunt atât de adânci, încât se preferă ţinerea în secret şi uitarea lor. Poate că oamenii se şi feresc să atribuie banilor, a căror valoare este totuşi stabilită în mod artificial, nişte efecte de masă, care ar depăşi cu mult destinaţia lor propriu-zisă, având şi ceva respingător şi profund jenant.

Este necesar să ne oprim asupra acestei probleme şi să spunem câte ceva despre aspectele psihologice ale banului. Banul poate deveni un simbol al maselor; însă în contrast cu altele care au fost tratate aici, este un simbol în care *unităţile* prin a căror acumulare se pot forma nişte mase sunt puternic evidenţiate. Fiecare monedă are un contur precis şi propria ei greutate; o putem recunoaşte de la prima privire; trece liberă din mână în mână şi îşi schimbă neîncetat vecinătăţile. Adesea are imprimat pe ea capul unui domnitor, al cărui nume, dacă moneda este de mare valoare, îl şi poartă. Astfel au existat ludovicul de aur şi talerul Mariei Tereza. Resimţim cu plăcere moneda ca pe un soi de persoană concretă *pe care am pune mâna*. Mâna care cuprinde moneda o simte în toată concreteţea ei, cu suprafeţe şi muchii. O anume tandreţe faţă de monedă, care ne poate procura cutare sau cutare lucru, este general umană şi contribuie la „caracterul" ei personalizat. Moneda este, sub un anumit aspect, superioară fiinţei vii: consistenţa ei metalică, duritatea

ei îi asigură o durată „veşnică"; cu excepţia focului, aproape nimic nu o poate distruge. Moneda nu ajunge la dimensiunea ei crescând; ea iese gata făcută din tiparul de stampat şi apoi trebuie să rămână aşa cum este; nu mai poate fi modificată.

Poate că această fiabilitate a monedei este caracteristica ei cea mai importantă. Numai de posesorul ei depinde ca ea să fie bine păstrată; nu fuge de la sine, ca un animal; trebuie ferită numai de ceilalţi oameni. Nu trebuie să fim suspicioşi faţă de ea, putem oricând s-o întrebuinţăm, ea nu are capricii pe care ar trebui să i le menajăm. O altă consolidare a fiabilităţii apare la orice monedă şi în raporturile ei cu altele de valoare diferită. Ierarhia dintre monezi, strict respectată, le personifică şi mai mult. S-ar putea vorbi despre un sistem social al monezilor, cu clase şi ranguri, care, în acest caz, sunt ranguri ale valorii: pentru monezi cu valoare mare se pot obţine altele cu valoare mică, niciodată invers.

O grămadă de monezi este considerată o *comoară* dintotdeauna şi la cele mai multe popoare. Felul în care o grămadă de monezi este apreciată, natura raporturilor cu ea, fără a se cunoaşte cu adevărat conţinutul ei, o fac să semene cu grămada unei mase de oameni. Se poate scotoci în grămada de monezi şi separa monedă de monedă. Se aşteaptă întotdeauna un conţinut mai mare decât cel real. Adesea este ţinut secret şi apoi deodată iese la iveală. Dar nu numai cel care speră toată viaţa să găsească o comoară, ci şi cel care adună o comoară îşi închipuie că o va spori mereu şi face totul pentru a influenţa lucrurile în acest sens. Nu încape nici o îndoială că pentru unii oameni care trăiesc numai pentru banii lor, comoara ia locul maselor umane. Multe dintre povestirile cu zgârciţi îşi au locul aici; ele sunt continuarea mitică a balaurilor din basme, pentru care paza, contemplarea şi îngrijirea unei comori erau singurul rost al vieţii lor.

S-ar putea obiecta că acest tip de relaţie a omului modern cu moneda şi comoara este deja învechit; că peste tot se folosesc banii de hârtie; că oamenii bogaţi îşi păstrează comorile în bănci sub o formă invizibilă şi abstractă. Dar semnificaţia *acoperirii în aur* pentru o valută forte, faptul că în general se păstrează cu stricteţe ataşamentul faţă de valuta în aur, dovedeşte că vechea importanţă a comorii încă nu s-a pierdut. Cea mai mare parte dintre oameni, chiar şi în ţările cele mai dezvoltate pe plan tehnic, este plătită pentru munca sa în ore, iar valoarea salariului se mişcă într-un sistem pe care oamenii şi-l reprezintă pretutindeni în monezi. Încă se mai primeşte restul în monezi la plăţile în bani de hârtie; vechiul sentiment faţă de banul-monedă, vechea atitudine faţă de el sunt familiare oricui, schimbarea banilor ca demers cotidian face parte dintre mecanismele cele mai simple şi mai frecvente ale vieţii noastre şi pe care orice copil le învaţă cât mai devreme cu putinţă.

Este însă adevărat că, alături de aceste relaţii mai vechi cu banul, au apărut şi altele, care au creat un raport nou, modern, faţă de bani. Unitatea monetară a căpătat în fiecare ţară o valoare mai abstractă. Dacă pe vremuri monezile aveau în ele ceva din organizarea strict ierarhică a unei societăţi închise, în materie de bani de hârtie lucrurile se petrec mai curând ca în viaţa oamenilor din marile oraşe.

Comoara de altădată a devenit astăzi *milionul*. Cuvântul sună cosmopolit, semnificaţia lui s-a întins pe toată suprafaţa pământului, în toată lumea modernă şi se poate referi la orice valută. Interesant este că milionul poate fi atins în salturi, prin ingeniozităţi speculative: toţi oamenii visează la el, toţi cei ale căror ambiţii sunt fixate pe avere. Milionarul a preluat unele dintre calităţile strălucitoare ale vechiului rege din basme. Ca cifră, milionul se poate în aceeaşi măsură referi la bani, ca şi la oameni. Acest dublu caracter al cuvântului respectiv poate fi studiat deosebit de bine în cuvântările politice. *Voluptatea cifrei care saltă* este caracteristică de pildă pentru cuvântările lui Hitler. De obicei el se referă la milioanele de germani care trăiesc în afara Reichului şi mai trebuie salvaţi. După primele victorii nesângeroase, înaintea izbucnirii războiului, Hitler avea o predilecţie specială pentru cifrele crescânde ale populaţiei Reichului. El le confrunta cu numărul tuturor germanilor care există în lume. A-i avea pe toţi în sfera lui de influenţă era scopul său mărturisit. Întotdeauna folosea însă în ameninţările, mulţumirile sau pretenţiile sale cuvântul *milion*. Alţi politicieni îl foloseau mai mult pentru bani. Utilizarea cuvântului a dobândit însă fără îndoială un caracter sclipitor. Cifrele abstracte, care indică numărul unor populaţii din diferite ţări şi în primul rând din metropolele lumii, exprimate pretutindeni în milioane, au dobândit un conţinut masificat pe care nu-l mai are astăzi nici o altă cifră. De vreme ce banii sunt legaţi de acelaşi „milion", banii şi masele sunt astăzi mai aproape unii de altele ca oricând.

Ce se întâmplă însă în *inflaţie?* Unitatea monetară îşi pierde dintr-o dată personalitatea şi se preface într-o masă crescândă de unităţi, care îşi pierd din valoare pe măsură ce masa creşte. Milioanele pe care ne-ar fi plăcut atât de mult să le avem se află deodată în mâna noastră, dar ele nu mai *sunt* milioane, se numesc numai astfel. Este ca şi cum procesul saltului i-ar fi luat lucrului ce saltă orice valoare. Atunci când o anume valută a nimerit într-un asemenea proces, care are caracterul unui soi de fugă, o limită superioară nu poate fi prevăzută. Aşa cum putem număra în sus fără limită, tot aşa banii se pot devaloriza în jos fără limită.

În acest proces se regăseşte însuşirea psihologică a masei pe care am subliniat-o ca fiind deosebit de importantă şi impresionantă: gustul acumulării rapide şi nelimitate. Această acumulare este însă orientată negativ: ceea ce se înmulţeşte, de fapt se tot micşorează, îşi pierde puterea. Ceea ce mai înainte era o marcă, acum a devenit 10 000, apoi

100 000, apoi un milion. Identificarea omului cu banii lui este astfel împiedicată. Banul şi-a pierdut soliditatea şi limitele; în fiecare clipă devine altceva. Nu mai *are* caracterul unei persoane şi nu mai are nici o durată. Are din ce în ce mai puţină valoare. Omul, care cândva avea încredere în marcă, nu poate ocoli sentimentul unei înjosiri personale asociate cu devalorizarea ei. Identificarea cu ea a durat prea multă vreme, încrederea în ban era ca o încredere în sine însuşi. Din cauza inflaţiei nu numai lucrurile exterioare devin incerte; nimic nu mai e sigur, nimic nu mai stă pe loc, nici măcar o oră – din cauza inflaţiei, omul însuşi parcă se *reduce*. Ceea ce era, sau fusese cândva ceva, acum e nimic; milionul pe care mereu şi-l dorise nu mai e nimic. *Oricine* are un milion. Dar oricine este acum un nimic. Procesul alcătuirii de comori s-a convertit în contrariul său. Toată încrederea în bani s-a pulverizat. Nimic nu se mai adaugă, totul se împuţinează, orice comoară dispare. Inflaţia ar putea fi numită un sabat al devalorizării, în care unitatea monetară şi omul interferează în modul cel mai ciudat. Unul ţine locul celuilalt, omul se simte la fel de rău ca şi banul, care se deteriorează neîncetat, şi toţi oamenii sunt înrobiţi acestor bani fără valoare şi *cu toţii* se simt la fel de derizorii.

Prin urmare, în inflaţie are loc un proces care, în mod cert, nu a fost niciodată urmărit cu atenţie; un proces atât de periculos, încât oricine are o răspundere oficială şi ar putea să prevadă lucrurile, ar trebui să se înspăimânte: este o dublă devalorizare, care provine dintr-o dublă identificare. Individul se simte devalorizat pentru că unitatea pe care s-a bazat, pe care o respecta ca pe sine însuşi, a pornit-o în jos. Masele de oameni se simt devalorizate fiindcă *milionul* este devalorizat. Am arătat cât de ambiguă este folosirea cuvântului „milion"; cum sensul lui se aplică şi unei sume mari de bani şi unei mulţimi de oameni, mai ales în ideea pe care ne-o facem despre metropola modernă; cum o semnificaţie se transformă în cealaltă, cum una se hrăneşte de fapt din substanţa celeilalte. Toate masele care se formează în epocile de inflaţie – şi tocmai atunci se formează foarte frecvent – se află sub presiunea milionului devalorizat. Pe cât de puţin valorează individul, pe atât de puţin valorează şi împreună cu alţii. Când milioanele o iau în sus, un popor întreg, alcătuit din milioane de oameni, devine un nimic. Acest proces apropie între ei oamenii ale căror interese materiale n-au altminteri nimic în comun. În aceste situaţii, salariatul este la fel de lovit ca rentierul. Cineva care credea că şi-a pus averea la păstrare în siguranţă, poate peste noapte să piardă foarte mult sau chiar totul. Inflaţia înlătură diferenţele dintre oameni, care păreau stabilite pentru vecie, şi azvârle la un loc în aceleaşi mase ale inflaţiei oameni care poate nici nu s-ar fi salutat între ei.

Nici un fel de bruscă devalorizare a persoanei nu poate fi uitată; prea este dureroasă. O purtăm toată viaţa cu noi, afară de cazul când o putem arunca în spinarea altora. Dar nici masa ca atare nu-şi uită devalorizarea.

Tendința firească devine atunci găsirea unor lucruri sau situații care să valoreze și mai puțin și care ar putea fi la fel de disprețuite pe cât au fost indivizii de disprețuiți. Nu ajunge preluarea acestui dispreț ca atare și păstrarea lui la același nivel pe care-l avea înainte de a fi preluat. Se impune un demers dinamic al *înjosirii*: un anumit lucru care să fie tratat în așa fel, încât să valoreze din ce în ce mai puțin, la fel ca unitatea monetară în inflație, iar acest proces să continue până când obiectul respectiv atinge stadiul unei totale lipse de valoare. Atunci îl putem zvârli ca pe o hârtie sau îl putem zdrobi.

În timpul inflației din Germania, Hitler i-a ales pe evrei drept obiect al acestei tendințe. Erau făcuți pentru această intenție: vechea lor legătură cu banii, pentru ale căror variații și schimbări de valoare aveau un fel de pricepere tradițională, îndemânarea lor în activitățile speculative, prezența lor masivă la bursă unde modul lor de a fi se diferențiia acut de idealul comportamentelor militare ale germanilor, toate acestea, într-o epocă marcată de precaritatea, de labilitatea și ostilitatea banului, nu puteau să nu creeze suspiciune și ostilitate față de evrei. Individul „evreu" era ceva rău: el se avea bine cu banii, tocmai când nimeni nu se mai descurca cu ei și când fiecare ar fi preferat să nu mai aibă nimic de-a face cu ei. Dacă în inflația Germaniei ar fi fost vorba de devalorizări *individuale*, trezirea urii împotriva evreilor s-ar fi îndreptat și ea numai împotriva anumitor evrei. Dar n-a fost așa; germanii s-au simțit înjosiți în masă de prăbușirea milioanelor lor. Hitler, care a înțeles clar aceste lucruri, și-a dirijat acțiunea împotriva evreilor în ansamblu.

În felul de a-i trata pe evrei, național-socialismul a revelat în modul cel mai exact procesul inflaționist. Mai întâi au fost atacați ca fiind răi și periculoși, ca niște dușmani; apoi au fost din ce în ce mai desconsiderați; fiindcă nu au ajuns evreii pe care-i aveau, i-au adunat și pe cei din țările cucerite; în cele din urmă, au fost literalmente considerați ca niște *paraziți*, care puteau fi nimiciți cu milioanele fără nici un fel de pedeapsă. Și astăzi suntem consternați de faptul că germanii au mers atât de departe, că au putut participa, răbda sau trece cu vederea o crimă de asemenea proporții. Cu greu ar fi putut fi aduși până la acest punct, dacă n-ar fi avut de suportat cu puțini ani înainte o inflație în care marca a scăzut până la o bilionime a valorii ei. Această inflație, având proporția unui fenomen de masă, germanii au pus-o pe seama evreilor.

Esența sistemului parlamentar

Sistemul bipartit al parlamentului modern se folosește de structura psihologică a armatelor combatante. În războiul civil ele existau într-ade-

văr, deşi cu multă împotrivire. Nimeni nu-şi ucide de bunăvoie oamenii lui, întotdeauna funcţionează o conştiinţă a neamului, împotriva războaielor civile sângeroase, care le grăbeşte de obicei sfârşitul în câţiva ani sau chiar mai repede. Dar cele două partide prezente sunt nevoite să se înfrunte mai departe. Ele se luptă renunţând la morţi. Se presupune că cei care sunt în număr mai mare ar învinge într-o înfruntare sângeroasă. Grija capitală a tuturor conducătorilor de oşti este să aibă la locul adevăratei înfruntări mai mulţi oameni la îndemână decât adversarul. Comandantul de oşti victorios este cel care îşi impune superioritatea în cât mai multe localităţi importante, chiar dacă, în linii mari, este mai slab.

Într-un vot parlamentar, nu-i nimic altceva de făcut decât a stabili forţa celor două grupuri la faţa locului. Nu este de-ajuns ca ea să fie dinainte cunoscută. Poate un partid să aibă 360, iar celălalt numai 240 de deputaţi: votul rămâne decisiv în momentul în care confruntarea are într-adevăr loc. Ea este o rămăşiţă a confruntării sângeroase exercitate în multe feluri, prin ameninţări, insulte, surescitare fizică, şi care pot duce la bătaie sau încleştări. Dar numărătoarea voturilor înseamnă şi sfârşitul luptei. Se presupune că 360 de persoane le-au învins pe cele 240. Masele de morţi ies din joc. În interiorul unui parlament nu pot exista morţi. Inviolabilitatea parlamentară exprimă cel mai bine această idee.

E o dublă imunitate: în exterior faţă de conducere şi de organele ei; în interior faţă de colegi – fapt care nu a fost îndeajuns subliniat. Nimeni n-a crezut vreodată cu adevărat că părerea numărului mai mare de votanţi este şi cea mai înţeleaptă. Ca în război, două voinţe stau faţă în faţă; fiecare dintre ele are convingerea că are mai multă dreptate şi mai multă raţiune; convingerea aceasta este uşor de identificat, ea apare de la sine. Rostul unui partid constă tocmai în a menţine vii această voinţă şi această convingere. Adversarul învins se supune, dar nu fiindcă, dintr-o dată, n-ar mai crede în dreptatea sa, ci pur şi simplu fiindcă se dă bătut. Îi vine uşor s-o facă, deoarece nu i se întâmplă nimic. Nu va fi niciodată pedepsit pentru vechea lui atitudine duşmănoasă. Dacă s-ar teme că e vorba de viaţa lui, ar reacţiona cu totul altfel. Dar el contează pe luptele viitoare. Numărul lor nu are limită; de omorât, nu va fi omorât în nici una.

Egalitatea dintre parlamentari, factorul care le dă un caracter de masă, constă în inviolabilitatea lor. În acest sens, nu există deosebiri între partide. Sistemul parlamentar funcţionează atâta vreme cât se păstrează această imunitate. El se fărâmiţează de îndată ce printre parlamentari se află cineva care-şi permite să mizeze pe moartea vreunuia dintre membrii adunării. Nimic nu este mai periculos decât să întrevezi vreun mort printre aceşti oameni vii. Un război este un război, pentru că morţii sunt incluşi în deznodământul lui. Un parlament rămâne un parlament, atâta vreme cât exclude morţii. Distanţarea instinctivă a parlamentului englez

de propriii săi morți, chiar de cei care au decedat în pace și fără legătură cu parlamentul, iese la iveală în sistemul *post-electoral*. Urmașul celui decedat nu este precizat dinainte. Lupta electorală, cu toate formele ei obișnuite, este reluată. Pentru cel dispărut nu mai există loc în parlament. El nu are dreptul să numească un urmaș. Nici un parlamentar aflat pe moarte nu poate ști cu siguranță cine va fi urmașul său. Moartea cu toate efectele ei primejdioase este realmente exclusă din parlamentul englez. Împotriva acestor concepții ale sistemului parlamentar am putea obiecta că toate parlamentele continentale sunt constituite din multe partide, de dimensiunile cele mai diferite, iar acestea formează uneori două grupuri care se luptă între ele. Acest fapt nu schimbă nimic din rostul votului. El rămâne întotdeauna și pretutindeni momentul esențial. El decide ceea ce se va întâmpla și totul se învârtește în jurul a *două cifre*, din care cea mai mare devine obligatorie pentru toți participanții la votare. Prin imunitatea parlamentarilor, parlamentul se susține sau se destramă.

Alegerea deputaților este în principiu înrudită cu demersurile parlamentare. Este considerat cel mai bun candidat și învingător cel care se dovedește mai puternic. Cel mai puternic este cel care are cele mai multe adeziuni. Dacă cei 17 562 de oameni care sunt de partea lui merg ca o armată compactă împotriva celor 13 204 care sunt de partea adversarului, el trebuie să obțină victoria. Nici aici nu se ajunge la ucideri. Oricum, imunitatea *alegătorilor* nu este atât de importantă ca aceea a *buletinelor de vot* care sunt predate și conțin numele celor aleși. Influențarea alegătorilor până în clipa când aceștia se hotărăsc definitiv asupra numelui ales, când îl notează sau îi pun un semn, este permisă, oarecum prin toate mijloacele. Candidatul opoziției este ironizat și lăsat în fel și chip în seama urii generale. Alegătorul poate să zburde printre luptele electorale; destinele lor schimbătoare reprezintă pentru el o mare atracție, dacă este un om orientat politic. Dar momentul în care alege cu adevărat este aproape sacru; sacre sunt și urnele sigilate care conțin buletinele de vot; sacră este numărătoarea voturilor.

Caracterul solemn al tuturor acestor procedee provine din renunțarea la moarte ca instrument al deciziei. E ca și cum, o dată cu fiecare buletin, moartea ar fi dată la o parte. Dar ceea ce ea ar fi putut provoca, adică supremația adversarului – este consemnat conștiincios într-o singură cifră. Cine se joacă cu aceste cifre, le bifează sau le falsifică, face loc morții, fără să bănuiască acest lucru. Amatorii entuziaști ai războiului, care își bat joc cu plăcere de buletinele de vot, nu fac decât să-și mărturisească propriile intenții sângeroase. Buletinele de vot, ca și tratatele, sunt pentru ei simple petice de hârtie. Faptul că nu sunt muiate în sânge li se pare un lucru de dispreț, căci pentru ei sunt valabile numai deciziile obținute prin vărsare de sânge.

În persoana deputatului se concentrează alegătorii lui; momentele foarte disparate în care alegătorul există ca atare se adună laolaltă în cazul deputatului. El există în parlament pentru a vota *frecvent* ceea ce este de votat. Dar numărul de oameni în mijlocul cărora votează este mult mai mic. Intensitatea simțirii lui, antrenamentul lui, trebuie să țină locul, emoțional vorbind, avantajului deținut de alegători prin marele lor număr.

Distribuție și înmulțire. Socialism și producție

Problema *dreptății* este tot atât de veche ca și cea a *distribuției*. Oriunde oamenii au mers împreună la vânătoare, a avut loc și o distribuire. În haită ei au fost o unitate, însă la împărțeală au apărut diferențieri. Nu a existat la oameni un stomac comun care să-i fi permis unei mulțimi să mănânce ca o singură ființă. Prin împărtășanie oamenii au înființat un rit care s-ar putea apropia de ideea unui stomac comun. Desigur că apropierea nu este mulțumitoare, dar oricum este o apropiere de starea ideală a cărei nevoie o resimțim. *Caracterul izolat* al încorporării hranei este una dintre rădăcinile acelei înspăimântătoare excrescențe care este puterea. Cel care mănâncă singur – și pe ascuns – acela va trebui să și ucidă de unul singur și numai pentru sine. Cel care ucide împreună cu alții va trebui să și împartă prada cu ei.

Cu recunoașterea acestei împărțeli începe justiția. Prima lege este reglementarea ei. Până astăzi ea a rămas cea mai importantă lege și, ca atare, problema propriu-zisă a tuturor demersurilor privind numitorul comun al activităților umane și al existenței umane în general.

Dreptatea cere ca oricine să aibă cu ce se hrăni. Dar tot ea se așteaptă ca fiecare să-și aducă contribuția la obținerea acestei hrane. Majoritatea copleșitoare a oamenilor este ocupată cu producția diferitelor feluri de bunuri. Cu distribuția lor, ceva n-a mers bine. În aceasta constă ideea socialismului, redusă la formula cea mai simplă.

Oricum am gândi însă despre modul de distribuire a bunurilor în lumea noastră modernă, în privința premisei acestei probleme aderenții și adversarii socialismului sunt de aceeași părere. Această premisă este *producția*. De ambele părți ale conflictului ideologic care a împărțit azi lumea în două jumătăți la fel de puternice, producția este stimulată și întreținută în fel și chip. Fie că se produce în vederea vânzării sau în vederea distribuirii, procesul în sine al producției nu numai că nu va fi criticat de nici una dintre părți, dar va fi venerat și nu este prea mult spus dacă afirmăm că în ochii multora el are astăzi ceva sacru.

Ne putem întreba de unde provine această venerație. Poate că s-ar găsi în istoria omenirii un punct de la care începe sanctificarea producției.

Puţină reflecţie ne arată că nu există un asemenea punct. Sanctificarea producţiei este atât de veche, încât orice încercare de a-i găsi un punct de pornire în istorie este deficitară. Caracterul nelimitat al producţiei are la origine *haita înmulţirii*. Am putea trece cu vederea această legătură, pentru că nu mai există haite care să se consacre, practic, înmulţirii. În toate centrele lumii civilizate s-au format mase uriaşe, mereu crescânde. Dacă ne gândim însă că nu se poate întrevedea nici un sfârşit al acestei creşteri, că tot mai mulţi oameni produc tot mai multe bunuri, că printre aceste bunuri se află şi animale şi plante vii, că metodele de producere a bunurilor neînsufleţite ca şi a celor vii nu se mai deosebesc aproape deloc, va trebui să admitem că haita înmulţirii a fost structura cea mai reuşită şi eficientă vreodată realizată de omenire. Ceremoniile care urmăreau înmulţirea s-au transformat în maşini şi proceduri tehnice. Fiecare fabrică este o unitate care slujeşte aceluiaşi cult. Noutatea constă în accelerarea procesului. Ceea ce era odinioară producţia, aşteptarea crescândă a ploii, a recoltei, a apropierii turmelor de vânat şi creşterea animalelor domestice, astăzi a devenit producţie nemijlocită în sine. Apăsăm pe câteva butoane, umblăm la câteva pârghii şi lucrurile pe care le dorim ies gata făcute în câteva ore sau chiar mai repede.

Este remarcabil faptul că în legătura strânsă şi exclusivă dintre proletariat şi producţie, care a câştigat în ultima sută de ani atâta consideraţie, reînvie foarte clar reprezentarea veche ce stătea la baza concepţiei despre haita înmulţirii. Proletarii sunt cei care se înmulţesc mai repede şi numărul lor creşte pe două căi. O dată fiindcă au mai mulţi copii decât alţii; prin descendenţa lor numeroasă, proletarii se înfăţişează ca o masă. Numărul lor creşte însă şi pe altă cale: prin faptul că tot mai mulţi oameni de la ţară năvălesc spre centrele de producţie. Exact aceste două moduri de înmulţire caracterizau, după cum ne putem aminti, şi haita primitivă a înmulţirii. La sărbătorile şi ceremoniile ei soseau din toate părţile oameni care, formând o mulţime, se dedicau unor acţiuni ce urmau să le asigure o numeroasă descendenţă.

Când conceptul unui proletariat lipsit de drepturi a apărut şi a fost pus în acţiune, i s-a atribuit optimismul deplin al înmulţirii. Nici un moment nu s-a argumentat că proletarii ar trebui să fie puţini la număr, deoarece le merge prost. Se conta pe producţie. Prin creşterea ei, va creşte şi numărul proletarilor, se spunea. Producţia de care aceştia aveau grijă le va fi de folos. Proletariatul şi producţia trebuiau să crească împreună. Avem însă aici exact aceeaşi legătură indisolubilă care apărea şi în activitatea înmulţirii primitive. Fiecare vrea să aibă mai mult şi tot aşa va trebui să se înmulţească tot ceea ce ne ajută să trăim. Lucrurile acestea nu pot fi despărţite unele de altele, ci depind atât de strâns între ele, încât adesea nu mai este clar *ce anume* trebuie să se înmulţească.

Am arătat că omul, prin ritul metamorfozei în animale ce trăiau laolaltă în număr mare, a dobândit un sentiment mai pronunţat al înmulţirii. Am putea spune că de la aceste animale *a învăţat*-o. Omul avea în faţa ochilor mulţimi de peşti, roiuri de insecte, uriaşe turme de animale copitate şi atunci când, în dansurile lui, imita atât de bine aceste animale până a se metamorfoza în ele şi a se simţi identic cu ele, când reuşea să fixeze anumite metamorfoze în imagini totemice, lăsându-le urmaşilor săi ca o tradiţie sacră, el le transmitea şi intenţia unui fel de înmulţire care o întrecea cu mult pe cea firească a omului.

Întocmai aceasta este astăzi relaţia omului modern cu producţia. Maşinile pot crea mai mult decât s-ar fi putut visa vreodată. Datorită maşinii, orice multiplicare a luat proporţii colosale. Dar fiindcă în general este vorba de obiecte şi mai puţin de fiinţe, se accentuează devotamentul omului pentru numărul obiectelor, prin faptul că şi nevoile lui se accentuează. Există tot mai multe obiecte cărora omul le găseşte o întrebuinţare, iar prin faptul că se obişnuieşte cu ele, apar noi cerinţe. Acest aspect al producţiei, multiplicarea nelimitată ca atare, în toate direcţiile, este cel care iese în evidenţă cel mai frecvent în ţările „capitaliste". În ţările care pun mare preţ pe „proletariat" – acolo unde se preîntâmpină marile acumulări de capital în mâinile câtorva – problemele *distribuţiei* generale se află, teoretic vorbind, pe acelaşi plan cu cele ale *multiplicării*.

Autoexterminarea populaţiei xosa

Într-o dimineaţă a lunii mai 1856, o fată *xosa* s-a dus să ia apă dintr-un râuleţ care curgea în apropierea locuinţei ei. La întoarcere a povestit că lângă apă a văzut nişte oameni ciudaţi, cu totul deosebiţi de cei pe care-i vedea în mod obişnuit. Unchiul fetei, pe nume Umhla-Kaza, s-a dus să vadă străinii, pe care i-a şi găsit la locul indicat. Oamenii i-au spus să se întoarcă acasă, pentru a îndeplini anumite ceremonii; apoi să sacrifice un bou pentru duhurile morţilor, iar a patra zi să se întoarcă de unde a plecat. Ceva în înfăţişarea acelor oameni cerea parcă ascultare, aşa că unchiul fetei a făcut ceea ce i se poruncise. A patra zi s-a dus iarăşi la râu. Acei oameni ciudaţi se aflau din nou acolo; spre mirarea lui, a recunoscut printre ei pe fratele său, care murise cu mulţi ani în urmă. Atunci a aflat pentru prima oară cine şi ce erau acei oameni. Veniseră, explicau ei, ca eterni duşmani ai albilor, de pe câmpurile de luptă de dincolo de mare, pentru a ajuta populaţia xosa: cu forţa lor invincibilă aveau să-i izgonească pe englezi din ţară. Umhla-Kaza urma să slujească drept mijlocitor între ei şi căpetenii şi să primească instrucţiunile care trebuiau

date mai departe. Se vor întâmpla lucruri uimitoare, mai uimitoare decât tot ce s-a întâmplat vreodată, dacă ajutorul oferit va fi primit. Înainte de orice, va trebui să le spună oamenilor să înceteze vrăjitoriile îndreptate de unii împotriva celorlalți; apoi să taie niște animale din cele mai grase și să le mănânce.

Știrea despre această legătură cu lumea duhurilor s-a răspândit curând prin populația xosa. Kreli, căpetenia cea mai mare a neamului, a salutat cu bucurie mesajul; se spune chiar, fără dovezi însă, că el ar fi fost adevăratul inițiator al întregului plan. A umblat vorba că porunca duhurilor trebuie urmată; cel mai bun animal va trebui să fie tăiat și consumat. O parte a tribului trăia sub supremație britanică. Solii au fost trimise și la căpeteniile acestei părți a tribului; li s-au comunicat cele întâmplate și au fost rugați să participe și ei. Toate clanurile xosa s-au pus în mișcare. Majoritatea căpeteniilor au procedat la tăierea animalelor. Numai una dintre ele, Sandile, un om precaut, mai șovăia. Comisarul superior englez îi comunică lui Kreli că pe teritoriul lui putea să facă orice dorea, dar dacă nu înceta să incite supușii britanici la distrugerea averii lor, va trebui să fie pedepsit. Kreli nu se sinchisi deloc de amenințare; el era convins că acum venise vremea în care *el* va fi cel care pedepsește.

Revelațiile aduse de profet s-au întins rapid pe o largă rază de acțiune. Fata care stătea în mijlocul apei, înconjurată de un mare număr de oameni creduli, percepea la picioarele ei ciudate sunete nepământene. Unchiul ei, profetul, spunea că acestea erau glasurile duhurilor care se sfătuiau cu privire la problemele oamenilor. Prima poruncă fusese aceea de a tăia vitele, dar duhurile erau nesătule. Tot mai multe vite trebuiau sacrificate, niciodată nu erau destule. De la lună la lună nebunia creștea și făcea noi victime. După un timp, a cedat și precautul Sandile. Fratele său exercitase mari presiuni asupra lui. Ar fi văzut, spunea, cu propriii lui ochi duhurile a doi foști sfetnici ai tatălui său, acum decedați; ar fi discutat personal cu ei, iar ei îi porunceau lui Sandile să-și ucidă vitele dacă nu vroia să piară o dată cu omul alb. Ultima poruncă a profetului fusese și ea comunicată. Executarea ei trebuia să fie considerată drept ultima pregătire a tribului xosa, după care urma ca el să merite ajutorul oștilor de duhuri. Dintre toate turmele nu avea voie să rămână în viață nici măcar un singur animal, iar cerealele din silozuri trebuiau toate distruse. Celor supuși li se oferea perspectiva unui minunat viitor. Într-o anume zi, dinainte stabilită, turme de mii și mii de capete, mai frumoase decât toate cele tăiate la poruncă, ar fi urmat să răsară din pământ și să acopere în lung și în lat pășunile. Întinse câmpii de mei, copt și bun de mâncat, vor țâșni într-o clipă din pământ. În acea zi vechii eroi ai tribului, mai marii și înțelepții trecutului vor învia ca să ia parte la bucuriile credincioșilor. Grijile și boala vor dispărea, la fel și slăbiciunile bătrâneții.

Morţii înviaţi şi cei mai firavi dintre vii vor avea parte de tinereţe şi frumuseţe. Soarta celor care se vor opune voinţei duhurilor sau vor neglija îndeplinirea poruncilor lor va fi însă îngrozitoare. Aceeaşi zi care va aduce celor fideli atâta bucurie, va fi pentru ceilalţi o zi a ruinei şi pieirii. Cerul se va prăbuşi şi îi va zdrobi pe toţi la un loc cu albii şi cu cei născuţi din căsătoriile mixte.

Misionari şi agenţi ai stăpânirii s-au ostenit în zadar să oprească aceste fapte demenţiale. Populaţia xosa era ca posedată de diavoli şi nu suporta nici obiecţii, nici rezistenţă. Albii care se amestecau erau ameninţaţi: nu mai erau siguri pe viaţa lor. O credinţă fanatică îi cuprinsese pe cei din trib; unii dintre conducătorii lor întrezăreau, firește, şi o bună ocazie de a duce un război. Aveau permanent un plan precis în vedere: să arunce asupra coloniei întregul trib xosa înarmat până în dinţi şi înfometat. Erau ei înşişi prea surescitaţi ca să-şi dea seama de primejdiile cumplite ale unei asemenea acţiuni, care nu avea nici o şansă de reuşită.

Existau unii care nu credeau nici în prezicerile profetului, nici în reuşita unui astfel de război şi totuşi au distrus toate proviziile alimentare, până la ultima bucăţică. Un unchi al căpeteniei Kreli făcea parte dintre ei. „Este porunca şefului", spunea el; apoi, când nu mai rămăsese nimic de mâncare, bătrânul şi soţia lui preferată s-au aşezat într-un cort gol şi au murit. Sfetnicul lui Kreli s-a opus şi el planului, până când a văzut că vorbele lui erau zadarnice. Apoi, explicând că bunurile lui îi aparţin şefului său, a poruncit tăierea animalelor şi alte distrugeri, după care a luat-o la fugă ca un nebun. Poate că mii de oameni au acţionat astfel contra convingerii lor. Conducătorul poruncea, ei se supuneau.

În primele luni ale anului 1857 domnea în ţară o activitate neobişnuit de animată. Mari ţarcuri erau pregătite pentru a primi vitele care urmau să apară în număr imens. Se confecţionau imense burdufuri de piele pentru laptele care în curând avea să curgă în cantităţi tot atât de mari ca apa. Unii oameni flămânzeau în timpul acestor munci. La răsărit de fluviul Kei, porunca profetului se executa cuvânt cu cuvânt, dar ziua învierii a fost totuşi amânată. Pe teritoriul căpeteniei Sandile, care începuse executarea poruncilor ceva mai târziu, tăierea animalelor încă nu se terminase. O parte a tribului flămânzea deja, în timp ce alta mai era ocupată cu distrugerea alimentelor.

Stăpânirea făcea totul pentru a-şi păzi graniţele. Fiecare punct era întărit, fiecare soldat disponibil era chemat sub arme. Colonistii se pregătiseră să facă faţă şocului. După pregătirea apărării, s-au strâns provizii pentru salvarea înfometaţilor.

În sfârşit sosi ziua mult aşteptată. Toată noaptea populaţia xosa a vegheat în stare de maximă agitaţie. Aşteptau să vadă de două ori câte un soare roşu ca sângele răsărind deasupra dealurilor; atunci cerurile se

vor prăbuşi şi îi vor zdrobi pe duşmani. Pe jumătate morţi de foame, oamenii au petrecut noaptea într-o veselie sălbatică. În cele din urmă, a răsărit ca de obicei un singur soare: inimile lor au îngheţat. N-au pierdut însă de îndată speranţa; poate că profeţia se referea la miezul zilei, când soarele era sus pe cer; iar când nici mai târziu nu s-a întâmplat nimic, au început să aştepte ceasul apusului. Dar soarele a apus şi, o dată cu asfinţitul, totul s-a terminat.

Dintr-o eroare de neînţeles, războinicii care ar fi trebuit să se năpustească cu toţii asupra coloniei nu fuseseră adunaţi. Acum era prea târziu. O încercare de a amâna ziua învierii a eşuat. Bucuria tribului s-a transformat în cea mai adâncă disperare. Ca cerşetori şi nu ca războinici, şi într-o stare de totală înfometare, se vedeau nevoiţi să pornească spre colonie. Fratele se lupta cu fratele, tatăl cu fiul pentru nişte mici petice şi bucăţi din uriaşele burdufuri de lapte, cu atâta grijă lucrate în zilele acelea de mare speranţă. Bătrânii neputincioşi şi copiii erau lăsaţi de cei tineri în voia soartei. Se căutau toate felurile de plante, chiar şi rădăcini de copac, pentru a fi mâncate. Cei care se găseau mai aproape de malul mării încercau să se salveze mâncând crustacee, dar, nefiind obişnuiţi cu acest fel de hrană, s-au îmbolnăvit de dizenterie şi curând au pierit. În unele locuri familii întregi se aşezau să moară împreună. Ulterior au fost găsite sub un singur copac 15-20 de schelete la un loc, părinţi care muriseră împreună cu copiii lor. Un flux neîntrerupt de fiinţe înfometate s-a revărsat asupra coloniei, de cele mai multe ori tineri – bărbaţi şi femei – uneori însă şi taţi şi mame, purtând în spate copii pe jumătate morţi. Se aşezau pe jos în faţa caselor fermierilor, văitându-se şi cerşind ceva de mâncare.

În cursul anului 1857, populaţia zonei britanice a ţării xosa a scăzut de la 105 000 la 37 000. 68 000 de oameni au pierit aici, deşi viaţa multor mii a fost salvată cu proviziile de cereale pregătite de autorităţi. În zona liberă, unde nu au existat provizii, au pierit şi mai mulţi oameni. Forţa tribului xosa era complet zdrobită.

Nu fără intenţie am relatat mai pe larg acest eveniment. S-ar putea ivi bănuiala că faptele au fost inventate de cineva, care ar fi dorit să clarifice modul de succesiune a evenimentelor într-o masă, legitatea şi precizia lor. Dar lucrurile s-au petrecut într-adevăr aşa în anii 50 ai secolului trecut, adică într-un trecut nu prea îndepărtat. Relatările unor martori oculari există şi oricine le poate verifica.

Să încercăm să extragem câteva puncte esenţiale din relatări.

Mai întâi, este izbitor cât de *vii* sunt morţii în tribul xosa. Ei iau cu adevărat parte la destinele celor vii şi găsesc mijloace şi căi de a intra în legătură cu ei. Morţii promit o oaste de ajutor. Ca oaste, deci *ca masă de războinici decedaţi*, ei se vor adăuga armatelor de oameni vii ai populaţiei xosa. Aceste întăriri se vor desfăşura întocmai cum s-ar fi întâm-

plat dacă s-ar fi încheiat o alianţă cu un alt trib. De astă dată însă este un pact cu tribul propriilor lor morţi.

Atunci când soseşte ziua făgăduită, toţi devin dintr-o dată *egali*. Bătrânii întineresc, bolnavii se însănătoşesc, cei îngrijoraţi se vor înveseli, morţii se vor amesteca printre cei vii. Un început în direcţia egalităţii generale apare de la prima poruncă: să se renunţe la practicile vrăjitoreşti folosite de unii împotriva altora; confuzia gândurilor lor duşmănoase este ceea ce perturbă cel mai frecvent unitatea şi egalitatea tribului. În ziua aceea de pomină, masa tribului, care singură e prea slabă pentru a-şi învinge duşmanii, se va mări dintr-o dată cu întreaga masă a morţilor ei.

De asemeni, direcţia în care aceste mase se vor revărsa este prescrisă: se vor năpusti peste colonia albilor, sub a căror stăpânire parţială se şi află. Puterea lor, mulţumită întăririlor venite din partea duhurilor, va fi de neînvins.

Duhurile au de altfel aceleaşi dorinţe ca cei vii; le place să mănânce carne şi de aceea cer sacrificarea animalelor. Este de presupus că se delectează şi cu cereale, acum distruse. La început victimele sunt încă puţine, izolate; pot fi concepute ca semne ale pietăţii şi devotamentului. Pe urmă însă victimele cresc la număr, morţii pretind totul. Tendinţele de înmulţire, obişnuite în legătură cu propriile animale şi cereale, se transformă acum într-o tendinţă identică în favoarea morţilor. Animalele *tăiate*, cerealele *distruse* sunt cele care trebuie acum să crească în cantitate, deoarece se transformă în vite şi cereale destinate morţilor. Tendinţa dinamică a maselor de a creşte în salturi, orbeşte şi brutal, sacrificând tot restul acestei tendinţe – o tendinţă care apare mereu acolo unde se formează mase de oameni vii – această tendinţă este *transferabilă*. *Vânătorii* o transferă asupra *vânatului* lor, pe care şi-l doresc în cantităţi nelimitate, şi a cărui fertilitate încearcă s-o stimuleze prin numeroase ceremonii. *Crescătorii de animale* transferă tendinţa asupra vitelor lor; ei vor face totul ca turmele să crească, iar prin îndemânarea lor practică în creşterea vitelor se dezvoltă într-adevăr turme tot mai mari. *Agricultorii* transferă aceeaşi tendinţă asupra roadelor hărniciei lor. *Grâul* lor poartă spice înzecite sau chiar însutite, iar hambarul în care îl depozitează la vedere şi admirat de toţi este expresia clară a acestei înmulţiri reuşite şi în salturi. S-a făcut atât de mult în acest scop încât această conştiinţă a maselor transferată asupra turmelor ori cerealelor devine o nouă conştiinţă de sine, şi adesea oamenilor poate să li se pară că au făcut totul ei singuri.

În cursul acestei „autodistrugeri" a populaţiei xosa, tot ceea ce a existat şi se leagă pentru ei de tendinţele de înmulţire a oamenilor, a animalelor şi cerealelor, se leagă şi de ideile lor despre *morţi*. Pentru răzbunarea faţă de albi, care le-au smuls din ce în ce mai multe pământuri, pentru un război cu perspective de succes, după toate războaiele

purtate în trecut, era nevoie de un singur lucru, de răscoala morților. De îndată ce va exista o reală certitudine în această privință, de îndată ce morții în cete imprevizibil de numeroase se vor fi ridicat, războiul putea începe. O dată cu ei animale și vegetale se vor întoarce și ele, mult mai multe decât au fost trimise pe cealaltă lume, adică tot ceea ce a aparținut cândva morților.

Vitele tăiate, cerealele distruse jucau rolul unor mase de cristalizare, de care toate animalele și cerealele de pe lumea cealaltă trebuiau să se atașeze. În alte neamuri ar fi fost sigur sacrificați și oameni în același scop. În ziua cea mare păşunile ar fi fost pline de turme uriașe, iar pe câmpii cerealele coapte ar fi așteptat să fie culese și consumate.

Prin urmare, toată această acțiune urmărea reapariția morților, împreună cu tot ceea ce ține de viață. Se punea totul în joc pentru acest scop măreț. Aparținenții lumii de dincolo, *recunoscuți* de cei vii, îi întăreau pe aceștia în credința lor. Fratele profetului, cei doi sfetnici ai bătrânului șef răposat erau chezașii înțelegerii făcute cu morții. Cine se opunea sau șovăia, lipsea masa de ceva ce îi aparținea și îi perturba unitatea. De aceea era preferabil ca un asemenea om să fie socotit dușman; o dată cu ceilalți dușmani, urma să piară și el.

Dacă examinăm sfârșitul catastrofal al evenimentului, faptul că în ziua făgăduinței nu s-a întâmplat nimic, n-au apărut nici câmpuri de mei, nici turme, nici oștiri de morți, atunci, din punctul de vedere al credinței xosa, se poate spune că oamenii au fost păcăliți de morții lor. Aceștia nu luaseră înțelegerea în serios, nici măcar nu le păsa de o victorie asupra albilor, ci numai de propria lor înmulțire. Prin tentații iluzorii, au pus mâna mai întâi pe animalele și cerealele celor vii; apoi le-a venit rândul și oamenilor înfometați. Deci morții au obținut totuși o victorie, chiar dacă în alt fel și în alt război; în cele din urmă, ei se află în postura *celei mai mari mulțimi.*

De o semnificație deosebită pentru comportamentul populației xosa apare însă și *porunca*. Ea are un caracter izolat și se prezintă ca act în sine, numai pentru sine. Morții care dau ordine au nevoie de un mijlocitor pentru difuzarea ordinului. Ei recunosc ierarhia pământească. Profetul trebuie să se adreseze căpeteniilor și să le îndemne la ascultarea poruncilor venite de la duhuri. De îndată ce Kreli, șeful cel mai mare, a aderat la planul duhurilor, totul merge mai departe pe calea normală a desfășurării unei porunci. Mesagerii sunt trimiși spre toate clanurile xosa, chiar și spre cele care stau sub oblăduirea „falsă" a englezilor. Chiar și necredincioșii, care se opun timp îndelungat realizării planului – printre ei, unchiul lui Kreli și consilierul lui superior – se supun în cele din urmă „poruncii" căpitanului și dau în mod expres această poruncă drept singura motivație a supunerii lor.

Totul devine însă şi mai ciudat, dacă luăm în considerare *conţinutul* poruncii. În esenţă, este vorba de *tăierea* animalelor, deci de o *ucidere*. Cu cât aplicarea ei este concepută în mod mai cuprinzător şi ia un caracter de masă, cu atât mai mult ea anticipează războiul însuşi. Vitele, ca să spunem aşa, ţin locul *duşmanilor*, dacă privim lucrurile din optica poruncii. Ţin locul lor şi al vitelor acestora, după cum cerealele distruse ţin locul cerealelor duşmanului. Războiul începe în propria ţară, ca şi cum am fi în ţara duşmană; porunca însă se reîntoarce în apropierea originii ei, adică a momentului când era încă o *sentinţă de moarte*, sentinţă instinctivă a unei specii împotriva alteia.

Asupra tuturor animalelor deţinute de oameni atârnă *sentinţa de moarte*. Ea este – uneori pe lung timp – *suspendată*, totuşi graţiere nu există. Astfel omul transferă nepedepsit propria sa moarte, de care este desigur foarte conştient, animalelor lui. Intervalul de viaţă pe care omul îl acordă animalelor aduce cu al lui; doar că, în cazul lor, *el* este cel care hotărăşte în ce moment viaţa şi-a atins sfârşitul. Dacă omul posedă multe animale şi ia numai câte unul în vederea tăierii, moartea lui i se pare mai uşoară. Cele două obiective – înmulţirea turmelor şi omorârea unor animale de care are nevoie – se împacă foarte bine. În acest fel, ca păstor, omul este mai puternic decât orice vânător. Animalele lui stau la un loc şi nu-i scapă. Durata vieţii lor se află în mâinile lui. Omul nu este dependent de ocazia care i le aduce şi nu trebuie să le omoare pe loc. *Violenţa* vânătorului devine *puterea* păstorului.

Deci porunca dată celor din tribul xosa este porunca însăşi, în esenţa ei. Executarea sentinţei de moarte asupra animalelor trebuie să premeargă uciderii duşmanului lor, ca şi cum ambele situaţii ar fi unul şi acelaşi lucru; şi de fapt aşa şi este.

Te poţi gândi că această poruncă de a ucide porneşte chiar de la cei morţi, ca şi cum în chestiunea aceasta ei ar avea autoritatea supremă. La urma urmei, ei comandă tuturor lucrurilor să vină la ei. Printre ei se află toţi cei care au poruncit odinioară, generaţii de căpetenii. Prestigiul lor reunit este mare; ar fi cu siguranţă mare şi dacă morţii s-ar afla deodată printre oameni, dar nu ca morţi. Însă nu putem scăpa de impresia că forţa lor a crescut şi mai mult datorită morţii. Faptul că prin intermediul profetului au putut atrage atenţia asupra lor, că pot apărea şi vorbi cu el, adaugă prestigiului lor anterior şi unul supranatural; în felul acesta, ei au ocolit moartea şi sunt, într-un mod impresionant, încă *activi*. *Ocolirea* morţii, dorinţa de *a o evita*, aparţine celor mai vechi şi persistente tendinţe ale tuturor stăpânitorilor. În acest context, este important să adăugăm că şeful Kreli a supravieţuit cu ani mulţi morţii poporului său înfometat.

MĂRUNTAIELE PUTERII

A înşfăca şi a încorpora

Psihologia înşfăcării şi a încorporării – ca şi cea a mâncatului în general – este încă total necercetată; lucrurile în acest domeniu ni se par de la sine înţelese. Multe procese enigmatice se desfăşoară aici, la care nu meditäm niciodată. Nimic din viaţa noastră nu este mai arhaic; faptul că multe aspecte ale acestor procese ne sunt comune cu animalele nu ne-a îndemnat până acum să le problematizăm.

Apropierea unei fiinţe de alta cu intenţii duşmănoase se realizează în felurite acţiuni, între care fiecare are semnificaţia sa tradiţională. Este mai întâi *pânda* prăzii; ea se află în urmărire multă vreme înainte de a-şi da seama de intenţia noastră. Observarea, examinarea, supravegherea prăzii se face cu un sentiment de apreciere şi de plăcere; este privită ca o rezervă de carne atâta timp cât animalul mai trăieşte, şi asta atât de intens şi de irevocabil, încât nimic n-ar putea opri pe cineva s-o obţină. În tot acest timp în care umblă după pradă, urmăritorul simte că ea deja îi aparţine; din clipa în care şi-a ales prada, în imaginaţia lui a şi încorporat-o. Pânda este o stare de tensiune atât de particulară, încât, chiar şi scoasă din context, poate dobândi o importanţă în sine. Ea se prelungeşte: mai târziu starea este introiectată de urmăritori, independent de prada care în cele din urmă îşi manifestă prezenţa. Omul care pândeşte şi urmăreşte n-o face nepedepsit. Tot ceea ce întreprinde activ în această direcţie e trăit şi ca o experienţă pasivă, dar amplificată, căci inteligenţa lui îi dezvăluie mai multe primejdii şi transformă urmărirea într-un mare chin.

Omul nu este întotdeauna destul de puternic ca să-şi obţină în mod direct prada. Urmărirea pricepută şi precisă în felul ei a dus la cele mai complicate curse. Uneori vânătorul se foloseşte şi de travestirea-metamorfoză, care este de drept talentul lui specific şi se deghizează cam ca animalul pe care-l urmăreşte. Vânătorul este în stare s-o facă atât de bine,

încât animalul se prinde. Acest gen de pândă poate fi numit şi linguşitor. I se spune animalului „sunt la fel ca tine, sunt una cu tine; poţi să mă laşi să mă apropii de tine".

După furişare şi salt – care vor fi examinate în alt context – urmează apoi prima *atingere*. Este poate lucrul cel mai de temut. Degetele pipăie ceea ce în curând va aparţine în întregime corpului. Cuprinderea prin celelalte simţuri, prin văz, auz, miros, nu este nici pe departe atât de periculoasă; mai rămâne loc între ele şi victimă; atâta timp cât acest loc mai există, încă mai subzistă o şansă de scăpare şi lucrurile rămân nedecise. Pipăitul, ca formă de atingere, este însă preludiul gustului. Vrăjitoarea din poveste întinde un deget spre victimă ca să vadă dacă este destul de grasă pentru gustul ei.

Intenţiile pe care un trup le are faţă de altul se concretizează din clipa atingerii. Această clipă avea ceva decisiv chiar şi în formele din adâncurile îndepărtate ale vieţii şi ea include cele mai vechi spaime; o visăm; o poetizăm; viaţa civilizaţiei noastre nu este altceva decât efortul de a o evita. Dacă se va opune sau nu, o rezistenţă începând din acea clipă depinde de raportul de putere dintre cel ce atinge şi cel atins; dar depinde şi mai mult de ideea pe care cel atins şi-o face despre acest raport. De cele mai multe ori, el va încerca să-şi apere pielea şi numai în faţa unei forţe care i se pare zdrobitoare nu va mai întreprinde nimic. Atingerea finală, atingerea în care orice rezistenţă – şi în special cea care are în vedere viitorul – nu mai are nici o perspectivă, a devenit în viaţa noastră socială *arestarea*. Ajunge să simţi pe umăr mâna celui care are dreptul să te aresteze şi te predai – de obicei, încă înainte ca lucrurile să ajungă la ridicarea propriu-zisă. Te supui şi mergi, te comporţi liniştit şi totuşi lucrurile nu stau pretutindeni aşa încât evenimentele ulterioare să poată fi aşteptate în linişte şi cu încredere.

Al doilea grad al apropierii este *apucarea*. Degetele unei mâini formează un spaţiu concav în care ele încearcă să preseze un fragment din făptura atinsă şi fac acest lucru fără să se sinchisească de structura, de contextul organic al prăzii. Dacă prada este rănită sau nu în acest stadiu, de fapt nu mai contează. Ceva din trupul victimei trebuie să intre ca un amanet pentru restul în spaţiul acela format de degete. Spaţiul dinăuntrul mâinii îndoite este antreul gurii şi al stomacului prin care prada va fi definitiv încorporată. La multe animale, în loc de gheară sau, în cazul omului, de mână, botul prevăzut cu dinţi este cel care apucă. La oameni, mâna care nu mai dă drumul devine simbolul propriu-zis al puterii. „I l-a dat pe mână", „în mâna lui stăteau lucrurile", „este în mâna lui Dumnezeu" şi alte expresii asemănătoare sunt frecvente şi obişnuite în toate limbile.

În procesul apucării înseşi, *strângerea* exercitată de mâna omenească este de fapt lucrul important. Degetele se adună în jurul a ceea ce cuprind, iar spaţiul gol în care se face strânsoarea se îngustează. Apare dorinţa de a simţi lucrurile cu întreaga suprafaţă interioară a mâinii şi de a le simţi mai intens. Faza uşoară şi delicată a atingerii se extinde mai întâi, apoi se intensifică şi se concentrează, până când bucata de pradă este presată strâns la maximum. Acest gen de strângere a înlocuit procedeul sfâşierii cu ghearele. În anume culte străvechi se mai practica sfâşiatul, dar acesta era considerat ca prea animalic; era un joc pentru animale. Pentru cazuri grele, la o adică, se recurgea la dinţi.

Intensificată, strângerea poate ajunge la *strivire*. Cât de departe se merge cu strângerea, dacă, într-adevăr, se ajunge până la strivire, depinde de cât de periculoasă este prada. Dacă apare necesitatea unei lupte dure cu ea, dacă există o ameninţare serioasă, dacă te-a agesat sau chiar te-a rănit, atunci desigur că prada va trebui lăsată să simtă cu cine are de-a face şi va trebui întărită strânsoarea mai mult decât ar fi fost nevoie doar pentru siguranţă.

Mai mult încă decât mânia şi primejdia, dispreţul este cel care îndeamnă la strivire. Un lucru foarte mic, care de-abia este luat în seamă – *o insectă* – este strivit, fiindcă altfel n-am şti ce se întâmplă cu el. Mâna omului nu poate oferi în acest scop un spaţiu destul de îngust. Lăsând însă la o parte faptul că dorim să scăpăm de o sâcâială şi să fim siguri că am şi scăpat de ea, comportamentul nostru faţă de o muscă sau de un purice trădează dispreţul pentru tot ceea ce este lipsit de apărare, trăieşte într-un sistem de dimensiuni şi forţe total diferit de al nostru şi cu care nu avem nimic în comun, ceva în care nu putem să ne transformăm, de care nu ne temem niciodată, afară de cazul când s-ar ivi în faţa noastră în proporţii de masă. Distrugerile acestor fiinţe minuscule sunt singurele acte violente care şi pentru noi rămân nepedepsite. Sângele lor nu se revarsă asupra capetelor noastre şi nu aminteşte de sângele nostru. Nu le privim în ochi agonia. Nu le consumăm. Cel puţin la noi, în Vest, nu au fost niciodată incluse în imperiul mereu crescând, deşi nu prea eficient, al omeniei. Cu un cuvânt, aceste fiinţe sunt libere ca pasărea cerului: ar fi mai potrivit să spunem libere ca muntele şi ca puricii. Când spun cuiva: „Te voi zdrobi cu mâna mea", îmi exprim totodată cel mai mare dispreţ imaginabil – este ca şi cum aş spune cam aşa: „Tu eşti o insectă. Pentru mine nu însemni nimic. Pot să fac cu tine ce vreau şi nici atunci nu eşti nimic pentru mine. Nu reprezinţi pentru nimeni nimic. Poţi fi nimicit fără vreo pedeapsă. Nimeni n-ar observa acest lucru. Nimeni nu-şi va aminti. Nici eu."

Cel mai înalt grad al distrugerii prin presare, *sfărâmarea*, nu mai stă în puterea mâinii; pentru aşa ceva mâna este prea moale. Sfărâmarea

presupune o greutate mecanică foarte mare, o piesă dură deasupra şi una dedesubt, între care să se producă sfărâmarea. Dinţii pot face în acest sens ceea ce mâinile nu pot. În general nu ne mai gândim la ceva viu când vorbim de sfărâmare; operaţia ca atare a trecut în cea mai mare măsură spre domeniul anorganic. Mai curând, cuvântul va fi folosit în legătură cu catastrofele naturale; mari stânci care s-au desprins pot sfărâma făpturi mult mai mici. Expresia este folosită în transfer metaforic, dar atunci nu este luată foarte în serios. Ea mijloceşte ideea unei forţe distrugătoare care ţine de uneltele omului, nu de om propriu-zis. Există ceva obiectiv în noţiunea de sfărâmare; trupul singur nu este capabil să sfărâme în afară şi renunţă cu generozitate s-o facă.

Ciudat este prestigiul de care se bucură gestul *apucării*. Funcţiunile mâinii sunt atât de numeroase, încât nu ne putem mira de diversele formulări lingvistice legate de ea. Nimbul ei propriu-zis îşi are originea, totuşi, în gestul apucării, acel gest central şi mereu sărbătorit al puterii. „A pune mâna pe" exprimă ceva ce cu greu ar putea să ocupe un rang mai înalt, este certificatul cel mai impresionant în acest sens. Exprimă un plin care este cuprins în întregime, în legătură cu o forţă asupra căreia nu avem nici o influenţă. Cel „înşfăcat" este apucat de o mână uriaşă, prins cu totul de ea, şi nu face nimic ca să se apere împotriva ei, neputându-i cunoaşte intenţiile.

Nu ar fi greu să găsim actul decisiv al puterii acolo unde, din vechime încă, ni se înfăţişează el cel mai izbitor: tocmai în gestul *apucării*. Respectul superstiţios de care se bucură la oameni felinele de pradă cum sunt leii şi tigrii se sprijină pe acest gest. Aceste animale sunt în fruntea celor care înşfacă; şi rezolvă operaţia singure. Pânditul, săritura, lovitura labelor, sfâşiatul, la ele se petrec încă laolaltă. Forţa violentă a acestui act, necruţarea lui, siguranţa cu care este executat, superioritatea niciodată îndoielnică a executanţilor, faptul că orice poate deveni pentru ei o pradă după bunul lor plac, toate sunt de natură să inspire un considerabil respect. Din orice punct de vedere am privi lucrurile, aici ne aflăm în faţa puterii în maxima ei concentrare. În forma aceasta, ea face asupra omului o impresie de neşters; orice rege ar dori să fie leu. Ceea ce oamenii îi admirau şi elogiau era însuşi actul „înşfăcării", succesul lui. Pretutindeni erau denumite vitejie şi măreţie ceea ce se baza totuşi numai pe o forţă superioară.

Leul nu are nevoie *să se transforme, să se prefacă* pentru a obţine prada, o obţine aşa cum este el. Leul, înainte de a porni la atac, se face cunoscut prin răgete; numai el, unicul, poate să-şi expună intenţia, vestind-o zgomotos şi pentru ca o făptură s-o audă. Există aici un orgoliu imuabil, care nu se modifică niciodată şi prin aceasta răspândeşte o spaimă încă şi mai mare. Puterea în esenţa şi pe culmile ei dispreţuieşte

transformările. Își ajunge sieși, se vrea numai pe sine. Sub forma aceasta, omul a considerat-o vrednică de atenție; absolută și lipsită de răspundere, ea nu există de dragul a nimic și al nimănui. Pentru oameni, strălucirea ei maximă o avea atunci când se manifesta în această formă; și până astăzi nimic n-a putut împiedica repetata ei apariție în această formă.

Există însă și un al doilea act al puterii, nu atât de glorios, dar cu siguranță nu mai puțin important. În fața impresiei puternice provocate de actul înșfăcării se uită uneori că există în paralel ceva la fel de important: este vorba de faptul de *a nu te lăsa înșfăcat*.

Tot spațiul de mișcare pe care puternicul îl creează în jurul său servește această a doua tendință. Oricine, chiar și cel mai mărunt personaj, încearcă să împiedice o prea mare apropiere de cel puternic. Oriunde s-a instalat o formă de conviețuire între oameni, ea se exprimă prin distanțe care preiau această teamă neîncetată de a fi prins și atacat. Simetria, atât de izbitoare la unele civilizații antice, provine tot din distanța mereu egală pe care omul o stabilește din toate părțile în jurul său. Siguranța în aceste civilizații se leagă de distanță și se exprimă și vizual, în figurația artistică. Deținătorul puterii, de a cărui existență depinde existența celorlalți, se bucură de distanța cea mai mare și mai vizibilă; în acest sens și numai prin splendoarea lui, el e una cu soarele; iar la chinezi și mai mult, e una cu cerul. Accesul la cel puternic este îngreunat, se zidesc în jurul lui palate cu tot mai multe camere. Fiecare poartă, fiecare ușă sunt păzite cu maximă strictețe; este cu neputință să intri împotriva voinței lui.

De la distanța propriei sale siguranțe, el poate da dispoziție ca oricine să fie prins. Cum însă ar putea fi prins el, cel de sute de ori izolat de ceilalți?

Încorporarea propriu-zisă a prăzii începe în gură. Într-acolo duce, la origine, drumul a tot ceea ce putea fi consumat: de la mână la gură. Multe făpturi care nu au brațe ca să apuce se folosesc de gură în acest scop, cu ajutorul dinților sau al unui cioc proeminent.

Cel mai evident instrument al puterii, cu care atât omul cât și foarte multe animale sunt prevăzuți, sunt *dinții*. Ordinea înșiruirii lor, netezimea lor strălucitoare nu pot fi comparate cu nimic din componentele trupului și din ceea ce acționează în el. Am fi tentați să denumim dinții o primă *ordine* în general, care pur și simplu strigă după recunoașterea tuturor. O ordine care spre exterior acționează ca o amenințare, nu întotdeauna vizibilă, dar totdeauna vădită când gura se deschide, ceea ce se întâmplă foarte des. Materia din care sunt făcuți dinții se deosebește de materia celorlalte părți componente, expuse vederii, ale trupului; ea ar face impresie chiar și dacă ar fi vorba numai de doi dinți. Dinții sunt netezi, sunt duri, nu cedează; pot fi strânși, fără ca volumul lor să se schimbe: efectul este cel al unor pietre implantate și bine șlefuite.

Încă din vremuri îndepărtate omul a folosit tot felul de pietre drept arme şi unelte de lucru, dar a durat mult până când a învăţat să le şlefuiască atât de frumos, încât să aibă netezimea dinţilor. Este verosimil faptul că la construirea, îmbunătăţirea uneltelor sale de lucru, omul să fi luat drept model dinţii. Dinţii multor animale mari i-au fost dintotdeauna utili. I-a putut captura cu primejduirea propriei sale vieţi; ceva din forţa animalului care îl ameninţa cu dinţii i se părea că este cuprins în ei. Obişnuia să se împodobească cu ei ca talisman şi trofeu; puteau transmite altora spaima pe care el însuşi a resimţit-o în faţa lor. Purta cu mândrie pe corp cicatricele cauzate de dinţi; erau considerate însemne de onoare şi atât de căutate, încât mai târziu au fost produse şi pe cale artificială.

Atât de amplu şi de variat este efectul dinţilor asupra omului; al dinţilor unor animale necunoscute, puternice, dar şi al propriilor lui dinţi. În funcţie de natura lor, dinţii erau consideraţi un mădular înnăscut al trupului sau o unealtă de lucru; faptul că puteau să cadă sau să fie smulşi le mărea şi mai mult asemănarea cu o unealtă.

Netezimea şi *ordinea*, ca însuşiri manifeste ale dinţilor, au intrat în însăşi esenţa noţiunii de putere, nedespărţite de ea şi primele care pot fi constatate la orice formă de putere. Lucrurile au început cu uneltele primitive; dar o dată cu creşterea puterii au crescut şi aceste însuşiri timpurii ale ei. Saltul de la piatră la metal a fost poate cel mai mare salt în direcţia netezimii care se accentua. Oricât ar fi fost de bine polisată piatra, spada, mai întâi cea din bronz, apoi cea din fier, era mai netedă. Tocmai această netezime incomparabilă constituie atracţia, farmecul metalului. La maşinile şi mijloacele de transport ale lumii noastre moderne această netezime este şi mai pronunţată, devenind o netezime a funcţionalităţii în general. Limbajul exprimă această situaţie foarte simplu; se spune că un lucru merge strună sau funcţionează fără asperităţi, adică fără obstacole. Se înţelege prin aceasta că un proces, de orice natură ar fi, este pe deplin ţinut sub control. Importanţa acordată netezimii în lumea modernă a crescut în domenii în care, înainte, era evitată. Casele şi interioarele erau cel mai adesea ornamentate, la fel ca trupurile şi membrele umane. Ornamentele s-au schimbat, dar rămân mereu prezente şi ataşamentul faţă de ele rămâne acelaşi, chiar atunci când semnificaţiile lor simbolice s-au pierdut. În zilele noastre netezimea a cucerit şi casele, zidurile, pereţii lor, obiectele din interior. Ornamentaţia şi decoraţiunile sunt dispreţuite şi trec drept prost gust. Se vorbeşte de funcţionalitate, de claritate şi stabilitate, dar ceea ce într-adevăr a triumfat a fost *netezimea* şi prestigiul secret al puterii cuprinse în ea.

Din acest exemplu al noii arhitecturi se şi vede cât de greu ar fi să facem aici distincţia între netezime şi ordine. Istoria lor comună este tot atât de veche ca şi dinţii. Egalitatea dintre dinţii şirului din faţă, intervalele corecte în care sunt plasaţi puteau să fi servit pentru multe forme de

ordonare. Grupări reglementate, de tot felul, care astăzi ne apar de la sine înțelese, ar putea avea această origine. Sistematizarea militară în regimente de trupe, pe care oamenii o realizează artificial, a fost, în legende, pusă în legătură cu dinții. Soldații lui Kadmos care au țâșnit din pământ erau considerați drept niște dinți de balaur semănați acolo. Desigur că există și forme de ordonare pe care omul le-a găsit gata făcute, de pildă cele ale ierburilor și cele, mai dure, ale copacilor. Dar nu le-a descoperit ca pe propriii săi dinți; nu erau atât de direct și continuu legate de hrănirea lui și nu erau nici atât de manevrabile. Acțiunea dinților ca organe ale mușcatului este ceea ce i-a îndreptat pe oameni atât de insistent asupra structurii lor. Căderea unor dinți și consecințele ei dureroase au fost ceea ce l-a făcut pe om să înțeleagă importanța acestei structuri ordonate.

Dinții sunt paznicii înarmați ai *gurii*. Spațiul ei este cu adevărat îngust: este prototipul tuturor *închisorilor*. Ce intră acolo se pierde; și multe lucruri nimeresc în gură încă vii fiind. Multe animale își ucid prada numai după ce a ajuns în bot, unele nici măcar acolo. Disponibilitatea cu care gura sau botul se deschid, dacă nu sunt deja deschise în timpul pândei, și modul decisiv în care, o dată închise, rămân așa, amintesc de principalele și înfricoșătoarele însușiri ale închisorii. Nu vom greși presupunând că o influență obscură, exercitată asupra acesteia de modelul gurii, a existat în realitate. Este sigur că pentru oamenii primitivi nu au existat numai balene, în al căror bot ar fi avut destul loc. În acest loc îngrozitor nimic nu poate rodi, chiar dacă ar exista timpul necesar de a sta în el. Este un loc secătuit și nu permite semănături. Atunci când balaurii și „botul" au fost aproape total stârpiți, s-a descoperit un înlocuitor simbolic: puștile. În trecut, când închisorile încă erau camere de tortură, ele aminteau de boturile dușmănoase până în cele mai mici detalii. Iadul mai arată și astăzi așa. Dimpotrivă, închisorile propriu-zise au devenit puritane: netezimea dinților a cucerit lumea, pereții celulelor au o unică suprafață netedă, iar lucarna pentru lumină este foarte mică. Libertatea înseamnă pentru cel arestat tot spațiul de dincolo de dinții strânși al căror loc îl țin acum pereții goi ai celulei.

Gâtlejul îngust prin care întreaga pradă trebuie să treacă este pentru cei care sunt încă vii cea mai cumplită spaimă imaginabilă. Dintotdeauna fantezia omului a fost preocupată de aceste etape ale încorporării. Botul larg căscat al marilor fiare, care terorizau omul, l-a urmărit până în visele și miturile lui. Călătorii de explorare de-a lungul gâtlejurilor acestor fiare nu i se păreau mai puțin importante decât cele de-a lungul și de-a latul mărilor, și ele erau în mod sigur la fel de periculoase. Unii oameni, care nu mai aveau nici o speranță, au mai putut fi trași din botul acestor fiare, dar au rămas toată viața cu urmele dinților lor.

Este lung drumul parcurs de pradă de-a lungul trupului. Pe acest traseu este absorbită cu încetul; tot ceea ce poate fi utilizat dintr-însa se extrage. Restul este deşeu urât mirositor.

Această desfăşurare a lucrurilor, care se află la încheierea oricărei luări în stăpânire animalice, este concludentă pentru esenţa puterii în general. Cel care vrea să stăpânească oamenii caută să-i înjosească; să le ia drepturile prin şiretenie, până când aceştia vor ajunge în faţa lui neputincioşi ca nişte animale. Îi va folosi pe oameni ca pe nişte animale; chiar dacă nu le-o spune, în *sinea* sa va avea ideea clară a nimicniciei lor; aflat printre apropiaţii lui, îi va numi pe toţi ceilalţi oi sau vite. Scopul lui ultim este să şi-i „încorporeze" şi să le extragă forţa. Îi este indiferent ce mai rămâne din ei. Cu cât s-a purtat mai rău cu ei, cu atât mai mult îi dispreţuieşte. Atunci când nu mai sunt buni de nimic, se debarasează în secret de ei, ca de propriile lui dejecţii, având grijă să nu se strice aerul în casa lui.

Nu va îndrăzni totuşi să-şi mărturisească acest proces cu toate stadiile lui. Înjosirea oamenilor până la nivelul unor animale o va recunoaşte faţă de apropiaţii lui, dacă îi plac afirmaţiile îndrăzneţe. Dar de vreme ce nu-şi măcelăreşte supuşii în abatoare şi nici nu-i foloseşte în fapt pentru hrănirea propriului său corp, va contesta că le suge sângele şi că îi *digeră*. Dimpotrivă, se cheamă că el le dă de mâncare. Miezul acestor fapte poate fi uşor trecut cu vederea, atâta vreme cât omul întreţine şi animale pe care nu le ucide imediat sau nu le ucide deloc, deoarece le foloseşte şi în alte scopuri.

Dar şi făcând abstracţie de potentatul care se pricepe să concentreze atâtea în mâinile lui, relaţia fiecărui om cu propriile sale excremente ţine de sfera puterii. Nimic nu ne-a aparţinut mai mult decât ceea ce, din viaţa noastră, a devenit excrement. Presiunea constantă sub care stă o pradă devenită aliment în lungul interval în care călătoreşte printr-un trup, digerarea şi legătura strânsă cu cel ce digeră, dispariţia totală şi definitivă, mai întâi a tuturor funcţiunilor, apoi a tuturor formelor care cândva au definit o existenţă, egalizarea sau asimilarea cu ceea ce în corpul celui care digeră există deja, toate acestea pot fi foarte bine privite ca unul dintre procesele cele mai importante, chiar dacă ascunse, ale puterii. Acest proces este atât de evident, automat şi sub nivelul conştiinţei, încât importanţa lui este subestimată. Suntem înclinaţi să vedem numai miile de forme de năzdrăvănii ale puterii care se petrec la suprafaţă, dar acestea sunt numai latura ei cea mai măruntă. În timpul acesta, zi şi noapte se digeră şi se tot digeră. Ceva străin este prins, îmbucătăţit, încorporat şi asimilat înlăuntrul celui care prinde; numai datorită acestui proces se trăieşte. Dacă el se întrerupe, luăm şi noi sfârşit; lucrurile acestea se ştiu dintotdeauna. Este însă limpede că *toate* fazele acestui proces, nu numai cele exterioare şi semiconştiente, trebuie să se contu-

reze şi în cele sufleteşti. A găsi aici corespondenţele lor nu este prea uşor: unele urme importante se vor oferi de la sine în cursul acestei cercetări pentru a fi studiate. Deosebit de concludente sunt aici, după cum se va vedea, formele patologice ale *melancoliei*.

Dejecţiile rămase din ce a fost încorporat sunt încărcate cu tot sângele nostru vinovat. În ele recunoaştem ceea ce am ucis. Ele reprezintă suma concentrată a tuturor indiciilor care ne acuză. Ele strigă la cer păcatul nostru zilnic, urât mirositor, continuu, neîntrerupt. Este frapant cât de mult ne izolăm cu ele. Ne descotorosim de dejecţiile noastre numai în încăperile noastre destinate acestui scop; momentul cel mai intim este cel al excreţiei; cu adevărat singuri suntem numai cu dejecţiile noastre. Este evident că ne ruşinăm cu ele. Este străvechea pecete a acelui proces de putere a digestiei, care se desfăşoară în secret şi care, fără această pecete, ar şi *rămâne* secret.

Mâna

Mâna îşi datorează apariţia vieţii în copaci. Primul ei semn de recunoaştere este separarea degetului mare: dezvoltarea lui puternică şi spaţiul mai mare care se formează între el şi celelalte degete permit folosirea lui, care cândva a fost o gheară, la apucarea unor ramuri. Deplasarea în copaci în diferite direcţii devine astfel o treabă uşoară şi firească; la *maimuţe* putem constata câtă valoare au mâinile. Acest rost – cel mai vechi – al mâinii este cunoscut de toată lumea şi cu greu s-ar mai putea îndoi cineva de acest lucru.

Ceea ce nu este însă îndeajuns de luat în seamă, în toată dimensiunea sa, este diversitatea funcţiei mâinilor la căţărat. Ele nu fac deloc acelaşi lucru în acelaşi timp. În timp ce una se întinde spre o nouă ramură, cealaltă mână se ţine strâns de ramura dintâi. Această susţinere este de o importanţă esenţială; în cazul unei înaintări rapide, numai ea opreşte căderea. În nici un caz mâna de care atârnă întreaga greutate a corpului nu are voie *să dea drumul* ramurii pe care o ţine. În felul acesta se câştigă o mare forţă de rezistenţă, care însă trebuie deosebită de vechea cramponare de pradă. Căci de îndată ce braţul celălalt a ajuns la o nouă ramură, ramura veche trebuie *lăsată din mână*. Dacă acest lucru nu se întâmplă destul de repede, fiinţa care se caţără nu ajunge să se mişte din loc. A da drumul cu viteza fulgerului este noua capacitate a mâinii; pe vremuri, unei prăzi nu i se dădea niciodată drumul, decât în cazul unei constrângeri extreme şi cu totul împotriva oricărei obişnuinţe şi plăceri.

Eficienţa căţăratului constă deci pentru fiecare mână în două faze succesive: a apuca, a lăsa din mână; a apuca, a lăsa din nou din mână. Cealaltă mână face desigur acelaşi lucru, dar ceva mai târziu. Într-una

şi aceeaşi clipă, fiecare mână acţionează invers decât cealaltă. Ceea ce deosebeşte maimuţele de alte animale este rapida succesiune a celor două mişcări. Apucatul şi lăsatul din mână se fugăresc unul pe altul şi-i conferă maimuţei uşurinţa pe care o admirăm atât de mult la ea.

De asemeni şi maimuţele mai mari, care au coborât din copaci pe pământ, şi-au păstrat mereu această capacitate esenţială a mâinilor de a acţiona divers şi sincron. O ocupaţie umană larg răspândită aminteşte foarte clar prin felul în care se înfăţişează de jocul mâinilor: este *comerţul*.

Acesta constă în faptul că pentru un lucru pe care-l primim, dăm în schimb ceva precis. Una dintre mâini ţine strașnic obiectul, în timp ce vrea să-l atragă pe partener în afacere. Cealaltă mână se întinde jinduitoare spre al doilea obiect pe care îl râvneşte. De îndată ce îl atinge, prima mână dă drumul obiectului ei, nu însă mai înainte, căci altfel ar putea fi păgubită. Forma mai crasă de înşelăciune în care i se ia cuiva ceva fără nici o contravaloare corespunde, tradusă în termenii căţăratului, cu o cădere din pom. Pentru a împiedica înşelăciunea, în tot timpul tratativelor comerciale suntem precauţi şi observăm fiecare mişcare a partenerului. Plăcerea larg răspândită şi adâncă a omului pentru comerţ se poate explica parţial şi prin faptul că, în acest fel, el îşi continuă printr-o atitudine sufletească una dintre cele mai vechi configuraţii ale mobilităţii. În nici un domeniu nu este astăzi omul mai aproape de maimuţă decât în comerţ.

Să ne întoarcem însă din acest excurs înapoi spre începuturile vieţii mâinii. De la ramurile copacilor mâna a învăţat un soi de sprijin care nu mai este în folosul nutriţiei. Calea scurtă şi monotonă de la mână până la gură s-a întrerupt în acest fel. Când ramura s-a rupt în mână, a apărut *bâţul*. Cu ajutorul lui duşmanul putea fi ţinut la distanţă. Bâta crea un spaţiu în jurul unei fiinţe primitive care poate că nu semăna decât prea puţin cu omul. Plecând de la copac, bâta era arma cea mai la îndemână. Omul i-a rămas fidel, la bâtă nu s-a renunţat niciodată. Cu ea oamenii se băteau, ascuţită putea deveni lance, putea fi îndoită şi legată, putea fi tăiată şi făcută săgeată. Dar dincolo de toate aceste transformări, bâţul rămâne şi ceea ce a fost de la început: un instrument pentru creat distanţă şi care-l fereşte pe om de atingeri şi de temutul atac prin înşfăcare. După cum verticalitatea nu şi-a pierdut niciodată complet patosul, tot aşa şi bâta, în ciuda tuturor formelor în care s-a prefăcut, şi-a păstrat o aură caracteristică: ca nuia vrăjitorească şi ca sceptru a rămas atributul a două importante forme ale puterii.

Despre răbdarea mâinilor

Toate îndeletnicirile manuale violente sunt resimţite ca fiind primitive. Nu numai „înşfăcatul" cu intenţii duşmănoase ne face să ne aşteptăm la bruschețe şi cruzime. Multe acţiuni derivate mai târziu, cum ar fi

bătaia, împunsul, îmbrâncitul, aruncarea şi împuşcarea, oricât s-ar fi diversificat de mult şi s-ar fi complicat din punct de vedere tehnic, le socotim, involuntar, la fel. Viteza şi precizia lor probabil că au crescut, dar semnificaţia şi intenţiile au rămas pentru noi identice cu cele vechi. Pentru vânător şi războinic au devenit importante; dar *gloriei* propriu-zise a mâinii omeneşti nu i-au adăugat nimic.

La perfecţionarea ei s-a ajuns pe alte căi, şi anume oriunde s-a renunţat la violenţă şi prădare. Adevărata *măreţie a mâinii* constă în *răbdarea* ei. Activităţile liniştite, încetinite ale mâinii au creat lumea în care dorim să trăim. Olarul, ale cărui mâini se pricep să dea formă argilei, se află în calitate de creator chiar la începutul Bibliei.

Cum au ajuns însă mâinile să fie răbdătoare? Cum au dobândit degetele lor fineţea tactilă? Una dintre ocupaţiile cele mai vechi cunoscute este scărpinatul blănii amicilor, atât de plăcut maimuţelor. Am crede că ele caută ceva şi fiindcă, fără îndoială, se mai întâmplă să şi găsească ceva, i s-a atribuit acestei activităţi un scop mult prea restrâns, doar de strictă utilitate. În realitate, maimuţele nu sunt interesate decât de senzaţia plăcută pe care degetele o resimt în contact cu părul blănii. Aceste exerciţii ale degetelor sunt dintre cele mai vechi cunoscute. Abia ele au făcut din degete instrumentul fin pe care îl admirăm astăzi.

Despre exerciţiile degetelor la maimuţe

Examinarea atentă, reciprocă, a blănii impresionează pe oricine observă maimuţele. Pipăitul şi privitul fiecărui fir de păr dă impresia că ele ar căuta insecte. Poziţia animalelor aminteşte de oamenii care-şi caută puricii; adesea maimuţele îşi duc cu grijă degetele la gură, prin urmare, am zice, au găsit ceva. Faptul că acest lucru se întâmplă atât de frecvent şi cu un aer atât de productiv pare să demonstreze necesitatea unei astfel de căutări. Aceasta a şi fost întotdeauna concepţia populară. Abia mai recent procesul a fost interpretat mai exact de zoologi.

O prezentare şi o cercetare în acest context se găsesc în cartea lui *Zuckerman* despre *Viaţa socială a maimuţelor şi a maimuţelor antropoide*. Este atât de concludentă, încât o prezint aici în traducere:

„Prinderea puricilor este, indiferent de ce ar spune sociologii, forma fundamentală şi cea mai caracteristică a raporturilor dintre maimuţele Rhesus. Maimuţele, şi într-o măsură mai mică maimuţele antropoide, îşi petrec o mare parte a zilei îngrijindu-se reciproc. Un animal va cerceta cu grijă cu degetele blana tovarăşului său şi va mânca multe dintre diversele gângănii şi alte mărunţişuri pe care le găseşte acolo. Duce la gură ceea ce a găsit fie cu laba, fie, după ce a lins smocurile de păr, prin roadere directă. Acţiunea cere mişcări deosebit de bine coordonate ale degetelor, combinate cu acomodarea şi convergenţa privirii. Comporta-

mentul acesta este de obicei greşit interpretat ca o încercare de a scăpa de păduchi. În realitate, se găsesc rar insecte atât la maimuţele din captivitate, cât şi la cele în libertate. Roadele căutării sunt, după cum se dovedeşte de obicei, mătreaţă, porţiuni mici de piele desprinse, ghimpi şi alte corpuri străine. Dacă nu sunt ocupate cu altceva, maimuţele reacţionează imediat în prezenţa unei blăni, începând „căutatul". Faţă de stimulentul părului o maimuţă reacţionează chiar de la naştere şi acest imbold rămâne puternic şi eficient în toate fazele creşterii animalului. Dacă îi lipseşte un companion, o maimuţă sănătoasă îşi va cerceta propria blană. Uneori două sau chiar trei maimuţe pot căuta în grup prin blana unui companion. De obicei cel care este curăţat stă pasiv, cu excepţia mişcărilor pe care le face pentru a uşura cercetările celorlalţi. Dar uneori se întâmplă ca maimuţa să fie în acelaşi timp ocupată cu un alt animal a cărui blană o cercetează. Maimuţele nu se limitează la activitatea de îngrijire a semenilor lor. Orice obiect păros, viu sau nu, le poate provoca o reacţie de căutare. Ele sunt oricând gata să umble prin părul unui prieten din lumea oamenilor. Demersul pare a avea o semnificaţie sexuală, nu numai din cauza uşoarei excitări a multor terminaţii nervoase ale pielii, dar şi pentru că uneori este însoţit de activitate sexuală directă. Din această cauză şi din cauza frecvenţei fenomenului am putea privi reacţiile căutării şi atracţia părului ca factori care menţin solidaritatea unui grup social la primatele inferioare."

Nimic n-ar putea fi mai surprinzător decât interpretarea sexuală a acestui fenomen, după ce am citit prezentarea pe care chiar Zuckerman i-o face. El vorbeşte despre faptul că mai multe maimuţe cercetează în acelaşi timp blana alteia. Subliniază apoi importanţa diferitelor feluri de blănuri. În alte locuri ale cărţii, stabileşte un *contrast* între căutatul în piele şi fenomenele sexuale. Astfel spune că animale aflate în perioade de pauză sexuală, atunci când arată puţin interes pentru aspecte de acest fel, se apropie totuşi de zăbrelele cuştii ca să fie scărpinate. Despre importanţa timpurie a blănii pentru puii de maimuţă are destul de multe de spus.

Prima experienţă senzorială a unei maimuţe ar fi, spune Zuckerman, tocmai cea a părului. Imediat după naştere, puiul este dus de mamă la sân; degetele lui o apucă de blană şi se ţin de ea. Animalul caută sfârcul până îl găseşte; mama nu-l ajută în acest sens. „În cursul primei luni, puiul trăieşte numai cu lapte, iar mama îl poartă cu ea peste tot. Dacă mama se aşează, puiul se ţine strâns de ea; picioarele lui se agaţă de părul abdomenului ei. Mâinile şi le-a îngropat în blana pieptului ei. Dacă ea umblă de colo-colo, puiul rămâne atârnat de ea, încolăcit sub ea. De obicei se ţine bine singur, fără a fi ajutat, uneori însă o cuprinde pe mama lui cu un braţ, în timp ce ea sare în trei picioare. Când şade, îmbrăţişează copilul cu ambele braţe. Puiul arată un mare interes pentru blană.

Scarpină blana mamei, iar peste o săptămână poate că îşi râcâie propriul său trup. Am observat o maimuţică, în vârstă de o săptămână, cum cerceta cu vagi mişcări ale mâinii blana tatălui ei, care şedea lângă mamă. Uneori mama sa se arată iritată de felul în care puiul se agaţă de blana ei, şi îi trage mâinile şi picioarele la o parte."

Comportamentul unei maimuţe-mame care alăptează nu se modifică dacă puiul ei moare. Ea îl ţine în continuare strâns la pieptul ei şi îl poartă în braţe peste tot. „La început nu-l pune pe jos, ci continuă să-i cerceteze blana, aşa cum o făcea când el trăia. Îi cercetează gura şi ochii, nasul şi urechile. Peste câteva zile se observă o schimbare în comportamentul ei. Un trup care se află deja într-o stare de descompunere atârnă peste braţul maimuţei-mamă. Numai când ea se mişcă încolo şi încoace mai strânge trupşorul la piept. Deşi tot mai se îngrijeşte de blana lui şi mai muşcă în ea, aşează tot mai des trupul pe jos. Descompunerea merge înainte. Începe mumificarea, dar căutatul mamei prin piele şi blană continuă. Trupul uscat începe să se destrame şi se poate observa că-i lipseşte un picior sau un braţ; curând totul nu mai este decât o bucată de piele uscată. Mama muşcă de acolo mai des unele bucăţi; nu se ştie dacă le şi înghite. Apoi va renunţa de la sine la rămăşiţele uscate."

Multe obiecte din blană sau pene le fac plăcere maimuţelor. O femelă din specia pavian aflată sub observaţia lui Zuckerman a prins o pisicuţă, a omorât-o şi apoi i-a ţinut trupul în braţe toată ziua, i-a umblat prin blană şi s-a împotrivit violent când, seara, i s-a luat pisica. În grădina zoologică din Londra, se pot observa maimuţe care cercetează penele vrăbiilor omorâte de ele. Există în literatura de specialitate şi cazul unui şobolan mort, care a fost cocoloşit într-un mod la fel de complicat ca acel pui de maimuţă despre care a fost vorba mai sus.

Zuckerman conchide din tot ceea ce am citat că trebuie deosebiţi trei factori în comportamentul matern eficient. Primii doi au în fond semnificaţie socială, anume: mai întâi atragerea unui obiect mic şi păros, apoi puternica atracţie a puilor pentru blana maternă. Al treilea factor ar fi reflexul suptului la animalul tânăr, care prin acţiunea lui uşurează starea de încordare a sânilor mamei.

Reacţia faţă de blană ar fi deci în general un factor de bază în comportamentul social. Importanţa acestui factor ar putea fi dedusă şi din faptul că o maimuţă tânără se prinde strâns de blana mamei sale chiar şi după moartea acesteia. Totuşi, nu trupul acesta anume poate conta pentru ea; chiar şi cadavrul oricărei alte maimuţe moarte, lângă care ar fi fost aşezată, ar fi calmat-o la fel de bine. „Natura fundamentală a reacţiei faţă de blană poate fi dedusă şi din greutatea de a-i delimita caracterul, ca şi din diversitatea situaţiilor în care poate fi provocată. Penele, şoarecii, pisicuţele pot cu toatele exercita aceeaşi atracţie. Este

foarte probabil ca procesul social al «îngrijirii» al «căutatului» să provină din reacţia înnăscută faţă de blană şi să rămână întotdeauna una dintre legăturile fundamentale prin care maimuţele rămân solidare."

După aceste ample citate din cartea lui Zuckerman, n-o să mai existe nici o îndoială că însuşi autorul nu ia în serios interpretarea specific sexuală a grijii reciproce pentru blană la maimuţe. Îi este şi autorului clar că blana ca atare are pentru maimuţe, în toate circumstanţele vieţii lor, o atracţie deosebită. Plăcerea pe care le-o provoacă îndeletnicirea cu părul trebuie să aibă un caracter cu totul particular; o caută peste tot, la vii şi la morţi, la semenii lor şi la animale străine. Mărimea animalelor nu contează în această privinţă. Puiul are la fel de mare importanţă pentru mamă, ca şi mama pentru pui. Perechi de îndrăgostiţi şi prieteni se pretează şi ei la fel la aceste acţiuni. Mai multe animale la un loc pot în acelaşi timp să se ocupe de blana unui singur animal.

Această plăcere este cea a *degetelor*. Ele nu se mai satură de păr; ore şi ore în şir maimuţele sunt în stare să-şi treacă fire de păr printre degete. Este vorba despre aceleaşi animale ale căror vioiciune şi suplețe au devenit proverbiale; conform unei vechi tradiţii chinezeşti, maimuţele nici nu au stomac şi îşi digeră hrana prin săritul de colo-colo. Contrastul cu răbdarea nesfârşită pe care o demonstrează în acea grijă pentru blană este cu atât mai izbitor. Degetele le devin în acest fel tot mai sensibile; vârfurile numeroaselor fire de păr pe care ajung să le simtă educă la maimuţe un deosebit simţ tactil, care se deosebeşte fundamental de senzaţiile mai aspre ale prinsului şi apucatului. Nu putem ocoli gândul la viitoarele ocupaţii ale omului, legate de *finețea* şi *răbdarea* degetelor sale. Strămoşii încă necunoscuţi ai omului, ca şi toate maimuţele, au o lungă perioadă de exerciţii digitale în urma lor. Fără ele mâna noastră n-ar fi ajuns cu posibilităţile ei atât de departe. La originea interesului maimuţelor pentru blană s-au putut afla diferite elemente, fie, într-adevăr, căutarea de insecte, fie experienţele timpurii ale puiului de maimuţă în contactul cu pieptul păros al mamei sale. Dar fenomenul ca atare, aşa cum poate fi observat astăzi la toate maimuţele, îşi are deja unitatea şi sensul său. Fără acest fenomen n-am fi învăţat niciodată să *dăm forme* lucrurilor, să coasem sau să *mângâiem*. Adevărata viaţă autonomă a mâinii cu el începe. Fără studiul constelaţiilor pe care degetele le alcătuiesc cu această ocazie şi care, treptat, s-au impregnat în memoria celui care „caută", n-am fi ajuns probabil nici noi să învăţăm vreodată semnele lucrurilor, deci nici *limbajul*.

Mâinile şi naşterea obiectelor

Mâna care ia apă este primul recipient. Degetele ambelor mâini care se împletesc între ele formează primul coş. Ampla dezvoltare a tuturor genurilor de împletituri, de la jocul cu sfoara până la ţesut, mi se pare că

aici își are începutul. Avem sentimentul că mâinile își au propria lor viață, cea a transformării. Nu ajunge ca cutare sau cutare structură să existe deja în lumea înconjurătoare. Înainte ca omul primitiv să fi încercat singur să-i dea formă, mâinile și degetele lui au trebuit mai întâi să se *joace*. Coji goale de nucă de cocos au existat desigur de mult, dar erau aruncate cu nepăsare. Abia degetele care formau un spațiu concav pentru luat apă au realizat căușul. Ne-am putea închipui că obiectele, în înțelesul nostru, obiectele care dobândesc o valoare fiindcă noi înșine le-am produs, au existat mai întâi ca *semne ale mâinii*. S-ar părea că există un punct central de o enormă importanță, în care apariția limbajului de semne includea plăcerea de a da formă unor obiecte cu mult înainte ca încercări de acest fel să fie într-adevăr făcute. Ceea ce a fost cândva un joc al mâinilor, abia mult mai târziu, după ce jocul va fi fost jucat de-ajuns, va fi și tradus în realitate. *Cuvintele* și *obiectele* ar fi în acest sens producția și rezultatul unei singure experiențe unitare, cea a *reprezentării cu ajutorul mâinilor*. Tot ceea ce omul este și poate, tot ceea ce în sens reprezentativ înseamnă cultura sa, el și-a încorporat prin transformări. Mâinile și fața au fost vehiculele propriu-zise ale acestei încorporări. Importanța lor a crescut mereu, în raport cu restul corpului. Viața autonomă a mâinilor, în sensul acesta, cel primordial, s-a menținut în gesticulație în modul cel mai clar.

Pofta de distrugere la maimuțe și la oameni

Pofta de distrugere la maimuțe și la oameni poate foarte bine fi considerată ca un soi de *exerciții de întărire* a mâinii și degetelor. Folosirea ramurilor le aducea pe maimuțele cățărătoare și mâinile lor într-o legătură cu un material mai dur decât ele. Pentru a putea stăpâni ramurile, maimuțele trebuiau să se țină de ele, dar trebuiau și să știe cum *să le rupă*. Verificarea „terenului" era o probă a ramurilor și crăcilor; ceea ce se putea rupe ușor era un teren înșelător pentru deplasare. Cercetarea acestui univers al ramurilor însemna o confruntare neîncetată cu duritatea lor; probarea lor rămânea o necesitate, chiar și atunci când animalul dobândise o mare experiență în materie. Bâta care i-a servit, ca și omului, drept primă armă, a fost începutul seriei de instrumente *dure*. Pe duritatea lor își măsura forța mâinilor după cum, mai târziu, și-o măsura pe cea a pietrelor. Fructele și carnea animalelor erau moi, iar cea mai moale era blana. Scărpinatul și despăducherea exersau finețea degetelor, iar spargerea lucrurilor aflate la îndemână exersa forța acestora.

Există prin urmare și în mâini *o poftă de distrugere* care nu se rezolvă nemijlocit prin prădări și ucideri. Ea are un caracter pur mecanic și și-a găsit o continuare în invențiile mecanice. Tocmai în forma ei inocentă a devenit deosebit de periculoasă. Se știe pe sine lipsită de intenția de a ucide și de

aceea își poate permite să întreprindă orice. Ceea ce face, arată ca și cum ar fi numai o treabă a mâinilor, agilitatea și capacitatea lor de creație, utilitatea lor nenocivă. Oriunde însă această dorință distrugătoare a mâinilor – ajunsă acum în stadiul unui sistem tehnic complex – se corelează cu intenția reală de a ucide, ea furnizează latura automată, negândită, a fenomenului rezultat, fapt deosebit de neliniștitor pentru noi; fiindcă nimeni nu a avut o asemenea intenție, lucrurile s-au întâmplat ca de la sine.

În sfera vieții particulare și în mic, fiecare om trăiește același proces în sine, atunci când degetele lui se joacă fără vreun rost, rup chibrituri sau mototolesc o hârtie. Variatele ramificații pe care acest instinct mecanic de distrugere le prezintă la oameni sunt strâns legate de dezvoltarea tehnicii uneltelor. Omul a învățat să stăpânească duritatea prin duritatea uneltei, dar ultima instanță, în orice împrejurare, rămâne tot mâna. Viața ei autonomă a avut și aici cele mai înfricoșătoare urmări. În multe privințe, ea a fost însuși destinul nostru.

Ucigașii rămân întotdeauna cei puternici

Rolul exemplar și stimulent al mâinii nu s-a manifestat numai prin mână ca un întreg. Și degetele, fiecare în parte, în mod special degetul arătător întins, au căpătat importanță. La capătul lui, degetul se subțiază și este înarmat cu o unghie; sentimentul viu al înțepatului, de la ea provine. Pumnalul, derivat din el, este un deget mai dur și mai bine ascuțit. O încrucișare dintre pasăre și deget a fost săgeata. Pentru a pătrunde mai adânc, săgeata a devenit mai lungă; pentru a zbura mai bine, a trebuit să se subțieze. Ciocul și ghimpele s-au contopit în alcătuirea ei; ciocul era oricum specific înaripării. Bățul ascuțit a devenit lance: un braț care se termină cu un singur deget.

Nu toate acțiunile mâinii transmit aceeași forță, prestigiul lor este foarte diferit. Unele, de mare importanță pentru viața concretă a unui grup de oameni, se pot bucura de o mare prețuire. De cel mai mare respect beneficiază însă tot ceea ce se leagă de *ucidere*. Ceea ce poate ajunge la ucidere este de temut, ceea ce nu servește nemijlocit uciderii nu este decât folositor. Toate actele răbdătoare ale mâinii nu aduc celor care se limitează la ele decât o stare de servitute. Ceilalți însă, care se consacră uciderii, dețin puterea.

Despre psihologia mâncatului

Tot ceea ce se mănâncă este obiect al puterii. Flămândul simte în el un gol. Inconfortul pe care acest gol interior i-l provoacă este depășit când se hrănește. Cu cât și-a umplut stomacul mai mult, cu atât se simte mai

bine. Îngreunat şi pe deplin satisfăcut, cel care poate înfuleca cel mai mult se tolăneşte: *mâncăul cel de frunte*. Există grupuri de oameni care văd într-un astfel de mâncău pe fruntaşul lor. Pofta lui de mâncare mereu săturată li se pare o garanţie pentru faptul că ei niciodată nu vor flămânzi multă vreme. Ei contează pe burta lui plină, ca şi cum el şi-ar fi umplut-o pentru ei toţi. Legătura dintre digestie şi putere apare aici cu toată claritatea.

În alte forme ale stăpânirii, respectul faţă de corpolenţa mâncăului trece oarecum pe planul al doilea. Nu mai e nevoie ca el să fie cu o roată de butoi mai gras decât ceilalţi. Dar el mănâncă şi chefuieşte cu aleşii din cercul său şi ceea ce dispune el să li se ofere *îi aparţine lui*. Dacă nu este chiar el cel mai mare mâncău, măcar proviziile lui trebuie să fie cele mai mari: posedă cele mai multe vite şi grâne. Ar putea fi întotdeauna, dacă ar vrea, cel mai mare mâncău. Transferă această satisfacţie a burţii pline asupra Curţii sale, asupra tuturor celor care stau cu el la masă, rezervându-şi doar dreptul de a lua primul din ceea ce se serveşte. Figura regelui mâncău nu a dispărut niciodată cu totul. Mereu s-a întâmplat ca vreunul să le ofere supuşilor săi încântaţi un astfel de spectacol. Grupuri întregi de oameni ai puterii s-au dedat orgiilor gastronomice; ceea ce se povesteşte în această privinţă despre romani este proverbial. Toate familiile conducătoare, care şi-au consolidat puterea, s-au dat în spectacol în acest fel, iar mai târziu au fost imitate şi întrecute de noii ajunşi la putere.

Capacitatea de a *risipi* şi forţa pe care o necesită au crescut în unele societăţi până la orgii stabilite ritual. Cea mai renumită a devenit *potlatch*-ul indienilor din America de Nord-Vest; ea constă în întâlnirile sărbătoreşti ale întregii comunităţi, şi culminează cu nişte concursuri între căpetenii, care se întrec în distrugerea bunurilor lor. Fiecare şef se laudă cu cât este dispus să distrugă din averea lui; cel care într-adevăr distruge cel mai mult, acela este învingătorul şi se bucură de cea mai mare faimă din partea tuturor. Chiar şi întrecerea la înfulecat presupune curmarea vieţii animalelor avute în proprietate. S-ar părea că în tradiţia *potlatch* această distrugere s-a transferat asupra unei părţi a averii care nu poate fi consumată. În acest fel, căpetenia se poate lăuda cu mai mult decât ar fi putut mînca şi se cruţă şi de neplăceri digestive.

Poate că este util să aruncăm o privire generală asupra *celor care mănâncă*, indiferent de rangul lor social, înalt sau comun. De necontestat este un anume respect acordat celor care mănâncă împreună. El se exprimă chiar prin faptul că mâncarea *se împarte*. Felul de mâncare aşezat în faţa comesenilor într-un singur vas este al tuturor. Fiecare consumă ceva de acolo; fiecare vede că şi ceilalţi s-au servit. Cu toţii se străduiesc să fie corecţi şi să nu-i dezavantajeze pe ceilalţi. Cea mai puternică legătură care se formează între comeseni apare în cazul când se consumă un *singur* animal, un corp pe care-l ştiau ei întreg când era viu; sau când

se împarte o *singură* pâine. Însă aceasta nu explică întru totul discreta solemnitate a atitudinii lor: ea mai înseamnă că *nu se vor mânca între ei*. Desigur că o garanţie în acest sens există întotdeauna între oamenii care trăiesc în acelaşi grup. Totuşi ea se exprimă convingător abia în clipa când se ia masa. Oamenii şed la un loc, li se văd dinţii, mănâncă, dar nici chiar în această clipă critică nu-l cuprinde pe nici unul pofta de celălalt. Acest lucru inspiră respectul fiecăruia pentru sine şi pentru celălalt, faţă de rezerva lui, pe care o resimt cu toţii.

În *familie*, bărbatul contribuie la hrănirea ei, iar femeia îi pregăteşte mâncarea. Faptul că el se bucură cu regularitate de această mâncare devine cea mai puternică legătură dintre ei. Cea mai strânsă viaţă de familie există acolo unde se ia cel mai des masa împreună. Imaginea vizuală când ne gândim la familie este cea a unor părinţi şi copii reuniţi cu toţii în jurul unei mese. Totul pare a fi pregătire pentru aceste momente; cu cât ele se repetă mai frecvent şi mai constant, cu atât cei care mănâncă împreună au sentimentul că sunt o familie. A fi primit la o astfel de masă înseamnă practic primirea în familia respectivă.

Poate că aici este cea mai bună ocazie de a spune ceva despre miezul şi inima acestei instituţii care este *mama*. Mama este cea care îşi oferă propriul ei trup spre hrană. A hrănit copilul în pântecul ei, iar apoi îi oferă laptele ei. Într-o formă atenuată, această situaţie se prelungeşte mulţi ani de-a rândul; preocupările ei, în măsura în care este mamă, se învârtesc în jurul hranei de care are nevoie copilul în creştere. Nu este neapărat necesar să fie propriul ei copil; i se poate substitui un copil străin sau ea poate adopta unul. Pasiunea ei este să dea mâncare copilului şi să aibă grijă ca el s-o consume; să vadă că-i este de folos copilului. Creşterea lui în înălţime şi greutate este ţinta ei permanentă. Comportamentul ei pare dezinteresat şi chiar este aşa, dacă o consideri ca pe un om în sine, ca pe o entitate izolată. În realitate însă, stomacul ei s-a dublat, iar ea le ţine pe amândouă sub control. La început mama este mai interesată de stomacul cel nou, ca şi de corpul cel nou, încă nedezvoltat, mai mult decât de propriul ei stomac; acum se exteriorizează ceea ce se întâmplă în timpul sarcinii. Concepţia despre digestie ca un fenomen central al puterii, aşa cum este înţeleasă aici, rămâne valabilă şi pentru mamă; numai că ea împarte acest proces şi cu alt trup, iar faptul că acest trup nou, de a cărui hrănire se îngrijeşte, este acum despărţit de al ei, dă acestui proces un caracter mai clar şi mai conştient. Puterea mamei asupra copilului este absolută, nu numai fiindcă viaţa lui depinde de ea, ci şi pentru că ea însăşi resimte impulsul foarte puternic de a exercita neîncetat această putere. Concentrarea acestei pulsiuni de dominaţie asupra unei făpturi atât de mici îi dă un sentiment de supraputere, care cu greu ar putea fi întrecut de o altă legătură normală între oameni.

Continuitatea acestei dominații, de care mama este preocupată zi și noapte, numărul uriaș de amănunte din care este compusă, îi conferă o plenitudine și o rotunjime pe care nu le are nici o altă formă de stăpânire. Ea nu se limitează la niște ordine care, la început, nici n-ar putea fi înțelese. Asta înseamnă că o ființă poate fi ținută prizonieră – chiar dacă în cazul de față: în propriul ei folos; că putem transmite – fără a înțelege ceea ce facem – ceea ce cu decenii în urmă am primit și noi prin constrângere și am păstrat în noi ca pe un ghimpe indestructibil; că putem face să *crească* ceva care unui suveran nu-i reușește decât prin ridicări artificiale în rang. Pentru o mamă, copilul reunește caracteristicile plantei și ale animalului. El îi permite să guste plăcerile unor drepturi de superioritate, pe care altfel omul le practică separat: cu plantele, cărora le înlesnește creșterea, așa cum îi place lui să le aibă; cu animalele pe care le ține captive și ale căror mișcări le controlează. Copilul crește ca grâul sub oblăduirea mamei și execută ca un animal domestic mișcările pe care ea i le permite; preia câte ceva din vechile poveri ale dominării pe care orice ființă civilizată le poartă în spate; și, pe lângă acestea, devine un om nou și deplin, pentru a cărui existență grupul în care trăiește mama îi rămâne mereu îndatorat. Nu există o formă mai intensă a puterii. Faptul că de obicei rolul mamei nu este privit astfel are o dublă motivație. Fiecare om poartă în amintirea sa în primul rând *diminuarea* acestei puteri și fiecărui om autoritatea tatălui – deși mai puțin esențială – îi pare mai importantă.

Familia se dovedește rigidă și dură când îi exclude pe alții de la masa ei; cei de care trebuie să aibă grijă sunt un pretext firesc pentru excluderea altora. Futilitatea acestui pretext devine vizibilă la familiile fără copii și care totuși nu fac nici cel mai mic gest pentru a împărți mâncarea lor cu alții. Familia în doi este formația cea mai detestabilă produsă de omenire. Dar și acolo unde există copii se simte adesea cum aceștia servesc doar drept firme îndărătul cărora se ascunde cel mai pur egoism. „Pentru copii", se spune, economisim și îi lăsăm pe alții să flămânzească. În realitate însă, în felul acesta se păstrează totul, toată viața, numai pentru sine. Omului modern îi place să mănânce la restaurant, la mese separate, în propriul său mic grup, pentru care se achită nota. Întrucât ceilalți din local fac același lucru, oamenii se complac în timpul mesei în iluzia că în general toată lumea are ce mânca. Pe termen lung, firile mai delicate nu mai au nevoie de această iluzie; sătul fiind, poți trece liniștit peste cei flămânzi.

Cel care mănâncă se îngrașă, se simte mai greoi. Există în asta și o fanfaronadă; de crescut, nu mai poate crește, dar de îngrășat se poate, în văzul tuturor. De aceea îi și place să ia masa împreună cu ceilalți; e ca un concurs al îngrășării. Satisfacția de a se simți cu stomacul plin, la stadiul când „nu mai poți", este un punct extrem, plăcut de atins. În vremurile de

demult, nimeni nu se ruşina de aşa ceva. O pradă considerabilă trebuie consumată rapid, se mânca cât încăpea, provizia încorporată se purta cu sine.

Cel care mănâncă de unul singur renunţă la respectul pe care această procedură îl provoacă la alţii. Dezgolirea dinţilor numai în scopul mâncatului, când nimeni nu este de faţă, nu impresionează pe nimeni; când sunt mai mulţi laolaltă, se vede cum fiecare deschide gura şi în timp ce operăm cu propriii noştri dinţi, vedem cum ceilalţi fac la fel. Lipsa dinţilor este de dispreţuit; a-i avea şi a nu-i arăta este un gest ascetic. Ocazia firească de a te mândri cu ei este oferită la mesele în comun. Manierele moderne ne cer să mâncăm cu gura închisă. Tocmai uşoara ameninţare care există în naiva deschidere a gurii este redusă astfel la minimum. Dar nici inofensivitatea noastră nu datează de mult. Mâncăm cu furculiţă şi cuţit, două instrumente care ar putea uşor servi şi unei agresări. Fiecare are propriile-i tacâmuri în faţă, în unele împrejurări umblăm cu ele la noi. Dar bucăţica de mâncare pe care o tăiem şi o băgăm în gură în mod cât mai rezervat se mai numeşte în limbile germanice bucată *muşcată*.

Râsul a fost învinuit de vulgaritate, pentru că râzând deschidem larg gura şi ne dezgolim dinţii. Sigur că râsul are la origine bucuria unei prăzi asigurate. Un om care cade aminteşte de un animal urmărit şi făcut să cadă. Orice cădere care provoacă râsul aminteşte de neajutorarea celui căzut; cine ar vrea l-ar considera o pradă. *Nu* s-ar râde dacă s-ar continua şirul fenomenelor citate, încorporându-se prada cu adevărat. Se râde *în loc* ca ea să fie consumată. Alimentul pierdut este cel care provoacă râsul: este sentimentul brusc al superiorităţii, după cum a spus-o şi Hobbes. Dar el nu a adăugat că acest sentiment ajunge să devină râs numai atunci când urmarea acestei superiorităţi este absentă. Concepţia lui Hobbes despre râs se întâlneşte cu adevărul la jumătatea drumului; el n-a pătruns până la originea de fapt „animalică" a lucrului, poate pentru că animalele nu râd. Dar animalele mici nu renunţă la vreun aliment accesibil lor, dacă au într-adevăr chef să-l consume. Numai omul a învăţat să înlocuiască procesul complet al încorporării printr-un act simbolic. S-ar părea că mişcările care pornesc din diafragmă şi sunt caracteristice râsului înlocuiesc rezumativ o serie de mişcări interne de înghiţire a trupului.

Dintre animale singurul care emite un sunet apropiat de râsul nostru este hiena. El poate fi produs pe cale artificială prin plasarea, în faţa unei hiene captive, a unui aliment care apoi este repede retras, înainte ca ea să fi avut timp să-l apuce. Nu este de prisos să amintim că hrana hienei în libertate constă din stârvuri; ne putem imagina că multe dintre cele la care poftea au fost înhăţate de alţii sub ochii ei.

SUPRAVIEŢUITORUL

Supravieţuitorul

Clipa *supravieţuirii* este clipa puterii. Spaima de moarte se preface în linişte, căci nu tu eşti cel mort. Acela zace doborât, supravieţuitorul stă în picioare. Lucrurile arată ca şi cum în prealabil ar fi avut loc o luptă şi ca şi cum tu ai fost acela care l-a doborât pe cel mort. În actul supravieţuirii, fiecare este duşmanul celuilalt; raportată la acest triumf elementar, orice durere este derizorie. Rămâne însă un lucru important: supravieţuitorul să fie *singur* faţă în faţă cu mai mulţi morţi. Se trezeşte singur, se simte singur şi dacă e vorba de puterea pe care această clipă i-o împrumută, nu trebuie niciodată uitat că ea provine din *unicitatea* lui şi numai din ea.

Toate aspiraţiile omului la nemurire cuprind ceva din setea de a supravieţui. Nu numai că oamenii doresc să fie veşnic pe lume, dar vor să fie pe lume şi atunci când alţii nu mai sunt. Fiecare ar vrea să ajungă cel mai bătrân şi faptul să fie ştiut, iar când el însuşi nu va mai fi, numele lui să rămână cunoscut.

Cea mai primară formă a supravieţuirii este cea a *uciderii*. La fel cum este omorât un animal apoi consumat; la fel cum acest animal fără apărare, putând fi tăiat şi împărţit în bucăţi ca o pradă, pe care omul respectiv şi ai săi o ingurgitează, tot aşa se doreşte uciderea omului care îţi stă în drum, considerat un duşman ce îţi stă în faţă opunându-ţi-se. Vrei să-l dobori pentru a simţi că tu exişti, iar el nu. Totuşi el nu trebuie să dispară cu totul: prezenţa lui fizică sub forma unui cadavru este indispensabilă acestui sentiment al triumfului. Acum se poate face cu cel ucis orice şi el nu mai poate dăuna cu nimic. Zace şi va zăcea mereu; niciodată nu se va mai ridica. I se poate lua arma, i se pot tăia porţiuni din trup şi păstra în veci ca trofee. Acest moment al confruntării cu cel ucis dă supravieţuitorului o forţă ciudată, care nu se poate compara cu nici o alta. Nu există clipă care să nu-şi ceară mai mult reînnoirea.

Un supraviețuitor a văzut mulți morți. Dacă a luat parte la războaie, a văzut pe alții căzând în jurul lui. A plecat la luptă cu intenția clară de a se afirma în fața dușmanilor. Avea un țel precis, acela de a omorî cât mai mulți dintre ei, fiindcă victorios nu poate fi decât dacă acest lucru îi reușește. *Victorie și supraviețuire* coincid pentru el. Dar și învingătorii au de plătit prețul lor. Printre morți se află mulți dintre oamenii lor. Prieteni și dușmani se amestecă laolaltă pe câmpul de luptă, grămada morților este comună. Uneori se întâmplă ca în lupte morții din cele două tabere să nu poată fi deosebiți între ei. O *singură* groapă comună poate reuni atunci rămășițele lor.

În fața acestei grămezi de luptători căzuți, supraviețuitorul stă ca un om fericit și favorizat. Faptul că el mai trăiește, iar atâția, care încă de curând mai erau lângă el, nu, este un lucru colosal. Morții zac inerți, iar el stă în picioare printre ei, el, supraviețuitorul, ca și cum lupta ar fi fost dată pentru ca el să supraviețuiască. Moartea a fost deviată de la el spre ceilalți. Nu că ar fi evitat primejdia. S-a oferit morții în mijlocul prietenilor săi. Ei au căzut. El stă în picioare și face pe grozavul.

Acest sentiment al superiorității în fața morților este cunoscut de oricine a fost în război. El poate fi întunecat de doliul purtat pentru camarazi; dar aceștia sunt puțini; morții sunt mulți. Sentimentul forței de a se afla în viață în fața lor este de fapt mai puternic decât orice întristare; este sentimentul de a fi ales, unul dintre mulți alții, al căror destin este evident asemănător. Într-un anume fel, se naște sentimentul că numai fiindcă mai exiști ești *mai bun* decât ceilalți. Te-ai dovedit mai are, deoarece trăiești. Te-ai dovedit mai tare decât mulți alții care, loborâți, nu mai trăiesc. Celui care îi reușește frecvent această supra-viețuire este un *erou*. El e mai puternic, are mai multă viață în el. Forțele de sus îi sunt binevoitoare.

Supraviețuire și invulnerabilitate

Corpul omenesc este nud și fragil; expus, în moliciunea lui, oricărei agresiuni. Ceea ce în mediul apropiat omul reușește să înlăture prin efort și pricepere, de la distanțe mari îl poate atinge ușor. Sabia, spada și săgeata pot pătrunde în trupul lui. A inventat scutul și armura, a ridicat ziduri și cetăți în jurul lui. Dar ceea ce, dintre toate măsurile de siguranță, omul își dorește cel mai mult, este sentimentul *inviolabilității*. A căutat să-l dobândească pe două căi diferite. Ele sunt opuse și de aceea și foarte diferite. A încercat o dată să îndepărteze de el primejdia, să stabilească spații mari între el și ea, spații ce puteau fi supravegheate și păzite. S-ar putea spune că s-a ascuns în fața pericolului și l-a izgonit. Cealaltă cale

însă este cea cu care întotdeauna omul s-a mândrit. Toate tradiţiile se laudă şi se făiesc cu ea. Omul a căutat primejdia şi a înfruntat-o. A lăsat-o să se apropie de el cât mai mult şi a mizat pe deznodământ. Din toate situaţiile posibile, a pus-o în frunte pe cea a atacului. Şi-a făcut un duşman şi l-a provocat. Poate că acesta îi era deja duşman, poate că abia l-a socotit aşa. Oricum s-ar fi desfăşurat lucrurile în amănunt, intenţia se îndrepta spre primejdia maximă şi spre imposibilitatea de a evita deznodământul.

Aceasta este calea *eroilor*. Dar ce vrea eroul? Ce urmăreşte el cu adevărat? Gloria cu care toate popoarele şi-au recompensat eroii, o glorie stăruitoare, cu ecouri prelungi – în funcţie de diversitatea sau succesiunea rapidă a isprăvilor lor – poate înşela asupra motivaţiei mai adânci a acestor fapte. Se presupune că nu urmărea decât gloria, dar cred că la început altceva îl preocupa: anume sentimentul inviolabilităţii, care, pe această cale, se putea amplifica rapid. Situaţia concretă în care eroul se află după depăşirea primejdiei este cea a supravieţuitorului. Duşmanul i-a atacat viaţa, după cum şi el a atacat viaţa duşmanului. Cu acest scop declarat şi imuabil, unii au pornit împotriva altora. Duşmanul este învins. Eroului însă nu i s-a întâmplat nimic în timpul luptei. Plin de importanţa supravieţuirii lui, se aruncă într-o nouă luptă. Nu i se poate reproşa nimic, nu i se va reproşa nimic. Din victorie în victorie, de la un duşman ucis la altul, eroul se simte şi mai în siguranţă; inviolabilitatea lui creşte: o armură din ce în ce mai solidă.

Sentimentul inviolabilităţii nu poate fi dobândit altfel. Cel care a evitat primejdia, cel care se ascunde de ea, n-a făcut decât să amâne deznodământul. Cel care înfruntă deznodământul, cel care cu adevărat supravieţuieşte, care se expune din nou, care cumulează momente ale supravieţuirii, acela poate ajunge la sentimentul inviolabilităţii. De fapt, el este un erou abia atunci când este şi inviolabil. Acum îndrăzneşte orice, n-are de ce se teme. Poate că am fi fost înclinaţi să-l admirăm mai mult dacă ar mai fi avut motive de a se teme. Aceasta este însă concepţia celui care priveşte lucrurile din afară. Poporul îşi doreşte eroi inviolabili.

Însă faptele eroului nu se limitează la lupte între doi inşi. Eroul poate să aibă de-a face cu o haită de duşmani, pe care totuşi o atacă şi de care nu numai că scapă, dar îi şi omoară pe toţi – toate acestea pot da naştere pe loc unui sentiment de inviolabilitate.

Gingis-Han a fost întrebat de unul dintre companionii lui cei mai bătrâni şi mai fideli: „Tu eşti stăpânul şi eşti numit erou. Ce semne ale cuceririlor şi victoriei poţi invoca?" Gingis-Han i-a răspuns: „Înainte de a mă urca pe tronul regatului, umblam călare pe o stradă. Acolo am dat de şase oameni care, la trecerea peste un pod, stăteau într-o ascunzătoare şi vroiau să-mi ia viaţa. Când m-am apropiat, mi-am scos spada şi i-am

atacat. Ei au revărsat asupra mea o ploaie de săgeți, dar toate și-au greșit ținta și nici una nu m-a atins. I-am omorât pe toți cu spada și am plecat călare mai departe. Pe drumul de întoarcere am trecut prin locul în care îi ucisesem pe cei șase oameni. Cei șase cai ai lor rătăceau fără stăpân primprejur. I-am mânat pe toți până acasă."

Această inviolabilitate într-o luptă cu șase dușmani deodată a fost considerată de Gingis-Han ca un semn sigur al cuceririi și victoriei.

Supraviețuirea ca pasiune

Satisfacția supraviețuirii, care este un soi de voluptate, poate deveni o pasiune periculoasă și nesățioasă. Ea se amplifică la fiecare ocazie. Cu cât mai mare este mormanul de morți printre care te afli în viață, cu cât este mai frecventă această experiență, cu atât mai puternică și mai inevitabilă este nevoia de a o avea. Carierele eroilor și mercenarilor dovedesc că se produce un fel de manie, împotriva căreia nu se mai poate întreprinde nimic. Explicația curentă dată acestei situații susține că astfel de oameni nu mai pot respira decât într-o atmosferă de primejdii: orice existență lipsită de primejdii este pentru ei cenușie și searbădă; o viață pașnică n-ar mai avea pentru ei nici un gust. Să nu subestimăm farmecul primejdiei. Uităm însă că acești oameni nu pornesc singuri în aventurile lor; că pe lângă ei mai există și alții ispitiți de primejdie. Ceea ce le trebuie cu adevărat, lucrul de care nu se mai pot dispensa, este voluptatea mereu reînnoită de a supraviețui.

Lucrurile nu stau nici așa, încât să se poată spune că pentru satisfacerea acestei plăceri trebuie să te expui mereu tu însuți primejdiei. Nimeni nu poate să doboare singur destui oameni. Pe câmpurile de luptă nenumărați oameni sunt adunați în acest scop, și dacă ești comandantul lor, dacă le controlezi mișcările, dacă lupta este urmarea unei decizii personale, îți poți însuși și rezultatul de care ești răspunzător – adică învinșii, cu cadavre cu tot. Conducătorul de oști nu-și poartă degeaba mândrul său nume. El dă porunci: el își trimite oamenii la moarte, împotriva dușmanului. Când învinge, întregul câmp de luptă acoperit de morți îi aparține. Unii au căzut pentru el, alții împotriva lui. Din victorie în victorie, le supraviețuiește tuturor. Triumfurile pe care le sărbătorește exprimă întocmai intențiile lui. Importanța lor se măsoară după numărul morților. Triumful este ridicol atunci când dușmanul s-a predat fără o luptă adevărată, când nu s-au adunat decât puțini morți. Triumful este glorios atunci când dușmanul s-a apărat cu vitejie, când victoria s-a obținut cu greu și a costat un mare număr de victime.

„Cezar i-a întrecut pe toți eroii militari și pe toți conducătorii de oști la un loc prin faptul că a dus cele mai multe războaie și a ucis cel mai

mare număr de dușmani. Căci în mai puțin de zece ani, în timpul cărora a purtat războiul cu galii, a cucerit năvalnic peste 800 de orașe, a subjugat 300 de neamuri, s-a bătut pe rând cu trei milioane de oameni, un milion dintre aceștia i-a omorât în conflicte și a făcut tot atâția prizonieri."

Această afirmație îi aparține lui Plutarh, căruia nu-i pot pune în sarcină nici gusturi războinice, nici sete de sânge și care a fost unul dintre spiritele cele mai umane create de omenire. Afirmația este atât de valoroasă, fiindcă prezintă un bilanț atât de exact. Cezar s-a luptat cu trei milioane de dușmani, a omorât un milion, pe un milion i-a făcut prizonieri. Mai târziu l-au întrecut conducătorii de oști mongoli și nemongoli. Dar această opinie este caracteristică și pentru naivitatea cu care tot ceea ce s-a întâmplat i-a fost atribuit numai conducătorului de oști. Orașele cucerite prin asalt, populațiile subjugate, milioanele de dușmani bătuți, uciși, prinși, îi revin toate și toți lui Cezar. Nu naivitatea lui Plutarh este cea care se exprimă astfel, ci naivitatea istoriei. Ne-am obișnuit cu ea încă din vremea relatărilor de război ale faraonilor egipteni; până în zilele noastre, prea puțin s-a schimbat în această chestiune.

Prin urmare, Cezar a avut norocul de a supraviețui atâtor dușmani. A calcula în asemenea ocazii propriile-i pierderi este considerat drept o lipsă de tact. Ele sunt cunoscute, dar nu-i sunt reproșate ilustrului personaj. În războaiele lui Cezar, pierderile comparate cu numărul dușmanilor uciși nu erau prea multe. Oricum, el a supraviețuit mai multor mii de aliați și de romani; nici în această privință nu a rămas cu mâinile goale.

Din generație în generație, aceste bilanțuri au fost transmise mai departe; în fiecare dintre ele s-au aflat potențiali eroi militari. Patima lor de a supraviețui unor mase de oameni a ajuns să fie, datorită lor, atâtată până la obsesie. Sentința istoriei părea să justifice proiectul lor, încă înainte ca el să fi izbândit. Cei care se pricep cel mai bine la acest mod al supraviețuirii își găsesc în istorie locul cel mai bun și cel mai sigur. În cele din urmă, pentru acest gen de faimă postumă contează mai mult numărul enorm de victime decât victoria sau înfrângerea. Ne putem întreba: care să fi fost adevărata stare de spirit a lui Napoleon în timpul campaniei din Rusia?

Potentatul ca supraviețuitor

Ca potentat de tip paranoic îl putem caracteriza pe cel care se ferește prin toate mijloacele de primejdii. În loc să le provoace și să se confrunte cu ele, în loc ca deznodământul să rezulte dintr-o luptă care s-ar putea termina și nefavorabil, el caută să-i bareze calea prin șiretenie și circumspecție. Va stabili în jurul său un spațiu liber, supravegheabil, pentru

a putea observa şi evalua apropierea primejdiei. O va face în toate direcţiile, deoarece, ştiind că are de-a face cu multe de unde ar putea fi atacat deodată, se teme de a fi luat prin surprindere. Primejdia există pretutindeni, nu numai în faţa lui. Ea este chiar mai mare în spatele lui, acolo unde n-ar fi în stare s-o observe destul de repede. De aceea e cu ochii în patru şi nu trebuie să scape nici cel mai mic zgomot, fiindcă el ar putea purta intenţii duşmănoase.

Chintesenţa tuturor primejdiilor este, firește, moartea. Este important să cercetăm atitudinea lui faţă de ea. Primul semn, decisiv, al potentatului este dreptul asupra vieţii şi morţii supuşilor lui. Nimeni nu se poate apropia de el; cel care îi aduce un mesaj, oricine trebuie să ajungă în apropierea lui, va fi controlat să nu aibă arme. Moartea este ţinută departe de el în mod planificat; numai el poate şi trebuie s-o aplice şi poate s-o facă oricât de des doreşte. Dacă dă o sentinţă de moarte, ea va fi întotdeauna executată. Acesta este sigiliul puterii lui, ea devine absolută numai atâta vreme cât dreptul lui la aplicarea morţii rămâne necontestat.

Deoarece supus cu adevărat este numai cel care se lasă ucis de el. Ultima probă de supunere, cea care contează, rămâne mereu aceeaşi. Soldaţii lui sunt educaţi în sensul unei duble pregătiri. Ei sunt trimişi să ucidă duşmanii şi sunt gata să accepte moartea pentru stăpânul lor. Dar şi pe toţi ceilalţi supuşi, care nu sunt soldaţi, el îi poate agresa oricând. Spaima pe care o răspândeşte îi revine lui. Este dreptul lui şi pentru acest drept este venerat. În forme extreme, este chiar adorat. Dumnezeu însuşi a decretat sentinţa morţii, cu privire la oamenii de acum şi la cei viitori, o dată pentru totdeauna. Depinde de bunul lui plac când va fi executată. Nimănui nu-i trece prin minte să se revolte împotriva ei – un punct de plecare lipsit de perspective.

Totuşi pentru puternicii pământului lucrurile sunt mai puţin uşoare decât pentru Dumnezeu. Puterea lor nu este veşnică, supuşii lor ştiu că ei nu au zile fără sfârşit. Acest sfârşit poate fi chiar grăbit. Şi violenţa îl poate provoca, ca şi pe oricare altul. Cine refuză supunerea s-a pus în poziţie de luptă. Nici un stăpân nu este pentru totdeauna sigur de supunerea oamenilor săi. Atâta vreme cât se lasă omorâţi de el, poate dormi liniştit. De îndată însă ce cineva se sustrage sentinţei stăpânului, acesta este în primejdie.

Sentimentul acestei primejdii este întotdeauna viu la potentaţi. Se va vedea mai târziu, când va veni vorba despre natura poruncii, că spaimele lui *trebuie* să crească pe măsură ce poruncile îi sunt îndeplinite. Îşi poate linişti îndoielile numai oferind un exemplu. Va porunci o execuţie pur şi simplu ca atare, fără ca vina victimei să aibă prea mare importanţă. Din când în când va avea nevoie de execuţii; cu atât mai multe şi cu atât mai rapide, cu cât vor creşte îndoielile lui. Supuşii lui cei mai siguri, s-ar

putea spune cei cu adevărat perfecţi, sunt cei care au mers pentru el la moarte.

Căci orice execuţie pentru care el a fost răspunzător îi dă o anume forţă. Este forţa *supravieţuirii*, pe care o dobândeşte în acest fel. Victimele lui nu erau nevoite să se pornească neapărat împotriva lui, dar ar fi putut s-o facă. Frica lui le transformă – poate abia mai târziu – în duşmani care au luptat contra lui. I-a condamnat, ei sunt morţi, el le-a supravieţuit. Dreptul de a hotărî condamnări la moarte devine în mâna lui o armă ca oricare alta, dar mai eficientă. Unii stăpânitori barbari şi orientali puneau mare preţ pe aglomerarea unor astfel de victime în imediata lor apropiere, pentru a le avea mereu sub ochi. Dar şi acolo unde moravurile se opuneau unor astfel de lucruri, gândurile stăpânitorilor erau totuşi la ele. Un joc lugubru de acest fel ne este relatat despre împăratul roman *Domiţian*. Banchetul pe care l-a gândit şi care, cu siguranţă, nu a mai fost niciodată repetat în acelaşi fel, dezvăluie deplin adâncurile sufleteşti ale despotului paranoic. Relatarea pe care o găsim la *Cassius Dio* sună astfel:

„Cu altă ocazie, Domiţian i-a distrat în felul următor pe cei mai distinşi senatori şi cavaleri. A amenajat o sală în care toate – tavan, pereţi şi podea – erau negre ca smoala şi a pregătit nişte culcuşuri goale de aceeaşi culoare, aşezate pe podeaua goală. Şi-a invitat oaspeţii noaptea fără suita lor. Lângă fiecare a pus mai întâi o placă în formă de lespede de mormânt, pe care era scris numele oaspetelui, şi o mică lampă, ca la morminte. Nişte efebi cu trupurile goale şi frumoase au venit în sală, vopsiţi tot în negru. Au executat un dans fioros în jurul oaspeţilor şi apoi s-au aşezat la picioarele lor. A urmat sosirea bucatelor, cele care se aduc drept jertfă spiritelor celor decedaţi, şi au fost depuse în faţa fiecărui oaspete, totul în negru şi în vase de aceeaşi culoare. Fiecare oaspete a început să tremure, înfiorat, aşteptând ca din clipă în clipă să i se taie beregata. În afară de Domiţian, le pierise tuturor graiul. Domnea o tăcere de moarte, ca şi cum ar fi fost cu toţii deja în împărăţia morţilor. Împăratul însuşi n-a vorbit decât despre moarte şi masacre. Apoi le-a dat oaspeţilor drumul. Dar mai întâi i-a îndepărtat pe sclavii lor, care aşteptau în antecameră. I-a predat altor sclavi necunoscuţi lor şi le-a poruncit să-i ducă în care sau lectici la ei acasă. În felul acesta i-a îngrozit şi mai mult. De-abia a ajuns fiecare oaspete cu bine acasă răsuflând uşurat, când s-a anunţat un mesager al împăratului. În timp ce fiecare era acum sigur că îi sunase ceasul din urmă, cineva le-a adus o placă, făcută din argint. Alţii au venit cu diferite obiecte, printre care vasele din material preţios care li se oferiseră la masă. În cele din urmă a apărut în casa fiecărui oaspete câte unul dintre efebi, la fiecare cel care îl servise ca un spiriduş, acum însă spălat şi împodobit. După ce au petrecut noaptea într-o spaimă de moarte, acum li se ofereau daruri."

Acesta a fost prin urmare „banchetul cadavrelor al lui Domiţian", după cum îi spunea poporul.

Spaima prelungită în care şi-a ţinut oaspeţii i-a redus la muţenie. Numai el vorbea şi vorbea despre moarte şi morţi. Era ca şi cum ei ar fi fost morţi cu toţii şi numai el era în viaţă. La acest ospăţ şi-a reunit toate victimele, căci aşa li se părea că sunt. Travestit în gazdă, dar în realitate prezent ca supravieţuitor, el se adresa oaspeţilor săi, de fapt victime travestite în oaspeţi. Dar situaţia supravieţuitorilor nu era numai opresantă, ci şi, într-un mod rafinat, amplificată. Oaspeţii sunt *ca şi morţi*, dar pot fi oricând omorâţi. În acest fel *procesul* propriu-zis al supravieţuirii este ca şi redat. Atunci când oaspeţii au fost lăsaţi să plece, de fapt ei au fost graţiaţi. Îi lasă din nou să tremure, atunci când îi predă unor sclavi străini; când ajung acasă, din nou li se trimit mesageri ai morţii. Aceştia aduc daruri şi, o dată cu ele, darul cel mai mare: viaţa. S-ar putea spune că îi duce de la viaţă la moarte şi apoi iarăşi de la moarte la viaţă. Despotul se delectează de mai multe ori cu acest joc, care îi dă cel mai acut sentiment al puterii, atât de acut cum altul nici n-ar putea fi imaginat.

Salvarea lui Flavius Josephus

Din istoria războiului dintre romani şi evrei, care a avut loc în perioada tinereţii lui Domiţian, se povesteşte o întâmplare care aruncă o lumină deplină asupra caracterului supravieţuitorului. Comanda supremă a romanilor o avea Vespasian, tatăl lui Domiţian. În cursul acestui război, cei din dinastia Flavienilor au ajuns să deţină demnităţi imperiale. Evreii erau deja întărâtaţi de o vreme împotriva dominaţiei romane. Atunci când revolta împotriva romanilor a izbucnit de-a binelea, evreii au numit comandanţi pentru diferitele zone ale ţării. Ei trebuiau să adune oamenii şi să pregătească oraşele în vederea războiului pentru a se putea apăra cu succes la venirea legiunilor romane, ceea ce cu siguranţă urma să se întâmple curând. Josephus, încă tânăr, de-abia împlinise 30 de ani, a primit în grijă provincia Galileea. S-a apucat de îndată cu mult zel de efectuarea sarcinilor sale. În *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, el a relatat obstacolele împotriva cărora avea de luptat: disensiunile dintre cetăţeni rivali; intriganţi care strângeau trupe pe cont propriu; oraşe care refuzau să-i recunoască autoritatea sau care, după un timp, îl părăseau. Totuşi, cu o energie uimitoare, a reuşit să pună pe picioare o armată, chiar dacă prost înarmată, şi a pregătit întăriri în vederea înfruntării romanilor.

Aceştia au şi venit, sub comanda lui Vespasian, care-l avea pe lângă el pe tânărul său fiu Titus, de o vârstă cu Josephus. La Roma încă domnea

pe atunci Nero. Vespasian avea renumele unui vechi şi experimentat general, care se distinsese cu ocazia mai multor războaie. El a pătruns în Galileea şi l-a oprit pe Josephus şi armata evreilor la cetatea Jotapata. Evreii s-au apărat cu străşnicie; Josephus era inventiv şi se pricepea să respingă orice atac; romanii au suferit mari pierderi. Apărarea a durat 47 de zile. Când în cele din urmă romanii au reuşit să pătrundă acolo noaptea, printr-un şiretlic – toţi evreii dormeau şi abia în zori au observat pătrunderea – evreii au fost cuprinşi de o cumplită disperare şi s-au sinucis în grupuri răzleţe.

Josephus a scăpat. Soarta lui după cucerirea oraşului o voi prezenta prin propriile lui cuvinte. Căci nu există, după câte ştiu, în literatura universală o a doua relatare de acest fel, scrisă de un supravieţuitor. Josephus povesteşte cu o stranie luciditate, cu un soi de intuiţie a esenţei supravieţuirii, tot ceea ce a întreprins ca să scape. Nu i-a venit greu să fie sincer, deoarece a scris relatarea *mai târziu*, pe vremea când se bucura deja de mare favoare în ochii romanilor.

„După căderea Jotapatei, romanii, fie din încrâncenare împotriva lui Josephus, fie pentru că şeful campaniei era foarte preocupat de problema prizonierilor – ca şi cum aceasta ar fi fost decisivă pentru finalul războiului – l-au căutat printre morţi şi în toate ascunzişurile oraşului pe cel detestat. El însă, ca sub o protecţie divină, se strecurase printre duşmani tocmai în timpul cuceririi cetăţii şi sărise într-o fântână adâncă care se lărgea lateral într-o grotă spaţioasă, invizibilă de sus. În acest ascunziş a întâlnit patruzeci de bărbaţi, oameni de vază, aprovizionaţi pentru mai multe zile cu alimente. Ziua stătea ascuns, fiindcă duşmanii ocupaseră toată zona înconjurătoare, noaptea însă ieşea ca să poată descoperi un drum de fugă şi să se poată informa cu privire la santinele. Dar zona fiind atât de strict păzită din cauza lui, nici nu se putea gândi la o refugiere pe ascuns, aşa că a intrat din nou în grotă. Timp de două zile a scăpat astfel de urmărire; a treia zi însă, o femeie care stătuse mai întâi cu cei din grotă şi apoi fusese prinsă, l-a trădat. Fără întârziere, Vespasian a trimis doi tribuni cu însărcinarea de a-i garanta lui Josephus siguranţa şi a-l îndemna să părăsească grota.

Tribunii s-au dus acolo, i-au vorbit şi i-au garantat viaţa. N-au putut însă rezolva nimic, deoarece el susţinea că ştie la ce se poate aştepta de la romani pentru diferitele pagube pricinuite. Firea blândă a celor ce încercau să-l convingă nu i-a schimbat de fel părerea cu privire la soarta care-l aştepta. Nu se putea feri de teama că nu vroiau decât să-l atragă pentru a-l executa. În cele din urmă, Vespasian i-a trimis un al treilea mesager în persoana tribunului Nicanor, pe care Josephus îl cunoştea bine, ba chiar era prieten mai de mult cu el. Acesta a venit, i-a vorbit despre comportarea blândă a romanilor faţă de duşmanii învinşi,

precum şi despre faptul că şefii de oşti mai mult îl admirau pe Josephus pentru vitejia sa, decât îl urau; de asemeni, conducătorul de oşti nu avea deloc intenţia să-l execute; în definitiv, el ar fi putut să-i aplice această pedeapsă şi fără ca să-l fi prevenit; mai curând era hotărât să-i dăruiască viaţa ca unui viteaz. Ar fi de altfel de neînchipuit ca Vespasian să i-l trimită lui Josephus tocmai pe prietenul lui cu o intenţie perfidă, numai pentru a masca prin prietenie călcarea cuvântului dat; şi tot atât de puţin el, Nicanor, s-ar fi pretat la înşelarea unui prieten.

Deoarece Josephus n-a putut să ajungă nici cu Nicanor la o înţelegere, soldaţii, în mânia lor, se pregăteau să incendieze grota. Instigatorul lor i-a reţinut; ţinea mult ca Josephus să ajungă viu în mâinile sale. În timp ce Nicanor stăruia pe lângă el şi trupa duşmană profera neîncetat ameninţări, Josephus şi-a amintit visele răscolitoare prin care Dumnezeu îi revelase nenorocirea care îi aştepta pe evrei şi destinul viitor al împăraţilor romani. Ca preot şi fiu de preot, cunoştea bine profeţiile cărţilor sfinte şi ştia să tălmăcească prezicerile pe care divinitatea le lăsase ambigue. Exact în aceste clipe, Josephus a fost cuprins de un extaz divin, spaimele viselor lui recente îi stăruiau în suflet şi el înalţă către Dumnezeu următoarea rugăciune în tăcere: «De vreme ce Tu ai hotărât să umileşti poporul evreu pe care Tu l-ai creat; de vreme ce tot norocul s-a dus spre romani, iar Tu mi-ai ales sufletul pentru a dezvălui viitorul, voi întinde romanilor mâna şi voi rămâne în viaţă. Pe Tine însă te chem ca martor că nu trec la ei ca trădător, ci ca slujitorul Tău.»

După această rugăciune, a acceptat propunerea lui Nicanor. Când evreii care erau ascunşi la un loc cu Josephus au observat că era decis să cedeze insistenţelor duşmanului, l-au înconjurat şi l-au copleşit cu acuzaţii. I-au amintit câţi evrei au murit la insistenţele lui pentru libertate. El, al cărui renume de vitejie era atât de mare, vroia acum să trăiască în sclavie! El, a cărui înţelepciune era atât de mare, spera în mila celor împotriva cărora luptase cu atâta încăpăţânare! Oare a uitat de sine până într-atâta? Legea strămoşească se va mâhni din pricina lui, iar el îl jigneşte pe Dumnezeu dacă ţine atât de mult la viaţă. *El* poate fi orbit de norocul romanilor – *ei* rămân fideli onoarei poporului lor. I-au întins spada, pentru a-l ajuta să moară de bunăvoie, ca un conducător de oşti al evreilor, de nu, va muri silnic, ca un trădător. Şi-au scos săbiile împotriva lui şi au ameninţat că îl vor doborî dacă se predă romanilor.

Josephus se temea de ei, dar i se părea că ar fi o trădare faţă de misiunile date lui de Dumnezeu dacă ar muri înainte de a le fi vestit. Încolţit, încercă să găsească argumente rezonabile, valabile în ochii celor ce-l ameninţau. Este frumos să mori în luptă, dar, după obiceiul războinic, de mâna învingătorului. Însă cea mai mare laşitate ar fi să-ţi iei viaţa cu mâna ta. Sinuciderea este respinsă de esenţa însăşi a oricărei vietăţi şi în

acelaşi timp ar fi un păcat împotriva Creatorului. De la Dumnezeu am primit viaţa, la aprecierea lui trebuie să lăsăm sfârşitul nostru. Pe cei care pier de mâna lor, Dumnezeu îi urăşte şi îi pedepseşte chiar şi prin urmaşi. Nu se cuvine să se adauge năpastei care i-a lovit ca oameni şi un păcat împotriva Creatorului. Salvării lor, dacă era posibilă, nu trebuiau să-i pună nimic în cale. Nu era nimic ruşinos în a rămâne în viaţă; îşi vădiseră îndeajuns vitejia prin faptele lor. Însă dacă îi aştepta moartea, atunci ar trebui ca ea să vină de la învingători. El nu avea de gând să treacă de partea duşmanului, şi astfel să se trădeze pe sine însuşi. Îşi dorea însă o trădare din partea romanilor. Va muri bucuros dacă ei l-ar omorî, în ciuda cuvântului dat, iar această încălcare a cuvântului, pentru care îi va lovi pedeapsa divină, i-ar fi o mângâiere mai mare decât victoria.

În felul acesta, Josephus încercă pe toate căile de a-i abate pe camarazii săi de la sinucidere. Dar disperarea îi făcea insensibili la orice argument. Ei se meniseră de mult morţii, iar cuvintele lui Josephus nu făceau decât să le mărească amărăciunea. Îl acuzară de laşitate, înconjurându-l din toate părţile cu săbiile îndreptate asupra lui. Fiecare părea gata să-l doboare. În primejdia în care se afla, care trezea în el cele mai contradictorii sentimente, îl striga pe unul pe nume, pe altul îl privea drept în ochi cu o privire poruncitoare, pe un al treilea îl lua de mână, pe un al patrulea îl îndupleca prin rugăminţi. Astfel reuşi, de fiecare dată, să se ferească de spada ucigătoare. Era ca un animal încolţit ce se zbate neîncetat împotriva celui care tocmai vrea să-l atace. Deoarece şi ei, la ananghie cum erau cu toţii, încă îl respectau ca pe şeful lor, braţele le erau ca paralizate, pumnalele le căzură din mâini şi mulţi dintre cei care ridicaseră sabia împotriva lui o puseră la loc în teacă.

În ciuda acestei situaţii disperate, Josephus nu îşi pierdu defel luciditatea; mai mult, îşi puse viaţa în joc, cu încrederea în mila lui Dumnezeu, şi le spuse camarazilor săi următoarele: «Deoarece am luat hotărârea să murim şi această hotărâre rămâne fermă, să lăsăm soarta să hotărască care dintre noi va trebui să-l doboare pe celălalt. Fiecare din cei aleşi de soartă va trebui să moară de mâna următorului. În felul acesta soarta de a muri îi va lovi pe toţi şi nici unul nu va fi pus în situaţia de a se sinucide. Ar fi însă o mare nedreptate, dacă după moartea camarazilor săi, ultimul ar regreta brusc lucrurile şi şi-ar salva viaţa.»

Această propunere le reînnoi încrederea şi după ce toţi se declarară de acord cu ea, Josephus trase el însuşi la sorţi. După cum îi ieşiră fiecăruia sorţii, se lăsară ucişi de bunăvoie de cel care urma la rând. Ştiau doar că şi conducătorul lor de oşti va trebui să moară; moartea alături de Josephus li se părea mai preţioasă decât viaţa. În cele din urmă rămase Josephus singur – să spunem dintr-o întâmplare fericită sau din hotărâre divină – cu încă un camarad, şi întrucât nici dacă ar fi fost el însuşi lovit

de soartă, nici dacă ar fi rămas ultimul n-ar fi vrut să-şi mânjească mâinile cu sângele unui compatriot, îşi convinse camaradul să se predea romanilor, salvându-şi astfel viaţa.

După ce Josephus a ieşit cu bine din lupta cu romanii, ca şi din lupta cu propriii săi oameni, a fost condus de Nicanor la Vespasian. Toţi romanii se năpustiră acolo pentru a-l vedea pe conducătorul evreilor, iar mulţimea care se înghesuia în jurul lui începu să zbiere puternic. Unii se bucurau de prinderea lui, alţii strigau ameninţări, alţii îşi croiau cu forţa drumul ca să-l vadă mai de aproape. Cei care se aflau mai departe cereau, mânioşi, execuţia duşmanului, iar cei mai apropiaţi îşi aminteau de faptele lui şi se mirau de toanele soartei. Printre ofiţeri nu era însă nici unul care, în ciuda înverşunării din trecut împotriva lui Josephus, să nu fi fost acum mişcat la vederea lui. Îndeosebi nobilul Titus, cel de aceeaşi vârstă cu Josephus, era cutremurat de puterea lui de a înfrunta nenorocirile, şi înduioşat de tinereţea lui. Vroia să-i salveze viaţa şi se adresă în modul cel mai insistent tatălui său în favoarea lui Josephus. Vespasian însă dispuse să fie pus sub cea mai strictă supraveghere; avea intenţia să-l trimită fără întârziere la Nero.

Când Josephus auzi acest lucru, îşi exprimă dorinţa de a-i vorbi lui Vespasian între patru ochi. Acesta porunci tuturor celor prezenţi să iasă, cu excepţia fiului său Titus şi a doi prieteni de încredere. Josephus spuse: «Tu crezi, Vespasian, că eu nu sunt decât un prizonier de război, pe care l-ai subjugat. Te înşeli: eu mă aflu aici ca vestitor al unor lucruri de seamă. Eu, Josephus, am de îndeplinit faţă de tine o misiune din partea lui Dumnezeu. Dacă n-ar fi aşa, aş şti bine ceea ce îmi cere legea iudaică şi cum se cuvine să moară un conducător de oşti. Vrei să mă trimiţi la Nero? În ce scop? Urmaşii lui, care trebuie să ajungă pe tron înaintea ta, nu-l vor menţine multă vreme. Tu însuţi, Vespasian, vei deveni Cezar şi Imperator, iar acest fiu al tău îţi va urma! Pune să fiu înlănţuit în siguranţă şi păstrează-mă pentru mai târziu, pentru tine. Căci tu vei fi Cezar şi Imperator nu numai peste mine, ci peste mări şi ţări şi peste întregul neam omenesc. Păzeşte-mă cât mai îndeaproape, iar apoi, dacă în numele lui Dumnezeu am vorbit cu uşurinţă, execută-mă după cum se cuvine!»

Iniţial, Vespasian nu avu încredere în aceste cuvinte, fiind înclinat să le ia drept un şiretlic prin care Josephus încerca să-şi salveze viaţa. Treptat însă începu să creadă în ele; însuşi Dumnezeu îi inspirase gânduri referitoare la tron, iar viitoarea lui stăpânire îi mai fusese indicată şi prin alte semne. Mai aflase că prizonierul lui prezisese întâmplări adevărate şi cu alte prilejuri. Unul dintre prietenii lui Vespasian, prezent la această convorbire secretă, îşi exprimă mirarea că Josephus nu prezisese nici distrugerea cetăţii Jotapata, nici propriul său prizonierat, iar ce declara acum nu era decât vorbărie goală, pentru a câştiga favoarea duşmanului.

La acestea Josephus ripostă cu ceea ce prezisese oamenilor din Jotapata: că după 17 zile vor cădea în mâinile dușmanului și că el însuși va fi prins de viu. Vespasian dădu dispoziție în secret să se ia informații de la prizonieri; când spusele lui Josephus se confirmară, Vespasian începu să dea crezare și profeției despre propria sa persoană. Îl lăsă pe Josephus în continuare în închisoare, dar îi dărui un veșmânt splendid și alte obiecte de preț. Și în continuare îl trată cu prietenie, fapt datorat întru totul lui Titus."

Dârzenia lui Josephus de a rămâne în viață se descompune în trei acte diferite. Mai întâi, scapă de măcelul de la Jotapata. Apărătorii orașului care nu s-au sinucis au fost uciși de romani; unii sunt luați prizonieri. Josephus se salvează în grota de lângă fântână. Aici găsește patruzeci de oameni, pe care îi numește în mod expres „de vază". Sunt cu toții, ca și el însuși, supraviețuitori. S-au aprovizionat cu alimente și speră să rămână aici feriți de romani, până când vor găsi o cale de scăpare.

Dar prezența lui Josephus acolo, care de fapt este cel căutat, este deconspirată de o femeie. În felul acesta, situația se schimbă radical și aici începe al doilea act, de departe cel mai interesant din întreaga relatare: poate fi considerat ca unic în felul său, prin sinceritatea cu care este prezentat de actorul principal.

Romanii îi promit lui Josephus că va rămâne în viață. De îndată ce le dă crezare, nu-i mai socotește dușmani. În aspectul ei cel mai profund, chestiunea este o problemă de credință. Un vis profetic îi vine în minte la momentul potrivit. A fost prevenit că evreii vor fi învinși. Au fost învinși, deocamdată numai în fortăreața de sub comanda lui. Norocul este de partea romanilor. Viziunea în care se arăta acest lucru venea de la Dumnezeu. Josephus se încredințează lui Dumnezeu și apoi se îndreaptă spre noii săi dușmani, evreii, care se află împreună cu el în grotă. Ei vor să se sinucidă, pentru a nu cădea în mâinile romanilor. El, conducătorul care îi îndemnase la luptă, urma să fie primul care să aleagă acest sfârșit. El este însă ferm hotărât să trăiască. Le vorbește insistent, încercând cu nenumărate argumente să le înlăture pofta de moarte. Nu are succes. Orice ar spune împotriva morții nu face decât să le mărească hotărârea lor oarbă și mânia față de el, care încearcă să se sustragă. Vede că nu poate scăpa decât dacă ei se vor ucide reciproc, iar el va rămâne ultimul. Cedează numai în aparență și se oprește la ideea *tragerii la sorți*.

Ne putem pune unele întrebări cu privire la acest gen de tragere la sorți; este greu să nu te gândești la o mistificare. Aici e singurul punct al relatării în care Josephus rămâne neclar. El atribuie finalul uimitor al acestei loterii a morții divinității sau hazardului, dar împrejurările dau impresia că lasă la aprecierea inteligenței cititorului să ghicească adevăratul mers al faptelor. Căci ceea ce urmează acum este cumplit:

oamenii lui se măcelăresc reciproc sub ochii lui. Asta nu se întâmplă dintr-o dată, ci pas cu pas. Între două uciderі se aruncă sorții. Fiecare trebuie să-și omoare camaradul cu propria-i mână, pentru ca apoi să fie ucis de cel desemnat de soartă. Scrupulele religioase pe care le avea Josephus față de sinucidere, evident că nu erau valabile pentru omor. Cu fiecare dintre cei pe care îi vede căzând, crește speranța în propria lui salvare. Și-ar dori să-l vadă pe fiecare dintre oamenii lui mort și pe toți la un loc; pentru sine nu-și dorește decât viața. Ei mor bucuroși în credința că mai marele lor va muri cu ei împreună. Nu pot presupune că el va fi cel care să rămână ultimul. Nu e de crezut că le-ar fi trecut măcar prin cap această eventualitate. Dar fiindcă, oricum, unul trebuia totuși să fie ultimul, el și-a luat o măsură de prevedere în acest sens, spunându-le oamenilor că ar fi o mare nedreptate dacă, după moartea tovarășilor săi, ultimul ar fi brusc cuprins de părere de rău și și-ar salva viața. Exact această nedreptate a urmărit-o. Ceea ce nu era de făcut după moartea tuturor camarazilor, el vrea totuși să facă. Sub pretextul de a fi de-ai lor în această ultimă clipă, de a fi și el unul dintre ei, îi trimite pe toți la moarte, salvându-și astfel viața. Ei nu bănuiesc ceea ce simte el când îi vede murind. Sunt cu totul pătrunși de destinul lor comun și îl cred și pe el la fel; el însă se află în afară și l-a gândit numai pentru ei. Ei mor pentru ca el să se salveze.

Înșelăciunea este totală. Este înșelăciunea tuturor conducătorilor. Ei se prefac că merg spre moarte în fruntea oamenilor lor, în realitate însă îi trimit pe aceștia întâi, pentru ca ei, stăpânii, să mai rămână un timp în viață. Înșelăciunea este mereu aceeași. Conducătorul vrea să trăiască; în felul acesta îi cresc puterile. Dacă poate supraviețui învingându-și dușmanii, foarte bine; dacă nu, îi are la dispoziție pe propriii săi supuși. În orice caz, el se folosește și de unii și de alții, alternativ sau în același timp. Pe dușmani îi folosește în mod deschis, pentru asta sunt dușmani. Pe ai lui îi folosește numai pe ascuns.

În grota lui Josephus, această șiretenie devine evidentă. Afară stau dușmanii. Ei sunt învingători, dar amenințarea lor din trecut s-a transformat acum într-o făgăduială. Înăuntru, în grotă, se află prietenii. Ei persistă în vechea stare de spirit a conducătorului lor, pe care chiar el le-a transmis-o, și resping noua făgăduință. Astfel, grota în care conducătorul vroia să se salveze se preface într-o mare primejdie. El își înșeală prietenii, care vroiau să ridice mâna atât împotriva lui cât și a lor, și îi trimite pe toți la moarte. De la bun început el se sustrage de la moarte în gând și în final și în faptă. Rămâne în viață cu un singur camarad. Deoarece, după cum spune, nu vrea să-și păteze mâinile cu sângele unui compatriot, îl convinge pe acesta să se predea romanilor. Numai pe el a reușit să-l convingă să trăiască. Patruzeci îi erau prea mulți. Cei doi se salvează predându-se romanilor.

În felul acesta a ieşit nevătămat din lupta cu propriii săi oameni. Asta aduce el romanilor, sentimentul potenţial al propriei sale vieţi, alimentat de sfârşitul supuşilor săi. Transmiterea acestei noi puteri dobândite către Vespasian constituie al treilea act al salvării lui Josephus. Ea se exprimă printr-o făgăduinţă profetică. Romanii cunoşteau foarte bine credinţa religioasă rigidă a evreilor. Ştiau că ultimul lucru la care un evreu s-ar fi învoit era să vorbească cu uşurinţă în numele lui Dumnezeu. Josephus îşi dorea desigur foarte mult să-l vadă pe Vespasian împărat în locul lui Nero. Nero, la care urma să fie trimis, nu-i acordase speranţa de a rămâne în viaţă. Din partea lui Vespasian oricum primise un cuvânt de sprijin. Ştia de asemeni că Nero îl disprețuia pe Vespasian, mult mai bătrân, care obişnuia să adoarmă la spectacolele lui. Îl tratase adesea cu antipatie şi doar acum, când revolta evreilor luase forme periculoase, îl rechemase ca pe un vechi şi experimentat general ce era. Vespasian avea toate motivele să nu aibă încredere în Nero. Promisiunea unei viitoare domnii nu putea să-i pară decât binevenită.

Josephus a crezut probabil şi el în mesajul pe care avea să-l aducă lui Vespasian din partea lui Dumnezeu. Profetizarea o purta în sânge. Se considera pe sine un bun profet. În felul acesta le-a adus romanilor ceva ce ei înşişi nu aveau. Pe zeii lor nu-i lua în serios: considera drept superstiţie ceea ce venea de la ei. Dar ştia că trebuia să-l convingă pe Vespasian care, ca orice roman, îi disprețuia pe evrei şi credinţa lor, de temeinicia şi valabilitatea mesajului său. Siguranţa cu care se înfăţişa, forţa cu care se exprima – el, singurul dintre duşmanii cărora Vespasian le făcuse cel mai mare rău şi care de curând încă îl mai blestemau – încrederea în sine, mai puternică decât orice altă credinţă, le datora faptului de a fi supravieţuit compatrioţilor lui. Ceea ce îi reuşise lui acolo, în grotă, transferase asupra lui Vespasian, care i-a supravieţuit lui Nero, cel cu treizeci de ani mai tânăr, şi urmaşilor săi, nu mai puţini decât trei. Am putea spune că fiecare dintre ei a căzut lovit de mâna celuilalt, iar Vespasian a devenit împărat roman.

Repulsia potentaţilor faţă de supravieţuitori. Stăpânitori şi urmaşi

Muhammad Tughlak, sultan din Delhi, avea diferite planuri, care le întreceau pe cele ale lui Alexandru şi Napoleon prin măreţia lor; printre aceste planuri se afla şi cucerirea Chinei prin traversarea munţilor Himalaya. A fost pregătită o armată călare de 100 000 de oameni. În 1337 această armată a pornit la drum: a pierit în munţi în modul cel mai groaznic. Numai *zece* oameni, nu mai mult, au reuşit să se salveze şi să

aducă la Delhi vestea pieirii celorlalţi. Din ordinul Sultanului, aceşti zece oameni au fost *executaţi*.

Repulsia potentaţilor faţă de supravieţuitori este larg răspândită. Orice supravieţuire reală li se pare a fi un drept strict personal, o avere proprie a lor, o proprietate preţioasă. Cine îşi permite, în mod ostentativ, să supravieţuiască în împrejurări primejdioase şi mai ales printre mulţi alţii, acela le uzurpă meseria şi de aceea e urât.

Acolo unde s-a menţinut o formă de domnie absolută, de exemplu în Orientul islamic, furia stăpânitorilor împotriva supravieţuitorilor se putea manifesta în mod deschis. Pretextele pe care poate că erau încă obligaţi să le găsească pentru a-i suprima, învăluiau prea puţin spontaneitatea brutală a impulsului lor. Prin căderea Delhi-ului s-a format un alt imperiu islamic în Dekan. Un Sultan al noii dinastii, Muhammad Şah, a fost în tot timpul domniei sale în luptă foarte acerbă cu regii hinduşi vecini. Într-o zi, hinduşii au reuşit să cucerească importantul oraş Mudkal. Toţi locuitorii lui, bărbaţi, femei şi copii, au fost ucişi. Un singur bărbat a scăpat şi a adus vestea în capitala Sultanului. „Când acesta a auzit-o, spune cronicarul, a fost copleşit de durere şi de furie: a poruncit ca nefericitul mesager să fie de îndată executat. Era cu neputinţă să suporte prezenţa unui nenorocit care a văzut cu ochii lui măcelărirea atâtor camarazi viteji şi le-a supravieţuit."

Oricum, aici mai poate fi vorba de un pretext, şi se prea poate ca Sultanul nici să nu-şi fi dat seama de ce nu suportase prezenţa ultimului supravieţuitor. Califul Egiptului, *Hakim*, care a domnit în jurul anului 1000, era cu mult mai lămurit în privinţa jocurilor puterii, delectându-se cu ele într-un mod care amintea de Domiţian. Lui Hakim îi plăcea să umble noaptea, travestit în diferite feluri. Într-una dintre plimbările sale nocturne, a întâlnit pe un munte în apropiere de Cairo zece bărbaţi bine înarmaţi, care l-au recunoscut şi i-au cerut bani. El le-a spus: „Despărţiţi-vă în două grupuri, luaţi-vă la luptă şi celui care câştigă, îi voi da banii." Oamenii l-au ascultat şi s-au bătut între ei cu atâta violenţă, încât nouă au murit. Al zecelea, rămas în viaţă, primi de la Hakim o grămadă mare de monezi de aur, azvârlite din mânecă. Dar în timp ce omul se apleca să strângă banii, unul dintre servitori îl căsăpi la porunca Sultanului. În felul acesta, califul a arătat că dovedise o înţelegere clară a *demersului* supravieţuirii; ba chiar s-a bucurat de el ca de un soi de spectacol, provocat de el însuşi, iar la sfârşit i s-a mai adăugat şi bucuria de a-l fi suprimat pe supravieţuitor.

Cel mai ciudat este raportul dintre stăpânitor şi *urmaşul* său. Atunci când este vorba de o dinastie şi urmaşul este un fiu, raportul cu acesta devine de două ori mai spinos. Este bine ca fiul să supravieţuiască, întocmai ca orice fiu, şi este firesc ca fiului să i se intensifice de timpuriu

pasiunea de a supraviețui – doar va trebui el însuși să devină stăpânitor. Amândoi – și tatăl, și fiul – au toate motivele să se urască. Rivalitatea lor, care pornește de la premise inegale, ia forme paroxistice, tocmai datorită acestei inegalități. Cel care are în mâini puterea știe că va fi nevoit să moară înaintea celuilalt. Celălalt, care încă nu deține puterea, se simte sigur de supraviețuire. Moartea celui mai în vârstă care, dintre toți oamenii, este cel mai puțin dornic să moară – altfel n-ar fi un stăpânitor – este însă arzător dorită. Pe de altă parte, preluarea puterii de către cel tânăr este amânată cu toate mijloacele. Conflictul acesta, care există, nu are nici o soluție reală. Istoria este plină de asemenea revolte ale fiilor împotriva taților lor. Unii reușesc să-și răstoarne tații, alții sunt învinși de aceștia și iertați sau uciși.

Este de așteptat ca într-o dinastie de stăpânitori absoluți și longevivi revoltele fiilor împotriva taților lor să devină un fel de instituție. O privire aruncată asupra împăraților din dinastia Moghul în India este concludentă în acest sens. Prințul *Salim*, primul fiu al împăratului *Akbar*, „ardea de dorința de a prelua singur puterea și îl înfuria viața atât de lungă a tatălui său, care îl ținea departe de plăcerile înaltelor demnități. S-a hotărât deci să le uzurpe, și-a adăugat din proprie inițiativă apelativul de rege și și-a atribuit drepturile corespunzătoare." Așa spune o relatare a vremii, făcută de iezuiți, care-i cunoșteau bine și pe tată și pe fiu și încercau să-și atragă favorurile amândurora. Prințul Salim și-a format o Curte proprie. A tocmit ucigași, care l-au atacat și omorât pe prietenul și consilierul cel mai de încredere al tatălui său în timpul unei călătorii. Răzvrătirea fiului a ținut trei ani; în acest interval de timp, a avut loc odată o împăcare simulată. În cele din urmă, Salim a fost amenințat cu instalarea unui alt urmaș pe tron și sub această presiune a acceptat o invitație la Curtea tatălui său. La început a fost primit cordial; apoi tatăl l-a atras într-o cameră, l-a pălmuit și l-a încuiat în baie. L-a încredințat unui medic și unor servitori, sub pretextul că ar fi bolnav psihic; vinul, care îi plăcea foarte mult, i-a fost luat. La acea vreme, prințul avea 36 de ani. Peste câteva zile, Akbar l-a eliberat și l-a reinstalat în demnitatea de prinț moștenitor. În anul următor, Akbar a murit de dizenterie. Se vorbea că l-ar fi omorât fiul său; totuși astăzi această presupunere rămâne incertă. „După moartea tatălui său, pe care o dorise atât de mult, prințul Salim a devenit în sfârșit împărat; s-a autonumit Yahangir."

Akbar a domnit 45 de ani, *Yahangir* 22 de ani. În acest interval de domnie pe jumătate cât a tatălui său, a trăit întocmai experiența paternă. Fiul său preferat, Șah Yahan, pe care îl numise chiar el urmaș al tronului, s-a ridicat împotriva tatălui său, luptându-se cu el timp de trei ani. Șah Yahan a fost învins și a încercat să se împace. A fost iertat în condiții grele, fiindcă a trebuit să-i trimită pe cei doi fii ai săi ca ostatici la Curtea

imperială. El însuşi s-a ferit să-şi mai întâlnească vreodată tatăl şi i-a aşteptat moartea. Doi ani după împăcare, Yahangir a murit, iar Şah Yahan a devenit împărat.

Şah Yahan a domnit 30 de ani. Ceea ce îi făcuse tatălui său, la rândul său i se întâmpla lui acum, dar fiul său a avut mai mult noroc. *Aurangzeb*, cel mai tânăr dintre fiii lui Şah Yahan, fiul care fusese cândva ostatic la Curtea bunicului, s-a răzvrătit împotriva tatălui său şi a fratelui mai mare. Celebrul „război al urmaşilor" a fost urmărit de martori oculari europeni, şi s-a încheiat cu victoria lui Aurangzeb. Pe fratele lui l-a executat, pe tatăl său l-a ţinut opt ani în închisoare, până la moartea lui.

După victoria sa, Aurangzeb s-a înscăunat împărat şi a domnit o jumătate de veac. Fiul lui iubit îşi pierduse însă de mult răbdarea. S-a pornit împotriva tatălui său, dar bătrânul era mai şiret decât fiul şi s-a priceput cum să-i sufle aliaţii. Fiul a fost nevoit să se refugieze în Persia şi a murit în exil, încă înaintea tatălui său.

Dacă privim în ansamblu istoria dinastică a Imperiului Moghul, ni se oferă o imagine uimitor de uniformă. Perioada ei de strălucire a durat 150 de ani; în acest interval nu domnesc mai mult de patru împăraţi, fiecare fiind fiul celui precedent, fiecare dintre ei robust şi longeviv şi ataşat cu toate fibrele inimii de putere. Akbar a domnit 45 de ani, fiul lui 22, nepotul 30 şi strănepotul 50 de ani. Începând cu Akbar, nici unul dintre fii nu are răbdare să aştepte şi fiecare dintre cei ce mai târziu au ajuns împărat s-a ridicat împotriva tatălui său pe vremea când era prinţ. Aceste răzvrătiri se încheie în mod diferit. Yahangir şi Şah Yahan sunt învinşi, iar apoi iertaţi de taţii lor. Auranhzeb îl arestează pe tatăl său şi îl detronează. Propriul său fiu moare mai târziu în exil, după ce a eşuat. O dată cu moartea lui Aurangzeb, forţa Imperiului Moghulilor s-a sfârşit.

În cursul acestei lungi dinastii, fiecare fiu s-a revoltat împotriva tatălui său şi fiecare tată s-a luptat cu fiul său.

Cel mai acut sentiment al puterii se află acolo unde suveranul nici nu *vrea* să aibă fii. Cel mai elocvent este cazul lui Shaka, fondatorul, în prima treime a secolului trecut, al naţiunii şi regatului *zuluşilor* sud-africani. El a fost un mare conducător de oşti, comparat cu Napoleon, şi nu cred să fi existat o personalitate cu o mentalitate mai caracteristică de stăpânitor ca el. A refuzat să se căsătorească, fiindcă nu vroia să aibă moştenitori legitimi. Nici rugăminţile insistente ale mamei sale, cu care s-a purtat întotdeauna în mod deosebit, n-au reuşit să-l înduplece. Mama lui nu-şi dorea nimic mai mult decât un nepot, el însă rămânea ferm în hotărârea lui. Haremul lui cuprindea sute de femei; până la urmă ajunseseră să fie 1 200; titlul lor oficial era de „surori". Le era interzis să fie însărcinate sau să nască cumva un copil. Erau supuse unui control foarte strict. Orice „soră" gravidă care se lăsa prinsă, era pedepsită cu moartea.

Copilul uneia dintre aceste femei, despre care Shaka n-a aflat, l-a omorât cu mâna lui. Acesta era foarte încrezut pe arta lui erotică, socotea că este în stare să se domine şi credea că nici o femeie nu putea să rămână însărcinată cu el. De aceea n-a ajuns niciodată în situaţia de a se teme de un fiu în curs de maturizare – la 41 de ani l-au omorât doi dintre fraţii săi.

Dacă ar fi permis să ne abatem de la stăpânitorii tereştri la cei divini, ar fi să ne amintim aici de Dumnezeul lui Mohamed, a cărui domnie exclusivă este cea mai necontestată dintre domniile tuturor divinităţilor. De la bun început se află pe culmi şi nu este în situaţia Dumnezeului din Vechiul Testament, care avea de luptat cu rivali de aceeaşi talie. Coranul afirmă mereu, sus şi tare, că Mohamed nu a fost zămislit de nimeni, dar că nici el nu *zămisleşte pe nimeni*. Polemica împotriva creştinismului, exprimată pe această cale, provine din sentimentul unităţii şi indivizibilităţii puterii sale.

Prin contrast, există stăpânitori orientali cu sute de fii care trebuie mai întâi să se bată între ei pentru a-şi cuceri locul de urmaş. Este de presupus că pentru tatăl lor conştiinţa acestei duşmănii dintre fii îi mai îndulcea amărăciunea privitoare la succesiunea vreunuia dintre ei.

Despre sensul mai adânc al succesiunii, al scopului şi avantajului ei, vom vorbi în alt context. Aici vom observa numai că stăpânitorii şi succesorii lor se află într-o stare de duşmănie cu totul specială, care se amplifică o dată cu această atât de stranie patimă a puterii, patima de a supravieţui.

Formele supravieţuirii

Un examen al formelor supravieţuirii nu este inutil; formele acestea sunt numeroase şi se cuvine să le acordăm atenţie tuturor.

Cel mai vechi proces în viaţa fiecărui om, mult anterior naşterii lui şi cu siguranţă mai important decât ea, şi anume procesul *zămislirii*, nu a fost până acum urmărit în suficientă măsură. Din clipa în care spermatozoidul a pătruns în ovul, se cunosc multe lucruri, am putea spune aproape totul. Ne-am gândit însă prea puţin la faptul că există un număr copleşitor de spermatozoizi care nu-şi ating scopul în momentul actului de fecundaţie, deşi participă intens la procesul respectiv. Nu numai *un singur* spermatozoid îşi caută drumul spre ovul. Numărul lor este de aproximativ 200 de milioane. Printr-o *singură* ejaculare, sunt eliminaţi cu toţii la un loc şi se îndreaptă strâns înghesuiţi cu toţii spre *acelaşi* ţel.

Numărul lor este prin urmare imens. Întrucât s-au produs cu toţii prin diviziune, sunt identici; densitatea lor cu greu ar putea fi mai mare

şi toţi au unul şi acelaşi scop. Ne vom aminti că tocmai aceste patru trăsături sunt cele pe care le-am considerat însuşirile esenţiale ale masei.

Este de prisos să subliniem că masele compuse din spermatozoizi nu pot fi acelaşi lucru cu masele de oameni. Dar o analogie, şi poate mai mult decât o simplă analogie între cele două fenomene, este neîndoielnică.

Toţi aceşti spermatozoizi se pierd fie pe drumul către ţelul lor, fie, mai târziu, în imediata lui apropiere. Un singur spermatozoid pătrunde în ovul. Putem foarte bine să-i spunem supravieţuitor. El este, ca să zicem aşa, conducătorul spermatozoizilor şi i-a reuşit ceea ce speră orice conducător, pe faţă sau în secret: să supravieţuiască tuturor celor pe care i-a condus. Din acest supravieţuitor a 200 de milioane de semeni se naşte orice om.

De la această formă elementară, chiar dacă niciodată pomenită, trecem la altele care ne sunt mai familiare. În capitolele anterioare a fost foarte mult vorba despre *ucidere*. Ne opunem unor duşmani: împotriva unuia singur, prin omor, atac prin surprindere sau printr-o luptă în doi; împotriva unei haite de care ne simţim împresuraţi sau, în sfârşit, împotriva unei mase întregi. În cazul acesta nu mai suntem singuri, ne aruncăm în luptă împreună cu oameni de-ai noştri. Totuşi resimţim supravieţuirea ca pe o treabă personală şi asta cu atât mai mult cu cât deţinem un rang mai înalt. „Conducătorul de oşti" învinge. Deoarece însă au căzut în luptă şi mulţi dintre oamenii lui, grămada morţilor este amestecată, compusă din prieteni şi duşmani; masacrul derivă spre cazul „neutru" al *epidemiei*.

Uciderea se învecinează aici cu *decesul* şi anume în forma lui cea mai cumplită, cea a epidemiilor şi a catastrofelor naturale. Aici cine supravieţuieşte, supravieţuieşte tuturor celor care sunt muritori, prieteni şi duşmani laolaltă. Toate relaţiile se dizolvă, moartea poate fi atât de generală, încât nu se mai ştie cine e înmormântat. Sunt poate foarte caracteristice istorisirile atât de des întâlnite despre oameni care revin la viaţă în mijlocul unei grămezi de morţi, trezindu-se între aceştia. Asemenea oameni sunt înclinaţi să se considere invulnerabili, eroi ai ciumei, am putea spune.

O satisfacţie mai reţinută şi mai discretă decurge din moartea *izolată* a oamenilor. Este vorba de rude şi prieteni. Nu ucizi tu însuţi; nu te simţi atacat. Nu faci nimic în acest sens, dar aştepţi moartea celorlalţi. Cei mai tineri le supravieţuiesc celor bătrâni, fiul îi supravieţuieşte tatălui. Fiul consideră firesc ca tatăl să moară înaintea lui. Datoria îi porunceşte să alerge la patul morţii tatălui, să-i închidă ochii şi să-l înmormânteze. În timpul acestor evenimente, care durează zile în şir, tatăl zace mort în faţa fiului. Cel care îi putea porunci ca nimeni altul a amuţit. Neputincios, trebuie să îndure toate operaţiunile efectuate asupra trupului său, iar fiul, care odinioară a stat ani mulţi sub autoritatea lui, acum le comandă.

Satisfacţia de a supravieţui există chiar şi aici. Ea rezultă din legătura dintre cei doi, unul dintre ei fiind vreme îndelungată slab, neajutorat şi cu totul dependent de autoritatea celuilalt, iar acesta, odinioară atotputernic, e acum prăbuşit şi stins, iar primul dispune de rămăşiţele lui lipsite de viaţă.

Tot ceea ce tatăl lasă în urma sa îi dă fiului forţă. Moştenirea este prada lui. Poate face cu ea cu totul altceva decât tatăl său. Dacă acesta a fost econom, fiul poate fi risipitor; dacă a fost înţelept, fiul poate fi fără minte. Este ca şi o lege, a cărei valabilitate se afirmă acum. Ruptura e violentă, ireparabilă. Ea s-a petrecut datorită supravieţuirii şi este forma ei cea mai personală şi mai intimă.

Cu totul alta este supravieţuirea între *oameni de aceeaşi vârstă*, între colegi de generaţie. Tendinţa de a supravieţui este în aceste cazuri voalată de forme mai blânde de rivalitate, deoarece este vorba de o aceeaşi grupă de oameni. Un grup de aceeaşi vârstă se concentrează într-o generaţie. Prin anumite ritualuri, care constau din probe grele şi adesea îngrozitoare, tinerii urcă dintr-o clasă socială în alta, mai înaltă. Se poate întâmpla – deşi lucrul acesta este o excepţie – ca unii să piară în urma acestor încercări.

Bătrânii, bărbaţii care după un anumit număr de ani mai trăiesc, se bucură la popoarele primitive de un foarte mare respect. La aceste popoare oamenii mor în general devreme. Ei trăiesc în mijlocul unor pericole mai mari decât ale noastre şi sunt mult mai expuşi bolilor decât noi. Pentru ei este un merit, o realizare, faptul de a atinge o anumită vârstă, care îşi poartă în sine propria recompensă. Aceşti bătrâni nu numai că ştiu mai multe, nu numai că au dobândit experienţă în mai multe situaţii, dar s-au şi afirmat, prin simplul fapt că sunt încă prezenţi. Au avut probabil noroc scăpând cu viaţă din expediţii vânătoreşti, războaie sau accidente. În cursul tuturor acestor primejdii, prestigiul lor a crescut. Victoriile lor asupra duşmanilor pot fi legitimate prin trofee. Existenţa lor neîntreruptă ca membri ai unei haite niciodată compuse din foarte mulţi oameni este pentru ei uimitoare. Au trăit multe ocazii de restrişte. Totuşi ei sunt încă prezenţi, iar moartea rudelor din propria lor generaţie contribuie la respectul ce li se acordă. Această situaţie poate să nu fie tot atât de clară pentru membrii unui grup ca aprecierea victoriilor asupra duşmanului. Un lucru însă incontestabil: succesul cel mai elementar şi mai evident este faptul de a fi încă în viaţă. Bătrânii nu numai că sunt prezenţi, dar sunt *încă* prezenţi. Ei pot, dacă le convine, să-şi ia neveste tinere, în timp ce băieţii trebuie uneori să se mulţumească cu femei bătrâne. Este treaba bătrânilor să hotărască ţelul şi locul călătoriilor, cu cine se vor purta războaie, cu cine se va asocia tribul. În măsura în care în astfel de condiţii de viaţă poate fi vorba de guvernare, ei, bătrânii, sunt cei care guvernează la un loc.

Dorința de a avea o viață lungă, care joacă un mare rol în majoritatea culturilor, înseamnă că în realitate există dorința de a supraviețui propriilor colegi de generație. Se știe că mulți mor de timpuriu; de aceea fiecare își dorește un alt destin. Prin faptul că zeii sunt rugați să dăruiască o viață lungă, cei care o fac se exceptează, diferențiindu-se de tovarășii lor. În rugăciune aceștia nu sunt pomeniți, dar există ideea unei bătrâneți mai înaintate decât a lor. Fenomenul „sănătos" al longevității este *patriarhul* care poate cuprinde cu privirea multe generații de urmași. Nu ne gândim la alt patriarh alături de el. S-ar părea că o dată cu el începe un alt neam. Atâta vreme cât nepoții și strănepoții lui sunt în viață, nu se întâmplă nimic grav dacă unii dintre fiii săi au murit înaintea lui; faptul acesta îi ridică prestigiul de a avea o viață mai rezistentă.

În categoria bătrânilor rămâne până la urmă unul singur, cel mai în vârstă dintre toți ceilalți. După durata sa de viață a fost stabilit *secolul etrusc*. Merită să spunem câteva cuvinte despre această chestiune.

La etrusci, „secolul" are o lungime variabilă, când mai scurt, când mai lung, și de fiecare dată durata lui trebuie fixată în prealabil. În fiecare generație există un bărbat care trăiește mai mult decât toți ceilalți. Atunci când acest om, cel mai în vârstă, care le-a supraviețuit tuturor celorlalți, moare, zeii le dau oamenilor anumite semne. În funcție de momentul acestei morți se orientează și lungimea secolului; dacă supraviețuitorul a ajuns la 110 ani, are și secolul 110 ani; dacă a murit la 105 ani, atunci secolul este mai scurt, de 105 ani. Supraviețuitorul este una cu secolul, anii lui de viață sunt decisivi.

Orice oraș și orice popor au o durată prestabilită. Națiunea etruscilor are în urma sa zece secole de acest fel; ele se calculează pornind de la întemeierea unui oraș. Dacă supraviețuitorul fiecărei generații rezistă deosebit de mult, atunci și întreaga națiune ajunge la vârste mult mai înaintate. Această legătură este izbitoare și unică în felul ei ca instituție religioasă.

Supraviețuirea la o *distanță de timp* este singura formă în care nu există vinovăție. Oamenii care erau pe lume cu mult înaintea noastră, pe care nu i-am cunoscut personal, nu puteam să-i fi omorât, să le fi dorit moartea, nici s-o fi așteptat. Am aflat despre existența lor când ei nu mai erau pe lume. Prin însăși conștiința pe care o avem despre existența lor, îi ajutăm chiar să supraviețuiască, sub o formă desigur foarte atenuată și adesea fără substanță. În această privință îi servim poate mai mult decât ne servim noi de ei. Se poate însă demonstra că această formă contribuie într-un fel și la propriul nostru simț al supraviețuirii.

Există supraviețuirea *strămoșilor* pe care nu i-am cunoscut personal și chiar a *omenirii precedente* în general. Experiența acestui ultim caz o trăim în cimitire. Ea se aseamănă cu supraviețuirea dintr-o epidemie: în

locul ciumei, această epidemie coincide cu însăşi moartea şi a fost adunată din variate epoci într-un singur loc.

S-ar putea obiecta că această cercetare despre supravieţuire nu tratează altceva decât ceea ce se înţelegea dintotdeauna prin noţiunea mai veche a *instinctului de conservare*.

Dar se suprapun oare ele într-adevăr? Sunt amândouă acelaşi lucru? Cum ne închipuim efectul instinctului de conservare? Mi se pare că această noţiune este nepotrivită, în primul rând pentru că postulează *individul izolat*. Accentul este pus mai întâi pe *sine*, pe „*auto*". Şi mai importantă este partea a doua a expresiei: „conservarea". Prin ea se înţeleg de fapt două lucruri: mai întâi că orice fiinţă trebuie să *mănânce* pentru a se menţine în viaţă şi apoi că orice fiinţă se *apără* împotriva atacurilor de orice fel. Ni se înfăţişează astfel fiinţa ca un monument încremenit, care cu o mână se hrăneşte şi cu alta se fereşte de duşman. O fiinţă paşnică, în definitiv! Dacă ar fi lăsată în pace, ar înghiţi un pumn de ierburi şi n-ar face nimănui nici cel mai mic rău.

Există oare o idee mai inadecvată despre om, mai greşită şi mai ridicolă? Este adevărat că omul mănâncă, dar nu aceleaşi lucruri ca o vită şi nici nu este mânat ca ea la păşune. Felul în care îşi procură prada este perfid, sângeros şi dur, nicidecum pasiv. De duşmani nu se fereşte cu blândeţe, ci îi atacă încă din momentul în care îi presimte de la depărtare. Armele lui de atac sunt mai perfecţionate decât cele destinate apărării. Omul vrea să se menţină în viaţă, desigur, dar există în acelaşi timp şi alte lucruri pe care le doreşte şi care nu pot fi desprinse de acest instinct. Omul vrea să ucidă pentru a supravieţui altora. Nu vrea să moară, pentru că nu vrea ca alţii să-i supravieţuiască. Dacă amândouă aceste adevăruri ar putea fi unite într-unul singur, expresia „instinct de conservare" ar avea un sens. Dar nu putem spune de ce ar trebui să ţinem la o noţiune atât de aproximativă, atunci când o alta cuprinde mai bine aceeaşi problemă.

Toate formele de supravieţuire menţionate sunt străvechi şi se întâlnesc deja, după cum vom arăta în cele ce urmează, la popoarele primitive.

Supravieţuitorul în credinţele popoarelor primitive

Prin *mana* se înţelege în Mările Sudului un soi de forţă supranaturală şi impersonală, care se poate transfera de la un om la altul. E foarte râvnită şi există posibilitatea acumulării ei de către un individ izolat. Un luptător viteaz o poate dobândi într-o mare măsură. Dobândirea n-o datorează însă experienţei lui în lupte sau forţei lui fizice, ci este vorba de „mana" unui duşman ucis transferată asupra celui în viaţă.

„În felul acesta, membrul unui trib a reuşit, în insulele *Marquesas*, să ajungă, prin vitejia lui personală, la rangul de căpetenie de război. Se presupune că luptătorul deţinea în corpul lui mana tuturor celor pe care-i ucisese. Propria sa mană a crescut proporţional cu vitejia lui. Totuşi, în concepţia băştinaşilor, vitejia lui era *rezultatul* şi nu cauza acestei mane. Cu fiecare ucidere creştea şi «mana» suliţei sale. Învingătorul în lupta corp la corp prelua numele duşmanului doborât: acesta era semnul că acum puterea îi aparţinea lui. Pentru a-şi încorpora direct mana învinsului, se înfrupta din carnea lui, şi pentru a fixa această putere acumulată şi a-şi asigura raporturi intime cu mana cucerită, purta la el, ca o componentă a uneltelor de război, ceva din rămăşiţele duşmanului învins – un os, o mână uscată, uneori chiar un craniu întreg."

Efectul victoriei asupra supravieţuitorului nici nu s-ar putea exprima mai clar decât atât. Este un fel de binecuvântare pe care o smulge duşmanului, dar pe care n-o poate căpăta decât dacă acesta este mort. Prezenţa fizică a duşmanului, şi viu, şi mort, este neapărat necesară. Trebuie dusă lupta şi duşmanul trebuia ucis; de însuşi actul uciderii depinde totul. Bucăţile manevrabile ale cadavrului de care învingătorul se asigură, pe care şi le încorporează, le atârnă pe el, îi amintesc mereu de creşterea puterii. Se simte mai tare şi prin ele trezeşte spaimă; fiecare nou duşman pe care îl provoacă tremură în faţa lui şi vede groaznicul destin care-l aşteaptă.

O relaţie personală, dar la fel de profitabilă, între ucigaş şi cel ucis constă în credinţele *murnginilor* din regiunea australiană *Arnhem*. Duhul celui ucis intră în trupul ucigaşului şi îi dublează forţa acestuia; într-adevăr, el devine mai *puternic*. Ne putem gândi că acest câştig îi stimulează pe tineri să se războiască. Fiecare îşi caută un duşman, pentru a-şi însuşi puterea lui. Dar nu reuşeşte decât ucigându-şi duşmanul *noaptea*, căci în timpul zilei victima şi-a văzut asasinul şi de aceea este mult prea mânioasă pentru a pătrunde în trupul lui. Acest proces al „pătrunderii" a fost relatat foarte precis şi este atât de straniu, încât o bună parte a relatării trebuie redată aici:

„Dacă un om a omorât un altul în timpul unui război, el se întoarce acasă şi nu consumă nici un fel de mâncare gătită, până ce sufletul celui mort nu se apropie. Îl poate *auzi* cum vine, căci mânerul lăncii atârnă încă de vârful înfipt în cel ucis; sufletul lui se târâie pe pământ, se loveşte de tufişuri şi copaci şi face zgomot mergând. De îndată ce duhul este foarte aproape, ucigaşul aude nişte sunete ieşind din rana mortului.

Apucă lancea, îndepărtează vârful şi îşi pune acest capăt al lăncii între primul şi al doilea deget de la picior. Celălalt capăt este sprijinit de umăr. Sufletul păşeşte acum în adâncitura în care se aflase mai înainte vârful lăncii, pătrunde în piciorul ucigaşului şi de acolo în sus, în corpul

acestuia. Se mişcă întocmai ca o furnică. Intră în stomac şi îl strânge. Omului i se face rău şi simte febră în abdomen. Îşi freacă stomacul şi strigă cu voce tare numele mic al celui ucis. Aşa se vindecă şi se simte bine din nou, deoarece duhul îi părăseşte stomacul şi intră în inimă. De îndată ce se află în inimă, este ca şi cum sângele mortului s-ar afla acum în ucigaş. Este ca şi cum victima, înainte de a fi murit, şi-ar fi dăruit sângele celui care urma să-l omoare.

Ucigaşul, care acum a devenit foarte mare şi foarte puternic, dobândeşte toate forţele vitale pe care cândva le poseda cel mort. Când visează, sufletul îi spune că i-a pregătit hrană şi îi indică direcţia în care să meargă s-o găsească. «Acolo jos, lângă râu, vei găsi mulţi canguri» sau «pe copacul acela bătrân de peste drum este un cuib mare de albine cu miere», sau «lângă pragul de nisip vei prinde o broască ţestoasă mare iar pe plajă vei găsi multe ouă».

Ucigaşul ascultă şi peste scurt timp se strecoară din culcuş şi se duce în desiş, unde întâlneşte sufletul mortului. Sufletul se apropie şi se întinde la pământ. Ucigaşul se sperie şi strigă: «Cine e acolo? E cineva?» Se îndreaptă apoi spre locul unde se afla duhul mortului şi găseşte acolo un cangur. Este un exemplar neobişnuit de mic. Îl examinează şi înţelege: acela era exact locul în care auzise mişcările duhului. Îşi ia sudoare de la subţioară şi cu ea îşi freacă braţul. Apoi ridică lancea, strigă tare numele mortului şi loveşte animalul, care moare de îndată; dar în timp ce moare, începe să crească. Omul încearcă să-l ridice, dar nu poate, fiindcă s-a făcut atât de mare. Lasă deci prada acolo şi se întoarce în tabără să-şi anunţe prietenii. «Tocmai am omorât sufletul mortului», spune el. «Să nu afle nimeni, fiindcă s-ar putea mânia.» Prietenii apropiaţi şi rudele se întorc cu el la locul prăzii, ca să ajute la jupuirea animalului şi să-l pregătească pentru a fi mâncat. Tăindu-l, dau peste tot de grăsime, care este considerată una dintre cele mai mari delicatese. Pe foc se pun la început numai bucăţi mici. Se gustă cu precauţie şi carnea are întotdeauna un gust neplăcut.

Apoi întregul animal se pune la fiert, iar bucăţile mai apreciate sunt consumate. Restul este dus înapoi în sat. Bătrânii se uită la ceea ce s-a adus: este un animal uriaş. Se aşează împrejurul lui şi unul întreabă:

«Unde l-ai omorât?»

«Acolo sus la râu.»

Bătrânii ştiu prea bine că nu e vorba de o pradă obişnuită, căci e plină de grăsime. După un scurt timp, unul dintre bătrâni întreabă:

«Ai văzut un anume suflet acolo în desiş?»

«Nu», minte tânărul.

Bătrânii gustă carnea, dar are altfel de gust, nu ca cel obişnuit al cărnii de cangur.

Bătrânii dau cu toţii aprobator din cap şi plescăie din limbă: «Totuşi tu ai văzut sufletul mortului!».

În acest caz, supravieţuitorul îşi procură puterea şi sângele duşmanului său. Nu numai el ia proporţii, dar şi prada animală este mai mare şi mai grasă. Este un câştig personal şi nemijlocit, pe care îl primeşte de la duşman. În felul acesta, gândirea tânărului este de timpuriu îndreptată spre război. Dar fiindcă întreaga afacere se petrece noaptea, pe ascuns, ea are prea puţin în comun cu ideile noastre tradiţionale despre eroi.

Eroul, aşa cum îl ştim noi, care se aruncă singur şi fără frică în mijlocul duşmanilor, poate fi întâlnit în insulele *Fiji*. O legendă spune povestea unui băiat crescut de mama lui; pe tatăl său nu-l cunoaşte. Sub ameninţări, o sileşte să-i dezvăluie numele tatălui. De îndată ce a aflat că tatăl său este regele cerului, porneşte la drum spre el. Tatăl este dezamăgit văzând cât de mic este fiul ei. Lui îi trebuie bărbaţi, nu băieţi, fiindcă tocmai atunci se află în război. Oamenii din jurul regelui râd în batjocură de copil; atunci acesta îi despică unuia dintre cei ce râd capul cu o măciucă. Regele este încântat şi îşi roagă fiul să rămână acolo.

„A doua zi, dis-de-dimineaţă, sosesc duşmanii cu strigăte războinice: «Vino la noi, o, tu rege al cerului, căci suntem flămânzi! Vino la noi, ca să avem ce mânca.» Atunci băiatul se ridică şi spune: «Să nu vină nimeni în urma mea. Rămâneţi cu toţii în oraş!» Apoi înşfăcă măciuca făcută de el, se năpusti printre duşmani şi lovi cu furie în dreapta şi în stânga. Cu fiecare lovitură omora câte unul, până când în cele din urmă ei au luat-o la fugă. Băiatul s-a aşezat pe o grămadă de cadavre şi şi-a chemat oamenii din oraş: «Veniţi şi căraţi morţii de aici!» Oamenii au ieşit, au cântat cântecul funerar şi au cărat cele 42 de cadavre ale învinşilor, în timp ce în oraş răsunau trompetele.

De patru ori i-a mai învins băiatul pe duşmanii tatălui său, astfel că sufletele lor s-au micşorat, iar ei au venit cu oferte de pace la regele cerului: «Ai milă de noi, stăpâne, lasă-ne viaţa!» În acest fel, regele n-a mai avut duşmani, iar domnia lui s-a întins peste tot cerul."

Băiatul se descurcă aici singur cu toţi duşmanii, nici una dintre loviturile lui n-a fost zadarnică. La urmă îl vedem şezând pe un morman de cadavre şi fiecare dintre cei pe care şade a fost ucis de el personal. Să nu ne închipuim însă că aşa se întâmplă numai în legendă. Există patru nume diferite pentru eroii din Fiji. Koroi este ucigaşul unui *singur* om, Koli se numeşte cel care a omorât zece oameni, Visa, douăzeci, Wangka, treizeci de oameni. O căpetenie celebră, cu fapte şi mai măreţe, se numea Koli-Visa-Wangka, fiindcă ucisese zece + douăzeci + treizeci – adică şaizeci de oameni.

Performanţele unor astfel de mari eroi sunt poate şi mai impunătoare decât ale noastre, deoarece după ce îşi omoară duşmanii, ei îi mai şi

mănâncă. Un şef care urăşte în mod deosebit pe cineva îşi rezervă dreptul de a-l mânca singur cu totul şi nu dă nimănui nici măcar o bucăţică.

Dar eroul, se va obiecta, nu porneşte numai împotriva unor duşmani. Domeniul lui în legende sunt monştrii periculoşi, de care el eliberează poporul. Monstrul devoră treptat un popor întreg şi nimeni nu îndrăzneşte să-l înfrângă. În cel mai bun caz se ajunge la o reglementare a spaimei: atâţia şi atâţia oameni vor fi livraţi anual monstrului. Atunci eroul poporului său, cuprins de milă, porneşte singur la atac şi ucide monstrul cu propriile lui mâini, înfruntând primejdia. Poporul îi este recunoscător, amintirea lui e păstrată cu fidelitate. Prin invulnerabilitatea sa, cu ajutorul căreia i-a salvat pe ceilalţi, el apare ca o figură luminoasă. Există totuşi mituri în care legătura dintre figura luminoasă şi grămada de cadavre – şi nu numai ale duşmanilor – apare cu claritate. Cel mai reprezentativ dintre aceste mituri provine de la populaţia sud-americană *uitoto*. Date despre acest mit se găsesc în culegerea remarcabilă şi prea puţin luată în seamă a lui *K.Th. Preuss*; prezentăm în ceea ce urmează, în formă prescurtată, ceea ce se referă la obiectul nostru.

„Două fete, care locuiau cu tatăl lor pe malul unui râu, au zărit într-o zi în apă un şarpe micuţ şi foarte frumos şi au încercat să-l prindă. Şarpele însă reuşea mereu să scape, până când tatăl fetelor, la rugămintea lor, le-a împletit o sită foarte fină. Cu ea au prins minusculul animal şi l-au adus acasă. L-au aruncat într-o mică oală cu apă şi i-au pus în faţă câte ceva de mâncare, dar şarpele nu se atingea de nimic. Abia când tatălui, prin intermediul unui vis, i-a venit ideea să hrănească şarpele cu un fel de scrobeală, acesta a început să mănânce cu adevărat. S-a îngrăşat, ajungând cât o aţă şi apoi cât un vârf de deget. Fetele l-au pus într-o oală mai mare. Animalul continua să mănânce scrobeală şi, îngrăşându-se, a ajuns la grosimea unui braţ. Atunci l-au pus într-un mic iezer. Şarpele mânca scrobeala cu tot mai multă lăcomie, iar când i se întindea hrana, prindea şi braţul fetei care îl hrănea. Curând, şarpele a ajuns cât un copac căzut în apă. A început să umble pe mal şi să mănânce cerbi şi alte animale, dar la chemările pentru hrană tot mai venea să înghită imense cantităţi de scrobeală, pregătite de cele două surori. Şi-a făcut o vizuină pe sub sate şi triburi şi a început să mănânce strămoşii oamenilor, primii oameni de pe lume. «Drăguţule, vino să mănânci», strigau fetele. Atunci şarpele ieşi, apucă vasul cu scrobeală pe care una dintre surori îl ţinea în braţe şi, ajungând până la capul ei, înghiţi fata, luând-o cu el.

Cealaltă fată s-a dus plângând să-i povestească tatălui ei întâmplarea. El a hotărât să se răzbune. A supt nişte tutun, după obiceiul acestor oameni atunci când hotărăsc moartea unei fiinţe, s-a îmbătat şi în vis i-a venit în minte un mijloc de a se răzbuna. A pregătit nişte scrobeală, ca să i-o dea şarpelui ca hrană, l-a chemat – pe cel care i-a înghiţit fiica –

şi i-a spus: «Înghite-mă!» Era dispus să îndure orice, şi bău din recipientul pentru tutun ce-l purta la gât, pregătindu-se să-l omoare. La chemarea lui, şarpele a venit şi a apucat cu putere cana pe care omul o ţinea în sus. Apoi omul a sărit în gâtlejul şarpelui şi s-a aşezat. «L-am omorât», şi-a zis şarpele şi a plecat, luându-l cu el.

După aceea a mâncat un trib întreg, iar oamenii putrezeau pe trupul tatălui. S-a dus apoi să mai înghită alt trib, iar oamenii putrezeau pe trupul lui. În timp ce şedea acolo, trebuia să suporte duhoarea acestor putreziciuni. Şarpele a înghiţit toate triburile de pe malul apei şi le-a stârpit; n-a mai rămas nici unul. Tatăl luase de acasă o scoică pentru a-i despica pântecul, dar nu-l desfăcu decât puţin, că şarpele resimţi o durere. Apoi se duse să mănânce triburile de pe malul altui fluviu. Oamenii se temeau şi nu se mai duceau la plantaţii, ci rămâneau mereu acasă. Nici nu se mai putea umbla pe acolo, fiindcă şarpele sta în mijlocul drumului şi când venea cineva de la câmp, îl apuca şi îl târa cu el. Oamenii se văitau şi se temeau că şarpele îi va devora şi nu mai făceau nici un pas în afara casei. Chiar coborând din hamac se temeau că şarpele ar avea acolo o gaură şi că îi va apuca şi târî cu el.

Peste corpul tatălui putrezeau şi duhneau oamenii. Tatăl mai bea zeamă de tutun din cană, şi-i mai făcea şarpelui câte o tăietură în burtă, pricinuindu-i dureri mari. «Ce e cu mine? Am înghiţit pe Deihoma, pe Cel-ce-taie, şi am dureri», spuse şarpele, strigând.

Apoi s-a dus la alt trib, unde ieşea din pământ şi-i înşfăca pe oamenii de acolo. Nu mai puteau locuitorii merge nicăieri şi nici nu se mai duceau la râu. Când luau apă din port, şarpele venea şi îi târa cu el. Încă dis-de-dimineaţă, cum se sculau, îi apuca şi îi lua cu el. Tatăl fetei îi mai spinteca puţin burta cu scoica, iar şarpele striga: «Cum se face că am dureri? L-am înghiţit pe Deihoma şi de aceea mă doare.»

Atunci duhurile ocrotitoare l-au prevenit pe tată: «Deihoma, acesta nu este portul de pe malul apei unde locuieşti, fii atent cu tăieturile. Portul tău este încă departe.» După aceste cuvinte, el încetă să mai taie. Şarpele însă se duse la oamenii care mai înainte îl hrăniseră şi îi prinse imediat. «Încă n-a încetat! Ce ne facem? I-a stârpit pe ai noştri», spuneau locuitorii satelor. Au început cu toţii să slăbească. Oare ce să mănânce?

Oamenii piereau şi putrezeau peste corpul tatălui. În acest timp el tot bea din cana cu tutun şi despica trupul şarpelui. Deihoma şedea înăuntrul şarpelui. De o vreme nespus de lungă încoace, nefericitul tată nu mâncase nimic şi nu băuse decât zeamă de tutun, căci ce era să mănânce? Bea zeamă de tutun şi stătea liniştit, în ciuda duhoarei de putreziciune.

Alte triburi nu mai erau, iar trupurile tuturor celor de lângă râul de la poalele cerului fuseseră devorate, aşa că oameni nu mai existau. Atunci duhurile ajutătoare i-au spus tatălui: «Deihoma, acesta este portul tău.

unde locuieşti; taie acum cu putere mai departe şi după două cotituri ale râului, vei fi acasă.» Atunci tatăl tăie cu putere. «Taie, Deihoma, taie cu putere», spuneau duhurile. Atunci Deihoma continuă să taie; în port despică şi dădu în lături pielea de pe burta şarpelui şi sări afară prin deschizătură.

De îndată ce a ajuns afară, s-a aşezat. Capul îi năpârlise cu totul, era chel. Şarpele se zvârcolea încoace şi încolo în locul acela. Acum tatăl se întorsese, după ce se chinuise un timp nemărginit de lung, acolo, în burta şarpelui. S-a spălat cu grijă în apele portului, a ajuns cu bine la locuinţa sa şi şi-a găsit fiicele bucuroase de a-şi revedea tatăl."

Literal vorbind, în acest mit, mult prescurtat aici, se vorbeşte în nu mai puţin de cincisprezece locuri diferite despre felul în care oamenii înghiţiţi de şarpe putrezeau deasupra eroului. Această imagine, atât de izbitoare, are în ea ceva obsedant; împreună cu mâncatul, este elementul care revine cel mai des în acest mit. Cu ajutorul zemei de tutun, Deihoma se menţine în viaţă. Acest calm şi această neclintire în mijlocul putreziciunii îl caracterizează pe erou. De-ar fi ca toţi oamenii de pe pământ să putrezească peste el, el ar continua să stea singur în mijlocul putregaiului răspândit peste tot, drept şi cu gândul numai la ţelul lui. El este, dacă vrem, un erou inocent, deoarece nu are pe conştiinţă nici un om dintre cei care putrezesc. Dar el îndură putreziciunea, este în miezul ei. Ea nu-l doboară, ba, am putea spune, este cea care îl ţine în picioare. Densitatea acestui mit, în care tot ce este cu adevărat important se desfăşoară în trupul şarpelui, este de nerespins, el este adevărul însuşi.

Erou este cel care, în diferitele împrejurări primejdioase, supravieţuieşte mereu ucigându-şi adversarii. Dar nu numai eroul supravieţuieşte. Se petrece un fenomen identic cu masa camarazilor şi anume atunci când toţi s-au prăpădit.

Cum reuşeşte cineva să se salveze dintr-un război, când toţi ai lui au pierit şi cum se simte în aceste condiţii, rămas singur? Cu privire la această problemă ne informează un pasaj dintr-un mit amerindian, notat de *Koch-Grünberg* la populaţia *taulipang* din America de Sud.

„Au venit duşmanii şi au pornit atacul. Au ajuns într-un sat compus din cinci case şi i-au dat foc din două locuri, noaptea, ca să fie lumină şi locuitorii să nu poată fugi pe întuneric. Mulţi au fost ucişi cu măciuci, când au vrut să fugă din case.

Un bărbat pe nume Maiciaule s-a strecurat, neatins, într-o grămadă de morţi şi şi-a mânjit faţa şi corpul cu sânge, pentru a induce în eroare duşmanii. Aceştia au crezut că au murit cu toţii şi au plecat. Omul a rămas singur. A plecat, s-a îmbăiat şi s-a dus în altă casă, din apropiere. Credea că va găsi acolo pe cineva, dar nu era nimeni. Toţi fugiseră. Nu a găsit decât nişte plăcintă cu manioc şi o friptură uscată, pe care le-a mâncat.

Apoi a stat puţin pe gânduri, după care a ieşit din casă şi a pornit mai departe. Pe urmă iar s-a aşezat şi a căzut pe gânduri. Se gândea la tatăl şi la mama lui, ucişi de duşmani, şi că nu mai avea pe nimeni. Atunci şi-a spus: «Mă voi culca lângă tovarăşii mei!» S-a întors, plin de frică, în satul pârjolit. Acolo se adunaseră multe păsări de pradă în jurul cadavrelor. Maiciaule era vraci şi visase o fată foarte frumoasă. A gonit păsările şi s-a întins lângă morţi. Din nou s-a mânjit cu sânge. Mâinile şi le ţinea lângă cap, ca să le poată folosi la nevoie. Din nou au venit păsările de pradă, ciondănindu-se în jurul cadavrelor. Atunci a sosit fiica vulturului rege. Şi ce a făcut fiica lui? S-a aşezat pe pieptul lui Maiciaule. În clipa când a vrut să-i sfârtece trupul, Maiciaule a prins-o. Păsările de pradă au dispărut. Atunci el i-a spus fiicei vulturului rege: «Prefă-te în femeie! Sunt atât de singur aici şi nu am pe nimeni care să mă ajute.» A luat-o cu el în casa părăsită. Acolo a ţinut-o ca pe o pasăre domestică. I-a spus: «Acum mă duc la pescuit, când mă întorc, vreau să te găsesc transformată în femeie!»..."

La început se culcase printre morţi pentru a scăpa. Se prefăcuse mort pentru a nu fi descoperit. Apoi şi-a dat seama că e singurul rămas în viaţă şi l-a cuprins tristeţea şi teama. S-a hotărât să se culce din nou printre camarazii morţi. Poate că mai întâi s-a jucat cu gândul de a-şi împărtăşi soarta cu ei. Dar a fost un gând trecător, deoarece a visat o fată frumoasă şi, fiindcă în jurul lui nu vedea decât păsări de pradă, a prins una ca s-o ia de nevastă. Să adăugăm că, la dorinţa lui, pasărea se transformă în femeie.

Este izbitor cât de multe neamuri – şi asta pe tot pământul – se trag dintr-o pereche rămasă singură în viaţă după o mare catastrofă. Binecunoscutul caz al potopului biblic este atenuat prin dreptul lui Noe de a avea cu el întreaga-i familie. I se îngăduise să-şi ia cu el în arcă pe toţi membrii familiei şi din fiecare vietate câte o pereche. El este însă cel ce a găsit personal îndurare la Dumnezeu; virtutea supravieţuirii – în acest caz, una religioasă – îi aparţine *lui* şi numai de dragul lui pot şi ceilalţi să intre în arcă. Mai există şi alte exemple, mai simple, ale aceleiaşi legende, povestiri în care, în afară de perechea de părinţi originari, toţi ceilalţi oameni dispar. Aceste povestiri nu sunt întotdeauna legate de ideea unui potop. Adesea este vorba de epidemii în care toţi mor în afară de un singur om, care rătăceşte de colo-colo, când, în sfârşit, dă de una sau de două femei, cu care se căsătoreşte şi întemeiază un nou neam.

Faptul că odată a fost singurul supravieţuitor reprezintă forţa şi gloria acestui strămoş. Chiar dacă lucrul nu este declarat în mod explicit, apare ca un soi de merit faptul că el nu a pierit laolaltă cu semenii săi. La prestigiul de a fi strămoşul tuturor celor ce vor veni se adaugă respectul faţă de forţa norocoasă a supravieţuirii sale. Poate că atâta vreme cât era

în viaţă să nu se fi distins în mod deosebit printre semenii săi, să fi fost un om ca toţi ceilalţi. Apoi, deodată, este absolut singur. Despre călătoriile sale singuratice se relatează diferite amănunte. Cel mai mare spaţiu îl ocupă căutările lui pentru a găsi pe cineva viu, dar nu găseşte decât cadavre. Certitudinea crescândă că în afară de el nu mai există nimeni îl duce la disperare. Mai este însă şi un element evident. Omenirea, care începe din nou să existe o dată cu el, se bazează numai pe el; fără el şi fără curajul lui de a lua singur totul de la capăt, omenirea n-ar exista.

Una dintre tradiţiile cele mai modeste de acest fel se referă la originea populaţiei *kutenai*. Iată textul exact:

„Acolo trăiau oamenii şi deodată a venit o molimă. Ei au murit. Toţi au murit. Umblau de colo-colo şi îşi dădeau de veste. În toată populaţia kutenai domnea boala. Oamenii au ajuns într-un anumit loc şi au povestit întâmplările. Era peste tot la fel. Într-un loc n-au mai văzut pe nimeni. Toţi erau morţi. Numai o persoană mai rămăsese. Într-o zi aceasta s-a vindecat. Era un bărbat şi era singur. Se gândea: «Voi călători prin lume şi voi vedea dacă mai există cineva pe undeva. Dacă nu este nimeni, nu vreau să mă mai întorc. Nu este nimeni aici şi nimeni nu vine vreodată în vizită.»

Călătorea în barca lui îngustă şi aşa a ajuns la ultima aşezare a populaţiei kutenai. Când a ajuns acolo unde de obicei se aflau oameni pe mal, nu era nimeni; şi umblând primprejur, a văzut numai morţi; nici un semn de viaţă. Atunci a înţeles că nu mai rămăsese nimeni. A pornit-o iar cu barca lui. A ajuns într-o localitate unde a coborât şi iarăşi nu a văzut decât morţi. Nicăieri ţipenie de om. S-a pregătit de întoarcere. A ajuns la ultima aşezare în care au trăit oameni din populaţia kutenai. A intrat acolo. În corturi erau adunate numai cadavre. Iar a umblat primprejur şi a văzut că toată lumea dispăruse. Mergea şi plângea. «Sunt singurul care a rămas», îşi spunea, «până şi câinii sunt morţi.» Când a ajuns în satul cel mai îndepărtat, a văzut urme de paşi omeneşti. Acolo era şi un cort. Înăuntru nu erau cadavre. Mai încolo, pe partea cealaltă, era satul. Atunci şi-a dat seama că mai erau acolo doi-trei oameni în viaţă. A văzut urme de paşi – mai mari şi mai mici – dar n-ar fi putut spune dacă erau trei. Exista însă cineva în viaţă. A plecat cu barca mai departe, gândindu-se: «Am să vâslesc în această direcţie. Cei care trăiau aici aveau obiceiul să vâslească spre această direcţie. Dacă este vorba de un bărbat, poate că a plecat mai departe.»

Şi pe când şedea aşa în barca sa, a văzut mai sus, la o oarecare depărtare, doi urşi negri care mâncau poame de pădure. Omul şi-a zis: «Mă duc să-i omor. După ce îi voi omorî, îi mănânc. Voi pune carnea lor la uscat. Apoi mă voi uita în jur, dacă mai există cineva. Mai întâi usuc carnea, apoi umblu după oameni. Am văzut urmele lor. Poate că sunt

bărbaţi şi femei flămânzi, să aibă şi ei ceva de mâncare.» A pornit-o spre urşi. Ajungând în apropierea lor, a văzut că nu erau urşi, ci femei. Una dintre ele era mai în vârstă, cealaltă era o fată. El îşi spunea: «Mă bucur că văd oameni. O s-o iau pe această femeie de nevastă.» S-a dus acolo şi a pus mâna pe fată. Fata i-a spus mamei ei: «Mamă, văd un bărbat.» Mama a ridicat ochii. A văzut că fata spunea adevărul. A văzut cum acest bărbat îi lua fata. Atunci au plâns şi femeia, şi fata, şi tânărul, căci toţi din neamul kutenai erau morţi. Când s-au privit unii pe alţii, au plâns împreună. Femeia a spus: «N-o lua încă pe fiica mea. E încă prea mică. Ia-mă pe mine. Vei fi bărbatul meu. Mai târziu, când fiica mea va fi mare, să fie soţia ta. Atunci, vei avea copii.» Omul s-a căsătorit cu femeia mai în vârstă. N-a trecut mult timp şi ea a spus: «Acum fata mea este destul de mare. Acum poate fi soţia ta. Este bine să aveţi copii. Acum trupul ei este voinic.» Atunci tânărul o luă pe fată de soţie. De aici înainte, cei din neamul kutenai au început să se înmulţească."

Un al treilea fel de catastrofă – uneori în urma unei epidemii sau a unui război – *sinuciderea în masă* – a avut şi ea supravieţuitorii ei. Aici îşi va găsi locul o legendă a populaţiei *ba-ila*, din neamul bantu, din Rhodesia.

Două clanuri ai acestor ba-ila, din care unul purta denumirea de capre şi altul de bărzăuni, au avut între ele un mare conflict. Problema era cărui clan îi revenea dreptul de a deţine demnitatea de şef. Clanul caprelor, care avusese acest rang, îşi pierduse poziţia, iar membrii lui, jigniţi în orgoliul lor, au hotărât să se înece cu toţii într-un lac. Au pregătit o frânghie lungă la care au lucrat bărbaţii, femeile şi copiii. Apoi s-au adunat la mal, şi-au legat pe rând frânghia de gât şi s-au aruncat împreună în apă. Un bărbat, membru al unui al treilea clan, cel al leilor, se însurase cu o femeie din clanul caprelor. El a încercat s-o împiedice de a se sinucide; cum lucrul nu i-a reuşit, a hotărât să moară împreună cu ea. Întâmplător, ei erau ultimii care s-au legat de frânghie. Au fost traşi în apă şi erau gata să se înece când, deodată, omului i-a părut rău: a tăiat frânghia şi s-a eliberat pe sine şi pe soţia lui. Ea a încercat să scape de el ţipând: „Dă-mi drumul! Dă-mi drumul!" El însă n-a cedat şi a adus-o pe ţărm. De aceea până azi oamenii din clanul leilor le spun celor din clanul caprelor: „*Noi* v-am scăpat de moarte, noi!"

În final, să mai amintim o altă practică a supravieţuirii, datând din epoca istorică şi bine verificată. Într-o luptă de exterminare dintre două triburi de indieni în America de Sud, este lăsat în viaţă un singur om dintre cei învinşi şi trimis înapoi la ai lui. El va trebui să le spună ce a văzut şi să le ia avântul de a mai continua lupta. Să auzim acum, prin cuvintele lui *Humboldt*, relatarea despre acest mesager al groazei:

„Îndelungata rezistenţă pe care, sub îndrumarea unui conducător viteaz, au opus-o cei din tribul Cabres celor din tribul Caraibilor, i-a dus după anul 1720 la ruină. Îşi învinseseră duşmanii la locul de vărsare a fluviului; o mulţime de Caraibi au fost ucişi în timpul fugii lor, în locul dintre o insulă şi o cascadă. Prizonierii au fost decimaţi canibalic; dar cu acea cruzime şi viclenie specifice populaţiei din America de Sud şi de Nord, au lăsat în viaţă *un singur* Caraib, care a fost obligat să se urce într-un copac ca martor al acestui ospăţ barbar şi să ducă învinşilor ştirea respectivă. Pentru şeful tribului Cabres beţia victoriei a fost de scurtă durată. Caraibii s-au întors atât de numeroşi – mase întregi – încât din canibalii Cabres n-au mai rămas decât nişte jalnice resturi."

Acel singur supravieţuitor, lăsat în viaţă în batjocură, priveşte de sus din copac cum oamenii lui sunt devoraţi. Toţi luptătorii cu care a pornit împreună au căzut în luptă sau au ajuns în stomacurile duşmanilor. Ca supravieţuitor silnic, cu imagini ale groazei în minte, este trimis înapoi la ai lui. Sensul mesajului său, aşa cum l-au gândit duşmanii, ar fi următorul: „Unul dintre voi a mai rămas. Atât de puternici suntem! Să nu mai îndrăzniţi să vă luptaţi cu noi!" Dar impresia celor văzute a fost atât de zguduitoare, unicitatea lui de supravieţuitor silnic atât de impresionantă, încât el, dimpotrivă, şi-a îndemnat oamenii la răzbunare. Caraibii au năvălit din toate părţile, pregătind pentru Cabres un sfârşit definitiv. Această relatare, nu singura de acest fel, arată cât de clară era la popoarele primitive noţiunea de supravieţuitor. Erau perfect conştiente de ciudăţenia situaţiei lui. Ele ţin seama de ea şi încearcă s-o folosească pentru scopurile lor. De ambele părţi, la duşmani ca şi la prieteni, Caraibul, de sus din copac, şi-a jucat bine rolul. Din dubla lui funcţie, dacă o privim cu curaj, se poate învăţa infinit de mult.

Morţii ca învinşi ai supravieţuitorilor

Nimeni dintre cei care se ocupă cu mărturiile originale ale vieţii religioase nu va înceta să se mire de puterea morţilor. Existenţa multor neamuri este încărcată de rituri referitoare la morţi.

Ceea ce iese în primul rând şi pretutindeni în evidenţă este *frica* de morţi. Ei sunt nemulţumiţi şi plini de invidie pe rudele lăsate în urmă. Încearcă să se răzbune pe ele, uneori pentru nişte ofense care li s-au adus pe când mai erau în viaţă, adesea însă numai pentru simplul fapt că au încetat să trăiască. Cei vii se tem cel mai mult de invidia morţilor. Încearcă să-i îmbuneze măgulindu-i şi oferindu-le hrană. Li se oferă tot ceea ce le trebuie pentru călătoria în lumea morţilor, numai ca să rămână departe şi să nu se mai întoarcă spre a face pagube şi a-i chinui pe cei

rămaşi în urma lor. Duhurile morţilor trimit boli sau le aduc cu ele, influenţează înmulţirea vânatului şi recoltele, şi intervin într-o sută de feluri în viaţa oamenilor.

O adevărată pasiune a morţilor, care se manifestă mereu, este aducerea celor vii în lumea lor. Deoarece îi pizmuiau pentru că lăsaseră toate obiectele vieţii zilnice la dispoziţia lor, iniţial se crease obiceiul de a nu se păstra nimic sau cât mai puţine dintre aceste obiecte. Li se punea totul în mormânt sau se ardea o dată cu ei. Se părăsea coliba în care locuiseră şi nu se mai revenea niciodată acolo. Adesea erau îngropaţi în casa lor cu tot avutul, dându-li-se în acest fel a înţelege că nu se dorea reţinerea nici unui bun de-al lor. Dar nici aceasta nu ajungea pentru a înlătura cu totul mânia lor. Căci invidia cea mai mare nu era pentru obiecte, care se puteau reface sau redobândi, ci era pentru viaţa în sine.

Este desigur izbitor faptul că pretutindeni, în condiţiile de viaţă cele mai diferite, li se atribuie morţilor acelaşi sentiment. Acelaşi mod de a simţi domneşte, pare-se, la decedaţii tuturor popoarelor. Întotdeauna ei ar fi preferat să rămână în viaţă. În mintea celor care sunt încă pe lume există ideea că cel care nu mai este a suferit o înfrângere, constând în faptul că alţii i-au *supravieţuit*. Cel decedat nu se poate resemna şi este firesc să dorească să le pricinuiască altora aceeaşi durere supremă care i-a fost provocată lui.

Orice mort este deci cineva căruia i *s-a supravieţuit*. Numai în catastrofele mari, relativ rare, în care pier toţi oamenii, raporturile sunt altele. Moartea individuală, despre care este vorba aici, se desfăşoară astfel încât *un singur* om este smuls din familia şi cercul său. Rămân o mulţime de supravieţuitori şi toţi cei ce au un drept în legătură cu decedatul formează o haită de jeluire care îl plânge. La sentimentul de pierdere provocat de moartea cuiva se adaugă dragostea faţă de el, şi cele două sentimente nu pot fi despărţite unul de altul. Vaietele sunt foarte puternice şi aceste vaiete sunt cu siguranţă autentice în esenţa lor. Dacă unii oameni din afară au tendinţa să nu aibă încredere în manifestările acestor vaiete, faptul se datorează naturii complexe şi caracterului complex al situaţiei ca atare.

Fiindcă aceiaşi oameni care au motive să se jelească sunt şi supravieţuitori. Ca oameni care au suferit o pierdere se plâng, ca supravieţuitori resimt un fel de satisfacţie. De obicei nu-şi mărturisesc acest sentiment neelegant. Dar ei ştiu foarte bine şi întotdeauna cum simte mortul lucrurile. Este de presupus că îi urăşte pe supravieţuitori, deoarece viaţa pe care el n-o mai are ei o au. Ei îi recheamă sufletul, pentru a-l convinge pe cel plecat că n-au dorit moartea lui. Îi reamintesc cât de buni au fost cu el pe când se afla încă între ei. Sunt enumerate dovezile practice cum că toate au fost aşa cum şi le-ar fi dorit el. Ultimele

dorințe îi sunt îndeplinite conștiincios. În multe locuri, ultimele dorințe ale mortului au forță de lege. În tot ceea ce se întâmplă există premisa nezdruncinată a ranchiunei față de faptul supraviețuirii.

Un copil indian din *Demerera* luase obiceiul de a mânca nisip, ceea ce i-a provocat moartea. Acum cadavrul lui zăcea în coșciugul deschis pe care tatăl lui îl comandase unui tâmplar din vecini. Înainte de înmormântare, bunica copilului s-a așezat lângă sicriu și a spus cu voce tânguitoare:

„Copilul meu, ți-am spus mereu să nu mănânci nisip. Niciodată nu ți-am dat nisip; știam că nu e bun pentru tine. Singur ți l-ai căutat. Ți-am spus că e rău. Acum, vezi, te-a omorât. Mie să nu-mi faci nimic, tu însuți ți-ai provocat moartea, ceva rău a intrat în tine și te-a îndemnat să mănânci nisip. Uite, îți pun lângă tine arcul și săgețile, ca să ai cu ce te juca. Am fost întotdeauna bună cu tine. Fii și tu acum bun cu mine și nu-mi fă nimic rău."

Apoi a venit plângând și mama copilului, și a spus parcă psalmodiind:

„Copilul meu, eu te-am adus pe lume ca să cunoști cele bune ale lumii și să te bucuri de ele. Acest piept te-a hrănit atâta vreme cât ai avut nevoie. Ți-am lucrat obiecte și cămășuțe frumoase. Te-am îngrijit și te-am hrănit și m-am jucat cu tine și nu te-am bătut niciodată. Trebuie să fii bun și să nu-mi faci nici un rău."

Tatăl copilului mort s-a apropiat și el, spunând:

„Băiatul meu, când îți spuneam că nisipul te va ucide, n-ai vrut să mă asculți și uite, acum ești mort. Am fost și ți-am adus un coșciug frumos. Va trebui să muncesc ca să-l pot plăti. Ți-am făcut mormântul într-un loc frumos unde îți plăcea să te joci. O să te așez cum trebuie și o să-ți dau nisip de mâncare; acum nu-ți mai poate dăuna și știu cât de mult îți plăcea. N-ai voie să-mi aduci nenoroc, mai bine caută-l pe cel care te-a făcut să mănânci nisip."

Bunica, mama și tatăl au iubit acest copil și, cu toate că e atât de mic, ei se tem de ranchiuna lui, fiindcă *ei* mai sunt în viață. Cu toții îl asigură că nu sunt vinovați de moartea lui. Bunica îi dă arcul și săgețile. Tatăl i-a cumpărat un coșciug scump; îi pune și nisip de mâncare în mormânt, fiindcă știe cât de mult îi place. Tandrețea pe care o arată copilului este emoționantă; și totuși are în ea ceva sinistru, pentru că e pătrunsă de frică.

La unele popoare, din credința în viața de dincolo de moarte s-a născut un *cult al strămoșilor*. Oriunde acest cult a luat forme solid constituite, el a acționat ca și cum oamenii ar fi știut să-și îmblânzească morții care-i interesează. Prin faptul că li se oferă regulat ceea ce ei își doresc – cinstire și hrană – mulțumirea lor e asigurată. Îngrijirea lor, dacă

este executată după toate regulile tradiţionale, face din morţi nişte tovarăşi aliaţi. Ceea ce au fost în viaţa aceasta, vor fi şi mai târziu; îşi vor ocupa locul avut mai înainte. Cel care pe pământ a fost un şef puternic, va fi tot aşa şi sub pământ. Cu ocazia jertfelor şi rugăciunilor, va fi pomenit pe primul loc. Susceptibilitatea lui va fi menajată cu grijă; dacă e jignită, el poate deveni foarte periculos. Îi place să se afle în apropierea urmaşilor săi şi nu trebuie făcut nimic care l-ar putea izgoni de acolo.

La *zuluşii* din Africa de Sud, această convieţuire cu strămoşii are forme deosebit de intime. Relatările, documentate şi publicate acum vreo sută de ani de misionarul englez *Callaway*, sunt mărturia cea mai autentică privind cultul strămoşilor lor. Autorul îi lasă pe oameni să vorbească şi notează spusele lor în propriul lor limbaj. Cartea lui Callaway *Sistemul religios al populaţiei amazulu* este rară şi de aceea prea puţin cunoscută: este unul dintre documentele fundamentale ale omenirii.

Strămoşii zuluşilor se prefac în şerpi şi intră sub pământ. Nu sunt însă, aşa cum s-ar putea crede, şerpi mitici, niciodată vizibili. Sunt specii cunoscute, se învârt cu plăcere în apropierea colibelor, în care adesea şi intră. Unii şerpi amintesc, prin particularităţi ale corpului, de anumiţi strămoşi şi sunt recunoscuţi ca atare de cei vii.

Şerpii nu sunt însă numai şerpi, căci în vise ei le apar celor în viaţă cu înfăţişarea lor omenească şi stau cu ei de vorbă. Aceste vise sunt aşteptate; fără ele existenţa devine incomodă. Oamenii *vor* să stea de vorbă cu morţii lor, este important pentru ei să-i poată vedea bine şi cu claritate în vis. Uneori imaginea strămoşilor se tulbură şi se întunecă; atunci, cu ajutorul unor anumite rituri, trebuie relimpezită. Din când în când, dar mai ales în toate ocaziile importante, li se aduc jertfe. Se taie capre şi boi, iar strămoşii sunt chemaţi cu solemnitate să se înfrupte din jertfe. Şi se evocă cu glas tare titlurile lor de onoare, la care ei ţin foarte mult; le plac onorurile şi uitarea acestor titluri de onoare sau trecerea lor sub tăcere se consideră o ofensă. Animalul sacrificat trebuie să zbiere, pentru ca strămoşii să-l audă; le place acest urlet. De aceea, oile care mor mute nu sunt folosite ca jertfe. Jertfa nu este aici altceva decât un ospăţ la care participă cei vii împreună cu morţii, un soi de împărtăşanie a viilor cu morţii.

Dacă se trăieşte aşa cum erau obişnuiţi strămoşii, dacă se păstrează moravurile şi obiceiurile vechi şi nu se schimbă nimic din ele, dacă li se aduc regulat jertfe, ei sunt mulţumiţi şi cer pentru urmaşii lor bunul mers al lucrurilor. Însă, de îndată ce unul se îmbolnăveşte, el ştie că a trezit nemulţumirea unuia dintre strămoşi şi va face totul ca să cunoască motivul acestei nemulţumiri.

Căci morţii nu sunt defel, nici întotdeauna, drepţi. Ei au fost oameni cunoscuţi, de ale căror slăbiciuni şi greşeli oamenii îşi amintesc. În vise ei apar în mod corespunzător caracterului lor. Merită să alegem aici un caz, notat mai pe larg de Callaway. El ne arată că până şi morţii bine îngrijiţi şi lăudaţi sunt uneori cuprinşi de ranchiună împotriva celor rămaşi în urma lor, numai fiindcă aceştia mai sunt în viaţă. Povestea unei astfel de ranchiune, aşa cum vom vedea, corespunde, transferată în condiţiile noastre de viaţă, cu mersul unei boli primejdioase. Un frate mai mare a murit. Averea lui şi în primul rând vitele, care aici trec drept averea cea mai de seamă, au trecut în stăpânirea fratelui mai mic. Acest mod de succesiune este cel obişnuit; fratele mai mic, care a preluat moştenirea şi a îndeplinit toate jertfele după cum se cuvine, nu ştie să fi făcut vreo greşeală faţă de cel decedat. Însă deodată se îmbolnăveşte grav, iar în vis îi apare fratele cel mare. „Am visat că mă bate şi că îmi spune: «Cum se face că nu mai ştii cine sunt?» Am răspuns: «Ce pot să fac, ca să vezi că te cunosc? Doar ştiu că eşti fratele meu.» Mortul a întrebat: «Când jertfeşti un bou, de ce nu mă chemi?» I-am ripostat: «Dar te chem şi te cinstesc cu titlurile tale de faimă. Spune-mi care este boul sacrificat fără să te fi anunţat!» El a răspuns: «Vreau carne.» L-am refuzat, spunând: «Nu, frate, nu am nici un bou. Vezi vreunul în turma de vite?» «Chiar dacă n-ar exista decât unul singur, îl vreau», a spus el. Când m-am trezit, aveam o durere în coastă. Am încercat să respir şi n-am putut; aveam răsuflarea tăiată."

Omul era încăpăţânat, nu vroia să sacrifice nici un bou. A spus: „Sunt cu adevărat bolnav şi cunosc boala care m-a lovit." Lumea îi spunea: „Dacă o cunoşti, de ce nu scapi de ea? Poate un om să-şi provoace înadins o boală? Dacă ştie despre ce este vorba – vrea oare să moară? Căci dacă duhul s-a mâniat pe cineva, îl distruge."

Omul a ripostat: „Nu, domnii mei! Cineva m-a îmbolnăvit. Îl văd în somn, când mă culc. Fiindcă are poftă de carne, începe cu nişte tertipuri şi pretinde că nu-l chem când tai vite. Lucrul acesta mă surprinde foarte mult, fiindcă am tăiat atâtea vite şi nici măcar o dată nu m-am ferit să-l chem. Dacă are poftă de carne, ar putea să-mi spună direct: «Frate, am poftă de carne.» El însă spune că nu-l cinstesc. Sunt supărat pe el, cred că nu doreşte decât să mă omoare.»:

Oamenii au spus: „Crezi tu că un duh se mai pricepe la vorbe? Unde este el, să-i spunem părerea noastră? Am fost întotdeauna de faţă când ai tăiat animale. L-ai cinstit şi l-ai strigat cu titlurile lui de onoare primite pentru vitejia lui. Te-am auzit, şi dacă ar fi cu putinţă ca fratele tău sau altcineva, odată mort, să învie, i-am putea cere socoteală şi întreba: «De ce spui astfel de lucruri?»."

Bolnavul a răspuns: „Ah, fratele meu se comportă atât de mofturos pentru că este cel mai în vârstă. Eu sunt mai tânăr decât el. Mă mir că îmi cere să prăpădesc toate vitele. Oare n-a lăsat şi el vite când a murit?"

Oamenii au spus: „Omul a murit. Cu tine însă noi stăm de vorbă cu adevărat şi ochii tăi încă ne privesc cu adevărat. De aceea îţi spunem în legătură cu el: vorbeşte cu el liniştit şi chiar dacă n-ai decât o capră, dăruieşte-i-o. Este o ruşine ca el să vină şi să te omoare. De ce să-l vezi mereu pe fratele tău în vis şi să te îmbolnăveşti? Ar trebui ca un om care-şi visează fratele să se trezească sănătos."

Atunci mezinul a spus: „Bine, domnilor, îi voi da carnea care îi place. El cere carne. El mă omoară. Mă nedreptăţeşte. Zilnic îl visez şi apoi mă trezesc cu dureri. El nu e un bărbat adevărat, întotdeauna a fost un mişel, un bătăuş. Aşa era: vorba şi lovitura. Când cineva i se adresa, se şi arunca pe el. Niciodată nu-şi recunoştea greşelile şi niciodată nu ceda: «Am făcut o greşeală, n-ar fi trebuit să mă bat cu aceşti oameni.» Iar duhul lui e la fel ca el. Este rău şi mereu furios. Totuşi îi voi da carnea pe care o cere. Dacă voi vedea că mă lasă în pace şi că sunt sănătos, voi tăia mâine o vită pentru el. Iar el să mă lase să mă însănătoşesc şi să răsuflu, dacă el e de vină. Să nu mi se mai taie răsuflarea ca acum."

Oamenii au fost de acord: „Da, dacă mâine vei fi sănătos, atunci vom şti că era vorba de duhul fratelui tău. Dar dacă mâine vei fi tot bolnav, nu vom spune că fratele tău este de vină, ci că este vorba doar de o boală obişnuită."

La apusul soarelui, fratele cel tânăr încă se plângea de dureri. Dar când a venit vremea mulsului vacilor, a cerut mâncare. A cerut un terci apos şi a fost în stare să înghită câte ceva din el. Apoi a spus: „Daţi-mi puţină bere, căci mi-e sete." Femeile lui i-au dat bere şi au început să spere. Se bucurau, fiindcă le fusese foarte teamă şi se întrebau: „Să fie boala lui atât de rea, încât să nu mai mănânce nimic?" Se bucurau în tăcere, nu-şi exprimau în vorbe bucuria, ci doar se priveau între ele. El a băut berea şi a spus: „Daţi-mi puţin tutun şi lăsaţi-mă să iau un pic din el." I-au dat tutunul pe care l-a prizat, apoi s-a culcat şi a adormit din nou.

În timpul nopţii, fratele lui a venit şi a spus: „Ei, ai ales pentru mine o vită? O vei tăia mâine?"

Cel care dormea a răspuns: „Da, voi tăia pentru tine o vită. De ce îmi tot spui, frate al meu, că nu te pomenesc, de vreme ce te cinstesc mereu cu titlurile tale de glorie, atunci când tai vite? Doar ai fost viteaz şi un bun luptător."

Mortul a ripostat: „O spun pe drept, când poftesc carne. *Doar am murit şi ţi-am lăsat moştenire un sat.* Ai un sat mare."

„Bine, bine, frate, mi-ai lăsat un sat. Dar atunci când mi l-ai lăsat şi ai murit, omorâseşi toate vitele tale?"

„Nu, nu le-am omorât pe toate."

„Atunci, fiu al tatălui meu, îmi ceri mie să prăpădesc totul?"

„Nu, nu-ţi cer asta. Dar îţi spun: ucide, pentru ca satul tău să propăşească!"

Când s-a trezit, omul se simţea bine, durerea din coastă îi trecuse. S-a aşezat şi şi-a împins soţia: „Scoală-te şi aprinde focul." Femeia s-a trezit şi a încins focul. L-a întrebat pe bărbat cum se simte. „Fii liniştită, a spus el, „când m-am trezit, m-am simţit uşurat. Am vorbit cu fratele meu. Când m-am trezit, eram sănătos." A mai luat nişte tutun şi a adormit din nou. Duhul fratelui său s-a arătat iarăşi, spunând: „Vezi, te-am vindecat acum. Taie vita mâine dimineaţă." Dimineaţa, omul s-a sculat şi s-a dus la ţarcul vitelor. Mai avea câţiva fraţi mai mici şi i-a chemat să meargă cu el. „Vă chem, sunt sănătos. Fratele meu spune că el m-a vindecat." Apoi a cerut să i se aducă un bou. A fost adus: „Aduceţi vaca stearpă!" Le-au adus pe amândouă. Au venit la un capăt al ţarcului şi s-au aşezat lângă fratele lor, care se ruga cu următoarele cuvinte: „Ei, acum mâncaţi, voi oameni ai casei noastre. Fie ca un duh binevoitor să vină la noi, copiii să crească şi oamenii să fie sănătoşi. Te întreb pe tine, frate, de ce vii în somnul meu, de ce te visez şi pe urmă mă îmbolnăvesc? Un duh bun vine şi aduce veşti bune. Tot timpul trebuie să mă plâng de boli. Ce fel de vite sunt acestea, dacă stăpânul lor trebuie să le înghită, după care se tot îmbolnăveşte? Îţi spun: încetează! Încetează să mă îmbolnăveşti! Îţi spun: vino la mine în somn, vorbeşte liniştit cu mine şi spune-mi ce doreşti! Tu însă vii la mine ca să mă ucizi! Este limpede că în viaţă ai fost un om rău. Eşti sub pământ tot aşa, un om rău? Nici nu m-am aşteptat ca duhul tău să vină la mine cu prietenie şi să-mi aducă veşti bune. De ce vii cu răutate, tu, fratele meu mai mare, care trebuia să aduci satului tău numai bine şi să nu i se întâmple nimic rău, de vreme ce tot satul e al tău?"

Apoi rosti următoarele cuvinte despre vite, aducând mulţumiri: „Acestea sunt animalele pe care ţi le jertfesc, un bou roşcat şi o vacă roşcat-albă, stearpă. Ucide-le! Îţi spun: vorbeşte prietenos cu mine, ca să mă trezesc fără dureri. Şi-ţi mai spun: fă ca toate duhurile casei noastre să se adune aici în jurul tău, tu cel căruia îi place atât de mult carnea!"

Apoi a poruncit: „Înjunghiaţi vitele!" Unul dintre fraţi a luat o suliţă şi a înjunghiat vaca stearpă, care a căzut la pământ. A înjunghiat şi boul; a căzut şi acesta. Ambele vite zbierau. Le-au omorât, au murit. A dat poruncă să fie jupuite. Au fost jupuite; li s-a tras jos pielea. Le-au mâncat acolo, în ţarcul vitelor. Toţi bărbaţii s-au adunat acolo şi au cerut mâncare. Au luat cu toţii câte o bucată. Au mâncat şi au fost mulţumiţi. Şi-au exprimat recunoştinţa: „Îţi mulţumim, ţie, fiul lui cutare. Dacă vreun duh te îmbolnăveşte, vom şti că este amărâtul de frate-tău. Noi n-am mai ştiut

dacă în timpul grelei tale boli vom mai mânca împreună cu tine carne. Ne dăm seama acum că nenorocitul acela vrea să te omoare. Ne bucurăm că eşti din nou sănătos."

„Doar am murit", spune fratele cel mare şi în această propoziţie prindem miezul disputei, al bolii primejdioase, al povestirii în general. Oricum s-ar comporta decedatul, orice ar cere el, este totuşi mort şi are astfel destule motive de amărăciune. „Ţi-am lăsat un sat", spune el şi imediat adaugă: „Ai un sat mare". Viaţa celuilalt este acest sat; mortul ar fi putut tot atât de bine să spună: „Sunt mort, şi tu eşti încă în viaţă!"

De acest reproş se teme cel în viaţă şi, visându-l pe cel dispărut, îi dă dreptate: *i-a supravieţuit*. Dimensiunea acestei nedreptăţi, pe lângă care orice altă nedreptate păleşte, îi conferă mortului puterea de a transforma reproşurile şi amărăciunea într-o boală gravă. „Vrea să mă omoare", spune fratele mai tânăr – fiindcă totuşi a murit, îşi spune el. El ştie foarte bine de ce se teme şi, pentru a-l împăca pe mort, este în cele din urmă de acord cu jertfa.

Precum se vede, supravieţuirea este legată pentru cei rămaşi de un puternic inconfort. Chiar şi acolo unde s-a instaurat o formă de cinstire după reguli, tot nu se poate avea totală încredere în morţi. Cu cât unul dintre ei a fost mai puternic în această viaţă, cu atât mai mare şi mai primejdioasă va fi mânia lui de dincolo.

În regatul *Uganda* s-a găsit o cale de a reţine duhul regelui decedat printre supuşii săi devotaţi. El nu putea să dispară, căci nu a fost izgonit; ci trebuia să rămână pe lumea aceasta. După moartea lui, era desemnat un medium, numit „mandwa", în care se instala duhul regelui. Mediumul, care avea funcţia unui preot, trebuia să arate la fel ca regele şi să se comporte exact ca el. Îi imita toate particularităţile limbajului şi, dacă era vorba de regele unor vremuri foarte îndepărtate, folosea – precum se afirmă cu siguranţă într-un anumit caz – un limbaj arhaic vechi de peste 300 de ani. Când mediumul murea, duhul regelui intra într-un alt membru al aceluiaşi clan. În felul acesta, un „mandwa" îşi prelua funcţia de la un altul, iar duhul regelui avea întotdeauna un lăcaş. Se putea deci întâmpla ca un medium să întrebuinţeze cuvinte pe care nimeni nu le înţelegea, nici măcar colegii lui.

Nu trebuie să ne închipuim însă că mediumul juca permanent rolul regelui. Din când în când „îl apuca", după cum se spunea, „regele de cap". Atunci era ca posedat şi întruchipa mortul, cu toate particularităţile acestuia. În clanurile răspunzătoare de procurarea mediumurilor, se transmiteau prin cuvinte şi gesturi imitative particularităţile regelui la vremea morţii sale. Regele Kigala a murit la o vârstă înaintată; mediumul lui a fost un bărbat foarte tânăr. Atunci însă când regele „îl apuca de cap",

tânărul se prefăcea într-un bătrân; faţa i se zbârcea, gura i se îmbăloşa şi şchiopăta.

Aceste crize erau privite cu cel mai mare respect. Trecea drept o onoare să fi fost de faţă la una dintre ele: te aflai în prezenţa regelui mort şi îl *recunoşteai*. Acesta însă, care se putea manifesta după cum dorea prin trupul unui om ce deţinea numai această funcţie, nu putea să resimtă în egală măsură ranchiuna că alţii i-au supravieţuit, ca cei cu totul eliminaţi din această lume.

Evoluţia cultului strămoşilor la *chinezi* se dovedeşte a fi cea mai bogată în consecinţe. Pentru a înţelege ce înseamnă pentru ei un strămoş, trebuie să pătrundem puţin în reprezentările lor despre suflet.

Ei credeau că fiecare om posedă două suflete. Unul dintre ele, *po*, provenea din *sperma* şi exista deci din clipa zămislirii; acestui suflet i se atribuia memoria. Celălalt, *hun*, provenea din *aerul* respirat imediat după naştere şi se dezvolta apoi treptat. Avea forma corpului pe care-l însufleţea, dar era invizibil. Inteligenţa, care era de resortul lui, creştea o dată cu el; era sufletul superior.

După moarte, această suflare-suflet urca la cer, în timp ce sufletul spermei rămânea în mormânt, lângă cadavru. De acest suflet inferior se temeau cel mai mult oamenii. Era un suflet rău şi invidios şi căuta să-i tragă şi pe cei vii cu el în mormânt. În timp ce trupul se descompunea, şi sufletul spermei se dizolva treptat, pierzând în cele din urmă puterea de a face rău.

Însă sufletul-suflu îşi continua existenţa. Şi avea nevoie de hrană, deoarece drumul în lumea morţilor era lung. Dacă urmaşii lui nu-i ofereau hrană, suferea îngrozitor. Se putea rătăci, nu-şi găsea drumul, şi nefericirea îl făcea tot atât de primejdios ca sufletul spermatic.

Riturile de înmormântare aveau un dublu scop: vroiau să-i ferească pe cei vii de acţiunea morţilor şi în acelaşi timp să asigure sufletelor celor morţi o supravieţuire. Căci legătura cu lumea morţilor era periculoasă când aceştia luau iniţiativa. Era avantajoasă atunci când se înfăţişa ca un cult al strămoşilor, stabilit după prescripţiile tradiţiei şi practicat în intervalele de timp cuvenite. Supravieţuirea sufletului depindea de forţa fizică şi morală dobândită de el în timpul vieţii. Forţa se obţine prin *hrană* şi *studiu*. Deosebit de importantă era deosebirea dintre sufletul unui stăpân, care era un „mâncător de carne" şi toată viaţa se hrănise bine, şi sufletul unui ţăran obişnuit, hrănit prost şi ieftin. „Numai stăpânii", spune *Granet*, „au un suflet în adevăratul înţeles al cuvântului. Nici bătrâneţea nu uzează acest suflet, ci îl îmbogăţeşte. Stăpânii se pregătesc de moarte, consumând mâncăruri fine şi băuturi înviorătoare. De-a lungul vieţii, ei au încorporat nenumărate esenţe, cu atât mai multe cu cât domnia lor era mai lungă şi mai bogată. Au îmbogăţit substanţa strămoşilor lor, care s-

aşa erau îndopaţi cu carne şi vânat. Sufletul lor nu se destrăma ca orice suflet comun atunci când mureau, ci evada, plin de forţă, din cadavru.

Dacă stăpânul a dus o viaţă în conformitate cu rangul său, sufletul lui, înnobilat şi purificat şi prin riturile de doliu, deţine după moarte o putere înălţătoare şi luminoasă. Deţine forţa binefăcătoare a unui duh ocrotitor, păstrând în acelaşi timp toate trăsăturile unei persoane sfinte şi eternizate. Sufletul acesta a devenit un *suflet strămoşesc*."

Acum i se consacră într-un templu special un cult propriu. Participă la ceremoniile anotimpurilor, la viaţa naturii şi la viaţa ţării. Dacă vânătoarea a fost îmbelşugată, primeşte o mâncare bună. Când recolta este proastă, posteşte. Sufletul strămoşesc se hrăneşte cu grâu, carne şi vânat din terenurile stăpânirii care sunt şi patria lui. Dar oricât ar fi de bogată personalitatea unui astfel de suflet strămoşesc, oricât de mult ar continua să trăiască din forţa lui acumulată, vine şi pentru el momentul destrămării şi se stinge. După patru sau cinci generaţii, tabla strămoşilor de care era legat prin anume rituri îşi pierde dreptul la un sanctuar special. Este aşezată într-o ladă de piatră, lângă tablele tuturor strămoşilor mai vechi, a căror amintire personală s-a pierdut. Strămoşul pe care îl reprezenta şi al cărui nume îl purta nu va mai fi onorat ca un stăpân. Puternica lui individualitate care s-a evidenţiat multă vreme, dispare. Cariera lui s-a încheiat, rolul lui de strămoş e terminat. Prin cultul care i s-a conferit, a fost scutit mulţi ani de soarta morţilor obişnuiţi. Acum reintră în masa tuturor celorlalţi morţi şi devine, ca şi ei, un anonim.

Nu toţi strămoşii supravieţuiesc astfel timp de patru sau cinci generaţii. Tabla lor e menţinută şi sufletul lor invitat şi rugat să primească hrană în funcţie de rangul lor. Unii sunt daţi la o parte chiar după o singură generaţie. Dar oricare ar fi durata lor, simplul fapt că ei există ca atare modifică în multe privinţe caracterul supravieţuirii.

Faptul că fiul este încă în viaţă şi tatăl a murit nu mai are semnificaţia unui triumf secret. Ca strămoş, tatăl rămâne prezent; fiul îi datorează tot ceea ce are, şi trebuie să-i întreţină o atitudine favorabilă. Trebuie să-şi hrănească tatăl, chiar dacă acesta este mort, şi desigur că se va feri să fie arogant faţă de el. Atâta vreme cât fiul trăieşte, sufletul strămoşesc al tatălui există în orice caz şi, precum s-a văzut, îşi păstrează integral trăsăturile unei persoane bine determinate, recognoscibile. Tatăl ţine foarte mult să fie onorat şi hrănit. Pentru noua sa existenţă de strămoş, este esenţial ca fiul lui să fie în viaţă. Dacă n-ar fi avut urmaşi, n-ar fi existat nimeni care să-l cinstească. Îşi doreşte ca fiul şi generaţiile următoare să-i supravieţuiască. Doreşte să le meargă bine, căci de prosperitatea lor depinde şi propria lui existenţă de strămoş. El cere ca fiul să trăiască atâta vreme cât este gata să-şi amintească de tatăl său. Rezultă de aici o legătură

strânsă şi fericită între forma modernă de continuare a vieţii dobândită de strămoşi şi mândria urmaşilor care trăiesc ca să le-o asigure.

Este de asemeni semnificativ faptul că strămoşii, timp de câteva generaţii, rămân *izolaţi*. Ca indivizi sunt cunoscuţi, ca atare şi sunt onoraţi; şi numai într-un trecut îndepărtat se contopesc în mase nediferenţiate. Urmaşul acum în viaţă este despărţit de masa strămoşilor săi tocmai prin toţi cei care, ca tatăl şi bunicul lui, stau ca indivizi izolaţi şi bine conturaţi între el şi ceilalţi. În măsura în care satisfacţia privind faptul că mortul este *aici* pătrunde în veneraţia practicată de fiu, ea este foarte blândă şi moderată. Ea nu va putea, conform întregului caracter al legăturii, să-l incite la înmulţirea numărului morţilor. El însuşi va fi unul dintre ei, le va mări numărul cu o cifră, dar îşi doreşte ca acest lucru să nu se întâmple curând. Situaţia supravieţuirii este în acest fel despuiată de caracteristicile specifice masei. Ar fi absurdă şi de neînţeles dacă ar persista în forma ei pătimaşă; toate trăsăturile ucigaşe au dispărut. Pomenirea şi conştiinţa de sine au încheiat o alianţă. Una a influenţat-o pe cealaltă, dar ce a fost mai bun în ele s-a păstrat.

Cine examinează figura potentatului aşa cum s-a dezvoltat în istoria şi gândirea chinezilor, este impresionat de umanismul ei. Este de presupus că absenţa violenţei în această imagine trebuie pusă pe socoteala acestui soi de cult al strămoşilor.

Epidemiile

Cea mai bună relatare despre o epidemie de ciumă a lăsat-o Tucidide, care a trăit-o pe propria lui piele, dar s-a însănătoşit. În concizia şi precizia ei, el cuprinde toate caracterele specifice bolii şi e cazul să prezentăm aici aspectele cele mai importante ale chestiunii:

„Oamenii mureau ca muştele. Trupurile muribunzilor erau îngrămădite unele peste altele. Pe străzi puteai vedea făpturi pe jumătate moarte clătinându-se sau, în setea lor disperată, năvălind spre fântâni. Templele în care se adăposteau erau pline de cadavrele oamenilor care muriseră acolo.

În unele gospodării, oamenii erau atât de copleşiţi de povara nenorocirilor lor, încât uitau să mai jelească morţii.

Toate ceremoniile funerare s-au perturbat; morţii erau înmormântaţi la întâmplare. Unii oameni, în ale căror familii se întâmplaseră atâtea cazuri de moarte, încât nu mai puteau face faţă cheltuielilor de înmormântare, recurgeau la cele mai neruşinate şiretlicuri. Veneau primii la câte un rug ridicat de alţii, îşi aşezau propriii lor morţi pe el şi dădeau foc

lemnelor, sau dacă undeva ardea deja un foc, aruncau cadavrul pe care-l purtau peste altele şi apoi o ştergeau.

Nu-i mai ţinea în frâu nici un fel de frică de legile divine sau umane. În ceea ce-i priveşte pe zei, se părea că era totuna dacă li se acordau sau nu cinstiri, deoarece oamenii vedeau cum mor deopotrivă cei buni şi cei răi. Nimeni nu se temea că i se va cere socoteală pentru încălcarea legilor omeneşti: nimeni nu se aştepta să mai trăiască atât de mult. Fiecare simţea cum o sentinţă mult prea grea se şi pronunţase în privinţa lui. Înaintea îndeplinirii ei, mai voia să guste câte ceva din plăcerile vieţii.

Cea mai mare milă pentru bolnavi şi muribunzi o resimţeau cei care suferiseră ei înşişi de ciumă şi se însănătoşiseră. Nu numai că se pricepeau în această chestiune, dar aveau şi un sentiment de siguranţă, fiindcă nimeni nu lua această boală a doua oară sau, dacă totuşi o lua, a doua oară nu mai era niciodată mortală. Astfel de oameni erau felicitaţi de toată lumea şi ei înşişi erau atât de euforici de vindecarea lor, încât credeau că nici în viitor nu vor mai muri vreodată de o boală."

Dintre toate nenorocirile de care omenirea a fost dintotdeauna bântuită, marile epidemii au lăsat o amintire deosebit de vie. Ele apar cu bruschetea unor catastrofe naturale, dar în timp ce un cutremur se epuizează de cele mai multe ori în câteva replici scurte, epidemia are o durată care se poate întinde pe luni de zile şi chiar pe un an. Cutremurul provoacă dintr-o lovitură cele mai îngrozitoare lucruri, victimele lui pier toate odată. O epidemie de ciumă, dimpotrivă, are un efect cumulativ; la început sunt numai câţiva loviţi de ea, apoi cazurile se înmulţesc; peste tot se văd morţi; curând se văd laolaltă mai mulţi morţi decât vii. Rezultatul epidemiei poate în cele din urmă să fie acelaşi cu al unui cutremur. Însă oamenii sunt *martorii* marii exterminări, care li se desfăşoară crescând în faţa ochilor. Şi se aseamănă cu participanţii la o bătălie care durează mai mult decât toate bătăliile cunoscute. Duşmanul stă însă ascuns, nu e nicăieri vizibil, nu poate fi nimerit. Oamenii nu pot decât aştepta să fie atacaţi de el. Lupta este dusă doar din partea opusă. Ea loveşte în cine vrea. Şi loveşte atâţia oameni, încât există temerea că în curând vor fi loviţi cu toţii.

De îndată ce epidemia este recunoscută, ea nu se poate termina altfel decât prin moartea tuturor. Cei contaminaţi aşteaptă – fiindcă nu există alt mijloc de combatere – executarea sentinţei care a fost pronunţată împotriva lor. Cei loviţi de epidemie se constituie în *mase*: sunt *egali* în raport cu destinul care-i aşteaptă. Numărul lor creşte cu o viteză accelerată. Obiectivul spre care se îndreaptă este atins în puţine zile. Sfârşitul lor culminează într-o densitate greu de atins de trupuri umane trântite toate la un loc ca un morman de cadavre. Aceste mase stagnante ale morţilor sunt, după ideile religioase ale unora, numai în mod provizoriu

decedate. Într-o singură clipă vor reînvia şi atunci, strânse laolaltă, vor păşi în faţa lui Dumnezeu pentru Judecata cea de pe urmă. Dar şi dacă facem abstracţie de soarta ulterioară a morţilor – căci în problema aceasta credinţele nu sunt pretutindeni aceleaşi – un lucru rămâne indiscutabil: faptul că epidemia sfârşeşte cu mase de muribunzi şi morţi. Străzile şi templele sunt pline de ei. Uneori înmormântarea individuală a victimelor, aşa cum se cuvine, nu mai este posibilă – sunt aruncate unele peste altele în uriaşe gropi comune, cu miile într-un singur mormânt.

Există trei fenomene importante, binecunoscute de oameni, al căror final constă în alcătuirea mormanelor de cadavre. Fenomenele sunt înrudite între ele şi de aceea este deosebit de important să le delimităm. Aceste trei fenomene sunt: bătălia, sinuciderea în masă şi epidemia.

Bătălia urmăreşte îngrămădirea cadavrelor duşmanilor. Se doreşte micşorarea numărului de duşmani în viaţă, pentru ca, proporţional, numărul propriilor oameni să fie cu atât mai mare. Că în asemenea cazuri mai pier şi din propriii oameni, este inevitabil, dar acest lucru nu este dorit. Scopul este mormanul duşmanilor morţi. El va fi obţinut în mod activ, prin propria acţiune, prin forţa braţelor proprii.

Sinuciderea în masă îşi îndreaptă această activitate împotriva propriilor oameni. Bărbaţi, femei, copii, toţi se omoară reciproc, până când nu mai există nimic decât grămada propriilor morţi. Pentru ca nimeni să nu ajungă în mâinile duşmanilor, pentru ca distrugerea să fie totală, se recurge la foc.

În *epidemie*, rezultatul este acelaşi ca în sinuciderea în masă, dar nu este intenţionat şi pare dirijat din afară de o forţă necunoscută. Durează mai mult până ce scopul este atins; în felul acesta se trăieşte în egalitatea unei cumplite aşteptări, în care toate obişnuitele legături dintre oameni se dizolvă.

Elementul contagiunii, atât de important într-o epidemie, are drept efect faptul că oamenii se izolează unii de alţii. Cel mai sigur este să nu te apropii de nimeni, fiindcă s-ar putea ca acela să fi luat boala. Unii fug din oraş şi se risipesc pe moşiile lor. Alţii se încuie în case şi nu lasă pe nimeni să intre. Unul îl evită pe celălalt. Păstrarea distanţei a devenit ultima speranţă. Perspectiva de a trăi, viaţa însăşi se exprimă în distanţarea faţă de bolnavi. Contaminaţii se formează treptat ca nişte mase de morţi, iar cei necontaminaţi se ţin departe de toată lumea, adesea chiar de propriile lor rude: părinţi, soţi, copii. Este straniu cum speranţa de a supravieţui face din om un individ confruntat cu masa tuturor jertfiţilor.

Dar în această osândă generală, în care fiecare dintre cei îmbolnăviţi trece drept pierdut, se întâmplă un lucru cu totul uimitor: câţiva aleşi se vindecă de ciumă. Ne putem închipui ce stare de spirit au aceştia atunci când se află între ceilalţi. Au supravieţuit şi se simt *invulnerabili*.

În felul acesta, ei pot demonstra şi compasiune pentru cei bolnavi şi morţi de care sunt înconjuraţi. „Astfel de oameni", spune Tucidide, „erau atât de euforici de propria lor însănătoşire, încât credeau că nici în viitor nu vor mai muri de vreo boală."

Despre sentimentul generat de cimitire

Cimitirele exercită o puternică atracţie; sunt vizitate chiar şi dacă vizitatorii nu au rude acolo. În oraşele străine, ele constituie pentru călători un loc de pelerinaj, li se rezervă timp; se fac acolo plimbări, ca şi cum ar fi fost gândite în acest scop. Nu întotdeauna atracţia o constituie mormântul unui om venerat chiar şi în străinătate. Dar chiar dacă vizitarea cimitirului are iniţial o astfel de motivaţie, efectul este întotdeauna mai complex. Curând, prezenţa în cimitir generează o dispoziţie cu totul specială. Există obiceiul pios de a ne iluziona cu privire la natura acestei stări de spirit. Căci gravitatea resimţită şi chiar şi afişată acoperă o ascunsă satisfacţie.

Ce face de fapt vizitatorul, când se află într-un cimitir? Cum se mişcă şi ce-l preocupă? Umblă încet încolo şi-ncoace printre morminte, priveşte la cutare sau cutare piatră, citeşte nume şi se simte atras de unele. Apoi începe să se intereseze de ceea ce este scris sub diferite nume. Iată aici un cuplu care a trăit multă vreme împreună şi acum se odihneşte, după cum se cuvine, la un loc. Iată aici un copil mort de mic. Iată dincoace o tânără fată care abia a atins vârsta de 18 ani. Din ce în ce mai mult vizitatorul este atras de timpul care curge. Din ce în ce mai mult se desprinde de particularităţile emoţionante care devin intervale de timp.

Aici cineva a ajuns la 32 de ani, colo la 45 de ani. Vizitatorul este mai în vârstă, iar ceilalţi au ieşit, aşa zicând, din cursă. Găseşte mulţi care nu au ajuns la vârsta lui, iar dacă nu au murit foarte de tineri, soarta lor nu trezeşte regrete. Există însă şi mulţi care-l întrec pe vizitator. Există oameni de 70, iar ici-colo şi câte unul care a depăşit 80 de ani. Pe aceştia îi poate ajunge din urmă. Ei îl stimulează să facă şi el la fel. Viitorul lui este încă deschis. Incertitudinea propriei sale vieţi, încă pline de aşteptări, reprezintă un mare avantaj în raport cu ei; cu un anume efort, i-ar putea chiar întrece. A se măsura cu ei este o treabă plină de perspective, căci are oricum un avantaj faţă de ei: ei şi-au atins sfârşitul, nu mai trăiesc. Cu oricare dintre ei s-ar lua la întrecere, toată puterea este de partea sa. Dincolo nu există putere, ci numai finalul desemnat. Cei mai tari sunt răpuşi. Nu te mai pot privi în ochi, dar îţi insuflă puterea de a deveni pentru totdeauna *mai puternici* decât ei. Cel de 80 de ani care zace acolo reprezintă un suprem impuls. Ce te poate împiedica să ajungi la 90 de ani?

Dar aceasta nu este singura socoteală care-i poate trece cuiva prin minte printre atâtea şi atâtea morminte. Începi să fii atent la vremea de când unii oameni zac acolo. Timpul care te desparte de momentul morţii lor are ceva liniştitor; cu atât mai lungă este durata de când te afli pe lume. Cimitirele cu pietre foarte vechi, din secolele al XVIII-lea sau chiar al XVII-lea, au o notă înălţătoare. Întârzii răbdător în faţa inscripţiilor pe jumătate şterse şi nu te mişti de acolo până ce nu le-ai descifrat. Cronologia de care ne folosim de obicei numai în scopuri practice capătă dintr-o dată o viaţă puternică, profundă. Toate secolele despre care se ştie îţi aparţin. Cel care zace aici nu bănuieşte că persoana din faţa mormântului îi examinează durata vieţii. Cronologia este pentru cel din mormânt încheiată o dată cu anul morţii sale; pentru privitor, cronologia continuă până la el. Cât n-ar da cel mort să mai poată sta lângă cel care-i priveşte mormântul! Au trecut 200 de ani de când a murit acela; s-ar spune că cel viu este cu 200 de ani mai în vârstă! Căci multe lucruri din vremurile care au trecut de atunci ne sunt bine cunoscute, transmise nouă în fel şi chip. Am citit despre ele, am auzit povestindu-se despre ele şi pe câte unele le-am trăit chiar noi. Este greu să nu simţi în aceste împrejurări o anume superioritate; omul naiv în această situaţie o resimte.

Mai mult încă, simte că el se plimbă singur pe aici. La picioarele lui zac mulţi necunoscuţi, cu toţii unul lângă altul. Numărul lor este incert, însă mare şi în creştere. Şi nu se pot despărţi, rămân pe loc ca într-o grămadă. Numai vizitatorul vine şi pleacă cum îi place. Numai el stă în picioare într-o lume a celor culcaţi.

Despre nemurire

Este bine să pornim de la un om ca Stendhal, atunci când vine vorba despre diferitele feluri de nemurire, personală sau literară. Un om căruia să-i displacă mai mult credinţele curente decât Stendhal ar fi greu de găsit. El este total desprins de constrângerile şi promisiunile diferitelor religii. Sentimentele şi gândurile lui sunt exclusiv îndreptate către această lume, pe care a gustat-o şi a trăit-o în modul cel mai profund şi mai deplin. Nu s-a abţinut de la nimic din ceea ce îi putea procura bucurii şi nu a devenit searbăd acceptând existenţa *singularităţii*. N-a sintetizat nimic în unităţi discutabile. Neîncrederea lui plana asupra oricărui lucru pe care nu-l putea trăi prin *sentiment*. A gândit mult, dar la el nu întâlnim o gândire rece. Tot ceea ce notează, tot ceea ce construieşte, rămâne aproape de momentul fremătător al originii sale. A iubit multe lucruri şi a crezut în tot felul de idei, dar toate au rămas minunat de concrete. Despre orice lucru ar fi fost vorba, îl găsea de îndată în conştiinţa lui, fără a avea nevoie de trucurile vreunei ordonări.

Acest om care nu pornea de la nici o premisă, care voia să descopere totul de unul singur, care era viaţa însăşi în măsura în care viaţa este sentiment şi spirit, care se afla în inima oricărui eveniment şi de aceea îl putea privi şi din exterior, pentru care cuvântul şi conţinutul se contopeau în modul cel mai firesc, ca şi cum ar fi pornit să purifice limbajul pe cont propriu, acest om atât de original şi cu adevărat liber avea totuşi o *credinţă*, despre care vorbeşte tot atât de degajat şi de natural ca despre o iubită.

S-a mulţumit, fără să se plângă, să scrie pentru puţini, dar era sigur că peste o sută de ani foarte mulţi îl vor citi. Nu se poate concepe într-un chip mai clar, mai singular şi nu lipsit de oarecare aroganţă, o credinţă mai fermă în nemurirea literară în timpurile moderne. Ce înseamnă această credinţă? Ce conţinut are? Înseamnă a fi prezent şi atunci când toţi ceilalţi, care au trăit în aceeaşi vreme, nu vor mai fi pe lume. Nu că ar exista vreo aversiune faţă de contemporani. Nu sunt daţi la o parte, nimeni nu le face nimic, nici măcar nu sunt provocaţi la luptă. Sunt dispreţuiţi cei care s-au bucurat de o falsă glorie, dar şi lupta cu propriile lor mijloace este dispreţuită. Nu există nici un resentiment împotriva lor, căci se ştie cât de mult s-au înşelat. Se alege societatea celor printre care, cândva, ne vom afla şi noi: toţi cei din trecut ale căror opere trăiesc şi astăzi, care ne mai spun ceva, din care ne hrănim. Recunoştinţa pe care o avem faţă de ei este o recunoştinţă faţă de viaţa însăşi.

A ucide pentru a supravieţui nu poate însemna nimic pentru o astfel de mentalitate, deoarece nu este vorba de a supravieţui *acum*. Abia peste o sută de ani intri în arenă, când nu mai eşti în viaţă şi nu mai poţi ucide. Şi atunci se înfruntă operă cu operă şi e prea târziu pentru a se mai putea face ceva. Rivalitatea propriu-zisă, cea care interesează, începe atunci când rivalii nu mai sunt în viaţă. Ei nu mai pot nici măcar asista la lupta dusă de operele lor. Dar opera trebuie să existe, şi pentru ca să poată exista, trebuie să conţină, într-o măsură cât mai mare, viaţa în stare pură. Uciderea e deci dispreţuită; mai mult, toţi contemporanii devin părtaşi la acea nemurire, unde toate au un efect, cele mărunte ca şi cele mai mari.

Avem aici imaginea exact opusă a acelor potentaţi la a căror moarte trebuie să moară toţi cei din jur, pentru ca ei să-şi poată regăsi bunurile şi obişnuinţele în existenţa de dincolo. Nimic nu defineşte mai cumplit imensa lor neputinţă interioară. Cât trăiesc, ucid; ucid şi după moarte: un alai de oameni ucişi îi însoţesc pe lumea cealaltă.

Cine însă deschide o carte de Stendhal, îl găseşte pe el şi tot ceea ce era în jurul lui şi le regăseşte aici, pe lumea aceasta. În felul acesta morţii se oferă celor vii ca cea mai aleasă hrană. Nemurirea lor le este de folos celor vii: în această convertire a jertfei mortuare prosperă cu toţii. Supravieţuirea şi-a pierdut ghimpii şi imperiul duşmăniei s-a sfârşit.

ELEMENTE ALE PUTERII

Violenţă şi putere

Cu noţiunea de *violenţă* asociem reprezentarea a ceva ce se află în apropiere şi e foarte prezent. Este mai constrângătoare şi mai directă decât puterea. Se vorbeşte, accentuat, despre violenţa fizică. Puterea, pe treptele ei mai joase şi mai animalice, este mai corect definită ca violenţă. O pradă este prinsă cu violenţă şi tot cu violenţă dusă în gură. Atunci când violenţa se desfăşoară mai lent, devine putere. Dar în clipa acută, care totuşi soseşte odată şi odată, în clipa decisivă şi irevocabilă, redevine violenţă. Puterea este mai generalizată şi mai extinsă decât violenţa, ea *cuprinde* mult mai multe şi nu mai este chiar atât de dinamică. Este mai complexă şi, într-o anumită măsură, răbdătoare. Termenul însuşi provine dintr-o veche rădăcină gotică: *magan* = „a putea", „a fi în stare", şi nu are nici o înrudire cu rădăcina lui „a face"*.

Deosebirea dintre violenţă şi putere poate fi foarte simplu reprezentată prin relaţia dintre *pisică şi şoarece*.

Şoarecele, o dată prins, este în stăpânirea pisicii. Ea l-a apucat, îl ţine strâns, îl va omorî. Dar de îndată ce a început *să se joace* cu el, apare un element nou. Îi dă drumul şi îl lasă să mai alerge puţin. Îndată ce şoarecele i-a întors spatele şi aleargă, nu mai este în stăpânirea pisicii. Stă însă în *puterea* pisicii să-l aducă înapoi. Dacă îl lasă să fugă, înseamnă că l-a eliberat de sub stăpânirea ei. Până la punctul însă în care îl poate ajunge cu siguranţă, şoarecele rămâne al ei. Spaţiul pe care pisica îl acoperă, clipele de speranţă pe care i le lasă şoarecelui, totuşi sub supravegherea cea mai strictă şi fără ca să piardă interesul pentru el, şi prinderea lui, toate acestea la un loc – spaţiu, speranţă, supraveghere şi interesul uciderii – s-ar putea defini ca adevărata întrupare a puterii sau pur şi simplu ca puterea însăşi.

* Această interpretare nu este valabilă decât pentru limba germană: *mach*.

Spre deosebire de violență, puterea implică o anumită dilatare, mai mult spațiu și ceva mai mult timp. S-a emis presupunerea că noțiunea de *închisoare* ar putea veni de la noțiunea de *bot*: raportul dintre ele ar exprima raportul dintre putere și violență. A fi în botul unui animal nu mai permite nici o speranță; nu mai există nici timp, nici spațiu pentru cel prins acolo. În aceste sensuri închisoarea reprezintă o lărgire a noțiunii de bot. Poți face câțiva pași încolo și încoace, ca șoarecele sub ochii pisicii, iar uneori ai și ochii paznicului în spate. Ai ceva timp în față și speranța de a fi, în acest interval de timp, eliberat sau de a scăpa; și simți neîncetat interesul nimicitor al administrației în a cărei celulă te afli, chiar dacă el pare suspendat.

Dar și în cu totul altă sferă, în variatele nuanțe ale devotamentului religios, devine vizibilă deosebirea dintre putere și violență. Orice credincios se află mereu în mâna puterii lui Dumnezeu și s-a acomodat în felul lui cu această situație. Unora însă acest lucru nu le este suficient. Ei așteaptă o intervenție puternică, un act al forței divine pe care să-l recunoască și să-l simtă. Se află în așteptarea unei porunci, Dumnezeu având pentru ei trăsăturile dure ale stăpânitorului. Voința divină activă și supunerea lor activă în toate cazurile particulare, în toate formele-i de manifestare, devin pentru ei miezul credinței. Religiile de acest fel tind să pună accentul pe predestinarea divină; adepții lor au astfel ocazia să resimtă tot ce li se întâmplă ca fiind expresia directă a voinței divine. Se pot supune oricât de des și până la capăt. Este ca și cum ar trăi de pe acum în mâna lui Dumnezeu, care îi va zdrobi în clipa următoare. Totuși trebuie să trăiască fără spaimă în această prezență teribilă și să facă ce se cuvine.

Islamul și calvinismul sunt credințele cele mai cunoscute privind această orientare. Adepții lor sunt însetați de această *violență* divină. Puterea lui Dumnezeu nu le ajunge, ea este prea generală și distantă și lasă prea multe în seama lor, a credincioșilor. Efectul permanentei așteptări a unei porunci asupra oamenilor care, o dată pentru totdeauna, s-au lăsat pe mâna divinității, este decisiv și are pentru comportamentul față de ceilalți consecințe de o importanță majoră. El dă naștere credinciosului de tip soldat, pentru care *bătălia* este expresia cea mai precisă a vieții și care nu se teme de ea, fiindcă întotdeauna s-a simțit în interiorul ei. În cercetarea noțiunii de *poruncă*, vom vorbi mai pe larg despre acest tip de credincios.

Puterea și rapiditatea

Orice formă de iuțeală, în măsura în care ține de domeniul puterii, are caracterul unei ajungeri din urmă sau al unei prinderi. Omul le-a învățat pe amândouă de la animale. Urmărirea a învățat-o de la animalele de pradă, în special de la lupi. Prinsul prin săritură bruscă i l-au înfățișat

pisicile, dar meşterii lui invidiaţi şi admiraţi erau leul, leopardul şi tigrul. Păsările de pradă reunesc ambele aspecte – urmărirea şi prinderea. La pasărea de pradă, care zboară singură şi în mod vizibil şi acoperă mari distanţe, fenomenul se afirmă pe deplin. Ea a inspirat omului arma săgeţii, pentru lungă vreme arma cea mai rapidă de care a dispus: cu săgeţile îşi atinge omul prada.

De aceea aceste animale au servit de timpuriu ca simboluri ale puterii. Ele îi reprezintă fie pe zei, fie pe strămoşii deţinătorilor puterii. Strămoşul lui Gingis-Han era un lup. Şoimul egiptean era Dumnezeul faraonului egiptean. În regatele africane, leii şi leoparzii sunt animalele sfinte ale stirpei regale. Din flăcările care mistuiau cadavrul împăratului roman, sufletul lui zbura spre cer în chip de vultur.

Cea mai mare iuţeală o are însă *fulgerul*, o iuţeală dintotdeauna. Frica superstiţioasă de fulger, de care nu te poţi păzi, este larg răspândită. Mongolii, spune călugărul franciscan Rubruk, venit la ei ca trimis al lui Ludovic cel Sfânt, se tem de tunet şi de fulger mai mult decât de orice altceva. În asemenea momente, îi izgonesc pe toţi străinii din corturile lor, se înfăşoară în pâslă neagră şi se ascund până trece totul. Se feresc, relatează istoricul persan Raşid, care lucra în slujba lor, să mănânce carnea unui animal lovit de trăsnet, ba nu îndrăznesc nici să se apropie de el. Există la mongoli tot felul de interdicţii destinate să înduplece fulgerul. Trebuie evitat orice l-ar putea atrage. Adesea fulgerul este principala armă a Dumnezeului atotputernic.

Apariţia lui bruscă şi strălucitoare din întuneric are caracterul unei revelaţii. Fulgerul surprinde şi iluminează. Din comportamentul lui special se încearcă interpretarea voinţei lui Dumnezeu. Sub ce forme apare fulgerul şi în ce punct al cerului? De unde vine? Încotro merge? La etrusci, descifrarea fulgerului era sarcina unei categorii anume de preoţi, preluaţi apoi de romani ca *fulguratores*.

„Puterea stăpânitorului", se spune într-un vechi text chinezesc, „seamănă cu lumina fulgerului, chiar dacă îi este inferioară ca forţă." Este uimitor cât de mulţi potentaţi au fost ucişi de trăsnet. Poveştile de acest fel nu pot fi întotdeauna adevărate. Dar stabilirea legăturii este în sine definitorie. Asemenea relatări sunt des întâlnite la romani şi la mongoli. Ambele popoare cred într-un Dumnezeu din înaltul cerului, ambele au un dezvoltat simţ al puterii. Fulgerul este conceput aici ca o poruncă supranaturală. Când loveşte, înseamnă că *trebuia* să lovească. Dacă loveşte un potentat, a fost trimis de unul şi mai puternic. Este pedeapsa cea mai rapidă şi mai neaşteptată, dar şi cea mai evidentă.

A fost imitat de oameni şi a devenit o armă: arma de foc. Fulgerarea şi pocnetul împuşcăturii, puşca şi mai ales tunul au trezit spaima popoarelor care nu le aveau, fiind resimţite ca fulgere adevărate.

Dar efortul oamenilor s-a îndreptat de timpuriu şi spre propria lor antrenare ca animale mai iuţi. Domesticirea calului şi înfiinţarea armatei călare sub o formă cât mai desăvârşită au dus la marile năvăliri istorice dinspre răsărit. În toate relatările contemporane se subliniază cât de *iute* soseau mongolii. Apariţia lor era întotdeauna neaşteptată: soseau tot atât de subit pe cât dispăreau şi apoi iarăşi reapăreau. Chiar şi iuţeala fugii era folosită de ei drept atac; îi vedeai puşi pe fugă şi te trezeai împresurat. luţeala fizică, însuşire a puterii, s-a accentuat în fel şi chip. Este inutil să mai insistăm asupra efectelor ei în era noastră tehnică.

În sfera prinderii funcţionează o cu totul altă formă de rapiditate, cea a *demascării*. O fiinţă inofensivă sau supusă stă în faţa noastră; i se smulge masca; în spatele ei se află un duşman. Pentru a avea efect, demascarea trebuie să fie bruscă. Acest fel de rapiditate poate fi numit *dramatic*. Urmărirea se limitează aici la un spaţiu foarte restrâns, se concentrează. Mascarea ca mijloc de a ne preface este străvechi; negativul ei este demascarea. De la mască la mască se pot deosebi deplasări decisive ale raporturilor de putere. Inamicul care se preface va fi combătut printr-o prefăcătorie similară. Un stăpânitor invită notabili militari sau civili la un ospăţ. Deodată, când ei se aşteaptă cel mai puţin, sunt cu toţii nimiciţi. Schimbarea de la o atitudine la alta corespunde întocmai unei smulgeri a măştii. Iuţeala demersului este acutizată la maximum; numai de ea depinde reuşita planului. Potentatul, conştient de propria şi permanenta lui prefăcătorie, nu poate aştepta decât acelaşi lucru de la ceilalţi. Rapiditatea cu care preîntâmpină aşa ceva i se pare permisă şi necesară. Nu va fi prea tulburat dacă se leagă de un nevinovat; complexa realitate a măştii poate înşela. Va fi profund zdruncinat dacă, din cauza lipsei de iuţeală, îi va scăpa un inamic din mână.

Întrebare şi răspuns

Orice întrebare este o intruziune. Acolo unde este folosită ca un instrument al puterii, devine un cuţit înfipt în trupul interogatului. Se ştie ce *s-ar putea* afla: dar există dorinţa de a răscoli şi de a pipăi. Cu siguranţa unui chirurg, se lucrează direct pe organele interne. Chirurgul îşi ţine victima în viaţă pentru a afla lucruri mai precise despre ea. Este un tip aparte de chirurg, care lucrează cu intenţia deliberată de *a provoca* dureri locale. El irită anumite părţi ale victimei, pentru a dobândi certitudini despre altele.

Întrebările sunt gândite în vederea răspunsurilor; cele care nu sunt urmate de un răspuns, se aseamănă cu nişte săgeţi aruncate în aer. Cea mai nevinovată întrebare este una izolată, care nu atrage după sine alta.

De exemplu: întrebi pe cineva străin despre o anume clădire. Ţi se arată clădirea. Eşti mulţumit de acest răspuns şi îţi vezi de drum. Pentru o clipă, l-ai reţinut pe acel străin. L-ai forţat să se gândească. Cu cât răspunsul lui a fost mai clar şi mai concis, cu atât a scăpat mai uşor. A dat ceea ce i s-a cerut şi nu mai trebuie să te revadă vreodată.

Cineva care întreabă poate să nu fie însă mulţumit cu atât şi să pună şi alte întrebări. Dacă ele se înmulţesc, curând cel întrebat se enervează. Nu numai că, exterior vorbind, este reţinut în loc, dar cu fiecare răspuns mai dezvăluie câte ceva despre el însuşi. S-ar putea să fie lucruri fără importanţă, de suprafaţă, dar i-au fost totuşi cerute de un necunoscut. Şi se leagă de alte lucruri, mai ascunse, şi pe care el le consideră mult mai importante. Enervarea pe care o simte se transformă curând în suspiciune.

Căci efectul întrebărilor asupra celui ce întreabă este o creştere a sentimentului său de putere; pofta lui de a întreba iarăşi şi iarăşi creşte şi ea. Cel care răspunde se subordonează cu atât mai mult cu cât cedează mai mult întrebărilor. Libertatea personală se află în bună parte în a ne feri de întrebări. Cea mai mare tiranie este cea care îşi permite întrebările cele mai dure.

Un răspuns inteligent ştie să pună capăt întrebărilor. Cine şi-l poate permite vine şi el cu contraîntrebări; între egali, este un verificat mijloc de apărare. Cel căruia poziţia lui nu-i permite o replică trebuie sau să dea un răspuns exhaustiv şi să scoată la iveală ceea ce urmăreşte celălalt sau, prin şiretenie, să-i ia cheful de a mai insista. Interogatul ar putea, prin vreo linguşire oarecare, să recunoască superioritatea momentană a interogatorului, astfel încât acesta să nu fie nevoit să şi-o manifeste singur. El ar putea devia întrebările asupra altora, mai interesanţi sau mai informaţi. Dacă se pricepe bine la prefăcătorii, poate să-şi ascundă identitatea. În acest caz întrebarea ar fi valabilă pentru altcineva, iar el n-ar avea competenţa de a da vreun răspuns.

Întrebarea care, în final, urmăreşte o disecare, începe cu un contact. Atinge unul sau mai multe puncte. Acolo unde întâlneşte o rezistenţă minimă, se înfige. Ceea ce reuşeşte să extragă pune deoparte pentru o folosire ulterioară; nu consumă imediat. Mai trebuie găsit acel lucru precis pe care-l caută. Dincolo de întrebare se află întotdeauna un scop bine conturat. Întrebările confuze, ale unui copil sau ale unui nebun, nu au nici o putere şi pot fi uşor înlăturate.

Acolo unde sunt cerute răspunsuri scurte, concise, situaţia devine foarte periculoasă. În acest caz o prefăcătorie sau o întorsătură evazivă în puţine cuvinte devine dificilă, dacă nu chiar imposibilă. Cea mai elementară formă de apărare este să te prefaci că eşti surd sau că nu înţelegi. Metoda aceasta ajută numai între parteneri egali. Altminteri, între unul mai puternic şi altul mai slab, întrebarea se pune în scris sau se traduce.

Răspunsul dat în acest fel este mult mai angajat. El poate fi dovedit, iar adversarul se poate referi la el.

Cine este lipsit de apărare în exterior, se retrage în armura lui interioară. Această armură interioară care se opune întrebărilor este *secretul*. Secretul este ascuns ca un al doilea corp, mai bine apărat, în primul: cine se apropie prea mult se poate aştepta la surprize dezagreabile. Secretul este izolat de ambianţă prin încercuire şi ţinut într-o obscuritate pe care numai puţini o pot lumina. Periculozitatea secretului va fi întotdeauna considerată superioară propriului său conţinut. Cel mai important aspect al secretului, am spune cel mai concentrat, este respingerea eficientă a răspunsului.

Tăcerea în faţa unei întrebări seamănă cu ricoşeul unei arme care se izbeşte de un scut sau de o armură. Amuţirea este o formă extremă de apărare; o situaţie în care avantajele şi dezavantajele se echilibrează. Cel amuţit desigur că nu divulgă, dar apare mai periculos decât este în realitate. E bănuit că ar şti mai mult decât ascunde prin tăcere. Muţenia lui este cauzată numai de faptul că are multe de ascuns; cu atât mai important este ca el să nu fie lăsat din mână. Tăcerea încăpăţânată duce la interogatoriul brutal, la tortură.

Întotdeauna însă, chiar şi în circumstanţe obişnuite, un răspuns fixează, leagă. El nu mai poate fi pur şi simplu abandonat. Ne forţează să ne plasăm într-un anume loc şi să rămânem acolo, în timp ce acela care întreabă ne poate asalta din toate părţile: el se învârte, am putea spune, în jurul nostru şi îşi caută propria sa poziţie, după cum îi convine. Ne poate încercui, ne poate surprinde şi zăpăci. Schimbarea poziţiei îi dă un soi de libertate, pe care cel interogat n-o poate avea. Îl prinde prin întrebări şi dacă reuşeşte să-l impresioneze, adică să-l forţeze să răspundă, l-a captat, l-a făcut prizonier într-un anumit loc. „Cine eşti tu?" „Sunt cutare." Altcineva nu mai poate fi, pentru că o minciună l-ar pune în dificultate. Posibilitatea de a scăpa prin vreo transformare i-a şi fost luată. Demersul, dacă mai continuă un timp, poate fi considerat ca un fel de *încătuşare*. Prima întrebare se referă la identitate, a doua la loc. Întrucât amândouă presupun existenţa *limbajului*, ar fi interesant de imaginat o situaţie arhaică, anterioară interogării pe cale verbală, care să-i corespundă. În cazul acesta, locul şi identitatea ar trebui să se suprapună, unul neavând sens în absenţa celeilalte. Această situaţie arhaică există: este pipăitul cercetător al unei prăzi. Cine eşti tu? Poţi fi mâncat? Animalul, aflat neîncetat în căutarea hranei, atinge şi adulmecă tot ce găseşte. Îşi bagă nasul în orice: poţi fi mâncat? Ce gust ai? Răspunsul este un miros, o rezistenţă la apăsare, o rigiditate fără viaţă. Trupul străin este aici „locul" şi, prin adulmecări şi atingeri, el devine familiar: sau, tradus în limbajul moravurilor omeneşti, i se dă un nume.

În educaţia copilului mic, două fenomene care se intersectează ne apar amplificate peste măsură; sunt disproporţionate şi totuşi strâns legate între ele. Lucrurile stau astfel: părinţii emit ordine imperioase, iar copilul pune nesfârşite întrebări. Aceste întrebări timpurii ale copilului corespund strigătului său după hrană, însă într-o formă secundă şi superioară. Ele sunt inofensive, deoarece părinţii nu transmit în nici un caz toate cunoştinţele lor: superioritatea lor rămâne copleşitoare.

Cu ce întrebări începe copilul? Cele mai timpurii se referă la locuri: „Unde este?..." Alte întrebări timpurii sunt: „Ce este asta?" sau „Cine?" Se vede cât de mare este deja rolul jucat de loc şi de identitate. Sunt într-adevăr primele lucruri de care se interesează copilul. Abia mai târziu, la sfârşitul anului al treilea, încep întrebările cu „de ce" şi mai târziu „când" şi „cât de mult" – întrebări referitoare la timp. Durează încă mult până ce copilul îşi formează reprezentări exacte despre timp. Întrebarea, care începe cu tatonări cercetătoare, după cum am mai spus, caută să pătrundă mai adânc. Ea are un caracter tăios, acţionează ca un cuţit. Acest lucru reiese din rezistenţa pe care copiii mici o opun întrebărilor duble. „Ce preferi, un măr sau o pară?" Copilul va tăcea sau va spune „o pară", fiindcă acesta a fost ultimul cuvânt. Dar o decizie reală, care ar însemna o separare între măr şi pară, copilul o ia cu greu; de fapt, le-ar dori pe amândouă.

Disjuncţia se dovedeşte maximă când nu mai sunt posibile decât cele două răspunsuri simple, *da* sau *nu*. Deoarece ele sunt exact opuse, deoarece se omite tot ce este intermediar între ele, decizia în favoarea uneia sau alteia are un caracter constrângător şi o mare rază de acţiune.

Înainte ca să ne fie pusă întrebarea, nu ştim, adesea, cum gândim. Ea ne obligă să separăm ce e pentru şi ce e contra unui lucru. Atâta vreme cât întrebarea este politicoasă şi nu ne încolţeşte, ea ne lasă dreptul la decizie.

Socrate, în dialogurile lui Platon, este încoronat ca un soi de rege al întrebărilor. El disprețuieşte toate formele curente ale puterii şi evită cu grijă tot ceea ce ar putea aminti de ea. La înţelepciunea care constituie superioritatea lui poate avea acces oricine. Socrate însă n-o transmite printr-un discurs coerent, ci pune întrebări. Dialogurile au grijă ca el să pună cele mai multe şi mai importante întrebări. În felul acesta nu-i mai lasă din mână pe auditorii lui, obligându-i să facă cele mai variate distincţii. Dominaţia lui asupra celor ce-l ascultă este obţinută exclusiv prin întrebări.

Importante sunt şi formele de politeţe care *îngrădesc* întrebările. Despre anumite lucruri nu trebuie să întrebi un străin. Dacă totuşi o faci, înseamnă că te înghesui în el, că irumpi în el, iar el s-ar putea simţi lezat. Rezerva însă va trebui să-l convingă de respectul pe care i-l porţi. Străinul este tratat ca şi cum ar fi el cel mai puternic; este o formă de măgulire

care îl îndeamnă la o ţinută similară. Numai în acest fel, păstrând o anumită distanţă, nepericlitaţi de întrebări, ca şi cum ar fi cu toţii puternici şi cu puteri egale, oamenii se pot simţi în siguranţă şi trăi în pace.

O întrebare zguduitoare este cea cu privire la *viitor*. Ar putea fi numită cea mai importantă dintre întrebări; şi chiar este cea mai acută. Zeii cărora ea li se adresează nu sunt obligaţi să răspundă. Această întrebare pusă forţei celei mai mari este o întrebare disperată. Zeii nu iau niciodată hotărâri, nu se poate niciodată insista prea mult pe lângă ei. Exprimările lor sunt ambigue, ele nu se lasă niciodată analizate. Toate întrebările adresate lor rămân întrebări *dintâi*, la care nu se dă decât *un singur* răspuns. Adesea răspunsul constă numai din semne. Ele sunt sistematizate de preoţii multor popoare. De la babilonieni ne-au rămas mii de asemenea semne. Este izbitor faptul că aceste semne stau izolate, unul lângă altul. Nu se succed, nu au vreo legătură interioară între ele. Nu sunt decât liste de semne şi chiar cei ce le cunosc pe toate, nu pot să tragă concluzii cu privire la viitor decât din fiecare semn în parte, despre ceva izolat.

Interogatoriul, dimpotrivă, reconstituie *trecutul* şi încă în deplinătatea desfăşurării lui. El se îndreaptă împotriva celui mai slab. Dar înainte de a ne apleca asupra interpretării interogatoriului, să spunem câteva cuvinte cu privire la un sistem care astăzi s-a afirmat în cele mai multe ţări: *înhăţarea poliţienească* a omului. S-a stabilit un anumit grupaj de întrebări, care sunt pretutindeni aceleaşi şi care servesc în esenţă siguranţei şi ordinii. Se urmăreşte aflarea gradului de periculozitate a cuiva, pentru ca la nevoie să poată fi prins neîntârziat. Prima întrebare pusă oficial unui om se referă la numele lui, a doua, la domiciliul, la adresa lui. Acestea sunt, precum se ştie, cele mai vechi întrebări despre identitate şi loc. Profesiunea, întrebarea următoare, dezvăluie activitatea omului; de aici, ca şi din aflarea vârstei, se deduce influenţa şi prestigiul interogatului: cum trebuie tratat? Situaţia civilă indică posesiunile sale de ordin uman, fie că este vorba de bărbat, femeie sau copii. Originea şi naţionalitatea oferă un indiciu cu privire la eventuala lui mentalitate; astăzi, în epoca naţionalismelor fanatice, poate fi mai definitorie decât credinţa, care şi-a pierdut din importanţă. Cu toate acestea la un loc – până la fotografie şi semnătură – s-au stabilit o serie de date importante.

Răspunsurile la astfel de întrebări sunt înregistrate. Deocamdată nu stau sub semnul îndoielii. Abia în interogatoriul îndreptat spre un ţel precis, întrebarea se încarcă de suspiciune. Atunci se formează un sistem de întrebări urmărind verificarea răspunsurilor; în principiu, acum oricare dintre ele ar putea să fie fals. Interogatul se află într-un raport de duşmănie cu cel care îl interoghează. Fiind cel mai slab, interogatul scapă numai dacă poate convinge că nu este un duşman.

În cercetările judecătoreşti, interogatoriul stabileşte *ulterior*, prin informaţie exhaustivă, puterea celui care întreabă. Drumurile pe care interogatul le făcea, camerele în care se afla, orele trăite, tot ceea ce părea cândva trăit în libertate şi fără urmărire, sunt dintr-o dată puse sub urmărire. Toate drumurile trebuie recapitulate, toate camerele revizitate, până când nu rămâne mai nimic din vechea libertate a trecutului. Judecătorul trebuie să ştie foarte multe înainte de a da un verdict. Forţa lui se bazează în special pe o cunoaştere deplină. Ca s-o poată dobândi, are dreptul să pună orice întrebare: „Unde ai fost?", „Când ai fost acolo?", „Ce ai făcut?" În răspunsul care serveşte drept alibi se postulează un loc opus altuia, o identitate în loc de alta. „În momentul acela am fost în altă parte. Nu eu am comis fapta."

Într-o legendă din Vandose se spune: „Odată demult, la Dehsa, la ora amiezii, o tânără ţărancă dormea culcată pe iarbă. Logodnicul ei şedea lângă ea. Se gândea cum să scape de ea. Atunci i se arătă «femeia amiezii» şi îi puse întrebări. Oricâte răspunsuri ar fi dat, ea îi punea mereu noi întrebări. Când clopotul a bătut ora unu, inima lui s-a oprit. Femeia i-a pus întrebări până ce l-a omorât."

Secretul

Secretul zace în miezul cel mai adânc al puterii. Actul „pândei" este, prin natura sa, secret. Te ascunzi sau te confunzi cu ambianţa şi nu faci nici o mişcare ca să nu fii recunoscut. Întreaga fiinţă a celui care pândeşte dispare, se înfăşoară în secret ca într-o altă piele şi aşteaptă sub această acoperire. O stranie combinaţie de nerăbdare şi răbdare caracterizează fiinţa aflată în această situaţie. Cu cât aceasta durează mai mult, cu atât mai puternică devine speranţa unei reuşite rapide. Dar, ca în cele din urmă ceva să reuşească, răbdarea făpturii trebuie să fie infinită. Dacă o pierde cu o clipă mai devreme, totul a fost în zadar, şi, plină de dezamăgire, trebuie să ia lucrurile de la capăt.

În timp ce înhăţarea se produce public, vrând să-şi accentueze efectul prin spaimă, încorporarea se desfăşoară de la început în întuneric. Gura este o cavitate întunecoasă, la fel stomacul şi intestinele. Nimeni nu află şi nimeni nu chibzuieşte la ceea ce se petrece fără încetare înăuntrul său. Din acest proces originar al încorporării, cea mai mare parte rămâne un secret. Secretele produse chiar de noi încep cu pânda activă şi se încheie pasiv şi neştiut în tainicul întuneric al trupului. Numai clipa înhăţării străluceşte cu putere, ca un fulger, iluminându-şi izbucnirea fugitivă. Secretul cel mai caracteristic este cel care se petrece în interiorul corpului. Un *vraci* care acţionează cu ajutorul cunoştinţelor sale despre

fenomenele corporale, trebuie, înainte de a-şi exercita profesiunea, să accepte efectuarea unor operaţii ciudate pe propriul său trup.

La populaţia *aranda* din Australia, un om care urmează să fie consacrat ca vraci se duce în faţa peşterii în care duhurile îşi au sălaşul. Acolo i se perforează mai întâi limba. Este complet singur, iar pentru iniţierea sa se cuvine ca el să se teamă de duhuri. Curajul de a înfrunta singurătatea, şi asta tocmai într-un loc deosebit de periculos, pare să fie premisa acestei profesiuni. Mai târziu, după cum crede el, va fi omorât cu un vârf de lance care îi străpunge capul de la o ureche la alta, şi apoi aşezat de duhuri în peştera unde va trăi cu ele laolaltă ca pe un alt tărâm. Din punctul de vedere al lumii noastre, viitorul vraci este inconştient; în lumea cealaltă, i se scot toate organele interne şi în locul lor primeşte altele. Trebuie presupus că sunt organe mai bune decât cele obişnuite, poate invulnerabile sau mai puţin expuse unor atacuri vrăjitoreşti. În felul acesta omul este întărit în vederea profesiunii, dar dinăuntru, pornind de la propriile-i mărunţaie. Înainte de a începe să practice, era ca şi mort, dar moartea serveşte la pătrunderea totală a forţei în trupul său. Secretul este cunoscut numai de el şi de duhuri; se află în propriul lui trup.

O trăsătură stranie este împodobirea vrăjitorului cu multe cristale mici. Le poartă în jurul corpului; sunt indispensabile meseriei lui. La orice tratament al bolnavilor, are loc o febrilă manipulare a acestor pietricele. Uneori vraciul împarte el însuşi câteva, alteori le extrage din organele suferinde ale bolnavului. Anumite componente străine solide din corpul bolnavului i-au provocat suferinţele. Un fel de ciudaţi bani ai bolii, al căror curs ar fi cunoscut numai vraciului.

Abstracţie făcând de acest fel foarte intim de a trata bolnavii, vrăjitoria are efect numai la distanţă. Se pregătesc pe ascuns fel şi fel de beţişoare vrăjitoreşti ascuţite, îndreptate apoi de la mare distanţă asupra victimei care, fără să bănuiască ceva, este năpădită de groaznicul efect al vrăjitoriei. Aici se profită de taina pândei. Mici suliţe sunt aruncate cu gând rău; uneori pot fi văzute pe cer sub forma unor comete. Acţiunea propriu-zisă este rapidă, dar efectul se lasă uneori aşteptat.

De practicarea răului prin vrăjitorie individuală este capabil orice aranda. Respingerea răului stă exclusiv în mâna vracilor. Prin iniţiere şi practică, ei sunt feriţi în alt mod. Unii vraci foarte bătrâni pot atrage răul asupra unor grupuri întregi de oameni. Există prin urmare trei niveluri ale puterii. Cel care poate îmbolnăvi mai mulţi oameni laolaltă este cel mai puternic.

Foarte temute sunt vrăjile străinilor, ale celor care locuiesc în ţinuturi mai îndepărtate. Sunt probabil atât de temute deoarece mijloacele de apărare împotriva farmecelor lor sunt mai puţin cunoscute decât

propriile noastre vrăji. Nemaivorbind că, în acest caz, răspunderea pentru orice infracțiune – curentă înăuntrul comunității – dispare.

În respingerea răului, în îngrijirea bolilor, puterea vraciului este una benefică. Dar mână în mână cu ea merge într-o mare măsură și practica răului. Nici un rău nu vine de la sine, totul este provocat de un om sau de un duh răuvoitor. Ceea ce am numi noi *cauză* este pentru ei *vinovăție*. Orice moarte este un omor și omorul trebuie răzbunat.

Asemănarea cu lumea *paranoicului* este în toate privințele uimitoare. În ambele capitole despre *cazul Schreber*, care se găsesc la sfârșitul acestei cărți, se vor afla lucruri mai precise în această privință. Chiar și atacul asupra organelor interne este relatat acolo în detaliu; după totala lor perturbare, după lungi suferințe, ele se refac din nou, devenind invulnerabile.

Dublul caracter al secretului îl leagă în continuare de putere, în toate formele ei superioare de manifestare. De la vraciul primitiv până la paranoic este doar un pas. Nu este mult nici de la ei până la *deținătorul puterii*, așa cum a apărut în istorie în multe exemplare binecunoscute.

Aici își are de fapt secretul raza sa de acțiune. Potentatul care îl folosește știe precis acest lucru și se pricepe foarte bine să-l evalueze în funcție de importanța-i respectivă. Știe ce urmărește atunci când vrea să afle ceva și știe pe care dintre ajutoarele sale să-l pună la pândă. El însuși are multe secrete, pentru că și vrea multe, și își coordonează oamenii într-un sistem în care ei se feresc unii de alții și se supraveghează reciproc. Îi încredințează cuiva ceva, altcuiva altceva și are grijă ca ei să nu intre niciodată în legătură.

Oricine știe ceva este supravegheat de cineva care însă nu află niciodată ce anume supraveghează la celălalt. Trebuie să noteze fiecare cuvânt și fiecare mișcare a celui care i-a fost indicat; raportând des despre el, îi transmite stăpânitorului o imagine a modului de a gândi al supravegheatului. Dar la rândul lui este și el supravegheat, iar raportul altcuiva îl corectează pe al lui. În felul acesta, potentatul este întotdeauna la curent cu privire la credibilitatea și la siguranța recipientelor cărora își încredințează secretele și știe să evalueze care dintre recipiente s-a umplut într-atât încât ar putea să se reverse. Numai el are cheia acestui sistem complet de îmbinare a secretelor. Se simte periclitat dacă îl destăinuie în totalitate altcuiva.

De putere ține și repartiția inegală a *perspicacității în materie de caractere*. Cel puternic pătrunde în sufletul altora, dar el însuși nu acceptă transparența. Cel mai tăcut trebuie să fie chiar el. Modul lui de a gândi și intențiile sale nu trebuie cunoscute de nimeni.

Cazul clasic al unei asemenea impenetrabilități era *Filippo Maria*, ultimul *Visconti*. Ducatul de Milano pe care îl stăpânea reprezenta o mare

putere în Italia veacului al XV-lea. Nimeni nu se putea compara cu el în privința artei de a-și ascunde sentimentele. Niciodată nu-și exprima impresiile fățiș, ci numai prin vorbe și atitudini ocolite. Când cineva îi displăcea, îl lăuda în continuare; după ce își manifestase mulțumirea față de cineva, copleșindu-l cu daruri și onoruri, îl trata drept prost sau necugetat, lăsându-l să înțeleagă că nu-și merită favoarea. Dacă dorea să-și apropie pe cineva, îl reținea multă vreme în preajma sa, dându-i speranțe, și apoi îi întorcea spatele. În clipa când persoana în cauză credea că e dată uitării, o rechema lângă el. Dacă acordase favoruri unor oameni care îl slujiseră, îi iscodea pe alții cu perfidie, ca și cum n-ar fi știut nimic despre aceste binefaceri. De regulă, dăruia altceva decât cele dorite, și întotdeauna în alt fel decât fuseseră cerute. Când avea de gând să-i confere cuiva vreo distincție sau să-i facă vreun dar, obișnuia să-l întrebe cu multe zile înainte despre unele-altele, întrebări neutre, încât acela nu-i putea ghici gândurile. Dar, pentru a nu-și da în vileag intențiile cele mai intime, deplângea adesea unele favoruri – acordate de el – sau executarea unor condamnări la moarte – poruncite tot de el.

În aceste cazuri, s-ar putea spune că își păstra secretele chiar față de el însuși. În mintea lui, ele își pierdeau caracterul conștient și activ, căpătând acea formă pasivă a secretului purtat în întunericul propriului pântec; păstrat acolo unde nu mai poate fi aflat niciodată, și uitat de însuși posesorul său.

„E dreptul regilor de a-și păstra secretele și față de tată, mamă, de frați, soții și prieteni", scrie în *Cartea despre coroana arabă*, care conține numeroase și vechi tradiții ale Curții *Sassanizilor*.

Regele persan *Chosroes* al II-lea Victoriosul inventase niște metode cu totul speciale pentru a testa discreția oamenilor pe care intenționa să-i folosească. Când afla că doi inși ai Curții sale erau prieteni intimi, uniți la bine și la rău, în favoarea sau împotriva tuturor, căuta să se apropie de unul dintre ei și îi destăinuia un secret privitor la prietenul său. Îi spunea că hotărâse să-l execute pe acesta , și-i interzicea, amenințându-l cu pedepse, să-și prevină prietenul. Din clipa aceea, urmărea comportamentul celui vizat ori de câte ori venea sau pleca din palat, culoarea feței sale. Dacă vedea că nu-și schimbase întru nimic felul de a fi, știa că celălalt nu-i destăinuise secretul, și-i acorda acestuia încrederea sa, îl trata cu deosebită stimă, îl înainta în rang și îl făcea să simtă că e favoritul său. Ulterior, între patru ochi, îi spunea: „Aveam de gând să-l osândesc la moarte pe cutare, în urma unor informații primite; însă la verificare s-au dovedit false."

Când vedea însă că cel primejduit se arată timorat, ținându-se deoparte și ferindu-și privirile, înțelegea că secretul lui fusese divulgat. Și atunci trădătorul cădea în dizgrație, Chosroes îl degrada, tratându-l

cu asprime. Pe celălalt însă îl înştiinţa că voise să-i pună prietenul la încercare, încredinţându-i un secret.

Prin urmare, nu se încredea în discreţia unui curtean decât după ce îl silise să-şi trădeze pe cel mai bun prieten, ştiindu-l în pericol de moarte. În felul acesta îşi asigura singur cea mai mare discreţie. „Cine nu-i în stare să-i slujească regelui", spunea, „nu-i destoinic nici în treburile sale, şi cine nu e destoinic în treburile sale nu poate fi de folos nimănui."

Forţa de a tăcea este întotdeauna foarte apreciată. Ea înseamnă că se poate rezista tuturor ocaziilor exterioare de a vorbi, care sunt nemăsurate. Nu dai nici un răspuns, ca şi cum nici n-ai fi fost întrebat. Nu laşi să se observe dacă îţi place sau nu cutare sau cutare lucru. Eşti mut, fără a fi amuţit. Dar de auzit, ai auzit. Virtutea stoică a impasibilităţii, în forma ei extremă, ar trebui să ducă la tăcere.

Tăcerea presupune o cunoaştere exactă a ceea ce nu spui. Întrucât, practic vorbind, nu amuţeşti pentru totdeauna, ai în faţă alegerea între ceea ce poate fi spus şi ceea ce păstrezi sub tăcere. Lucrul despre care nu vorbeşti este cel pe care-l cunoşti mai bine. Este mai precis şi mai preţios. Tăcerea îl apără şi-l mai şi concentrează. Un om tăcut dă, în orice caz, impresia că este mai concentrat. Se presupune că ştie foarte multe atunci când tace. Se presupune că se gândeşte mult la secretul lui. Îl reactualizează, ori de câte ori trebuie să-l apere.

Prin urmare, secretul nu trebuie uitat de cel care-l păstrează. E motivul pentru care el se bucură de respect, ştiut fiind că secretul îl apasă din ce în ce mai mult, că ia proporţii şi totuşi nu e divulgat.

Tăcerea izolează: cine tace este mai singur decât cei ce vorbesc. În felul acesta i se atribuie puterea însingurării. El este păzitorul unei comori, iar comoara este în el.

Tăcerea se opune *transformării*. Cel care se află pe postul de santinelă interioară nu se poate îndepărta de acolo. Cel care tace poate să se prefacă, dar într-un mod rigid. El poate purta o anumită mască, dar ţine ferm la ea. Fluiditatea transformării îi este interzisă. Efectul ei este prea incert; nu se poate prevedea unde ajunge dacă se lasă în seama ei. Acolo unde nu există dorinţă de transformare, se tace. Prin tăcere, toate ocaziile de transformare se întrerup. Prin tăcere totul încremeneşte.

Omul tăcut are avantajul că ceilalţi abia aşteaptă ca el să se exprime. I se acordă mai multă greutate. Exprimarea lui e concisă, izolată şi se înrudeşte astfel cu porunca.

Relaţia dintre cel care porunceşte şi cel ce trebuie să i se supună – considerată în mod artificial ca o relaţie între două specii diferite – înseamnă că ei nu au un limbaj comun. Ei nu trebuie să stea de vorbă, ca şi cum nici n-ar putea-o face. Ficţiunea că între ei n-ar exista vreo altă comunicare decât poruncile este susţinută în toate împrejurările. În felul

acesta, comandanții ajung să fie, în interiorul sferei lor de acțiune, niște oameni tăcuți. Dar tot în felul acesta ne-am obișnuit să așteptăm de la oamenii tăcuți, când în sfârșit vorbesc, enunțuri care par a fi niște porunci.

Îndoiala pe care-o arătăm față de orice formă de guvernare mai liberală, disprețul față de ea, de parcă nici n-ar fi în stare să funcționeze în mod serios, se leagă de faptul că nu are secrete. Dezbaterile parlamentare se desfășoară în prezența a sute de oameni, rostul lor specific este de a fi oficiale. Opinii opuse se afirmă deschis și se confruntă reciproc. Chiar ședințele declarate confidențiale își păstrează cu greu acest caracter. Curiozitatea profesională a presei, interesele financiare duc frecvent la indiscreții.

Un individ, sau un grup foarte mic din jurul lui, poate păstra un secret; aceasta este părerea generală. Se pare că cele mai sigure sunt consfătuirile în grupuri foarte mici, antrenate în păstrarea secretelor și prevăzând cele mai dure sancțiuni în caz de trădare. Cel mai bine, se consideră, este ca hotărârea definitivă să rămână cea a unei singure persoane. Aceasta ar putea să nici n-o cunoască înainte de a fi fost formulată, iar după formularea ei va fi rapid executată sub forma unei porunci.

O mare parte a prestigiului pe care-l au dictaturile constă în faptul că li se atribuie forța concentrată a secretului, care în regimurile democratice se dispersează în multe direcții și se diluează. Se comentează ironic că în acestea totul *se fărâmițează* în vorbe. E o pălăvrăgeală generală, fiecare se amestecă în toate cele, nu se întâmplă nimic, totul fiind cunoscut dinainte. Lucrurile arată ca și cum aceste reproșuri s-ar adresa incapacității decizionale, în realitate însă dezamăgirea provine din lipsa păstrării secretului.

Suntem gata să suportăm multe lucruri, atâta vreme cât ele survin cu violență și ne sunt necunoscute. A te simți pe tine însuți ca un nimic și a nimeri în imensitatea unui pântec puternic pare a fi o tentație slugarnică deosebit de ispititoare. Nu se știe ce se întâmplă cu adevărat, nici când; alții pot avea prioritate la intrarea în monstru. Aștepți supus, tremuri și speri să devii victima predestinată. În această atitudine se poate vedea o apoteoză a secretului. Glorificării lui i se subordonează tot restul. Nu contează atâta ce anume se întâmplă; totul e să se întâmple ca izbucnirea încinsă a unui vulcan, în chip neașteptat și irezistibil.

Dar, dacă toate secretele sunt de o singură parte și într-o singură mână, lucrul devine până la urmă fatal: atât pentru deținătorul secretelor – ceea ce n-ar fi în sine foarte important – cât și pentru cei în cauză, și aceasta este de o importanță imensă. Orice secret este exploziv și se amplifică prin propria lui dogoare internă. Jurământul ca încuietoare de siguranță este tocmai locul în care el se redeschide.

Cât de periculos poate deveni secretul se recunoaşte pe deplin abia astăzi. În diferite sfere de activitate, care sunt numai aparent independente unele de altele, el a dobândit tot mai multă putere. De-abia a murit dictatorul propriu-zis, împotriva căruia întreaga lume unită a dus război, şi a şi reapărut sub forma bombei atomice, mai primejdios decât oricând şi amplificându-se rapid în descendenţii săi.

Prin *concentrarea* secretului se înţelege raportul dintre numărul celor vizaţi şi numărul celor care îl păstrează. Conform acestei definiţii, este uşor de observat că secretele noastre tehnice moderne sunt cele mai concentrate şi mai periculoase din câte au existat vreodată. Ele îi privesc pe *toţi*, dar numai un număr infim de oameni sunt la curent cu ele şi depinde de cinci sau şase oameni ca să fie folosite.

Judecată şi verdicte

Este recomandabil să se pornească de la un fenomen familiar tuturor: *plăcerea de a da verdicte*. Cineva spune: „o carte proastă" sau „un tablou prost" şi vrea să dea impresia că are ceva obiectiv de spus. Oricum pe faţa lui se vede că spune aceste lucruri cu plăcere. Căci forma exprimării înşeală şi foarte curând devine subiectivă. „Un poet prost" sau „un pictor prost" se declară atunci şi afirmaţia sună ca şi cum ai spune „un om rău". Pretutindeni avem ocazia să surprindem persoane cunoscute, necunoscute şi uneori pe noi înşine pronunţând verdicte. Plăcerea de a emite judecăţi negative este un fapt de netăgăduit.

Este o plăcere dură şi plină de cruzime, care nu se lasă derutată de nimic. Sentinţa este cu adevărat o sentinţă numai dacă este dată cu un soi de certitudine sinistră. Ea nu cunoaşte blândeţea, după cum nu cunoaşte nici prudenţa. Este repede găsită şi mai conformă cu esenţa ei dacă e emisă pe negândite. Pasiunea pe care o trădează reiese din iuţeala cu care e dată. Natura necondiţionată şi precipitarea verdictului se exprimă în plăcerea înscrisă pe faţa celui care îl emite.

În ce constă această plăcere? Dai la o parte ceva considerat ca inferior ţie, pornind de la premisa că tu însuţi faci parte din grupul celor mai buni. Te înalţi pe tine, înjosindu-l pe celălalt. Existenţa a două valori opuse este acceptată ca firească şi necesară. Binele este prezent pentru a se diferenţia de rău. Tu singur decizi ce e bine şi ce e rău.

În felul acesta îţi acorzi puterea unui *judecător*. Deoarece judecătorul se află numai aparent *între* cele două tabere, la hotarul care desparte binele de rău. Judecătorul se socoteşte în orice caz a fi de partea binelui; legitimitatea funcţiei lui se sprijină în mare măsură pe faptul că aparţine în chip absolut imperiului binelui, ca şi cum acolo s-ar fi născut. El judecă,

am spune, încontinuu. Sentința lui obligă. Lucrurile pe care trebuie să le judece sunt foarte precise; cunoștințele lui vaste despre bine și rău provin dintr-o lungă experiență. Dar și cei care nu sunt judecători, pe care nimeni nu i-a chemat și nici un om cu mintea întreagă nu i-ar chema, scot neîncetat din buzunar sentințe, în toate domeniile. Cunoștințele de specialitate nu sunt considerate necesare; cei care se abțin de a da verdicte, fiindcă s-ar jena să o facă, pot fi numărați pe degete.

Boala de a da verdicte este una dintre cele mai răspândite boli omenești și practic toată lumea o are. Să încercăm să-i descoperim rădăcinile.

Omul simte nevoia adâncă de a grupa și regrupa oamenii pe care și-i poate reprezenta. Împărțind în două grupe numărul răzleț, amorf al celor luați în considerare și confruntându-le, le conferă un fel de *densitate*. Îi apropie pe unii de alții ca și cum ar trebui să se lupte între ei; îi face exclusiviști și îi umple de dușmănie. După felul în care și-i imaginează, în care ar dori ca ei să fie, oamenii nu pot fi decât unii împotriva celorlalți. Sentința privind „binele" și „răul" este mijlocul străvechi al clasificării dualiste, care nu este însă niciodată total conceptualizată și nici prea pașnică. Depinde de tensiunea dintre cele două, iar cel care judecă provoacă și reînnoiește această tensiune.

La baza acestui proces stă tendința de formare a unei haite învrăjbite. Până la urmă, dă naștere unei haite războinice. Prin faptul că se raportează la domeniile și activitățile curente ale vieții, această înclinare *se diluează*. Dar chiar și atunci când se desfășoară pașnic și pare lichidată într-unul sau două cuvinte sentențioase, tendința de a se exacerba în dușmănia activă și sângeroasă a două haite este întotdeauna prezentă în germene.

Oricine se află implicat în miile de relații ale vieții aparține astfel unor nenumărate grupări de „oameni buni", care se opun tot atâtor grupări de „oameni răi". Depinde doar de niște simple ocazii ca una sau alta dintre aceste grupări să se înfierbânte, să devină o haită și să se năpustească asupra haitei dușmane, înainte ca aceasta să i-o ia înainte. Sentințele aparent pașnice devin atunci sentințe de moarte împotriva dușmanului. Hotarele celor buni sunt astfel precis delimitate și vai de cei răi care le transgresează. Ei n-au ce căuta printre cei buni și trebuie nimiciți.

Puterea iertării. Grațierea

Puterea iertării este o putere pe care oricine și-o rezervă și oricine o are. Ar fi interesant de reconstruit o viață calculată după gusturile de clemență pe care cineva și le permite. Omul cu o structură *paranoică* nu

poate ierta deloc sau numai foarte greu; chibzuieşte îndelung dacă s-o facă şi nu uită niciodată ceva ce ar trebui iertat; îşi imaginează fapte fictive, duşmănoase, pentru a nu le ierta. Principala rezistenţă în viaţa unor astfel de oameni e îndreptată împotriva oricărei forme de iertare. Când ajung însă la putere şi, pentru a se impune, *sunt nevoiţi* să se pronunţe în favoarea clemenţei, lucrul se întâmplă numai în aparenţă. Un stăpânitor nu iartă niciodată cu adevărat. Orice act duşmănos rămâne înregistrat; ori este acoperit, ori pus la păstrare. Uneori se face cu el un schimb: iertare contra supunere; faptele generoase ale potentaţilor sunt făcute întotdeauna cu această intenţie. Ei îşi doresc atât de mult supunerea, încât plătesc pentru ea un preţ exagerat de mare.

Omul neputincios căruia stăpânitorul i se pare extrem de puternic nu vede cât de importantă este pentru acesta supunerea totală a tuturor. Cel slab nu poate să aprecieze un spor de putere – presupunând că ar avea un simţ pentru aşa ceva – decât judecând după propria sa pondere reală, şi nu va înţelege niciodată ce înseamnă pentru un rege glorios îngenuncherea ultimului supus uitat şi sărac. Grija Dumnezeului biblic pentru fiecare om, perseverenţa şi solicitudinea cu care nu uită nici un suflet, pot sluji drept un exemplu elevat pentru orice stăpânitor. El a organizat şi comerţul complicat cu iertările: cine i se supune reintră iarăşi în graţiile lui. Totuşi observă cu atenţie comportarea celui înrobit şi, atotştiutor fiind, îi vine uşor să vadă în ce măsură este păcălit.

Nu poate fi supus nici unei îndoieli faptul că multe interdicţii există numai în scopul de a sprijini puterea celor care prevăd transgresiunea lor şi o pot ierta. *Graţierea* este un act al puterii de mare importanţă şi concentrare, deoarece implică condamnarea; fără ca ea să fi precedat graţierea, aceasta nu poate avea loc. În graţiere există şi o *alegere*. Nu există obiceiul de a se graţia mai mult decât un număr precis, restrâns, de condamnaţi. Cel care sancţionează se va feri să fie prea blând, şi chiar dacă dă impresia că severitatea deciziei se împotriveşte firii sale intime, va recunoaşte obligaţia de a o îndeplini, conformându-se „sfintei" necesităţi a pedepsei, iar în acest fel va justifica totul. Totuşi va lăsa mereu deschis drumul iertării, fie că se decide el însuşi în acest sens pentru anumite cazuri, fie că o recomandă unei instanţe mai înalte având această atribuţie. Puterea îşi atinge intensitatea maximă când graţierea este acordată în ultima clipă. Când condamnarea la moarte e pe cale de a fi executată, sub spânzurătoare sau în iminenţa salvelor plutonului de execuţie, graţierea apare ca o nouă viaţă. A nu putea readuce morţii la viaţă e o limită a puterii; însă întârziind actul de graţiere potentatul îşi poate închipui că a depăşit această limită.

PORUNCA

Porunca: fugă şi ghimpe

„Porunca e poruncă": caracterul definitiv şi indiscutabil, specific poruncii, explică probabil faptul că s-a meditat atât de puţin asupra acestui subiect. Este luat ca atare, ca şi cum ar fi existat dintotdeauna, atât de firesc şi de indispensabil ne apare. De mici suntem obişnuiţi cu poruncile; ele constituie, în mare parte, ceea ce se numeşte educaţie; chiar şi în viaţa adultă porunca se impune, fie în sferele muncii, fie în cele ale războiului sau ale credinţei. Nu ne-am întrebat aproape deloc ce este de fapt o poruncă: dacă este un lucru chiar atât de simplu pe cât pare; dacă în ciuda rapidităţii şi uşurinţei cu care obţine efectul scontat, nu lasă cumva urme mai adânci, poate chiar ostile în omul care i se supune.

Porunca este mai veche decât limbajul, altfel n-ar fi posibil ca şi câinii s-o înţeleagă. Dresajul animalelor se sprijină tocmai pe faptul că ele, fără să cunoască vreo limbă, învaţă să înţeleagă ce anume vrem de la ele. Cu porunci scurte, foarte clare, care în principiu nu se deosebesc cu nimic de cele adresate oamenilor, li se comunică voinţa îmblânzitorului. Animalele îl ascultă, la fel cum ascultă şi interdicţiile. Prin urmare, căutarea unor rădăcini foarte vechi ale poruncii este justificată; cel puţin devine clar că, într-o formă oarecare, ea există şi în afara societăţii omeneşti.

Cea mai veche formă a efectelor poruncii este *fuga*. Ea este dictată animalului de o făptură mai puternică decât el, şi *din afară*. E numai aparent spontană; primejdia are întotdeauna o formă şi nici un animal nu o ia la fugă fără a o intui. Porunca de a fugi este la fel de puternică şi de directă ca privirea.

De la bun început, natura fugii ţine de diferenţa dintre cele două fiinţe care intră într-o relaţie de felul acesta. Una dintre ele o înştiinţează pe cealaltă că vrea s-o mănânce; de aici şi gravitatea ucigătoare a fugii.

„Porunca" obligă animalul mai slab să se mişte, indiferent dacă va fi într-adevăr urmărit sau nu. Totul depinde de intensitatea ameninţării: prin privire, prin voce, prin figura înfricoşătoare.

Porunca provine prin urmare din *porunca de a fugi*: în formele ei originare, ea se desfăşoară între două animale de specie diferită, dintre care unul îl ameninţă pe celălalt. Marea deosebire de putere dintre ele, faptul că unul s-a obişnuit – am spune – să servească drept pradă, caracterul de nezdruncinat al acestui raport, care pare prestabilit din veci, toate conferă acestui proces o notă absolută şi irevocabilă. Fuga este singura şi ultima instanţă la care se poate apela împotriva sentinţei de moarte – răcnetul unui leu pornit în căutarea prăzii este într-adevăr o sentinţă de moarte: este *singurul* sunet al limbajului său, pe care toate victimele sale îl pricep, iar această ameninţare poate fi singurul element comun între nişte fiinţe atât de diferite. Cea mai veche poruncă – dată mult înainte de existenţa oamenilor – este o sentinţă de moarte care sileşte victima să fugă. Se cuvine să ne gândim la acest lucru când va veni vorba despre porunca printre oameni. Sentinţa de moarte şi grozăvia ei necruţătoare transpar sub orice poruncă. Sistemul poruncii la oameni este astfel conceput, încât de obicei nu se încheie prin moarte, dar spaima ei, ameninţarea, sunt întotdeauna incluse; iar menţinerea şi înfăptuirea unor sentinţe de moarte reale ţin trează spaima în faţa oricărei porunci, a poruncii în general.

Să uităm însă o clipă ceea ce am descoperit cu privire la originea poruncii şi s-o privim fără idei preconcepute, ca şi cum ar fi pentru prima dată obiectul examinării noastre.

Primul lucru ce izbeşte la o poruncă este faptul că produce o acţiune. Un deget întins care arată o direcţie poate avea efectul unei porunci. Toate privirile care percep degetul se îndreaptă spre aceeaşi direcţie. S-ar părea că acţiunea declanşată prin determinarea unei direcţii este tot ceea ce urmărea porunca. Îndreptarea spre o anumită direcţie este deosebit de importantă; revenirea este la fel de inadmisibilă ca şi schimbarea ei.

Porunca e definită şi prin faptul că nu permite rezistenţa. Nu poate fi discutată, explicată sau pusă la îndoială. Este concisă şi clară, fiindcă trebuie înţeleasă pe loc. O ezitare în receptarea ei îi micşorează forţa. Cu fiecare repetare a poruncii neurmată de executarea ei, ea îşi pierde ceva din vitalitate; după un timp, zace epuizată şi neputincioasă la pământ şi este mai bine, în asemenea circumstanţe, să nu mai fie reînviată. Căci acţiunea declanşată de poruncă este legată de clipa în care este ea emisă. Acţiunea poate fi stabilită şi pentru mai târziu, dar în mod cert, fie formulată explicit, fie lămurită prin însăşi natura poruncii.

Acţiunea executată în urma unei porunci se deosebeşte de orice altă acţiune. Este resimţită ca o realitate *străină*: amintirea ei are în ea ceva

tangențial. Ceva care nu ni se potrivește și trece rapid pe lângă noi ca un vânt străin. Graba executării, inerentă poruncii, contribuie probabil la sentimentul de înstrăinare provocat de amintirea ei; totuși nu este suficientă pentru a-l explica. Este important ca porunca să fie venită din *afară*. Nu ne-ar fi venit în minte de la sine. Ține de acele elemente ale vieții care ne sunt *dictate*; nimeni nu le dă naștere prin sine însuși. Chiar și acolo unde oameni izolați apar deodată cu un număr impresionant de porunci pentru a întemeia o nouă religie, sau a încerca reînnoirea uneia vechi, aparența unei sarcini impuse din afară este păstrată cu strictețe. Niciodată ei nu vor vorbi în numele lor. Ceea ce ei cer de la alții, le-a fost dictat; și oricât ar minți în unele situații, în această privință sunt întotdeauna cinstiți: cred că sunt niște *trimiși*.

Originea poruncii, care este ceva străin, trebuie totuși recunoscută ca fiind mai *puternică*. Ne supunem, fiindcă n-am putea lupta cu perspective de succes; cine ar învinge poruncește. Forța poruncii nu trebuie pusă la îndoială; dacă e în diminuare, trebuie să fie pregătită să se reafirme prin luptă. De cele mai multe ori este acceptată pentru multă vreme. Este de mirare cât de rar sunt solicitate noi decizii: efectele celor vechi se mențin. În porunci supraviețuiesc lupte victorioase; o dată cu fiecare poruncă urmată, o veche victorie se reînnoiește.

Văzută din afară, puterea celor ce comandă crește neîncetat. Cea mai neînsemnată poruncă îi mai adaugă ceva. Nu numai că în mod obișnuit porunca este dată în așa fel încât devine utilă celui care o folosește, dar în chiar esența ei, în recunoașterea pe care o întâmpină, în spațiul pe care-l parcurge, în caracterul ei punctual și tăios – în toate acestea există ceva care garantează puterii siguranță și amploare. Puterea emite poruncile ca pe un nor de săgeți magice: victimele lovite se oferă pe ele însele potentatului, chemate, atinse și conduse de săgeți.

Totuși simplitatea și coerența ordinului, care par, la prima vedere, absolute și neîndoielnice, sunt, privite mai de aproape, doar aparente. Porunca poate fi demontată. Este necesar s-o facem, fiindcă altfel nu vom ști niciodată s-o înțelegem cu adevărat.

Orice comandă se compune dintr-un *impuls* și dintr-un *ghimpe*. Impulsul îl silește pe receptor să execute porunca în conformitate cu conținutul ei. Ghimpele rămâne la cel care execută porunca. Când ordinele funcționează normal, așa cum este de așteptat, ghimpele nu se observă. El stă ascuns, nici nu bănuim că există; poate că se manifestă, abia perceptibil, printr-o ușoară rezistență, înainte ca porunca să fie ascultată.

Dar ghimpele coboară adânc în sufletul omului care a executat un ordin și rămâne acolo neschimbat. Dintre toate alcătuirile sufletului omenesc, nu este nici una mai puțin supusă schimbării. Conținutul poruncii se păstrează în ghimpe; forța, raza lui de acțiune, limitele lui, toate au fost

prefigurate pentru totdeauna, în clipa când porunca a fost comunicată. Pot trece ani şi decenii până când acea parte ascunsă şi pusă la păstrare a poruncii – reproducerea ei în mic – să reapară. Este însă important să ştim că nici o poruncă nu se pierde vreodată; niciodată executarea ei nu înseamnă un sfârşit; ea va fi înmagazinată pentru totdeauna.

Receptorii ordinelor cu care se operează cel mai temeinic sunt copiii. Faptul că ei nu se prăbuşesc sub povara acestora, că supravieţuiesc activităţii agitate a educatorilor lor, este o minune. Că mai târziu vor proceda şi cu copiii lor în acelaşi fel, cu nu mai puţină cruzime, este ceva la fel de natural ca muşcatul sau vorbitul. Dar ceea ce surprinde întotdeauna este invulnerabilitatea cu care s-au păstrat comenzile din prima copilărie: ele se reînfiinţează de îndată ce generaţia următoare îşi trimite victimele. Nici o iotă dintr-o poruncă nu s-a schimbat; ar fi putut fi comunicată cu o oră mai devreme, şi totuşi au trecut de atunci douăzeci, treizeci de ani şi mai mult. Forţa cu care un copil primeşte poruncile, tenacitatea şi fidelitatea cu care le păstrează, nu constituie un merit individual. Inteligenţa sau o dotare deosebită n-au nimic de-a face cu acest fapt. Orice copil, chiar şi cel mai obişnuit, nu pierde şi nu iartă nici unul dintre ordinele prin care a fost maltratat.

Mai curând se schimbă înfăţişarea unui om – ţinuta capului, expresia gurii, privirea, decât configuraţia poruncii, care a rămas în el ca un ghimpe păstrat fără schimbare. Tot neschimbat va fi şi exteriorizat, dar trebuie să se prezinte ocazia, iar noua situaţie care să-l declanşeze trebuie să semene până la confuzie cu cea veche. Reconstituirea unor astfel de situaţii anterioare, dar prin inversare, este una dintre marile surse de energie ale vieţii omului. „Imboldul", cum se spune, de a atinge cutare sau cutare scop este impulsul cel mai profund de a scăpa de ordinele primite cândva.

Numai porunca *executată* îşi lasă ghimpele în sufletul celui care a urmat-o. Cine se fereşte din calea poruncilor nu are nevoie să le înmagazineze. Om „liber" este numai acela care a ştiut să evite poruncile şi nu acela care se eliberează de ele abia mai târziu. Dar cel căruia îi trebuie mult timp pentru această eliberare sau care nu este în stare s-o facă, este fără îndoială cel mai puţin liber.

Nici un om nu resimte faptul de a-şi urma propriile impulsuri ca pe o lipsă de libertate, ci ca pe un lucru firesc. Chiar şi acolo unde ele devin foarte puternice şi satisfacerea lor duce la complicaţiile cele mai periculoase, cel în cauză va avea sentimentul că acţionează „din propriul său imbold".

Însă oricine se împotriveşte în sinea sa ordinului venit din afară şi care trebuie executat: fiecare vorbeşte despre exercitare de presiuni şi îşi rezervă dreptul la revanşă sau rebeliune.

Domesticirea poruncii

Porunca fugii, implicând o ameninţare cu moartea, presupune o mare deosebire între puterea părtaşilor. Cel care-l pune pe celălalt pe fugă îl poate şi omorî. Situaţia de bază a naturii constă în faptul că foarte multe specii de animale se hrănesc cu animalele din *alte* specii. În acest fel, cele mai multe animale se simt ameninţate de specii diferite şi primesc de la cele străine şi duşmane porunca de a fugi.

Ceea ce noi însă numim ordin, în viaţa obişnuită se petrece între *oameni*: stăpânul dă porunci sclavului, mama îi dă ordin copilului. Porunca, aşa cum o cunoaştem, s-a îndepărtat foarte mult de originea ei biologică – porunca de a fugi. Adică s-a domesticit. Este folosită atât în raporturile sociale în general, cât şi în cele cu caracter intim ale conviețuirilor omeneşti; iar în viaţa statelor nu joacă un rol mai mic decât în viaţa de familie. Acum arată cu totul altfel decât cea descrisă ca poruncă de a fugi. Stăpânul îşi cheamă sclavul: acesta vine, deşi ştie că va primi un ordin. Mama îşi cheamă copilul: nu întotdeauna acesta o ia din loc. Deşi ea îl copleşeşte cu ordine de tot felul, el îşi păstrează, în ansamblu vorbind, încrederea. Rămâne în apropierea mamei, aleargă spre ea. Acelaşi lucru şi în cazul *câinelui*: rămâne alături de stăpânul lui; la fluieratul acestuia, vine de îndată, alergând.

Cum s-a ajuns la această domesticire a poruncii? Ce anume a făcut inofensivă ameninţarea cu moartea? Explicaţia acestei evoluţii constă în faptul că în fiecare caz de acest fel se exercită un soi de mituire. Stăpânul îşi hrăneşte sclavul sau câinele, mama îşi hrăneşte copilul. Făptura care se află într-o relaţie de subordonare este obişnuită să-şi primească hrana din aceeaşi sursă. Sclavul sau câinele îşi capătă hrana numai de la stăpânul lui, nimeni altul nu are această îndatorire, de fapt nimeni altcineva *nu are voie* să le dea hrană. Relaţia de proprietate constă parţial în faptul că toată hrana provine numai din mâna stăpânului. Copilul însă nu se poate hrăni singur. De la bun început el este dependent de sânul mamei.

Între asigurarea hranei şi poruncă s-a creat o legătură strânsă. Această legătură apare foarte clar în practica dresurii animalelor. Dacă animalul a făcut ceea ce avea de făcut, capătă o delicatesă din mâna dresorului. Domesticirea poruncii o face să apară ca o promisiune de hrană. În locul ameninţării cu moartea şi fugii, i se promite ceea ce orice fiinţă îşi doreşte mai presus de toate, iar promisiunea este ţinută cu stricteţe. În loc să-i servească stăpânului ei drept hrană, în loc să fie mâncată, fiinţa căreia i se dă o astfel de poruncă primeşte ea însăşi hrană.

Această denaturare a poruncii biologice de a fugi educă oamenii şi animalele în acceptarea unui soi de prizonierat deliberat, care are toate gradele şi nuanţele posibile. Totuşi esenţa poruncii nu este cu totul

modificată de această situaţie. Ameninţarea persistă întotdeauna în orice poruncă. Ea s-a îmblânzit, dar există sancţiuni declarate pentru neascultare: ele pot fi foarte severe; cea mai severă este şi cea mai veche: moartea.

Reculul şi frica de poruncă

Ordinul este ca o săgeată. Se trage şi se loveşte ţinta. Comandantul ocheşte înainte de a trage. Va nimeri precis pe cineva cu ordinul său; săgeata are întotdeauna o direcţie bine aleasă. Săgeata rămâne fixată în cel nimerit; el trebuie s-o extragă şi s-o dea mai departe, pentru a se elibera de ameninţare. În fapt, procesul ordin-transmitere se desfăşoară ca şi cum receptorul şi-ar extrage o săgeată, şi-ar încorda propriul său arc şi ar trage apoi cu aceeaşi săgeată. Rana din trupul său se vindecă, dar lasă o cicatrice. Orice cicatrice are o istorie şi este urma unei anumite săgeţi.

Comandantul care trage simte un uşor *recul*. Dar reculul propriu-zis, am spune reculul sufletesc, îl simte abia atunci când vede că a nimerit ţinta. Aici analogia cu săgeata fizică încetează. Este însă cu atât mai important să cercetăm urmele pe care le lasă tragerea reuşită la ţintaşul norocos.

Satisfacţia produsă de poruncile executate, deci date cu succes, poate înşela în privinţa multor altor lucruri care se petrec cu ţintaşul. Întotdeauna există un soi de senzaţie de recul în ceea ce a făcut; ceea ce a făcut se imprimă şi în el, nu numai în victimă. Multe reculuri adunate se transformă în *teamă*. Este o frică specială care rezultă din repetiţia frecventă a unor porunci; de aceea o numesc *teama inerentă poruncii*. La cel care numai transmite porunci, această frică este mai redusă; este cu atât mai mare, cu cât cel care porunceşte se află mai aproape de sursa propriu-zisă a poruncii. Nu este greu de înţeles cum ajunge această frică să fie reală. O împuşcătură care ucide o fiinţă izolată nu lasă în urmă nici un fel de pericol. Cel ucis nu mai poate dăuna nimănui cu nimic. Un ordin care ameninţă cu moartea, dar totuşi nu omoară, lasă în urmă amintirea ameninţării. Unele ameninţări eşuează, iar altele reuşesc; acestea sunt cele care nu vor fi niciodată uitate. Cel care a fugit de ameninţare sau i-a cedat se va răzbuna cu certitudine. S-a răzbunat întotdeauna când a sosit momentul; cel care a emis ameninţarea este conştient de acest fapt; va trebui să facă totul pentru ca o revanşă să devină imposibilă.

Sentimentul primejdiei – şi anume că toate poruncile date, că toţi cei ameninţaţi, toate şi toţi *trăiesc şi îşi amintesc*; primejdia care pândeşte în cazul în care mulţimea celor ameninţaţi s-ar uni împotriva celui care i-a ameninţat – acest sentiment întemeiat şi totuşi nebulos, deoarece nu

se ştie când cei vizaţi vor trece de la amintire la fapte, acest sentiment chinuitor, persistent şi fără limite al primejdiei, îl numesc *teama inerentă poruncii*. Acest sentiment este maximal la cei supuşi. La sursa poruncilor, la cel care dă personal poruncile, care nu primeşte niciodată de la nimeni vreuna, care, ca să spunem aşa, le generează el însuşi, acolo teama inerentă poruncii este cea mai concentrată, cea mai mare. În sufletul potentaţilor poate rămâne multă vreme ascunsă şi ţinută în frâu. În cursul unei vieţi de stăpânitor, ea poate să crească şi să iasă la iveală ca o nebunie imperială.

Porunca dată unei mulţimi

Trebuie să distingem între porunca adresată unei *persoane* şi cea adresată în acelaşi timp mai multora.

Diferenţa aceasta există chiar în originea biologică a poruncii. Unele animale trăiesc izolate şi receptează ameninţarea în singurătate. Altele trăiesc în turme şi sunt ameninţate ca atare. În primul caz, animalul fuge şi se ascunde singur. În al doilea caz, fuge o turmă întreagă. Un animal care trăieşte în mod obişnuit în turmă, dar este surprins întâmplător de duşman fiind singur, caută să se refugieze în turma sa. Fuga de unul singur şi fuga în masă sunt fundamental diferite. Spaima în masă a unei turme urmărite este cea mai veche şi – am spune – cea mai autentică stare a unei mase din câte ne sunt cunoscute.

Din această stare a spaimei în masă se trage foarte probabil ideea de *victimă*. Un leu aflat în urmărirea unei turme de gazele, care fug toate de frica lui, îşi încetează urmărirea de îndată ce a reuşit să prindă unul dintre animale. Acest animal este victima lui şi în sensul mai larg al cuvântului, anume cel de *jertfă*. Ceilalţi tovarăşi de turmă beneficiază de liniştea produsă de existenţa unei victime. De îndată ce leul obţine ce vrea, iar turma observă acest lucru, frica ei se calmează. De la fuga în masă, cei din turmă revin la stadiul obişnuit de turmă – fiecare animal paşte în voie şi face ce-i place. Dacă gazelele ar avea o credinţă, leul ar fi zeul lor, iar ele ar putea, pentru a-i potoli lăcomia, să-i ofere de bunăvoie o gazelă. Exact acelaşi lucru se întâmplă şi cu oamenii: sacrificiul religios s-a născut din starea de spirit a unei mulţimi cuprinse de spaimă. El suspendă pentru un timp prigoana şi foamea forţei ameninţătoare.

Masa înspăimântată vrea să rămână strâns unită. În primejdiile acute, se simte apărată numai dacă fiecare ins se află în imediata apropiere a altuia. Masa devine cu adevărat o masă prin direcţia comună a fugii. Un animal care sare din turmă şi porneşte într-o direcţie aleasă de el singur este mai periclitat decât celelalte. Simte frica de primejdie

mai intens pentru că este singur. Direcția luată în comun de animalele care fug împreună ar putea fi numită „un punct de vedere"; ceea ce leagă între ele aceste animale le și împinge înainte. Ele nu intră în panică atâta vreme cât nu sunt părăsite, atâta vreme cât fiecare animal face același lucru ca cel de lângă el, și aceleași mișcări. Această fugă în masă, prin mișcarea paralelă a picioarelor, a gâturilor, a capului, seamănă cu ceea ce numesc, pe plan omenesc, mase *ritmice* sau mase convulsive.

Când animalele sunt împresurate, imaginea se modifică. O direcție a fugii în comun nu mai este posibilă. Fuga în masă devine *panică*: fiecare animal caută să se salveze pe cont propriu și în această situație unul îl încurcă pe celălalt. Cercul din jur se strânge. În măcelul care începe acum, fiecare animal se împotrivește celuilalt, căci fiecare îi blochează celuilalt drumul spre salvare.

Să ne întoarcem însă la „poruncă". Porunca adresată unui singur om se deosebește de cea adresată multora. Înainte de a motiva această afirmație, este indicat să vorbim despre principala sa excepție.

Într-o armată avem în fața noastră o adunare programată. În cazul ei, diversitatea poruncilor dispare; acest lucru ține de însăși esența ei. Fie că porunca se adresează câte unuia, câtorva sau multora, ea înseamnă unul și același lucru. O armată se menține atunci când porunca e identică și constantă. Ea vine de sus și rămâne strict izolată. În felul acesta, armatele nu pot fi niciodată considerate mase.

Deoarece înăuntrul masei porunca se răspândește orizontal printre membrii ei. Este posibil ca la început ea să se adreseze unei singure persoane. Dar aflându-se alți semeni în apropiere, porunca este dată mai departe. Teama îi apropie între ei. Într-o clipă, ceilalți se contaminează. Mai întâi se agită unii, apoi mai mulți, în final toți. Prin răspândirea rapidă a aceleiași porunci, au luat caracterul unui mase. Acum o iau la fugă cu toții împreună.

Întrucât porunca se împrăștie imediat, nu se formează „ghimpi". Nu e timp pentru așa ceva; ceea ce ar fi putut constitui o componentă durabilă dispare de îndată. Porunca adresată maselor nu lasă în urma ei ghimpi. Amenințarea care duce la fugă în masă se dizolvă tocmai în această fugă.

Numai porunca *izolată* duce la formarea ghimpelui-poruncă. Amenințarea care însoțește porunca adresată unei singure persoane *nu poate* să dispară cu totul. Cel care a executat un ordin de unul singur păstrează în sufletul lui rezistența ca un ghimpe, un dur cristal al ranchiunei. De el nu poate scăpa decât dând la rândul său același ordin. Ghimpele din sufletul lui nu este altceva decât imaginea ascunsă a poruncii primite și pe care nu a putut s-o dea imediat mai departe. Numai sub forma acestei imagini identice se poate elibera de ea.

O poruncă adresată multora are prin urmare un caracter cu totul special. Scopul ei este să-i aducă pe cei mulţi la starea de masă şi, în măsura în care reuşeşte, nu trezeşte frica. Logica vorbitorului, care îi sileşte pe oameni să adopte o anumită direcţie, are întocmai această funcţie şi reprezintă o poruncă adresată multor oameni. Din punctul de vedere al maselor care se formează rapid şi doresc să-şi păstreze unitatea, astfel de lozinci sunt folositoare, chiar indispensabile. Arta oratorului constă în faptul că toate intenţiile lui sunt cuprinse în lozinci prezentate energic, care ajută masele să se formeze şi să se menţină. El *generează* mase şi le menţine vii prin directive supraordonate. Dacă a reuşit, ceea ce le cere cu adevărat nu mai are aproape nici o importanţă. În faţa unei adunări de indivizi singulari, oratorul poate ameninţa şi insulta în modul cel mai îngrozitor, ei tot îl vor îndrăgi, dacă în felul acesta reuşeşte să formeze din ei o masă.

În aşteptarea poruncii

Soldatul în serviciu acţionează numai la ordin. Poate cutare sau cutare lucru să-i facă plăcere: soldat fiind, asemenea lucruri nu contează, trebuie să renunţe la ele. El nu poate sta în faţa nici unei răscruci, deoarece chiar dacă s-ar afla acolo, nu el decide pe care drum va porni. Viaţa lui activă este limitată din toate părţile. El face ceea ce toţi ceilalţi soldaţi fac *împreună* cu el; şi face ceea ce i se ordonă. Absenţa tuturor acţiunilor pe care alţi oameni le execută după cum cred ei, în mod liber, îl face să-i fie poftă de acţiunile pe care *trebuie* să le îndeplinească.

O santinelă care stă nemişcată ore în şir în post este cea mai potrivită expresie a dispoziţiei psihice soldăţeşti. Ea nu are voie să plece; nici să adoarmă, nici să se mişte, afară de cazul când îi sunt prescrise anumite mişcări, precis conturate. Randamentul ei propriu-zis este rezistenţa în faţa oricărei tentaţii de a-şi părăsi în vreun fel postul. Acest *negativism* al soldatului este, ca să-i spunem aşa, coloana lui vertebrală. Toate prilejurile de acţiune, plăcerea, teama, neliniştea, care alcătuiesc în esenţă viaţa omului, soldatul şi le reprimă. Felul de a le combate cel mai sigur este de a nu şi le mărturisi.

Orice acţiune, pe care totuşi o mai execută cu adevărat, trebuie să-i fie confirmată printr-un ordin. Întrucât omului îi vine greu să nu întreprindă *nimic*, în sufletul lui se tot acumulează aşteptarea a ceea ce îi e îngăduit să întreprindă. Gustul acţiunii se acumulează în el şi creşte apoi fără măsură. Dar fiindcă înaintea acţiunii stă un ordin, aşteptarea se îndreaptă spre el: un bun soldat este întotdeauna într-o stare de conştientă *aşteptare a poruncii*. Prin educaţie, ea se potenţează: în comportamentele

şi formulele militare este clar exprimată. Clipa vitală în viaţa unui soldat este acea poziţie de „atenţie" în faţa superiorului. El stă în faţa superiorului încordat şi pregătit să primească dispoziţii şi formula pe care o spune: „La ordin!" exprimă exact situaţia.

Educaţia soldatului începe cu faptul că *i se interzic* mult mai multe lucruri decât altor oameni. Pentru cele mai mici încălcări sunt prevăzute pedepse grele. Sfera lucrurilor nepermise, cu care fiecare om este familiarizat încă din copilărie, se extinde la dimensiuni uriaşe în cazul soldaţilor. Se înalţă în jurul lor ziduri peste ziduri; sunt luminate puternic şi înălţate tot mai sus. Înălţimea şi severitatea lor le subliniază evidenţa. Despre ele se vorbeşte întruna; soldatul nu poate spune că nu le cunoaşte. Începe să se mişte ca şi cum le-ar fi simţit dintotdeauna prezenţa în jurul lui. Caracterul *colţuros* al soldatului este ecoul trupului său la duritatea şi răceala lor, el dobândind astfel un chip stereometric. Soldatul este un prizonier care s-a adaptat zidurilor; un prizonier mulţumit care se opune atât de puţin situaţiei sale, încât ajunge să fie modelat de ziduri. În timp ce alţi prizonieri nu au decât un singur gând, acela de a vedea cum pot escalada sau străpunge zidurile, soldatul le recunoaşte ca pe o nouă natură, o ambianţă naturală la care te adaptezi, prin care devii tu însuţi.

Cel care şi-a încorporat atât de intens întreaga dimensiune a interdicţiei, care prin îndeplinirea treburilor obişnuite – zi de zi – dovedeşte că ştie în modul cel mai precis să evite lucrurile interzise, abia acela este un adevărat soldat. Pentru un astfel de om porunca are o valoare mai mare. E ca ieşirea dintr-o fortăreaţă în care ai zăcut prea mult. Porunca loveşte ca un fulger care te azvârle dincolo de zidurile interdicţiilor, ca un fulger care nu ucide decât uneori. În această pustietate masivă a interdicţiei care îl înconjoară din toate părţile, ordinul îi apare soldatului ca o eliberare: chipul stereometric capătă viaţă şi, la ordin, se pune în mişcare.

Educaţia soldatului implică învăţarea celor două feluri de ordine care trebuie primite: singur sau cu alţii împreună. Exerciţiile l-au deprins cu mişcări pe care le-a executat împreună cu alţii; ele trebuie să fie făcute la fel de către toţi. Este vorba de o anume precizie, care se deprinde mai bine imitându-i pe alţii decât învăţând singur. În acest fel se creează o asemănare între toţi; se stabileşte o uniformitate care, ocazional, poate fi folosită pentru a transforma un detaşament militar într-o masă de oameni. De obicei însă se doreşte contrariul: apropierea şi uniformizarea soldaţilor *fără* ca ei să devină o masă.

Când soldaţii constituie împreună o unitate, ei acţionează conform tuturor ordinelor date în comun. Trebuie să rămână însă şi posibilitatea de a-i *despărţi* – un om, doi, trei, jumătate dintre ei, atâţia cât doreşte superiorul lor să cheme. Faptul că mărşăluiesc împreună trebuie să rămână ceva exterior; fracţionarea regimentului reprezintă adevărata lui eficienţă.

Ordinul trebuie să ajungă la ţintă indiferent de numărul celor vizaţi: unul, douăzeci sau întreg detaşamentul. Eficienţa lui nu trebuie să depindă de numărul celor vizaţi. Este unul şi acelaşi ordin pe care îl primesc ori o singură persoană, ori toţi la un loc. Acest caracter constant al ordinului este de cea mai mare importanţă şi îl sustrage oricăror influenţe de genul masei.

Cel care dă ordine unei armate trebuie să fie în stare să se ţină departe de orice fel de masă *din afară* sau *din interior*. A învăţat acest lucru, fiindcă a fost deprins să stea în aşteptarea ordinului.

Pelerinii în aşteptarea poruncii la Arafat

Cel mai important moment al pelerinajului spre Mecca, de fapt punctul lui culminant, este *Wukuf* sau „staţionarea pe Arafat", oprirea în faţa lui Allah, la câteva ore depărtare de Mecca. O mulţime uriaşă de pelerini – uneori sunt şase sau şapte sute de mii de oameni – este instalată într-o vale înconjurată de înălţimi golaşe şi se înghesuie spre mijlocul ei, la poalele „muntelui milostivirii". Un predicator stă sus pe locul unde odinioară a stat Profetul şi ţine o predică festivă.

Mulţimea îl întâmpină cu strigătul „Labbeika ya Rabbi, labbeika!": „Aşteptăm poruncile tale, Doamne, aşteptăm poruncile tale!" Acest strigăt se repetă fără încetare ziua întreagă şi se accentuează până la nebunie. Apoi, cuprinşi de un fel de spaimă în masă – numită *Ifadha* sau „flux" – aleargă cu toţii ca stăpâniţi de diavol de la Arafat până la localitatea următoare, Mozdalifa, unde petrec noaptea, iar în dimineaţa următoare aleargă în continuare de la Mozdalifa la Mina. Toţi aleargă încolo şi încoace, se împing, se calcă în picioare; această alergătură îi costă viaţa pe mulţi pelerini. La Mina se taie apoi un număr uriaş de animale, aduse ca jertfă: carnea lor este de îndată consumată în comun. Pământul este înecat în sânge şi presărat cu resturi de mâncare.

Popasul de la Arafat este momentul în care *aşteptarea poruncii* de către masa credincioşilor atinge cea mai înaltă cotă de intensitate. Formula de o mie de ori repetată în această înghesuială: „Aşteptăm poruncile tale!" o exprimă clar. Islamul, *devoţiunea*, apare aici la nivelul cel mai elementar – o stare în care oamenii nu se gândesc la nimic altceva decât la poruncile stăpânului, invocându-le cu toată puterea. Pentru frica subită instalată ca la un semn şi care duce la o nemaivăzută fugă în masă există o explicaţie ce se impune de la sine. Vechiul caracter al poruncii, care este *poruncă a fugii*, rupe zăgazurile fără ca credincioşii să înţeleagă motivul. Intensitatea aşteptării în starea lor de mase amplifică efectul poruncii divine la maximum, până când se converteşte subit în ceea ce orice poruncă a fost iniţial: ordinul de a fugi. Porunca lui Dumnezeu pune oamenii pe

fugă. Continuarea fugii a doua zi, după ce au petrecut noaptea la Mozdalifa, dovedeşte că efectul poruncii încă nu s-a epuizat.

Conform concepţiei islamice, omul moare la porunca nemijlocită a lui Dumnezeu. De această moarte caută el să scape, transmiţând-o mai departe animalelor care sunt sacrificate la Mina, punctul final al fugii. Animalele iau aici locul oamenilor, o substituire cunoscută în multe religii: să ne gândim la jertfa lui Avraam. În felul acesta, oamenii scapă de baia de sânge pe care Dumnezeu a prevăzut-o pentru ei. S-au supus poruncii Lui în aşa măsură încât au fugit de ea, dar nu au păgubit-o: pământul este, la urma urmei, îmbibat de sângele animalelor ucise în masă.

Nu există nici un alt obicei religios care să pună atât de evident în lumină natura propriu-zisă a poruncii, precum o face „staţionarea la Arafat", Wukuf, şi apoi fuga în masă Ifadha. În Islam, în care comandamentul religios mai deţine încă mult din caracterul nemijlocit al poruncii, porunca aşteptată şi în general actul de a porunci sunt reprezentate foarte pregnant în acţiunile Wukuf şi Ifadha.

Ghimpele ordinului şi disciplina

Disciplina este fundamentul armatei. Dar există două feluri de disciplină, una publică şi alta secretă. Disciplina publică este cea a ordinului: s-a arătat cum constrângerile ordinului duc la formarea unei fiinţe foarte ciudate, mai curând figură stereometrică decât fiinţă, şi anume – soldatul. Ceea ce îl caracterizează înainte de orice este faptul că trăieşte mereu în aşteptarea unui ordin. Această stare se exprimă în ţinută şi înfăţişare. Starea de spirit a soldatului poate fi recunoscută de oricine, ea n-ar putea fi mai publică decât atât.

Dar această disciplină manifestă nu este totul. Pe lângă ea există una despre care soldatul nu vorbeşte şi care nici nu trebuie arătată, este secretă. Unii indivizi mai obtuzi iau poate rar cunoştinţă de ea. Dar la cei mai mulţi dintre soldaţi, mai ales în vremea noastră, această disciplină este mereu vie, chit că în mod secret. Este disciplina *avansării*.

Ar putea să pară uimitor faptul că un lucru atât de familiar ca avansarea să fie considerat secret. Dar avansarea este numai expresia publică a unei realităţi mai profunde, care rămâne secretă pentru că foarte puţini îi înţeleg specificul funcţiei. Avansarea este un mod de a exprima acţiunea secretă a *ghimpilor* ordinului.

E clar că în mintea soldatului aceşti ghimpi se îngrămădesc într-o proporţie de-a dreptul imensă. Tot ceea ce face el rezultă dintr-un ordin; altceva nu face, nici nu are voie să facă: tocmai asta îi este impus de către disciplina manifestată. Orice spontaneitate, orice emoţie personală îi

sunt reprimate. Înghite ordine după ordine, şi indiferent de ce resimte în sinea lui, nu are voie să se satură de ele. La fiecare ordin executat – şi le execută pe toate – un ghimpe îi rămâne în suflet. Acumularea acestora este un proces interior care înaintează rapid. Dacă este vorba de un simplu soldat de pe treapta cea mai de jos a ierarhiei militare, îi este luată posibilitatea de a scăpa de propriii lui ghimpi, fiindcă el însuşi nu poate da ordine decât foarte rar. El nu poate face decât ceea ce i se comandă. El ascultă şi încremeneşte în ascultare.

O schimbare a acestei situaţii, care are un caracter oarecum constrângător, este posibilă numai printr-o avansare. De îndată ce este avansat, soldatul poate comanda el însuşi şi făcând-o începe să se elibereze de o parte dintre ghimpi. Situaţia lui s-a convertit în contrariul ei – chiar dacă într-o măsură foarte limitată. Acum este nevoit să ceară lucruri care cândva îi erau cerute lui. Modelul situaţiei a rămas acelaşi, schimbată este numai situaţia personală a soldatului. Ghimpii ies acum la iveală sub formă de ordine. Ceea ce odinioară obişnuia să-i comande superiorul lui direct, comandă acum el însuşi. Nu poate scăpa de ghimpi când şi cum îi convine; dar acum se află în situaţia potrivită acestui scop: e obligat să comande. Poziţia e aceeaşi, cuvintele aceleaşi. Ceilalţi stau acum în aceeaşi atitudine în care sta el odinioară. Îl ascultă folosind aceeaşi formulă pe care, până de curând, o asculta el, spusă pe exact acelaşi ton, încărcată cu aceeaşi energie. Identitatea situaţiei are ceva sinistru; s-ar zice că a fost anume inventată pentru a-i îngădui să se dezbare de ghimpi. Acum, în sfârşit, îi poate lovi pe alţii, aşa cum a fost lovit şi el în trecut.

Dar în timp ce a ajuns la stadiul în care vechii lui ghimpi se pot în sfârşit exprima, s-ar putea spune că i se cere chiar s-o facă, el primeşte în continuare ordin de sus. Demersul acum se dublează: în timp ce scapă de ghimpii cei vechi, în suflet i se acumulează alţi ghimpi, noi, care sunt ceva mai uşor de suportat decât înainte, căci procesul avansării, început acum, îi dă aripi: este speranţa garantată că va putea scăpa de ei.

Sintetizând acest proces, se poate spune despre el: disciplina publică a armatei se exprimă în darea actuală de ordine; disciplina secretă constă în valorificarea ghimpilor acumulaţi.

Poruncile – calul – săgeata

În istoria mongolilor, legătura strictă şi foarte veche dintre cal, poruncă şi săgeată este izbitoare. În această legătură putem vedea principala explicaţie pentru ascensiunea subită şi rapidă a forţei lor. O analiză a acestei relaţii este absolut necesară şi o vom încerca aici în puţine cuvinte.

Precum se ştie, porunca se trage, biologic, din porunca fugii. Calul, ca aproape toate animalele copitate, a fost în toată istoria lui profilat pe această fugă, care am putea spune că este rolul lui însuşi. Calul a trăit întotdeauna în turme şi ele erau obişnuite *să fugă* laolaltă. Ordinul le era dat de animalele de pradă periculoase, care le ameninţau viaţa. Fuga în masă este unul dintre evenimentele cele mai frecvente, devenite oarecum o însuşire naturală a cailor. De îndată ce pericolul trece sau pare că a trecut, caii recad în starea lipsită de griji a vieţii de turmă, de vreme ce fiecare animal face ceea ce îi convine mai bine.

Omul care stăpâneşte calul, care l-a îmblânzit, alcătuieşte cu el o nouă *unitate*. A învăţat un şir de procedee care pot fi foarte bine înţelese ca nişte porunci. Ele constau în câteva sunete, dar mai ales în mişcări precise de presiune sau tracţiune, care-i transmit calului voinţa călăreţului. Calul pricepe impulsurile voinţei exprimate de călăreţ şi ascultă de ele. La popoarele de călăreţi, calul îi este atât de necesar stăpânului său şi atât de apropiat, încât între ei se instaurează nişte raporturi cu totul personale, o supunere de o intensitate altfel imposibilă.

Distanţa fizică, cea care există de obicei între cel ce porunceşte şi cel ce primeşte porunca, chiar şi între stăpân şi câine, aici este suspendată. Trupul călăreţului este cel care dă indicaţii trupului calului. *Spaţiul* poruncii este în acest fel redus la minimum. Dispar elementele iniţiale care definesc ordinul: distanţa, înstrăinarea, caracterul tangenţial. Porunca este domesticită aici într-un mod cu totul deosebit; în istoria raporturilor dintre fiinţe a fost introdus un nou agent activ – animalul de călărie: servitorul pe care călărim, servitorul expus greutăţii fizice a stăpânului şi care cedează fiecărei presiuni a acestuia.

Ce efect are această relaţie cu calul în economia poruncii date de călăreţ? Mai întâi trebuie stabilit că un călăreţ are posibilitatea să-i transmită calului său ordine primite de la un superior. Ţelul care i s-a indicat nu-l atinge alergând personal: îi dă calului un semnal să-l ducă acolo. Cum lucrul se petrece imediat, ordinul primit nu-i lasă nici un ghimpe. A ocolit ordinul transmiţându-l calului. A scăpat de porţia de constrângere – pe care ar fi pricinuit-o ordinul – înainte de a fi resimţit-o. Cu cât execută mai rapid ordinul, cu cât mai iute încalecă, cu cât mai iute călăreşte, cu atât mai puţini ghimpi îl vor afecta. Arta propriu-zisă a acestor călăreţi, de îndată ce ia un caracter militar, constă în faptul că sunt în stare să instruiască mase mult mai mari de subordonaţi, cărora le transmit neîntârziat ordinele primite de ei.

Organizarea militară a mongolilor era marcată de o disciplină deosebită. Pentru popoarele peste care mongolii au năvălit şi care au trebuit să li se supună, care au avut ocazia de a-i observa îndeaproape, această disciplină apărea nemaiîntâlnit de uimitoare şi de severă. Fie că

era vorba de perşi, arabi, chinezi, ruşi, unguri sau de acei călugări franciscani veniţi ca trimişi ai Papei – pentru toţi era de neînţeles cum de oamenii se puteau supune atât de orbeşte. Această disciplină a fost suportată *uşor* de mongoli sau de tătari, cum sunt numiţi de obicei, căci cei ce au dus greul ei au fost *caii*.

Mongolii urcau pe cai copiii de la doi şi trei ani şi îi învăţau să călărească.

S-a comentat faptul că, în cursul educaţiei lui, copilul e copleşit de ghimpii ordinelor. Mai ales în copilăria fragedă, în imediata apropiere a mamei, dar şi mai târziu, ceva mai distanţat, în ambianţa tatălui, apoi pe lângă fiecare dintre cei cărora li se încredinţează educaţia sa, de fapt orice adult sau vârstnic din mediul său nu se mai satură să-i dea copilului indicaţii, ordine, interdicţii. Astfel, în sufletul copilului se adună ghimpii de tot felul; din cauza lor, mai târziu, în cursul vieţii, se va simţi strâmtorat şi stânjenit. Va trebui să caute alte fiinţe asupra cărora să-şi „descarce" ghimpii. Viaţa lui va deveni o singură aventură: aceea de a scăpa de ei, de a-i pierde. Nu ştie de ce anume face cutare ori cutare lucru inexplicabil, de ce intră în cutare sau cutare relaţie aparent lipsită de sens.

În comparaţie cu copilul născut în culturi sedentare şi mai evoluate, copilul mongol sau chirghiz, care învaţă să călărească atât de timpuriu, se bucură de o libertate cu totul specială. Foarte de timpuriu scapă de ghimpii care – într-o măsură mult mai mică – intră şi în educaţia lui. Calul face ce vrea copilul, înainte ca vreun om să facă ce vrea el. El se obişnuieşte cu această supunere şi astfel trăieşte mai uşor, dar mai târziu va aştepta de la oamenii subjugaţi acelaşi lucru, adică o supunere fizică absolută.

Acestei legături cu calul, decisivă pentru economia poruncii în viaţa omului, i se mai adaugă la mongoli importanţa *săgeţii*, care este imaginea exactă a poruncii originare nedomesticite.

Săgeata e *duşmănoasă*, ea trebuie să ucidă. Străbate în linie dreaptă mari distanţe. Trebuie evitată. Cine nu reuşeşte va fi *împuns* de ea. Săgeata poate fi extrasă, dar chiar dacă nu se rupe, o rană tot lasă. Există povestiri despre răni provocate de săgeţi, în *Istoria secretă a mongolilor*. Numărul de săgeţi care pot fi trase este nelimitat; săgeata este arma de bază a mongolilor. Ei ucid de la distanţă; dar ucid şi în mişcare, ţintind de pe spatele cailor.

S-a observat că orice poruncă, datorită originii ei biologice, are caracterul unei sentinţe de moarte. Cine nu fuge va fi prins. Cine este prins va fi sfâşiat.

La mongoli porunca şi-a păstrat în cea mai mare măsură caracterul sentinţei de moarte. Ei ucid oameni cum ar ucide animale. A ucide este a treia lor natură, după cum călăritul este cea de-a doua.

Măcelăritul oamenilor se aseamănă la ei întru totul cu vânătorile lor, cu măcelărirea animalelor. Când nu poartă războaie, vânează; manevrele lor sunt vânătorile. Probabil că erau uimiți de faptul că în expedițiile lor de cucerire au dat de budiști și de creștini, ai căror preoți le vorbeau despre valoarea deosebită a oricărei vieți. N-a existat vreodată un contrast mai mare: maeștrii poruncii în stare pură, cei care instinctiv o încorporează, ajung la cei care, prin credința lor, vor s-o atenueze, s-o transforme în așa fel, încât să-și piardă caracterul ucigător și să se *umanizeze*.

Castrări religioase. Scopiții

Se relatează despre unele tradiții religioase, sărbătorite cu o deosebită intensitate, că prevăd și castrări. În Antichitate erau cunoscuți preoții Marii Mume Cybele. Erau cu miile cei care, într-un paroxism de exaltare, se castrau singuri, spre cinstirea zeiței lor. Zece mii de oameni de acest fel erau în slujba ei la *Comana*, pe malul mării pontice, unde se afla un celebru sanctuar al zeiței. Nu numai bărbații se consacrau în acest fel. Femeile care doreau să-și exprime veneratia îsi tăiau sânii și se alăturau Curții zeiței. *Lucian* citează în scrierea sa *Despre zeița siriană* felul cum credincioșii, în adunările lor, își pierd mințile și cum unul dintre ei, căruia i-a venit rândul, se castrează în mijlocul celorlalți. Este un sacrificiu adus zeiței pentru a-i dovedi cât de mult se ține la ea, și că nici o altă iubire, în afara celei dăruite ei, nu va însemna ceva în viața lor.

Aceleași fapte sunt relatate și despre secta rusească a *scopiților*, „porumbeii albi", al cărei fondator, *Selivanov*, a trezit cea mai mare atenție pe timpul împărătesei Ecaterina a II-a datorită succesului pe care-l aveau predicile lui. Și sub influența lui s-au castrat bărbați cu sutele, poate cu miile, iar femeile, de dragul credinței lor, și-au tăiat sânii. Este foarte puțin probabil să existe vreo legătură istorică între aceste două formații religioase. A doua sectă provine din creștinismul rusesc, poate cam 1 500 ani după ce încetaseră excesele preoților frigieni-sirieni.

Ceea ce îi caracterizează pe scopiți este un număr restrâns de porunci și interdicții și grupurile mici de adepți care se unesc între ei. Disciplina lor este și ea foarte strictă; de asemeni, există recunoașterea și adorarea unui Crist viu printre ei.

Ei se tem de diversiunea pe care o constituie lectura și nu citesc aproape deloc. În Biblie sunt foarte puține pasaje care să însemne ceva pentru ei.

Viața lor socială este foarte închisă, apărată de o mulțime de jurăminte sfinte. Pentru ei un rol extraordinar și decisiv îl joacă *secretul*. Viața lor de cult se desfășoară în principal *noaptea*, ferită și ascunsă de

lumea exterioară. Centrul vieții lor este tocmai lucrul pe care trebuie să-l țină cel mai secret – *castrarea*, pe care ei o numesc *albire*.

Printr-o operație specială vor trebui să devină îngeri – puri și albi. Încă de pe acum trăiesc ca în cer. Venerația complicată pe care și-o arată reciproc, plecăciunile, adorațiile, promisiunile și laudele seamănă cu cele pe care îngerii și le-ar acorda unii altora.

Mutilarea căreia trebuie să i se supună are caracterul acut al unei porunci. Este o poruncă venită de sus pe care ei o extrag din cuvintele lui Cristos din Evanghelii și dintr-un cuvânt al lui Dumnezeu către Isaia.

Primesc această poruncă cu o imensă energie și cu aceeași energie trebuie s-o transmită mai departe. Teoria *ghimpelui* li s-ar potrivi foarte bine. Porunca este executată aici direct de către primul care o primește. Indiferent ce face în general cineva, treaba lui propriu-zisă este să se castreze.

Pentru a clarifica aici lucrurile, se impune să cercetăm o serie de porunci de un fel deosebit. Fiind vorba de porunci date în interiorul unui domeniu marcat de o disciplină strictă, ele pot fi comparate cu ordinele militare. Soldatul este și el învățat să se expună pericolelor. Orice instrucție servește scopului de a învăța soldatul să se expună în fața dușmanului, deși acesta îl amenință cu moartea. Faptul că și el încearcă să-l omoare nu este mai important decât faptul că îi rezistă, iar fără acest aspect n-ar fi niciodată capabil de primul. Soldatul, ca și scopitul, se oferă în sacrificiu. Amândoi speră să supraviețuiască, dar se așteaptă la răniri, dureri, sânge și mutilări. În luptă, soldatul speră să iasă învingător. Prin castrare, scopitul devine înger și ajunge în cer, în care de fapt deja viețuiește.

În această disciplină este însă vorba de o *poruncă secretă* și, ca atare, ea nu poate fi comparată decât cu situația în care cineva, aflat în stare de constrângere militară, trebuie să execute un ordin secret pe care numai el îl cunoaște și fără ca alții să știe ceva despre acesta. În consecință, nu are voie să poarte uniformă și e nevoit să se travestească. Uniforma scopitului, ceea ce îl aseamănă cu ceilalți din categoria cărora cu toții fac parte, *este* castrarea, iar aceasta, prin natura lucrului, rămâne întotdeauna secretă și nu trebuie niciodată dezvăluită.

S-ar putea deci spune că scopitul se aseamănă cu un membru al acelei temute secte a *asasinilor*, căruia șeful i-a încredințat sarcina unui omor despre care nici un om nu va afla vreodată. Chiar dacă execuția a reușit, nimeni nu va avea voie să afle în ce fel a fost săvârșită. Victima poate fi suprimată, iar ucigașul prins după fapta sa – însă fapta propriu-zisă niciodată nu va avea voie să fie elucidată. Porunca înseamnă aici o sentință de moarte și este foarte apropiată de originea ei biologică. Trimisul este expediat la o moarte sigură, dar despre asta de fapt nu se

vorbeşte. Căci moartea lui, căreia i s-a dat de bunăvoie, este folosită pentru a lovi în altcineva, în victimă. Porunca se extinde, devenind o *dublă* sentinţă de moarte. Prima rămâne neexprimată, deşi se contează pe ea; cealaltă este urmărită cu bună ştiinţă. Ghimpele, care ar dispărea o dată cu subordonatul, este astfel *utilizat* înaintea dispariţiei lui.

Mongolii au o expresie foarte potrivită pentru această ucidere grabnică a cuiva, înainte de a fi ucis ucigaşul însuşi. Eroii, în *Povestirile secrete*, spun despre duşmanul pe care vor să-l omoare: „Îl iau cu mine ca pe o pernă".

Dacă însă prin aceste observaţii despre „asasini" ne-am apropiat de situaţia scopitului, nu înseamnă că l-am şi înţeles întru totul. Căci acesta se atacă sau se mutilează pe *el însuşi*. Porunca primită nu poate fi executată decât asupra lui însuşi şi numai executând-o devine el un adevărat membru al armatei sale secrete.

Nu trebuie să ne lăsăm derutaţi de constatarea că de cele mai multe ori castrarea este practic executată de alţii. Sensul ei constă în faptul că insul se oferă de bunăvoie. De îndată ce s-a declarat dispus s-o facă, nu mai contează cu adevărat *în ce fel* se petrec lucrurile. În orice caz, mai târziu va voi s-o transmită mai departe, ghimpele lui rămâne mereu identic, deoarece porunca a venit din afară.

Chiar dacă, după toate probabilităţile, iniţial cineva s-a automutilat, el a procedat totuşi în baza unei presupuse porunci venite din cer. Despre acest lucru este perfect convins. Pasajele din Biblie prin care îi converteşte pe alţii l-au convertit mai întâi pe el: ceea ce a primit, va da mai departe. Aici ghimpele ia forma vizibilă a unei cicatrice corporale, care este mai puţin secretă decât este, de obicei, ghimpele poruncii. Rămâne totuşi secretă pentru toţi cei care nu aparţin sectei.

Negativism şi schizofrenie

Un om poate evita poruncile neauzindu-le; şi le mai poate evita neascultându-le. Ghimpele – nu vom accentua niciodată îndeajuns acest lucru – se produce numai prin *executarea* poruncilor. Acţiunea în sine, care rezultă dintr-o presiune din afară, este cea care duce la formarea acestor ghimpi. Porunca transformată în acţiune se imprimă întocmai în mintea executantului; de forţa cu care este transmisă şi de configuraţia ei, de supremaţia şi de conţinutul ei deci depinde cât de adânc şi de puternic se imprimă ea. Oricum, întotdeauna porunca rămâne *circumscrisă* şi de aceea este inevitabil ca orice om să păstreze în final o grămadă de ghimpi în suflet, la fel de circumscrişi ca poruncile respective. Au o uimitoare putere de aderenţă; nimic nu pătrunde atât de adânc

în sufletul omului, şi nimic nu se lasă extras cu mai multă greutate. Poate veni un moment când cineva să fie atât de copleşit de ghimpi, încât să nu-l mai intereseze nimic şi să nu mai simtă nimic în afara lor.

Rezistenţa omului faţă de noi porunci devine atunci o problemă de viaţă. Încearcă să nu le audă, pentru a nu fi nevoit să le primească. Dacă e obligat să le audă, nu le înţelege. Dacă e obligat să le înţeleagă, le evită într-un fel izbitor, făcând contrariul a ceea ce i se cere. Dacă i se spune să înainteze, el păşeşte înapoi. Dacă i se spune să se retragă, el înaintează. Nu se poate afirma că în felul acesta scapă de ordin. Este o reacţie stângace, am spune neputincioasă, pentru că, în felul ei, rămâne totuşi determinată de conţinutul ordinului. Această reacţie este numită în psihiatrie negativism şi ea joacă un rol deosebit la schizofrenici.

Ceea ce e izbitor la schizofrenici este lipsa capacităţii de a stabili un *contact*. Sunt mult mai izolaţi decât ceilalţi oameni. Fac adesea impresia că au încremenit în ei înşişi; ca şi cum între ei şi ceilalţi oameni n-ar exista nici o legătură; ca şi cum n-ar înţelege nimic; ca şi cum n-ar voi să înţeleagă nimic. Încăpăţânarea lor aminteşte de nişte sculpturi de piatră. Nu există nici o stare în care să nu poată încremeni. Aceşti oameni se comportă însă exact invers în alte faze ale bolii lor. Se dovedesc a fi *influenţabili* într-o măsură fantastică. Fac ceea ce li se arată să facă sau ceea ce li se cere cu atâta iuţeală şi atât de bine, ca şi cum ceilalţi ar face-o pentru ei, confundându-se cu ei. Au accese de servilism care îi năpădesc subit. „Sclavie a sugestiilor", le-a numit chiar unul dintre aceşti bolnavi. Din statui se prefac în sclavi zeloşi în a sluji şi execută într-un mod adesea ridicol orice li se cere cu un entuziasm maxim.

Contrastul dintre aceste două atitudini este atât de mare, încât cu greu poate fi înţeles. Dacă facem însă abstracţie de felul în care aceste atitudini se conturează în mintea acelor bolnavi, observându-le, am spune *din afară*, nu se poate contesta faptul că ambele stări sunt binecunoscute şi în viaţa celor „normali". Numai că aici servesc unui scop anume şi sunt mai puţin exagerate.

Soldatul care nu răspunde nici unei provocări exterioare, care stă ţeapăn acolo unde a fost pus, care nu-şi părăseşte postul, pe care nimic nu-l poate ispiti să facă ceva care i-ar face şi i-a făcut cândva plăcere – soldatul bine antrenat în serviciul său se află, artificial, într-o stare negativistă. Este adevărat că în anumite împrejurări poate să şi acţioneze la ordinul superiorului său, dar niciodată în alt caz. Pentru ca să poată acţiona numai la anumite ordine, i-a fost inoculată o stare negativistă. Este un negativism care se lasă manipulat, căci stă în puterea şi la latitudinea superiorului să-l aducă pe soldat în situaţia exact contrară. De îndată ce soldatul a primit un ordin de la instanţa competentă, el se

comportă tot atât de zelos şi de servil ca şi schizofrenicul în starea lui de opoziţie.

Trebuie să adăugăm că soldatul ştie bine de ce acţionează astfel. El ascultă fiindcă stă sub ameninţarea morţii. Cum se obişnuieşte el cu această stare şi în cele din urmă o interiorizează, a fost menţionat într-un capitol anterior. Aici trebuie să reţinem un singur lucru: asemănarea *exterioară* evidentă dintre soldatul în serviciu şi schizofrenici.

Fiind însă singur, nu ne-ar veni în minte că el se află într-o asemenea stare. Nevăzând în jurul lui nici o mulţime, nu ne trece prin cap că el, în forul lui interior, se simte ca făcând parte din ea: e un fragment rupt dintr-o masă.

Această afirmaţie nu poate fi dovedită decât pătrunzând în reprezentările interioare ale unor bolnavi. Se pot cita nenumărate exemple. O femeie spunea că „îi are pe toţi oamenii înăuntrul corpului". O alta auzea „muştele vorbind"; un bărbat auzea glasurile a „729 000 de fete", iar altul „şoaptele întregii omeniri". În reprezentările schizofrenicilor survin – sub diferite înfăţişări – toate genurile de mase existente: pornind de aici, ar fi chiar posibilă încercarea unei cercetări asupra maselor.

Ne-am putea întreba de ce stările contrastante despre care am vorbit aici sunt necesare schizofrenicilor. Pentru a le înţelege, trebuie să ne amintim ce se întâmplă cu un individ de îndată ce intră într-o masă de oameni. Am pomenit de eliberarea de povara distanţării şi am denumit-o *defulare*. Trebuie să adăugăm în completare că şi ghimpii ordinelor, acumulaţi în fiecare om sunt incluşi în această povară a distanţării. Înăuntrul masei, indivizii sunt toţi egali, nediferenţiaţi, nici unul nu are dreptul de a-i porunci celuilalt sau, s-ar putea spune, fiecare îi porunceşte fiecăruia. Nu numai că nu se ivesc ghimpi noi, dar, temporar, oamenii scapă şi de cei vechi. Este ca şi cum ar fi ieşit din casele lor şi i-ar fi lăsat în pivniţă, unde erau îngrămădiţi. Această *ieşire* din tot ceea ce constituie legăturile lui rigide, limitele şi poverile lui, este fundamentul propriu-zis al sentimentului de exaltare pe care omul îl resimte în interiorul unei mase. Nicăieri nu se simte mai liber, şi dacă vrea cu disperare să rămână membru al unei mase, lucrul se explică prin faptul că ştie ce-l aşteaptă mai târziu. Când se va întoarce în „casa" lui, le va regăsi pe toate: limitele, poverile şi ghimpii.

Schizofrenicul, copleşit de ghimpi şi încremenind din timp în timp din cauza lor – aceşti cactuşi ai chinului şi neajutorării lui – cade pradă iluziei unei stări opuse, cea de membru al unei mase. Cât timp se află în această stare, nu-şi simte ghimpii. Crede că a ieşit din sine însuşi şi chiar dacă aceasta se întâmplă într-un mod incert şi îndoielnic, cel puţin obţine în acest fel o uşurare temporară: i se pare că este iarăşi legat de ceilalţi. Valoarea acestei eliberări este desigur iluzorie. Căci tocmai acolo unde

începe eliberarea lui îl aşteaptă constrângeri noi şi mai puternice. Aici nu ne interesează să intrăm în detalii asupra schizofreniei. Ajunge să reţinem un lucru: nimeni nu are mai mare nevoie de prezenţa unei mulţimi decât schizofrenicul străpuns de atâţia ghimpi, sufocat de ei. El nu este în stare de a găsi masa în afara lui, el i se predă *în sinea lui*.

Răsturnarea

„Hrana pe care omul o mănâncă în această lume, aceea îl va mânca în lumea cealaltă." Această propoziţiune enigmatică şi neliniştitoare o găsim în *Şatapatha Brahmana*, unul dintre vechile tratate despre jertfe ale indienilor. Şi mai neliniştitoare este o poveste provenind din acelaşi tratat. Este povestirea călătoriei vizionarului Bhrigu în lumea de dincolo.

Bhrigu, un sfânt, era fiul zeului Varuna; dobândise o înaltă ştiinţă brahmană, ceea ce i s-a urcat la cap. Plin de sine, se credea superior propriului său tată ceresc. Acesta a vrut să-i arate înfumuratului că nu ştie mai nimic şi i-a recomandat să călătorească pe rând prin diferitele zone cereşti, spre răsărit, sud, apus şi nord. Acolo să observe tot ce este de văzut, iar la întoarcere să povestească ce a văzut.

„Mai întâi, la răsărit, Bhrigu văzu oameni care spintecau membrele altor oameni, unul după altul, apoi îşi împărţeau bucatele între ei şi spuneau: «Asta e pentru tine, asta e pentru mine». Când Bhrigu văzu aceste lucruri, se îngrozi; oamenii care-i căsăpeau pe ceilalţi îi explicară că în cealaltă lume aceia le făcuseră lor acelaşi lucru, iar acum nu făceau altceva decât să procedeze şi ei la fel.

Apoi Bhrigu porni spre sud şi văzu acolo oameni care le tăiau altora membrele, pe care le împărţeau între ei spunând: «Asta e pentru tine, asta e pentru mine». La întrebările lui, Bhrigu primi iarăşi acelaşi răspuns: cei tăiaţi acum îi tăiaseră pe ei în lumea cealaltă. La apus, Bhrigu văzu oameni care, în tăcere, mâncau alţi oameni, iar cei mâncaţi tăceau şi ei. La fel ar fi făcut aceştia cu cei care acum îi mâncau. La nord însă văzu oameni care, strigând din răsputeri, mâncau alţi oameni, care strigau şi ei, la fel cum făcuseră şi ei cu ceilalţi în lumea în care trăiseră cu toţii.

La întoarcere, Varuna îl puse pe Bhrigu să-şi spună lecţia ca un şcolar. Bhrigu însă spuse: «Dar ce să recit? Doar nu există nimic!» Văzuse lucruri prea îngrozitoare şi toate i se păreau a fi nimicnicii.

Atunci Varuna înţelese că Bhrigu văzuse acele lucruri şi îi spuse: «Oamenii de la răsărit care spintecau membrele altora erau copacii. Oamenii din sud care tăiau membrele altor oameni erau vitele. Oamenii din apus care mâncau în tăcere oameni tăcuţi erau verdeţurile. Oamenii de la nord care ţipau mâncând oameni care ţipau erau apele.»

Avea antidoturi pentru toate cazurile. Prin anumite jertfe pe care le indică fiului său, te puteai sustrage unor acţiuni de pe lumea cealaltă."

În alt tratat despre sacrificii, tratatul *Jaiminiya Brahmana*, aceeaşi poveste a lui Bhrigu apare puţin modificată. Eroul nu călătoreşte în diferitele zone ale cerului, ci dintr-o lume într-alta. În locul celor patru imagini cunoscute, nu există decât trei. Mai întâi Bhrigu vede nişte copaci care pe lumea cealaltă au luat chipuri umane, iar acum taie oameni în bucăţi pe care le mănâncă. A doua imagine îi arată lui Bhrigu un om care-l devorează pe altul ţipând. Despre aceasta i se spune: „Animalul care a fost tăiat aici şi mâncat a luat în lumea cealaltă chip de om şi acum îi face omului ceea ce acesta le făcuse animalelor." A treia oară vede un om care îl mănâncă pe altul şi acesta tace. Orezul şi orzul au luat chipuri umane şi plătesc trecutul cu aceeaşi monedă.

Şi aici sunt recomandate anumite sacrificii. Cine le îndeplineşte cum trebuie scapă de soarta de a fi, pe lumea cealaltă, mâncat de copaci, de animale sau de orez şi orz. Dar ceea ce ne interesează aici nu sunt antidoturile împotriva acestui destin. Mult mai importantă este ideea populară ascunsă sub veşmântul preoţesc. Ceea ce am făcut pe această lume ni se va face şi nouă dincolo. Nu sunt angajaţi slujitori speciali ai dreptăţii care aplică această pedeapsă, ci fiecare îşi pedepseşte propriul duşman. Nu este vorba nici de anumite acţiuni, ci numai de ceea ce a mâncat fiecare. „Întocmai cum pe această lume oamenii mănâncă animalele, pe lumea cealaltă animalele îi mănâncă pe oameni."

Această propoziţiune dintr-un alt tratat brahmanic, asemănătoare celei prezentate la începutul examinării noastre, îşi găseşte o ciudată confirmare în *Cartea legilor* lui Manu. Acolo se spune că nu este un păcat să mănânci carne, acest obicei ţinând de firea fiinţelor. Dar cine se abţine va avea parte de o răsplată deosebită. Cuvântul sanscrit pentru carne – *mamsa* – îşi găseşte explicaţia în silabele sale: „mam" înseamnă „pe mine", „sa" înseamnă „el"; ca atare, *mamsa* înseamnă „pe mine-el", „pe mine el mă va mânca pe lumea cealaltă; el, a cărui carne am mâncat-o eu aici", aşa explică înţelepţii „carnalitatea cărnii". În aceasta constă natura carnală a cărnii, acesta este adevăratul sens al cuvântului *carne*.

Răsturnarea este redusă aici la formula ei cea mai strictă şi redată prin imaginea cărnii. Eu îl mănânc pe el: el pe mine. Partea a doua, urmarea a ceea ce am făcut, este de-a dreptul cuvântul ce desemnează carnea. Animalul mâncat ţine minte cine a fost vinovatul. Lucrurile nu se sfârşesc cu moartea acestui animal. Sufletul lui continuă să trăiască şi, în lumea de dincolo, se preface într-un om care aşteaptă cu răbdare moartea celui ce l-a mâncat. De îndată ce acesta moare şi ajunge în lumea de dincolo, situaţia iniţială se întoarce în contrariul ei. Victima îşi găseşte ucigaşul, îl apucă, îl taie şi-l mănâncă.

Legătura cu concepţia noastră despre poruncă şi ghimpii ei este absolut evidentă. Lucrurile au devenit atât de acut concrete încât încep să ne sperie. „Răsturnarea" nu se petrece în viaţa aceasta, ci în aceea de dincolo. În locul poruncii, care doar ameninţă cu moartea şi obţine prin şantaj tot felul de realizări, aici este vorba despre moarte în forma ei extremă, în care cel ucis este devorat.

În gândirea noastră, care nu mai ia în serios existenţa de dincolo de mormânt, ghimpele provocat de ameninţarea cu moartea durează atât timp cât victima e în viaţă. E îndoielnic să-i reuşească o inversare a situaţiei; în orice caz, va aspira mereu la ea. În cele din urmă, omul va fi condus în toate de ghimpii săi, fizionomia lui interioară va fi determinată de ei; fie că are loc sau nu o eliberare, ghimpii continuă să fie destinul omului. Conform gândirii *indiene*, pentru care lumea de dincolo este o realitate certă, ghimpii îşi păstrează şi după moartea omului calitatea de miez dur al sufletului; inversarea se petrece în orice caz, ea devine acum treaba propriu-zisă a existenţei de dincolo. Omul face exact aceleaşi lucruri care i s-au făcut lui şi le face el însuşi.

Faptul că schimbarea la faţă a acestei „răsturnări" nu stânjeneşte apare ca deosebit de caracteristic. Nu animalul tăiat şi devorat este cel care, pe lumea cealaltă, atacă şi ucide, ci un om purtător al sufletului acelui animal. Fiinţa respectivă s-a schimbat cu totul în exterior, dar ghimpele a rămas acelaşi. În imaginile de groază pe care Bhrigu le-a întâlnit în cursul călătoriei, ghimpele se înfăţişează ca o problemă esenţială a sufletului. Am putea spune că se confundă cu acesta. Substanţa propriu-zisă a ghimpelui, despre care am vorbit atât de mult în această cercetare, imuabilitatea lui absolută şi precizia „inversării" la care aspiră şi-au găsit cea mai convingătoare manifestare în reprezentările indienilor cu privire la cel care a fost devorat şi va trebui să devoreze la rândul său.

Eliminarea ghimpelui

Ghimpele se produce *în timpul* executării unei porunci. El se desprinde de aceasta şi se imprimă sub forma bine conturată a ordinului în sufletul executantului. El este mic, ascuns şi neştiut; însuşirea lui principală, despre care am vorbit până acum de atâtea ori, este imuabilitatea lui absolută. Rămâne izolat de restul fiinţei umane ca un corp străin în carnea acesteia. Oricât de adânc ar fi pătruns acolo, oricât de închistată ar fi existenţa dusă de el acolo, pentru posesorul lui rămâne întotdeauna o povară. Stăruie în sufletul omului într-un mod tainic, ca un fel de prizonier într-un loc străin.

Ar pleca de bunăvoie, dar se desprinde cu greu. Nu este posibil să scapi de el în vreun fel. Forţa cu care s-ar putea elibera trebuie să fie egală cu cea din momentul pătrunderii lui. O poruncă redusă trebuie să redevină o poruncă integrală. Pentru a obţine această forţă, este nevoie de o răsturnare a situaţiei iniţiale: reconstituirea ei exactă este indispensabilă. Este ca şi cum ghimpele şi-ar purta în sine propria lui amintire, ca şi cum ea ar consta dintr-un singur demers; ca şi cum ar aştepta luni, ani, decenii până ce reapare vechea situaţie şi o recunoaşte. Va trebui s-o recunoască, fiindcă numai prin ea există, acesta fiind singurul lucru pe care-l poate recunoaşte. Dintr-o dată totul este iarăşi ca la început, totuşi rolurile sunt acum complet inversate. În acea clipă prinde ocazia şi se repede cu toată forţa asupra victimei lui. În sfârşit, răsturnarea a avut loc.

Acest caz, pe care l-am putea numi în stare pură, nu este însă singurul posibil. O poruncă poate fi repetată de multe ori, adresată de acelaşi autor aceleiaşi victime, astfel că ghimpii care se formează sunt mereu de acelaşi fel. Aceşti ghimpi identici nu rămân izolaţi, ci trebuie să se asocieze între ei. Noua alcătuire creşte văzând cu ochii şi nu mai poate fi uitată de proprietarul ei. Este grea, mereu evidentă, am putea zice că răsare mereu ca din apă.

Se poate însă întâmpla ca *aceeaşi* poruncă să fie emisă şi repetată de *diferiţi* autori. Dacă acest lucru se întâmplă foarte frecvent şi într-o suită implacabilă, ghimpele îşi pierde configuraţia caracteristică şi se dezvoltă devenind – n-am putea spune altfel – un monstru primejdios, luând proporţii enorme şi ajungând să fie conţinutul de bază al deţinătorului lui. Mereu conştient de prezenţa lui, deţinătorul îl poartă cu el peste tot şi încearcă să scape de el cu orice ocazie. Nenumărate situaţii îi apar aidoma celei originare şi propice unei posibile inversări. De fapt, lucrurile nu stau aşa: repetările şi interferenţele au creat confuzii, cheia situaţiei iniţiale s-a pierdut. O amintire s-a suprapus peste alta, un spaţiu peste altul. Povara lui nu mai poate fi descompusă, nici diferenţiată, totul rămâne ca înainte. De unul singur nu se mai poate elibera de puterea care îl apasă.

Accentul cade pe noţiunea de „unul singur". Căci poate exista o eliberare de toţi ghimpii, chiar şi de cei mai monstruoşi – eliberarea prin mase. Despre *masele răsturnării* s-a vorbit în mod repetat. N-a fost însă posibilă elucidarea specificului lor, înainte de a fi fost cercetate efectele poruncii.

Masa răsturnării se formează prin asocierea multora în scopul eliberării de ghimpii poruncilor, cărora, singuri fiind, cei mulţi le sunt expuşi fără nici o speranţă. Un mare număr de oameni se recunosc şi se îndreaptă împotriva unor alte grupări de oameni pe care-i consideră a fi autorii poruncilor, cu care de multă vreme au fost împovăraţi. Dacă este vorba de soldaţi, oricare ofiţer le ia locul celor sub a căror comandă se

aflau cu adevărat. În cazul muncitorilor, poate fi vorba de orice întreprinzător-patron în locul celor pentru care munciseră efectiv. Clasele şi castele se definesc în asemenea momente, căci se comportă ca şi cum ar fi alcătuite din oameni egali între ei. Clasele de jos, care s-au revoltat, se formează ca mase pretutindeni unitare. Clasele superioare, periclitate, încercuite de numărul foarte mare al celorlalţi, formează un şir de haite înfricoşate şi puse pe fugă.

La cei care alcătuiesc acum masele, fiecare ghimpe înfipt în mod complex şi în multe şi variate împrejurări îşi regăseşte câteva dintre sursele posibile. Cei atacaţi le stau în faţă, câte unul singur sau înghesuiţi unul într-altul, şi par să ştie foarte bine de ce resimt atâta frică. Nu trebuie să fie neapărat adevăraţii autori ai cutărui sau cutărui ghimpe, dar fie că sunt sau nu, au această răspundere şi sunt trataţi ca atare. Răsturnarea care se îndreaptă în acelaşi timp împotriva multora descompune şi ghimpii cei mai duri.

În cazul cel mai „concentrat" de acest fel, când este vorba de o singură căpetenie, de un rege de exemplu, sentimentul maselor este absolut evident. Ultima sursă a *tuturor* poruncilor a fost regele, iar demnitarii şi nobilii din jurul lui au participat la transmiterea şi executarea poruncilor. Indivizii din care se compun masele revoltate au fost timp de mulţi ani ţinuţi la distanţă prin ameninţări şi obligaţi să se supună prin interdicţii. Într-un soi de mişcare de recul, sunt înlăturate distanţele: oamenii pătrund în palatul care le era interzis. Examinează de aproape ceea ce se găseşte acolo: camere, locatari, mobilier. Fuga la care odinioară îi silea porunca regească se converteşte într-o apropiere intimă. Dacă această apropiere este tolerată din frică, se poate întâmpla ca ea să se calmeze provizoriu, dar nu pentru multă vreme. O dată pornit, procesul general al eliberării de ghimpi înaintează neîncetat. Să ne gândim la câte s-au întâmplat pentru a-i supune pe oameni şi ce cantitate de ghimpi s-a adunat în sufletul lor de-a lungul anilor.

Ameninţarea propriu-zisă care atârna deasupra capetelor supuşilor era condamnarea la moarte. Prin execuţii era reînnoită, din când în când, autenticitatea ei fiind astfel clar dovedită. Această ameninţare poate fi remediată într-un singur fel: regele care a poruncit să se taie capete, să fie el însuşi decapitat. În felul acesta, ghimpele cel mai de sus, cel mai cuprinzător, care aparent îi cuprinde pe toţi ceilalţi, este scos din sufletul celor ce au fost nevoiţi să-l poarte împreună.

Nu întotdeauna tâlcul răsturnării, al „inversării", poate fi înţeles atât de clar şi nici ea nu izbuteşte întotdeauna să se realizeze până la capăt. Când revolta eşuează şi oamenii nu scapă de ghimpii lor, ei păstrează totuşi amintirea vremii în care alcătuiau o masă. Măcar atunci s-au eliberat de ghimpi; de aceea, vor evoca întotdeauna cu nostalgie acele vremuri.

Poruncă şi execuţie. Călăul mulţumit

Cercetarea de faţă a lăsat intenţionat deoparte un anumit caz. Porunca a fost interpretată ca o ameninţare cu moartea; am spus că provine din porunca de a fugi. Porunca domesticită, aşa cum o cunoaştem, leagă ameninţarea de o răsplată: hrănirea măreşte efectul ameninţării, fără a schimba ceva din caracterul ei. Ameninţarea nu poate niciodată fi uitată. În forma ei originară, ea rămâne mereu valabilă, până când apare o ocazie de a scăpa de ea, trecând-o asupra altora.

Porunca poate fi însă şi însărcinarea de a ucide şi în acest caz ea duce la execuţii. Aici se întâmplă cu adevărat ceea ce altminteri nu este decât o ameninţare. În acest proces însă sunt angajaţi doi oameni: unul care primeşte porunca, un altul care este executat.

Călăul stă şi el sub ameninţarea morţii, la fel ca oricare dintre cei ce se supun unei porunci. El se eliberează însă de ameninţare prin ucidere. El dă mai departe ceea ce i s-ar fi întâmplat lui însuşi, iar în felul acesta anticipează sancţiunea extremă la care poate fi supus. I s-a spus: trebuie să ucizi, şi el ucide. Nu este în situaţia de a se apăra împotriva unei astfel de porunci: ea i-a fost dată de cineva a cărui putere superioară o recunoaşte. Faptul trebuie să se petreacă repede, de obicei se întâmplă imediat. Nu este timp pentru formarea unui *ghimpe*.

Dar chiar dacă ar fi timp, pentru formarea lui nu există nici o *justificare*. Călăul transmite mai departe exact ceea ce a primit. Nu are de ce să se teamă, în el nu rămâne nici o urmă. În acest caz şi numai în acest caz, totul iese la socoteală. Natura profundă a poruncii şi acţiunea pe care o provoacă sunt identice, se suprapun. Pentru reuşita acţiunii totul este prevăzut: nimic nu poate interveni, este neverosimil ca victima să scape. De toate aceste împrejurări călăul este conştient de la început. Poate primi liniştit porunca; are încredere în ea. Ştie că prin îndeplinirea ei nimic nu se va schimba în el. Am putea spune că porunca îl traversează lin, iar el rămâne complet neatins de ea. Călăul este cel mai mulţumit dintre oameni şi cel mai scutit de ghimpi.

Situaţia este cumplită şi niciodată nu a fost examinată cu gravitate. Ea nu poate fi înţeleasă decât dacă luăm în considerare adevărata natură a poruncii. Ordinul se susţine prin ameninţarea cu moartea, de aici îşi extrage întreaga forţă. Excedentul acestei puteri, care este inevitabil, explică formarea ghimpelui. Acele ordine însă care au avut moartea în vedere şi care au dus într-adevăr la ea, lasă în cel ce le primeşte cele mai puţine urme.

Călăul este un om ameninţat cu moartea pentru ca să ucidă. El nu are voie să ucidă decât pe cei pe care este obligat să-i ucidă. Dacă respectă întocmai poruncile primite, nu i se poate întâmpla nimic. Desigur că în

săvârşirea execuţiilor el va lăsa să pătrundă câte ceva din ameninţările primite cu alte ocazii. Se poate presupune că leagă de execuţie ghimpi de cu totul altă origine acumulaţi în sufletul lui. Esenţial rămâne totuşi mecanismul sarcinii sale propriu-zise. Ucigând, se eliberează pe sine de moarte. Pentru el faptul este o afacere corectă şi deloc lugubră. Groaza pe care o trezeşte în alţii nu-l afectează şi pe el. Să ne fie clar: ucigaşii oficiali sunt cu atât mai mulţumiţi cu cât primesc mai multe ordine de execuţii. Chiar şi temnicerul o duce mai greu decât un călău.

Este adevărat că societatea îi răsplăteşte călăului confortul meseriei sale printr-un soi de excludere. Dar de fapt nici acest lucru nu constituie un dezavantaj pentru el. El supravieţuieşte fiecărei victime fără „a avea nici o vină". Ceva din prestigiul supravieţuitorului se reflectă asupra călăului, care nu este decât un instrument, şi compensează acea excludere. Călăul îşi găseşte o soţie, are copii şi o viaţă de familie.

Poruncă şi răspundere

Se ştie că oamenii care execută un ordin sunt capabili de cele mai teribile fapte. Când sursa poruncilor nu mai există şi sunt siliţi să-şi reexamineze fapta, nu se mai recunosc pe ei înşişi. Ei spun: nu eu am făcut asta, şi nici nu realizează că mint. Dacă li se dovedesc faptele cu martori şi încep să se îndoiască, tot mai afirmă: nu sunt un astfel de om, n-am fost în stare să fac aşa ceva. Caută în sinea lor urmele faptei şi n-o pot găsi. Ne mirăm cât de neatinşi au rămas de ea. Viaţa pe care o duc în continuare este într-adevăr alta şi cu nimic atinsă de fapta aceea. Nu se simt vinovaţi şi nu regretă nimic. Fapta n-a pătruns în ei.

Altminteri, sunt oameni care ştiu foarte bine să-şi evalueze acţiunile. Ceea ce fac din proprie iniţiativă lasă în fiinţa lor urmele fireşti la care ne putem aştepta. S-ar ruşina să omoare vreo fiinţă necunoscută şi fără apărare, care nu i-a provocat. Le-ar fi scârbă să tortureze pe cineva. Nu sunt nici mai buni, nici mai răi decât alţii. Unii care îi cunosc în intimitate, din ambianţa cotidiană, ar fi gata să jure că sunt acuzaţi pe nedrept.

Când vine însă lungul şir de martori – victimele – care ştiu foarte bine despre ce vorbesc; când unul după altul recunoaşte făptaşul şi îi reaminteşte fiecare amănunt al purtării lui, atunci orice îndoială devine absurdă şi ne aflăm în faţa unei enigme de nerezolvat.

Pentru noi nu mai este o enigmă, deoarece cunoaştem natura poruncii. Fiecare poruncă pe care făptaşul a executat-o i-a lăsat un ghimpe în suflet. Dar şi acesta este tot atât de străin de el pe cât a fost şi porunca dată. Oricât de mult timp ar zăcea în om un ghimpe, acesta rămâne tot un corp străin şi nu se asimilează. Este desigur posibil, după

cum am mai arătat în altă parte, ca mai mulţi ghimpi să se alăture şi, amplificându-se, să devină o formaţie monstruoasă în sufletul respectiv, totuşi rămânând precis despărţiţi de ambianţa care-i înconjoară. Ghimpele este un intrus, el nu se încetăţeneşte niciodată. Nu este dorit; oricine ar vrea să scape de el, deoarece reprezintă fapta comisă şi are, precum se ştie, forma poruncii. Continuă să trăiască în cel care l-a primit ca o instanţă străină, preluând orice sentiment de vinovăţie. Făptaşul nu se învinovăţeşte pe el însuşi, ci învinovăţeşte ghimpele, adică o instanţă străină, adevăratul făptaş, pe care îl duce permanent în sine. Cu cât porunca a fost mai străină, cu atât mai puţin se simte receptorul ei implicat, şi cu atât mai bine delimitată subzistă ea sub forma ghimpelui. El rămâne martorul permanent că nu omul respectiv a comis cutare sau cutare faptă. Acesta se simte victimă şi de aceea nu are pentru adevărata victimă nici un fel de sentiment.

Prin urmare, este adevărat că oamenii care au executat un ordin se consideră total nevinovaţi. Dacă sunt în stare să-şi înţeleagă situaţia, s-ar putea mira de faptul că s-au putut supune cândva într-un mod atât de absolut. Dar chiar şi acest impuls înţelegător este fără valoare, de vreme ce apare prea târziu, când totul a trecut de mult. Ceea ce s-a întâmplat o dată, se poate repeta, şi nu dezvoltă un simţ de apărare în faţa unor situaţii identice. Cei în cauză rămân vulnerabili faţă de pericolul inerent ordinului, prea puţin conştienţi de el. În cazul cel mai fericit – destul de rar – îl consideră drept o fatalitate şi se mândresc că au fost trataţi orbeşte, ca şi cum supunerea faţă de această orbire ar fi fost o trăsătură deosebit de virilă.

Din orice punct de vedere am examina-o, porunca, în forma-i închegată, compactă, aşa cum a ajuns să fie după lunga ei istorie, a devenit în sine cel mai periculos element al vieţii în comun a oamenilor. Trebuie să avem curajul de a ne opune şi de a-i zdruncina dominaţia. Trebuie găsite căi şi mijloace pentru a o ţine departe de majoritatea oamenilor. Nu trebuie să-i permitem poruncii decât cel mult o uşoară zgârietură a pielii. Ghimpii ei trebuie să se transforme în scaieţi care pot fi înlăturaţi printr-o simplă mişcare.

METAMORFOZA

Presimţire şi metamorfoză la boşimani

Capacitatea omului de a se transforma, care i-a asigurat atâta putere asupra celorlalte fiinţe, nu a fost aproape deloc examinată şi nici înţeleasă. Ea se numără printre cele mai mari enigme: orice om o deţine, oricine o foloseşte, toţi o consideră ca firească. Puţini sunt însă cei care îşi dau seama că tot ceea ce omul are mai bun în el se datorează acestei capacităţi. Este neobişnuit de greu să cercetezi esenţa transformării, aşa că trebuie s-o abordăm din diferite unghiuri de vedere.

Într-o lucrare despre *folclorul boşimanilor*, pe care o socot cel mai preţios document al omenirii timpurii, temă care încă nu este epuizată – deşi a fost înregistrată acum 100 de ani de *Bleek* şi tipărită acum aproape 50 de ani – se găseşte un fragment despre *presimţirile* boşimanilor, din care se pot extrage concluzii importante. După cum vom arăta, în aceste presimţiri este vorba de nişte *puncte de plecare* ale unor transformări în forme foarte simple. Boşimanii simt de la depărtare venirea unor oameni, fără să-i poată vedea sau auzi. Au şi un simţ al prezenţei apropiate a unor animale sălbatice şi descriu semnele de pe propriul lor corp, prin care recunosc această apropiere. Urmează câteva exemple redate literal.

„Un om le spune copiilor săi să-l caute pe bunicul lor. «Uitaţi-vă primprejur, mi se pare că bunicul se apropie. Simt locul vechii răni din trupul său.» Copiii caută, scrutând orizontul. Văd un om în depărtare şi-i spun tatălui lor: «Vine un om de acolo.» Tatăl le spune: «Cel care vine de acolo este bunicul vostru. Am ştiut că va veni. I-am simţit venirea în locul vechii lui răni. Vroiam s-o vedeţi voi înşivă: el vine într-adevăr. Voi nu credeţi în presimţirea mea, dar ea spune adevărul».“

Ceea ce s-a petrecut de fapt aici este un fapt de o măreaţă simplitate. Bătrânul, bunicul acelor copii, plecase evident undeva departe. Are o rană veche undeva pe corp. Fiul său cel mare, tatăl copiilor, cunoaşte exact locul rănii. Este una dintre acele răni care se fac mereu simţite. Bătrânul vorbea adesea despre asta. Am spune chiar că existenţa acestei răni a devenit o trăsătură caracteristică a persoanei bătrânului. Când fiul se

gândeşte la tatăl său, se gândeşte la acea rană. Este aici ceva mai mult decât un simplu act de gândire. Nu numai că el îşi reprezintă rana şi locul ei exact pe corp, dar o şi *simte* într-un loc identic al propriului său corp. De îndată ce o simte, presupune că tatăl, pe care nu l-a văzut de o vreme încoace, se apropie. Simte că se apropie, fiindcă îi simte rana. Spune acest lucru şi copiilor şi s-ar părea că ei nu-l prea cred. Poate că ei încă n-au învăţat să creadă în veridicitatea unor astfel de presimţiri. Tatăl îi lasă pe copii să caute şi, într-adevăr, iată că un om se apropie. Nu poate fi decât bunicul, şi chiar el este. Tatăl copiilor a avut dreptate. Senzaţia din corpul său nu l-a înşelat.

O femeie pleacă de acasă. Îşi poartă copilul într-un sac cu o chingă trecută peste umăr. Bărbatul, rămas acasă, şade liniştit. Femeia a plecat după o treabă şi va lipsi mai mult. Deodată, bărbatul simte chinga pe umărul lui. „Îl apasă acolo." Parcă ar purta el copilul. De îndată ce simte chinga, ştie că femeia se întoarce cu copilul.

Aceleaşi presimţiri există şi în legătură cu animalele, care sunt pentru boşiman la fel de importante ca şi rudele cele mai apropiate; e vorba de animalele cele mai apropiate pe care le vânează, hrănindu-se apoi cu ele.

Un struţ se plimbă sub soarele călduţ. Îl muşcă o insectă neagră, pe care boşimanii o numesc „păduchele struţului". Struţul se scarpină la ceafă cu un picior. Boşimanul simte ceva în partea de jos a cefei, în acelaşi loc în care se scarpină struţul. Senzaţia este ca un ciocănit. Această senzaţie îi spune boşimanului că în apropierea lui se află un struţ.

Un animal deosebit de important pentru boşiman este capra sălbatică. În acest caz, există o mulţime de presimţiri care se leagă de toate mişcările şi însuşirile caprei sălbatice. „Avem o anumită senzaţie în picioare, simţim foşnitul picioarelor lor în tufişuri." Această senzaţie la picioare înseamnă că vin caprele sălbatice. Foşnitul nu a fost *auzit*. Animalele sunt încă departe. Dar picioarele boşimanilor foşnesc, deoarece caprele sălbatice foşnesc în depărtare. Asta nu este tot; dinspre capra sălbatică spre boşiman se transferă mult mai mult decât mişcarea. „Avem o senzaţie în obrajii noştri din cauza dungii negre de pe faţa caprei negre." Această dungă neagră începe din mijlocul frunţii şi se întinde în jos până la nas. Boşimanului i se pare că are şi pe faţa lui această dungă neagră. „Avem o senzaţie în ochi din cauza semnelor negre de pe ochii caprei sălbatice."

Unul simte nişte ciocăneli în dreptul coastelor şi le spune copiilor săi: „Se pare că vine capra sălbatică, îi simt părul negru. Duceţi-vă acolo pe deal şi uitaţi-vă de jur împrejur, fiindcă am senzaţia de capră sălba-

tică." Capra sălbatică are acest păr negru în dreptul coastelor. Ciocănitul în propriile-i coaste înseamnă pentru boşiman părul negru al animalului.

Un altul, de faţă când se discută despre aceste fenomene, este de acord cu ce se spune. Şi el are o presimţire în legătură cu capra sălbatică, dar nu este acelaşi lucru: omul acesta simte sângele animalului ucis.

„Am o senzaţie în pulpe, când sângele caprei sălbatice va curge de-a lungul lor. Întotdeauna simt sângele atunci când voi ucide o capră sălbatică. Stau aşezat şi am o senzaţie de-a lungul spatelui, acolo unde se scurge sângele unei capre sălbatice când o duc în spate. Părul ei se întinde pe spatele meu."

Uneori se spune: „Simţim în capul nostru locul unde tăiem coarnele animalelor." Alteori: „Multe făpturi obişnuiesc să vină la noi când ne odihnim în umbra colibelor. Ele îşi închipuie că dormim. De obicei ne culcăm la amiază pentru un timp. Dar n-o facem atunci când ele umblă şi îşi mişcă picioarele. Simţim ceva în adâncitura genunchiului, acolo unde ne picură sângele când purtăm sălbăticiunile ucise."

Din aceste spuse ale boşimanilor se vede importanţa pe care ei o acordă presimţirilor şi premoniţiilor. Ei simt în propriul lor trup anumite evenimente care se întâmplă. Un soi de ciocănituri în carnea lor îi anunţă despre cele ce vor fi: literele lor, spun ei, se află în corpurile lor. Aceste litere au un grai, se mişcă şi îi îndeamnă şi pe oameni la mişcare. Când aude în trupul său ciocănituri, un om îi spune altuia să tacă şi ascultă încordat. Presimţirea spune adevărul. Proştii nu înţeleg învăţătura şi se nenorocesc, sunt ucişi de un leu sau li se întâmplă ceva rău. Semnele ciocăniturilor vorbesc celor ce le înţeleg despre calea pe care nu trebuie să meargă şi despre săgeţile pe care nu trebuie să le întrebuinţeze. Semnele previn oamenii atunci când mai mulţi oameni se apropie cu o căruţă de casă. Când cineva este căutat, semnele spun pe unde trebuie căutat pentru a fi găsit.

Nu este sarcina noastră să examinăm aici dacă presimţirile boşimanilor se confirmă sau sunt înşelătoare. S-ar putea ca ei să aibă capacităţi dezvoltate şi practicate în viaţa lor cotidiană care nouă ne lipsesc. S-ar putea să aibă motive pentru a crede în continuare în presimţirile lor, chiar dacă uneori s-au înşelat. Oricum ar fi, afirmaţiile lor despre felul în care presimţirile apar fac parte din documentele cele mai preţioase privind caracterul *metamorfozei*. Nu există nimic care să se compare cu ele. Căci orice am afla despre metamorfoză din mituri sau basme, poate fi supus obiecţiei că este o născocire. În cazul acesta însă aflăm ce stare de spirit are un boşiman în viaţa lui reală, atunci când se gândeşte la un struţ sau la un ţap aflat la depărtare; ce i se întâmplă omului în asemenea ocazii şi în general ce înseamnă să te gândeşti la o altă fiinţă decât la tine însuţi.

Semnele prin care boşimanii recunosc apropierea unui animal sau a vreunui om sunt semne în propriul lor corp. Aceste presimţiri sunt, cum am mai spus, *puncte de pornire ale metamorfozei*. Dacă acceptăm valoarea semnului pentru un studiu al metamorfozei, trebuie să ne ferim întâi şi întâi de a introduce vreun element străin în universul boşimanilor. Trebuie să acceptăm aceste semne în concreteţea şi simplitatea lor reală. Le preluăm din contextul spuselor citate şi le enumerăm pe rând:

1. Un fiu simte vechea rană a tatălui exact în acelaşi loc al corpului în care a suferit-o tatăl.

2. Un bărbat simte pe umărul său chinga cu care femeia îşi poartă copilul.

3. Un struţ se scarpină la ceafă cu piciorul, acolo unde l-a ciupit un păduche. Boşimanul simte ceva la ceafă, exact în locul în care se scarpină struţul.

4. Un om, printr-o senzaţie în propriile lui picioare, simte foşnetul ţapilor în tufişuri. Dungile negre ale animalului, de la frunte până la nas, omul le simte pe faţa lui. Simte în propriii lui ochi semnele negre ale ochilor animalului. Îi simte părul lui negru pe coaste.

5. Un boşiman simte sânge pe picioare şi pe spate. Este sângele ţapului muribund pe care-l poartă în spate. Tot acesta simte şi părul animalului. În cap simte locul în care coarnele ţapului vor fi tăiate. Simte sub genunchi sângele care curge de obicei acolo, când animalul omorât este purtat în spate.

Tot ceea ce figurează la punctul 5 se referă la animalul mort. Plăcerea la vederea sângelui determină aici caracterul metamorfozei. Lucrurile sunt aici mai puţin simple decât în cele patru cazuri anterioare; de aceea este mai bine să le examinăm deocamdată numai pe acestea. Trăsătura cea mai elementară în toate aceste cazuri este *identificarea unui corp cu altul*. Corpul fiului este corpul tatălui; aşa se face că vechea rană se găseşte pe acelaşi loc la amândoi. Corpul bărbatului este corpul soţiei sale. Chinga de care ea a ţinut copilul apasă şi pe umărul bărbatului. Corpul boşimanului este corpul struţului: „păduchele" îl muşcă în acelaşi loc al cefei unde se şi scarpină, precum struţul.

În aceste trei cazuri este vorba de câte o singură trăsătură prin care apare identitatea dintre trupuri: în cazul rănii, o veche particularitate a trupului care se manifestă din când în când; în cazul chingii, o anume apăsare insistentă, iar în cazul scărpinatului, o mişcare izolată.

Cel mai interesant este cazul ţapului. Aici se întâlnesc patru-cinci trăsături care conferă identităţii dintre un corp şi altul caracterul unui ansamblu precis conturat. Avem mai întâi senzaţia mişcării în picioare; părul negru de-a lungul coastelor; dunga neagră de la frunte la nas; apoi semnele negre de pe ochi şi, în cele din urmă, acel punct al capului unde

cresc coarnele, ca şi cum ar fi purtate de omul respectiv. În locul mişcării scărpinatului cu unul dintre picioare, apare ceva care seamănă perfect cu o mască. Cel mai izbitor element al corpului animalului – coarnele – şi apoi toate elementele negre, dunga şi semnele de pe ochi, se îmbină în schema unei măşti. Omul le poartă ca şi cum ar fi propriul său cap şi totuşi parcă ar fi capul animalului. Senzaţia părului negru pe coaste îi dă impresia că ar fi înfăşurat într-o piele de animal; dar de fapt este vorba de propria-i piele.

Corpul unuia şi aceluiaşi boşiman devine corpul tatălui, al soţiei sale, al struţului, al ţapului. Faptul că acest om poate exista sub forma lor, în momente diferite, apoi iarăşi revenind la forma lui proprie, este de o enormă importanţă. Transformările care se succed se modifică în funcţie de ocaziile ivite. Sunt nişte metamorfoze corecte: orice fiinţă a cărei apropiere este resimţită rămâne ea însăşi. Boşimanul nu amestecă lucrurile, altfel ele şi-ar pierde semnificaţia. Tatăl cu rana nu este femeia cu chingă. Struţul nu este ţapul. Propria identitate a boşimanului, la care el ar putea renunţa, se păstrează în actul metamorfozei. Boşimanul poate deveni cutare sau cutare altă fiinţă, dar toate acestea rămân distincte între ele, fiindcă, în intervale, omul rămâne mereu el însuşi.

Trăsăturile foarte simple, singulare, care prilejuiesc metamorfoza ar putea fi socotite drept puncte nodale. Vechea rană a tatălui, chinga de pe umărul femeii, dunga neagră a ţapului sunt astfel de puncte nodale. Ele sunt trăsăturile marcante ale celeilalte făpturi, trăsături despre care se vorbeşte adesea sau care sunt bine percepute. Sunt semnele cărora li se dă atenţie, atunci când este aşteptată fiinţa în cauză.

Animalul vânat este însă un caz aparte. Ceea ce se doreşte cu adevărat sunt carnea şi sângele lui. Dispoziţia celui care a ucis animalul este, în timp ce-l duce acasă, foarte bucuroasă. Trupul animalului ucis care atârnă pe spatele omului este o pradă mai importantă pentru om decât trupul viu. Omul simte sângele animalului curgându-i de-a lungul pulpelor, simte sângele pe spate, unde simte şi părul animalului. Acest trup mort pe care-l poartă nu este propriul lui trup, nici nu poate fi, căci urmează a fi mâncat de el.

Presimţirile boşimanului referitoare la ţap trec astfel prin diferite faze. Aşa cum am arătat, boşimanul simte animalul viu, corpul lui devine corpul animalului care se mişcă şi priveşte. Simte însă şi animalul mort, un corp străin, strâns lipit de al lui, într-o stare în care nu-i mai poate scăpa. Aceste două faze pot fi schimbate între ele. Un om poate crede că este în prima fază, altul că este în cea de-a doua. Aceste faze se pot succeda, dar pot şi să apară la intervale foarte scurte. La un loc, ele exprimă total relaţia dintre boşiman şi animal, întregul proces al vânătorii, de la foşnet la sânge.

Metamorfoze ale fugii. Isterie, manie şi melancolie

Metamorfozele în vederea *fugii* pentru a scăpa de un duşman sunt generalizate. Le găsim în mituri şi basme, răspândite în toată lumea. În cele ce urmează este vorba de patru exemple în care se văd foarte clar formele variate ale metamorfozelor fugii.

Disting aici două forme principale: cea *lineară* şi cea *circulară*. Forma lineară este cea obişnuită a vânătorii. O făptură o urmăreşte pe alta, distanţa dintre ele se micşorează, iar în clipa când prinderea este iminentă, aceasta se transformă în altceva şi scapă. Vânătoarea continuă sau mai curând se reia de la început. Pericolul creşte din nou. Agresorul se tot apropie, poate chiar reuşeşte să-şi prindă prada. În clipa aceea, ea se transformă în altceva, şi în ultima clipă iar scapă. Acelaşi proces se poate repeta de nenumărate ori, în funcţie de varietatea transformărilor. Ele trebuie să fie neaşteptate, pentru a-l surprinde pe urmăritor. Acesta, ca vânător, este interesat de o anume pradă precisă, binecunoscută lui. Îi cunoaşte felul de a se refugia, îi ştie înfăţişarea şi ştie cum şi unde poate pune mâna pe ea. Clipa metamorfozei îl zăpăceşte pe urmăritor. Trebuie să se gândească la un nou mod de a vâna. Prada transformată cere o transformare a vânătorii. Vânătorul trebuie şi el să se transforme. Teoretic vorbind, nu se întrevede un sfârşit pentru şirul acesta de transformări. Poveştii îi place să fabuleze îndelung. De cele mai multe ori, povestea ţine partea celui urmărit şi se încheie de obicei cu înfrângerea sau nimicirea urmăritorului.

Un caz aparent simplu al fugii prin transformare lineară îl găsim în mitul australian *Loritja*, „veşnicii, nenăscuţii". *Tukutitas*, strămoşii totemului, ies din pământ sub formă de oameni. Ei rămân oameni până când într-o zi apare un câine alb-negru, monstruos, care a pus ochii pe ei şi-i fugăreşte. Oamenii o iau la fugă, dar se tem că nu sunt destul de iuţi. Pentru a fugi mai bine, se transformă în diferite animale; sunt citaţi cangurii, struţii şi vulturii. Trebuie să observăm aici că fiecare se transformă într-un *singur* animal şi păstrează aspectul lui, atât timp cât e pus pe fugă. Doi alţi strămoşi asemănători survin, evident mai puternici ori mai curajoşi. Aceştia izgonesc câinele şi-l omoară. Acum cei mai mulţi tukutitas îşi reiau forma omenească, primejdia a trecut şi nu mai au de ce se teme. Păstrează însă capacitatea de a se transforma după plac în animalele al căror nume îl poartă, deci animalele în care se prefăcuseră.

Limitarea la o singură metamorfoză de ordin animal defineşte caracterul acestor strămoşi-totem. În alt context, este vorba pe larg despre aceste duble figuri. Deocamdată ne mulţumim să subliniem că transformarea pe care au săvârşit-o, şi pe care o pot repeta oricând, s-a realizat prin fugă.

Un sugestiv caz linear ni-l oferă basmul georgian despre *maestru şi ucenicul său*. Maestrul cel rău, care este diavolul însuşi, a primit băiatul ca învăţăcel şi l-a instruit în tot felul de vrăjitorii. Dar nu vrea să-i mai dea drumul, ci să-l folosească numai în slujba lui. Băiatul scapă, dar este iarăşi prins şi încuiat de maestru într-un grajd întunecos. Acesta se tot gândeşte cum să scape, dar nu reuşeşte, timpul trece şi e din ce în ce mai mâhnit.

Într-o bună zi zăreşte o rază de soare pătrunzând în grajd. Urmăreşte lumina şi găseşte în uşă crăpătura prin care a pătruns raza de soare. Iute băiatul se transformă în şoarece şi se strecoară prin crăpătură. Maestrul observă că ucenicul a plecat, se preface şi el în pisică şi porneşte în fugă după şoarece.

Acum începe un şir nebunesc de metamorfoze. Pisica şi-a căscat deja botul pentru a ucide şoarecele, când acesta se preface în peşte şi sare în apă. Maestrul se transformă într-o clipă în plasă de pescuit şi înoată după peşte. Când să-l prindă, peştele devine fazan. Maestrul îl fugăreşte sub formă de şoim. Fazanul simţea deja ghearele duşmanului, când, sub forma unui măr roşu, cade direct în poala regelui. Maestrul se transformă în cuţit şi regele îl ţine deodată în mână. Vrea să apuce mărul şi să-l taie, dar iată că mărul a dispărut şi în locul lui apare o grămăjoară de mei. În faţă stă o găină cu pui: maestrul. Găina şi puii ciugulesc grăunţele, până când nu mai rămâne decât un singur grăunte. În ultima clipă, grăuntele se face ac. Găina şi puii însă se prefac cu toţii într-un fir de aţă în urechea acului. Acum acul se aprinde şi aţa se arde. Maestrul este mort. Acul se retransformă în ucenic, iar acesta pleacă acasă, la tatăl său.

Ordinea perechilor metamorfozate este aici: şoarecele şi pisica, peştele şi plasa, fazanul şi şoimul, mărul şi cuţitul, meiul şi găina cu pui, acul şi aţa. Fiecare componentă a acestor perechi urmăreşte înlăturarea celeilalte, fie că este vorba de animale sau de obiecte. Întotdeauna cea care-l reprezintă pe maestru îl urmăreşte pe cel presupus a fi ucenicul şi întotdeauna acesta se salvează în ultimul moment cu ajutorul unei metamorfoze. Este o vânătoare nebunească şi tocmai prin genul transformărilor, o vânătoare pe sărite. Locurile se schimbă tot atât de repede ca personajele.

Dacă ne îndreptăm acum spre forma *circulară*, ne amintim de istoria lui Proteu, din *Odiseea*. Proteu, înţeleptul bătrân al mării, este stăpânul focilor şi, la fel ca ele, se urcă o dată pe zi la mal. Mai întâi vin focile, apoi vine Proteu. Le numără cu grijă pe toate, turma lui, apoi se culcă în mijlocul lor, ca să doarmă. La întoarcerea din Troia, Menelaos este azvârlit de vânturi adverse pe ţărmurile Egiptului, unde locuieşte Proteu, şi nu reuşeşte să plece împreună cu companionii lui. Au trecut ani şi este disperat. Atunci fiicei lui Proteu i se face milă de el şi îi spune ce trebuie

să facă pentru a-l surprinde pe tatăl ei care ştie să prezică, silindu-l să vorbească. Îi îmbracă pe Menelaos şi pe doi dintre camarazii lui cu piei de focă şi sapă nişte gropi pe plajă în care să se culce cei trei. Acolo ei aşteaptă răbdători, în ciuda duhoarei, până când vine turma de foci, printre care se află şi cei trei în deghizarea lor inofensivă. Proteu iese din mare, îşi numără turma şi se culcă liniştit alături de ea. Clipa lui Menelaos şi a camarazilor lui a sosit; îl prind pe bătrân şi nu-i mai dau drumul. El încearcă să scape, metamorfozându-se în fel şi chip, mai întâi într-un leu cu o coamă măreaţă, apoi într-un şarpe, dar cei trei îl ţin strâns. Atunci Proteu se transformă în apă, iar apoi într-un copac bogat împodobit cu frunze. Cei trei nu-şi slăbesc strânsoarea. Toate transformările pe care le încearcă Proteu se petrec sub această strânsoare. În cele din urmă, el oboseşte. Îşi reia înfăţişarea de bătrân al mării, îi întreabă pe cei trei ce vor şi le dă răspunsurile dorite.

Se vede acum de ce acest fel de fugă prin metamorfoză poate fi numit *circular*. Totul se petrece în acelaşi loc. Fiecare transformare e o încercare de a evada, am putea spune, în altă direcţie; toate sunt zadarnice şi se petrec mereu sub comanda lui Menelaos şi a prietenilor lui. Despre o vânătoare nu poate fi vorba, ea s-a terminat, prada este prinsă, iar metamorfozele sunt o succesiune de încercări de a fugi, mereu zădărnicite, ale *prizonierului*. Aşa că, în cele din urmă, el trebuie să se supună soartei şi să facă ce i se cere.

În final, aş vrea să citez aici povestea lui Peleu şi a lui Thetis care, ca părinţi ai lui Ahile, au atins o celebritate respectabilă. Peleu este un simplu muritor, Thetis o zeiţă; ea se fereşte de relaţia cu el, pentru că nu i se pare demn de ea. El o surprinde dormind într-o grotă, o prinde şi nu-i mai dă drumul. Ea încearcă, precum Proteu, tot felul de metamorfoze. Se preface în foc şi în apă, în leu şi în şarpe, dar Peleu nu-i dă drumul. Atunci ea se preface într-o uriaşă sepie alunecoasă şi îl stropeşte cu cerneala ei. În zadar. Este nevoită să-i cedeze şi mai târziu, după câteva încercări de a se descotorosi de descendenţă, va deveni mama lui Ahile.

Natura metamorfozelor seamănă cu cea a lui Proteu: situaţia prizonierului ca atare, a agresorului care o ţine pe Thetis închisă şi nu-i mai dă drumul. Fiecare dintre metamorfozele ei este o încercare de a scăpa în altă direcţie. Am spune că Thetis se învârte în cerc pentru a găsi un loc pe unde să scape. Nu-i reuşeşte însă în nici un fel să depăşească cercul; ea rămâne prizonieră şi în cele din urmă se predă, în centrul tuturor transformărilor figurând ea însăşi, Thetis. Povestea frumoasei Thetis nu adaugă de fapt nimic nou poveştii lui Proteu. Am prezentat-o pentru coloratura ei erotică. Ea aminteşte de izbucnirile unei boli foarte cunoscute: isteria. Marile accese ale acestei boli nu sunt decât o serie de violente transformări în vederea unei fugi. Persoana în cauză se simte

prinsă în ghearele unei forţe superioare şi care nu-i mai dă drumul. Poate fi un bărbat de care femeia ar vrea să se elibereze, un bărbat care o iubeşte şi o posedă, sau un bărbat ca Peleu, care în viitor o va avea. Poate fi un preot, care o ţine pe bolnavă prizonieră în numele unui Dumnezeu; poate fi un duh sau însuşi Dumnezeu. În toate cazurile, este important ca victima să simtă apropierea fizică a forţei superioare, gestul ei nemijlocit de apucare. Tot ceea ce victima face, şi în mod deosebit transformarea pe care o săvârşeşte, este îndreptat spre diminuarea strânsorii. Mulţimea transformărilor încercate cu aceste ocazii, şi din care multe nu se manifestă decât în forme incipiente, este uimitoare. Una dintre cele mai frecvente transformări este cea a *simulării morţii*, cunoscută de multă vreme datorită multor animale care o practică. Se speră că, mort fiind, vei fi lăsat în pace. Se păstrează poziţia culcată şi duşmanul se îndepărtează. Această transformare este cea mai centrală dintre toate: devenind centrul atenţiei cu atâta intensitate, victima nu se mai mişcă. Renunţă la orice mişcare, ca şi cum ar fi moartă. Cât de mult le-ar fi folosit lui Thetis şi lui Proteu să se prefacă morţi, dacă n-ar fi fost cunoscuţi ca zeităţi, este lesne de înţeles. Thetis n-ar fi fost iubită şi Proteu n-ar fi fost silit să profetizeze. Erau însă amândoi zeităţi şi ca atare nemuritori. Oricât de bine s-ar fi prefăcut – moartea era singura ipostază pe care nimeni n-ar fi crezut-o.

Forma circulară a transformărilor fugii este prin urmare cea care conferă isteriei coloratura ei caracteristică. Aşa se explică şi trecerea de la fenomene cu o notă erotică la cele de natură religioasă, atât de izbitoare în această boală. Sentimentul de a fi prins într-un fel sau altul poate provoca fuga şi întotdeauna încercarea de a fugi poate fi la fel de zadarnică, dacă agresorul are forţa de a nu da drumul victimei.

O imagine contrastantă cu metamorfoza fugii o întâlnim în accesele *şamanilor*. Şi aceştia rămân în cursul unei întregi şedinţe pe acelaşi loc. Sunt înconjuraţi de un cerc de oameni care îi privesc. Orice s-ar întâmpla în mintea lor, trupul vizibil trebuie să rămână acolo unde se află. Uneori cer să fie legaţi, de frică să nu le fugă şi trupul o dată cu spiritul lor. Caracterul circular al şedinţei este prin urmare foarte accentuat, fie din cauza necesităţii şamanilor de a rămâne fixaţi în centrul pământean în care activează, fie din cauza prezenţei unui cerc de adepţi. Transformările se succed rapid şi ating o mare intensitate şi un număr apreciabil. Acestea însă, spre deosebire de accesul isteric obişnuit, nu servesc în nici un fel fugii. Şamanul, prin metamorfozele lui, îşi aduce *duhuri ajutătoare* care ascultă de el. Le prinde chiar el şi le sileşte să-l ajute în acţiunile lui. Şamanul este *activ*, metamorfozele lui vin în sprijinul puterii sale şi nu în cel al fugii de alţii, mai puternici decât el. În călătoriile spiritului său, în timp ce trupul îi zace aparent neînsufleţit, şamanul pătrunde în cele mai îndepărtate universuri cereşti şi ale lumii subterane. El zboară şi urcă

oricât de sus doreşte, în timp ce bate din aripi ca o pasăre. Coboară şi se cufundă oricât de adânc doreşte, până în fundul mării, forţând intrarea în casa unei zeiţe căreia vrea să-i ceară ceva foarte important. Mereu se întoarce însă la punctul central, acolo unde adepţii lui îi aşteaptă anxioşi mesajul. Se poate şi întâmpla ca într-un loc sau altul să fie pus pe fugă sau nevoit să scape printr-o transformare imperativă, dar, în linii mari, direcţia acţiunii lui este una prehensiv-imperativă, iar apropierea de cazurile lui Proteu şi Thetis se bazează numai pe caracterul circular al transformărilor acumulate.

Merită să ne întoarcem aici la forma lineară, aşa cum am luat cunoştinţă de ea în basmul georgian despre maestru şi ucenicul său. Ne amintim că maestrul s-a transformat în pisică pentru a-şi prinde ucenicul, care a scăpat luând înfăţişarea unui şoarece. Mai târziu, maestrul devine plasă de pescuit, şoim, cuţit, găină cu pui. Fiecare transformare serveşte unei noi forme de vânătoare. Din unghiul de vedere al maestrului, este vorba de o suită rapidă de transformări agresive, de o schimbare nu numai a modului, ci şi a spaţiului vânătorii. Neprevăzutul şi extinderea evenimentelor legate de intenţia primejdioasă ce stă la baza originii lor au o asemănare izbitoare cu procesele unei alte maladii sufleteşti – *mania*. Metamorfozele maniacului se fac foarte uşor. Au caracterul linear şi hoinar al vânătorului, ci şi neprevăzutul ţelurilor lui schimbătoare atunci când n-a obţinut ceea ce vrea, dar nici nu renunţă la vânătoare. Au nota de bună dispoziţie şi voioşie a vânătorului, dar – indiferent la ce servesc şi ajung – rămân mereu intense şi îndreptate spre o ţintă. Ucenicul din basm reprezintă prada mereu schimbătoare, care poate fi orice şi în fond rămâne mereu ceea ce de fapt este o pradă. Boala maniei este forma paroxistică de urmărire a unei prăzi. Ceea ce o interesează este să prindă de veste, să urmărească, să apuce. Încorporarea prăzii nu este în sine atât de importantă. Vânătoarea maestrului îşi defineşte caracterul pe deplin abia când ucenicul reuşeşte să scape din grajd. Vânătoarea s-ar fi încheiat şi – ca să spunem aşa – accesul maniacal ar fi trecut, dacă maestrul l-ar fi pus în siguranţă pe ucenic în grajd.

În grajd l-am găsit noi pentru prima oară pe ucenic. „Se tot gândea la eliberare şi nu reuşea să facă nimic; timpul trecea şi el se întrista tot mai mult." Aici trăim experienţa unui început al stării de spirit opuse maniei, şi anume al *melancoliei*. Ar fi potrivit, fiindcă a fost mult vorba despre manie, să spunem câte ceva şi despre starea de melancolie.

Ea debutează în momentul când s-au terminat metamorfozele fugii şi când sunt resimţite ca fiind zadarnice. Melancolia te face să te simţi urmărit şi prins. Nu mai poţi scăpa. Nu te mai transformi. Tot ce ai încercat a fost în zadar. Te-ai predat soartei şi simţi că eşti o pradă. Te vezi decăzând: devii pradă, nutreţ, hoit sau gunoi. Procesele de degradare, care

diminuează progresiv propria persoană, se exprimă, prin transfer, sub forma unor sentimente de vinovăţie. Iniţial, *vina* ar fi să te afli sub dominaţia puterii altcuiva. A te simţi vinovat sau a avea sentimentul că eşti o pradă înseamnă în fond acelaşi lucru. Melancolicul nu vrea să mănânce şi ca motiv al refuzului poate afirma că *nu merită* mâncarea. În realitate, nu vrea să mănânce fiindcă presupune că este el însuşi mâncat. Dacă este forţat să mănânce, îşi aminteşte că propria lui gură se îndreaptă împotriva lui; este ca şi cum i s-ar pune o oglindă în faţă. Dar ceea ce va fi devorat este propria lui persoană. Teribila pedeapsă pentru faptul că a mâncat mereu survine deodată şi este de neînlăturat. În fond, este vorba aici de cea din urmă metamorfoză, care stă la capătul tuturor formelor de fugă: anume, transformarea în pradă devorată, iar pentru a o evita, orice fiinţă vie, în orice formă care îi e cu putinţă, o ia la fugă.

Autoînmulţire şi autodevorare. Dublul chip al totemului

Printre miturile pe care tânărul *Strehlow* le-a înregistrat la populaţia *aranda* din Australia centrală, două ne trezesc în mod special interesul. Primul, mitul bandicoot – sau al şobolanului cu marsupiu – sună astfel în traducere:

„La început, totul se odihnea într-o întunecime veşnică. Noaptea se întindea asupra pământului ca un desiş impenetrabil. Străbunul – se numea Karora – dormea în noaptea fără de sfârşit în adâncul bălţii de la Ilbalintja. Nu era încă apă acolo, ci numai pământ uscat. Pământul ce-l acoperea era plin cu flori roşii şi felurite ierburi, iar deasupra lui se legăna un par înalt. Acest par răsărise în mijlocul stratului de flori purpurii care creşteau în balta de la Ilbalintja. Lângă rădăcina lui se odihnea capul lui Karora însuşi. De acolo parul se înălţa tot mai sus, ca şi cum ar fi voit să ajungă până în bolta cerului. Era o fiinţă vie, acoperită cu piele netedă, ca pielea unui om. Capul lui Karora zăcea lângă rădăcina parului: aşa zăcea de la începuturi.

Karora se gândea şi prin cap îi treceau tot felul de dorinţe şi pofte. Deodată i-au ieşit din buric şi din subţiori nişte bandicooţi. Au rupt crusta care-l acoperea şi au pătruns în lumea vie.

Acum începea să se crape de ziuă. De pretutindeni, oamenii zăreau o nouă lumină răsărind: soarele însuşi începea să se înalţe şi să inunde totul cu lumina lui. Atunci i-a venit în minte strămoşului să se ridice, acum când soarele urca pe cer. A rupt crusta care-l acoperise, iar gaura rămasă deschisă a devenit balta din Ilbalintja şi s-a umplut cu sucul întunecat şi dulce al bobocilor de caprifoi. Strămoşul s-a ridicat şi a simţit că îi este foame, deoarece nişte forţe vrăjite ţâşniseră din corpul lui.

Încă mai e ameţit; încet, încet pleoapele lui încep să tremure, apoi le deschide puţin. Pipăie în jurul lui, aşa ameţit cum este. Peste tot simte o grămadă de bandicooţi în mişcare. Acum stă mai sigur pe picioarele lui. Gândeşte, are dorinţe. Flămând cum este, prinde doi pui dintre aceşti şobolani. Îi pune la fiert puţin mai încolo, aproape de locul unde se află soarele, în pământul fierbinte, încins de soare. Degetele soarelui îi dăruiesc foc şi cenuşă fierbinte.

De îndată ce şi-a potolit foamea, gândurile lui se îndreaptă către un camarad care l-ar putea ajuta. Acum însă se apropie seara, soarele îşi ascunde faţa cu un văl din fire de păr, îşi acoperă trupul cu petice din fire de păr şi dispare din ochii oamenilor. Karora adoarme, cu braţele întinse în ambele părţi.

În timp ce doarme, din subţioară îi apare ceva având formă de ghioagă, care ia chip de om şi într-o singură noapte creşte devenind un bărbat tânăr – este fiul lui întâi născut. Noapte de noapte, Karora se trezeşte simţind că o greutate îl apasă pe braţ: îl vede pe fiul său lângă el; capul fiului se odihneşte pe umărul tatălui.

Se luminează de zi. Karora se ridică. Scoate un strigăt puternic şi vibrant: auzindu-l, fiul se trezeşte la viaţă. Se ridică, dansează un dans ceremonial în jurul tatălui care stă jos, împodobit cu diferite însemne făcute din pene şi sânge. Fiul se împleticeşte şi ezită, este treaz numai pe jumătate. Tatăl îşi scutură cu putere trunchiul şi pieptul. Atunci fiul îşi aşează mâinile pe trupul tatălui. Primul ritual s-a încheiat. Tatăl îşi trimite acum fiul să mai omoare câţiva şobolani. În apropiere, aceştia se joacă paşnici. Fiul îi aduce la tatăl său, care îi fierbe iarăşi în pământul încins de soare şi împarte cu fiul său carnea astfel pregătită. Vine seara şi în curând amândoi adorm. În această noapte se mai nasc încă doi fii din subţiorile tatălui. Pe aceştia el îi trezeşte la viaţă ca şi mai înainte, prin acelaşi strigăt vibrant.

Procesul se repetă timp de mai multe zile şi nopţi. Fiii se duc la vânătoare, iar tatăl aduce pe lume în fiecare noapte un număr crescând de fii – uneori sunt până la cincizeci. Sfârşitul nu se lasă însă mult aşteptat. Curând, tatăl şi fiul au ajuns să mănânce toţi şobolanii care iniţial ieşiseră din trupul lui Karora. De foame, tatăl îşi trimite fiii la o vânătoare de trei zile. Aceştia traversează şesul întins. Lungi ore în şir, ei caută cu răbdare prin iarba albă şi înaltă şi în semiîntunericul pădurilor aproape nemărginite. Dar în vastele desişuri nu sunt nicăieri şobolani, aşa că fiii trebuie să se întoarcă.

Este ziua a treia. Fiii merg pe drumul de întoarcere în tăcere, flămânzi şi obosiţi. Deodată aud un zgomot, un sunet ca un vâjâit de ghioagă. Trag cu urechea şi încep să caute omul cu ghioaga. Tot caută şi caută şi caută. Îşi înfig ţepuşele în toate cuiburile şi ascunzişurile şobolanilor.

Deodată sare de undeva o făptură întunecoasă şi păroasă care dispare. Se aude o chemare: «Pe acolo aleargă un wallaby [numele australian al unui mic marsupial ierbivor] de pe dealurile cu nisip». Fiii aruncă ţepuşele în acea direcţie şi îi rup făpturii un picior. Apoi aud cuvintele unui cântec care vine dinspre animalul rănit:

Eu Tjenterama, sunt acum schilod,
Da, schilod, şi nesfârşirea purpurie se lipeşte de mine.
Sunt un om la fel cu voi. Nu sunt un şobolan.

Cu aceste cuvinte, Tjenterama schilodul se îndepărtează şchiopătând.

Fraţii, uimiţi, îşi continuă drumul spre tatăl lor. Curând, îl văd apropiindu-se. El îi duce înapoi la baltă. Se aşează pe marginea ei în cercuri, un cerc în jurul altuia, ca undele unei ape puse în mişcare. Apoi vine talazul dulce al mierii din bobocii de caprifoi de la răsărit şi inundă fraţii, îi cufundă în balta Ilbalintja.

Bătrânul Karora rămâne aici. Dar fiii sunt purtaţi de val sub pământ până într-un loc din desişuri. Acolo dau de marele Tjenterama, al cărui picior îl retezaseră fără voia lor. El ajunge o căpetenie importantă. Karora însă îşi continuă somnul veşnic pe fundul bălţii Ilbalintja."

Al doilea mit este mitul Lukara:

„În binecunoscutul Lukara, la marginea unei mari găuri de puţ, zăcea în vremea începuturilor un bătrân dormind adânc la rădăcina unui arbust de larve witchetty. Trecuseră peste el veşnicii: el zăcea acolo nestingherit, ca un om mereu pe jumătate aţipit. De la începuturi nu s-a urnit, n-a făcut nici o mişcare; stătea mereu culcat pe braţul drept. Trecuseră peste el veşnicii, în somnul lui neîncetat.

În timp ce moţăia în somnul lui neîntrerupt, larvele albe s-au târât peste el. De fapt, erau dintotdeauna pe trupul lui. Bătrânul nu s-a mişcat, nici nu s-a trezit. Zăcea acolo adâncit în visuri. Larvele se mişcau peste trupul său ca o droaie de furnici, iar când şi când bătrânul înlătura uşor cu mâna câte unele, fără a se trezi din somn. Dar larvele se întorceau, se căţărau pe corpul lui, se cuibăreau în el, şi el nu se trezea. Şi veşnicii se înşirau după veşnicii.

Şi apoi, într-o noapte, în timp ce bătrânul dormea sprijinit pe braţul său drept, i-a căzut ceva din subţioara dreaptă, ceva de forma unei larve. Larva a căzut la pământ, a luat chip omenesc şi a început repede să crească. Dimineaţa, bătrânul a deschis ochii şi a privit cu mirare la fiul său întâi născut."

Mitul povesteşte în continuare cum s-a „născut" în acelaşi fel o ceată mare de oameni. Tatăl lor nu făcea nici o mişcare. Singurul semn de viaţă pe care l-a manifestat vreodată a fost să deschidă ochii. Refuza chiar şi hrana pe care i-o ofereau fiii lui. Aceştia s-au pus, harnic, să scoată

larvele din rădăcinile tufişurilor din apropiere. Le-au fript şi le-au mâncat. Uneori simţeau nevoia să redevină larve. Cântau atunci o formulă vrăjitorească, se prefăceau în larve şi reintrau în rădăcinile tufişurilor. Apoi iarăşi ieşeau la suprafaţă şi din nou luau chipuri omeneşti.

„Acum soseşte un străin, un om ca ei, venit din îndepărtata Mboringka. Vede larvele grase ale fraţilor Lukara şi poftеşte la ele. În schimb, le oferă fraţilor propriile lui larve, lungi, uscate şi prăfuite. Fraţii Lukara au dat dispreţuitori în lături traista lui, fără să spună o vorbă. Străinul s-a ofensat. A smuls cu îndrăzneală traista lor şi a fugit, înainte ca fraţii să-l poată împiedica. Îngroziţi, ei s-au întors la tatăl lor. Acesta simţise pierderea traistei cu larve încă înainte de sosirea fiilor. Când hoţul pusese mâna pe larve, simţise o durere ascuţită în trup. S-a ridicat încet şi a plecat cu paşi împleticiţi după el. Dar n-a reuşit să-şi recapete traista; hoţul dusese larvele departe în Mboringka. Tatăl se aşează, iar trupul lui se prefăcu într-o tjurunga vie [piatră comemorativă sacră]. Fiii s-au prefăcut şi ei, cu toţii, în tjurunga, iar traista cu larvele furate la fel."

Aceste două mituri vorbesc despre două feluri de strămoşi, foarte diferiţi între ei. Unul este tatăl şobolanilor cu marsupiu, celălalt este tatăl larvelor witchetty. Ambele animale sunt totemuri de seamă ale populaţiei aranda. Până în ziua când legendele au fost notate, aceste totemuri existau şi erau sărbătorite în cadrul unor ritualuri. Aş vrea să subliniez câteva trăsături marcante, comune ambelor mituri.

Karora, tatăl şobolanilor, la început este multă vreme singur. Stă culcat în întunericul veşnic şi doarme sub o crustă pe fundul unei bălţi. Nu e conştient şi încă n-a făptuit nimic. Deodată, o grămadă de şobolani iau naştere în trupul său, ieşind din buricul şi din subţiorile lui. Soarele răsare şi lumina lui îl îndeamnă să spargă crusta spre a ieşi. Este flămând şi se simte ameţit. În această stare de spirit confuză, apucă ce găseşte şi primul lucru de care dă *este o grămadă vie de şobolani cu marsupiu, care-l înconjoară din toate părţile.*

În celălalt mit, tatăl larvelor, al cărui nume nu este menţionat, stă culcat la baza unui tufiş şi doarme. Doarme de o eternitate. Pe trup i se caţără larve albe. Ele umblă peste tot, ca un muşuroi de furnici. Din când în când, fără a se trezi, le înlătură uşor. Ele se întorc şi îi pătrund în corp. Tatăl doarme în continuare în aceste grămezi care mişună.

Ambele mituri încep cu somnul. Pentru amândouă prima relaţie cu alte fiinţe are caracterul unei senzaţii a masei. Este senzaţia cea mai densă şi mai directă, cea a *pielii*. Unul dintre taţi simte şobolanii, atunci când, numai pe jumătate treaz, pipăie în jur. Celălalt tată simte larvele pe pielea sa, încă adormit fiind, şi le dă la o parte, fără a scăpa de ele. Ele se întorc şi îi pătrund în corp. Această senzaţie de a fi acoperit de enorme grămezi de insecte mici, pe care le simţi pe tot corpul, este firească

binecunoscută. Nu este o senzație plăcută. Apare adesea în halucinații, de pildă în *delirium tremens*. Furnicăturile sau rosăturile pielii sunt puse pe seama insectelor sau rozătoarelor mici. În capitolul următor se va vorbi despre acestea. Expresia „senzația masei" pe piele va fi explicată și justificată acolo. Trebuie totuși să observăm că există o deosebire importantă între un caz și altul. În miturile aranda, acest sentiment este unul agreabil. Ceea ce simte strămoșul este ceva ce provine chiar din el însuși și nu ceva dușmănos care-l agresează din afară.

Căci primul mit povestește cum au ieșit șobolanii din buricul sau subțiorile strămoșului. Făcuseră inițial parte din el. Acest tată este o ființă foarte ciudată; îți vine să-l numești o *mamă* a maselor. Din corpul lui, din diferite puncte ale corpului lui, răsar fărpturi nenumărate; răsar din locuri neobișnuite pentru o naștere. Parcă ar fi o regină a termitelor, dar una care scoate ouă din diferite părți ale corpului. Al doilea mit spune că larvele erau dintotdeauna acolo. Deocamdată nu se pomenește de faptul că au ieșit din corpul strămoșului; ele se află pe trupul lui și pătrund în el. Dar în cursul desfășurării mitului, apar trăsături care te lasă să bănuiești că inițial larvele provin din strămoș și că el însuși este de fapt în întregime alcătuit din ele.

Nașterile despre care se vorbește aici nu sunt ciudate numai fiindcă tatăl este cel ce naște, ci și fiindcă este vorba de niște mase care continuă să se înmulțească, după care se naște cu totul altceva.

După ce Karora, tatăl șobolanilor cu marsupiu, și-a potolit foamea, se înnoptează, iar el adoarme din nou. O ghioagă iese dintr-o subțioară a lui, ia formă de om și într-o singură noapte devine un tânăr adult. Karora simte o greutate pe braț. Se trezește: lângă el se află fiul lui întâi născut. În noaptea următoare, se mai nasc doi fii din subțiorile lui. Și lucrurile merg așa mai departe, nopți în șir. De fiecare dată sunt tot mai mulți nou-născuți; în unele nopți, tatăl aduce pe lume cincizeci de fii. Tot procesul poate fi numit, chiar în cel mai strict înțeles al cuvântului, *autoînmulțirea* lui Karora.

Ceva foarte asemănător se petrece și în al doilea mit. Bătrânul doarme, rezemat pe brațul drept: deodată, într-o noapte, îi cade din subțioară ceva care are forma unei larve din specia witchetty. Ea cade pe jos și crește văzând cu ochii. Când se face dimineață, bătrânul deschide ochii și-l vede cu mirare pe primul său fiu. Același proces se repetă și se nasc în același fel un mare număr de „oameni-larve". Este important să arătăm de pe acum că acești oameni se pot transforma, după dorință, în larve și din nou înapoi în oameni.

Ambele mituri vorbesc așadar despre înmulțire și ambele pun problema *dublei nașteri*. Două genuri diferite se desprind dintr-un singur strămoș. Tatăl șobolanilor cu marsupiu aduce pe lume mai întâi un mare

număr de şobolani şi apoi un mare număr de oameni. Ei trebuie să se considere rude apropiate, deoarece au un singur tată. Poartă acelaşi nume: bandicoot. Ca nume de *totem*, acest nume înseamnă că orice om, care aparţine acestui totem este un frate mai mic al şobolanilor cu marsupiu, născuţi mai întâi.

Acelaşi lucru este valabil şi pentru strămoşul larvelor witchetty. Mai întâi strămoşul este tatăl larvelor, apoi şi al unor oameni. Oamenii sunt fraţii mai mici ai larvelor. Cu toţii reprezintă o întrupare vizibilă a fertilităţii cu care este dotat marele strămoş al respectivului totem. Strehlow, căruia îi datorăm mulţumiri pentru înregistrarea acestor importante mituri, a găsit o expresie fericită în legătură cu ele. „Strămoşul", spune el, „reprezintă suma totală a esenţei vitale a larvelor witchetty, precum şi a animalelor şi oamenilor, totul văzut în ansamblu. Fiecare celulă, am spune, din trupul strămoşului originar este fie un animal viu, fie o fiinţă umană vie. Atunci când strămoşul este «un om-larvă witchetty», fiecare celulă a trupului său este, potenţial, fie o larvă cu viaţă separată, fie un om cu viaţă separată în cadrul totemului larvelor witchetty."

Acest dublu aspect al totemului se evidenţiază în mod deosebit de clar în faptul că fiii-oameni simt uneori dorinţa să redevină larve. Ei cântă atunci o formulă vrăjitorească, se prefac în larve şi se furişează în rădăcinile tufişurilor unde se ascund de obicei larvele. De acolo se pot întoarce şi, după dorinţă, pot să reia figura umană. Formele rămân bine diferenţiate – sunt fie larve, fie oameni, dar se pot transforma unele în altele. *Limitarea* la această transformare – căci în definitiv ar fi posibile şi nenumărate altele – este ceea ce caracterizează natura totemului. Strămoşul care a produs aceste două genuri de fiinţe a avut de-a face numai cu ele şi cu nimic altceva. El reprezintă străvechea lor înrudire, excluzând oricare alta care ar mai putea exista pe lume. Fiii resimt pofta de a lua ba un aspect, ba altul. Prin folosirea unei formule vrăjitoreşti, pot ceda acestor pofte şi astfel *pot exersa* această transformare ca pe o însuşire înnăscută.

Nu putem sublinia îndeajuns semnificaţia acestei duble înfăţişări a totemului. Transformarea însăşi, dar numai o *transformare foarte precisă*, se fixează în structura totemului şi este transmisă urmaşilor în viaţă ai clanului, care consideră reactualizarea acestei transformări ca pe o datorie sfântă, dramatizând-o în ceremonii speciale. Pentru reuşita ritului înmulţirii, se cuvine ca această transformare foarte precisă să fie efectuată exact şi mereu în acelaşi fel. Fiecare participant-actor ştie pe cine are în faţă şi pe cine întruchipează, atunci când se joacă momente din viaţa larvelor. Le poartă numele, dar se poate şi preface în ele. Atâta vreme cât poartă numele lor, el va opera şi vechea transformare tradiţională. Valoarea ei este pentru actor enormă; înmulţirea larvelor depinde de jocul lui, dar şi propria lui creştere, fiindcă una nu poate fi despărţită de cealaltă; viaţa clanului este determinată în toate sensurile de perpetuarea acestei transformări.

Un alt aspect foarte important al acestor legende se referă la ceea ce aş dori să numesc *autodevorare*. Strămoşul şobolanilor şi fiii lui se hrănesc cu şobolani, iar fiii strămoşului-larvă se hrănesc cu larve. Este ca şi cum n-ar mai exista un alt fel de hrană sau cel puţin ca şi cum ei n-ar fi interesaţi de altceva. Procesul hrănirii este predeterminat de cel al transformării. Direcţia ambelor forme este aceeaşi, ele se suprapun. Văzute din punctul de vedere al strămoşului, lucrurile arată ca şi cum el s-ar hrăni cu sine însuşi.

Să examinăm acest proces mai de aproape. După ce Karora a adus pe lume şobolani bandicoot şi soarele a răsărit, el rupe crusta care-l acoperea, se ridică şi simte că-i este foame. Înfometat şi încă pe jumătate ameţit, pipăie în jur: este clipa în care simte peste tot masele vii de şobolani. Acum stă mai sigur pe picioare. Are gânduri, are dorinţe. Fiind atât de înfometat, apucă doi şobolani mici şi îi pune la fiert, puţin mai încolo, unde soarele încinge până la incandescenţă pământul. Apoi, după ce şi-a potolit foamea, şi numai atunci, gândurile lui se îndreaptă către un camarad care l-ar putea ajuta.

Şobolanii pe care îi simte mişunând în jurul lui s-au născut chiar din el. Sunt fragmente ale trupului său, carne din carnea lui. Din cauza foamei i-a resimţit ca *hrană*. Apucă doi dintre ei, care pe deasupra mai sunt şi menţionaţi ca fiind tineri, şi îi fierbe. Este ca şi cum ar fi consumat doi dintre fiii săi la vârsta lor fragedă.

În noaptea următoare aduce pe lume primul fiu *omenesc*. Dimineaţa, printr-un strigăt vibrant, îi insuflă viaţă şi îl pune pe picioare. Împreună efectuează o ceremonie în cursul căreia se stabileşte relaţia lor ca tată şi fiu. Imediat după aceea, tatăl îşi trimite fiul să omoare mai mulţi şobolani. Aceştia sunt copiii lui, născuţi mai înainte; ei se joacă liniştiţi la umbră. Fiul îi aduce tatălui şobolanii ucişi. Ca şi în ziua precedentă, tatăl fierbe şobolanii la soare şi împarte carnea cu fiul său. Ceea ce fiul mănâncă acum este carnea fraţilor săi şi de fapt cea a tatălui său. Tatăl însuşi îl îndrumă pe fiu să omoare şobolanii şi îi arată cum să-i fiarbă. Este prima hrană a fiului, după cum a fost şi prima hrană a tatălui. Despre o altă hrană nici nu vine vorba în întreaga legendă.

În cursul nopţii, Karora naşte alţi doi fii. Dimineaţa ei sunt treziţi la viaţă şi toţi trei vor fi trimişi la vânătoarea de şobolani. Aduc toţi trei prada, tatăl fierbe carnea şi o împarte cu ei. Numărul fiilor creşte, în fiecare noapte vin pe lume noi fii-oameni, într-o singură noapte cincizeci dintr-o dată. Toţi vor fi trimişi la vânătoare. Dar în timp ce fiii-oameni se tot înmulţesc, Karora nu mai naşte alţi şobolani. Aceştia s-au născut la început şi toţi în acelaşi timp. Aşa că până la urmă au fost consumaţi cu toţii; tatăl şi fiii săi i-au mâncat. Acum fiii sunt iar flămânzi. Tatăl îi trimite departe, pentru o vânătoare de trei zile. Ei caută cu răbdare şi peste

tot niște șobolani, dar nu mai găsesc nici unul. Pe drumul de întoarcere, rănesc la picior o ființă despre care au crezut că este un animal. Deodată ei aud această ființă cântând: „Sunt un om ca voi. Nu sunt un bandicoot." Apoi pleacă șchiopătând. Frații – acum erau probabil foarte mulți – se întorc la tatăl lor. Vânătoarea s-a sfârșit.

Mai întâi, tatăl a creat o hrană specială pentru el și pentru viitorii lui fii, adică tocmai șobolanii cu marsupiu. Este o acțiune unică pe care legenda n-o mai repetă. Apoi se nasc treptat toți fiii-oameni și împreună cu tatăl lor mănâncă această hrană, până ce nu mai rămâne nimic. Tatăl nu-i învață pe fiii săi să prindă altceva, nu-i îndrumă spre nimic altceva. Se naște impresia că nu vrea să-i hrănească decât cu propria sa carne, cu șobolanii născuți din el. În felul în care orice altceva este lăsat deoparte, în care tatăl se delimitează împreună cu fiii săi de orice altceva, este sugerată un fel de gelozie. Legenda nu pomenește nici o altă ființă; abia la sfârșit apare ființa al cărei picior a fost rănit, un om ca și ceilalți, de altfel el însuși un strămoș de seamă, către care ei se vor îndrepta mai târziu, la sfârșitul legendei.

În cea de-a doua poveste, care vorbește despre tatăl larvelor, legătura dintre descendenți și hrană este asemănătoare cu cea din prima poveste, totuși nu chiar identică. Primul fiu cade sub formă de larvă din subțioara tatălui și ia o formă umană de îndată ce atinge pământul. Tatăl nu se clintește, rămâne neschimbat. Nu-i cere fiului nimic și nici nu-l învață nimic. Mulți fii apar apoi în același fel și tatăl nu face altceva decât să deschidă ochii și să-și privească fiii. Se ferește să primească hrană de la ei. Dar ei se străduiesc să dezgroape larve din rădăcinile tufișurilor din apropiere; le frig și le mănâncă. Ciudat este însă că uneori resimt pofta de a se transforma în același fel de larve pe care îl degustă. După aceea, se strecoară înapoi în rădăcinile tufișurilor și trăiesc acolo ca larve. Sunt când una, când alta, ba sunt oameni, ba sunt larve; dar când sunt oameni se hrănesc cu larve și nici o altă hrană nu este pomenită.

Aici autodevorarea este a *fiilor*. Bătrânul evită să mănânce larvele al căror tată simte că este, care sunt carne din carnea lui. Cu atât mai ușor le vine fiilor să se autodevoreze. S-ar părea că în cazul lor metamorfoza și hrănirea sunt strâns legate, și că pofta lor de a redeveni larve provine din plăcerea de a le mânca. Scotocesc pământul după larve, le frig, le mănâncă; apoi se transformă ei înșiși în larve. Peste un timp urcă iarăși la suprafață și iau din nou chip omenesc. Când se delectează acum cu larve este ca și cum s-ar mânca pe ei înșiși.

Celor două cazuri de autodevorare, cel al tatălui bandicoot și cel al fiilor-larve, li se asociază un al treilea, oarecum diferit. El apare într-o a treia legendă, rezumată foarte pe scurt de Strehlow.

Este povestea unui alt strămoș al larvelor – Mboringka. Cu regularitate, acesta pornește după pradă și ucide oameni-larvă, propriii săi fii.

Despre ei se spune lămurit că au figură umană. Strămoşul frige larvele şi le consumă cu plăcere, apreciază gustul dulce al cărnii lor. Într-o zi carnea aceasta se preface în intestinele lui în larve. Acum ele îl rod pe tatăl lor pe dinăuntru şi în felul acesta bătrânul ajunge până la urmă să fie mâncat de fiii lui, pe care i-a sacrificat chiar el.

Acest caz de autodevorare duce la o ciudată supralicitare. Cel mâncat mănâncă la rândul său, revanşându-se. Tatăl îşi mănâncă fiii şi aceeaşi fii îl mănâncă pe el încă din momentul în care el îşi face digestia. Canibalismul este reciproc şi dublu. Dar cel mai uimitor fapt este că riposta vine *dinăuntru*, din măruntaiele tatălui. Pentru aceasta este necesară o transformare a fiilor mâncaţi. Tatăl îi mănâncă în chip de oameni, în timp ce larvele sau viermii îl mănâncă pe el. Este un caz extrem şi în felul lui complet. Canibalismul şi metamorfoza se află într-o legătură cât se poate de strânsă. Hrana rămâne până la urmă vie şi mănâncă şi ea cu plăcere. Transformarea în larve în stomacul tatălui este un soi de reînviere, în care fiii poftesc să se îndestuleze cu carnea tatălui.

Transformările care leagă oamenii de animalele pe care ei le mănâncă sunt rezistente ca nişte lanţuri. Dacă oamenii nu s-ar fi transformat în animale, n-ar fi învăţat niciodată să le mănânce. Fiecare dintre aceste mituri cuprinde o experienţă esenţială: dobândirea unei anume specii de animale care serveşte ca hrană; apariţia lor prin metamorfoză; mâncarea lor şi transformarea resturilor lor într-o nouă viaţă. Amintirea felului în care s-a dobândit hrana, şi anume tocmai prin metamorfoză, persistă în împărtăşaniile sacrale de mai târziu. Dar carnea consumată în comun nu este cea care se înfăţişează, ci ţine locul alteia şi *se transformă* în ea când e încorporată.

Este important să observăm că autodevorarea de care este vorba aici este curentă în legendele străvechi ale tribului aranda, dar nu şi în viaţa zilnică. Relaţia reală a membrilor unui totem cu animalul al cărui nume îl poartă este cu totul alta decât în legendele originare. Tocmai membrii unui clan sunt cei care nu se hrănesc cu totemul lor. Le este interzis să ucidă acest animal sau să-l mănânce: ei trebuie să-l considere drept un frate mai mare. Numai în timpul ceremoniilor destinate înmulţirii totemului, în care sunt reprezentate miturile vechi şi membrii clanului apar sub chipul propriilor lor strămoşi, li se împarte în mod sărbătoresc câte ceva – foarte puţin – din carnea totemului lor. Li se spune că n-au voie să ia decât *puţin* din ea. Tocmai de la această hrană solidă trebuie să se abţină, iar dacă un astfel de animal le cade în mână, nu au voie să-i verse sângele. Trebuie să-l predea familiei sau unor triburi care aparţin *altor* totemuri; aceştia au voie să-l mănânce.

Ulterior, în vremurile care urmează perioadei mitice a strămoşilor şi care, din punctul de vedere al populaţiei aranda, pot fi numite actuale,

apare în locul autodevorării un alt principiu, cel al *cruţării*. Rudele cele mai apropiate ale animalelor totemice sunt mâncate tot atât de puţin pe cât sunt mâncaţi oamenii. Perioada canibalismului totemic – fiindcă aşa s-ar putea numi mâncatul propriului totem – a trecut. Oamenilor care aparţin altor clanuri li se permite să mănânce rude – dintre animale – după cum şi ei trebuie să accepte ca rudele *lor* să fie mâncate. Este mai mult decât o permisiune. Se favorizează schimburile, avându-se grijă ca propriul animal totemic să se înmulţească. Riturile înmulţirii au fost transmise şi încredinţate din generaţie în generaţie, creând obligaţia de a fi practicate. Animalele vânate prea mult tind să migreze sau se sting. Ne amintim de acel moment din prima legendă, când toţi şobolanii bandicoot dispăruseră pe o rază întinsă, nenumăraţii fii ai lui Karora i-au urmărit şi vânătoarea lor a fost dusă cu atât zel, încât pe o distanţă de trei zile de călătorie nu mai era de găsit nici un bandicoot. În acea clipă a foametei ar fi fost nevoie să se producă noi şobolani bandicoot. Autodevorarea a mers prea departe, toţi fraţii mai mari, *primii* fii ai lui Karora, au fost mâncaţi. Ar fi fost acum important ca autoconsumarea să se convertească din nou în autoînmulţirea cu care începuse totul.

Tocmai această schimbare este cea care ni se arată în riturile actuale destinate înmulţirii animalelor totemice. Înrudirea cu propriul animal totemic este atât de strânsă, încât înmulţirea *lui* şi cea a omului nici nu pot fi propriu-zis despărţite. Un capitol esenţial şi mereu repetat al riturilor este reprezentarea strămoşilor care au fost şi una şi alta – când om, când animalul în cauză. Ambii se transformă dintr-unul în altul, după bunul lor plac, iar reprezentarea lor nu se poate face decât de cine cunoaşte bine această metamorfoză. Strămoşii se prezintă în acele duble personaje despre care a fost vorba mai sus. Metamorfoza este partea principală a reprezentaţiei. Atât timp cât ea are loc în condiţii adecvate, rudenia rămâne bine motivată şi animalul – şi în acelaşi timp omul însuşi – poate fi forţat pe această cale să se înmulţească.

Masele şi metamorfoza în *delirium tremens*

Halucinaţiile beţivilor oferă un prilej de a studia problema masei, aşa cum apare în ideea pe care şi-o face despre ea fiecare individ. Desigur că aici este vorba despre nişte fenomene de intoxicare; dar ele sunt la îndemâna tuturor; caracterul lor *general* este incontestabil: oameni de origini şi înzestrări diferite au în halucinaţiile lor anumite trăsături elementare comune. Acestea ating cea mai mare densitate şi intensitate în *delirium tremens*. Examinarea acestui delir este bogată în rezultate sub două aspecte. Procesele de metamorfoză şi cele specifice masei se

împletesc foarte ciudat în cazul delirului; niciunde nu pot fi atât de greu disociate ca aici. Delirul informează în egală măsură despre fenomenul masei, cât şi despre cel al metamorfozei; şi, după multe reflecţii rămân convins că ar fi mai potrivit să nu încercăm deloc sau aproape deloc să le despărţim.

Pentru a oferi un concept despre natura acestor halucinaţii, să prezentăm mai întâi relatarea lui Kräpelin şi apoi pe cea a lui Bleuler. Modul lor de a privi lucrurile nu este cu totul acelaşi, dar punctele lor comune vor fi cu atât mai doveditoare pentru preocupările noastre. „Printre halucinaţiile stării de *delirium tremens*, spune Kräpelin, predomină cele ale *văzului*. Iluziile au de cele mai multe ori o mare precizie senzorială, sunt rareori nelămurite, adesea fiind nişte umbre înspăimântătoare şi cu un conţinut neplăcut. Bolnavii le consideră când ca pe nişte realităţi, când ca pe nişte simulări artificiale – lanternă magică, cinematograf – menite să-i amuze sau să-i sperie. Aceşti bolnavi văd mereu în *cantităţi masive* obiecte mai mici sau mai mari, praf, fulgi, monede, păhărele de rachiu, sticle, beţe. Aproape întotdeauna imaginile sunt mai mult sau mai puţin în mişcare; se observă şi vederea dublă. Această labilitate a percepţiilor iluzorii explică poate şi frecvenţa cu care sunt văzute animale care se strecoară pe furiş. Bolnavii le văd înghesuindu-li-se printre picioare, bâzâind în aer, acoperind mâncarea; peste tot mişună păianjeni cu «aripi aurite», gândaci, ploşniţe, şerpi, viermi cu ghimpi lungi, şobolani, câini, animale de pradă... Mari aglomerări de oameni îi năpădesc pe bolnavi, călăreţi duşmănoşi, chiar urcaţi «pe picioroange», jandarmi; convoaie lungi care mărşăluiesc în formaţii ciudate, câte o figură de stafie ameninţătoare, persoane diforme; bărbaţi pitici, diavoli, «piromani», fantome care bagă capul pe uşă, se strecoară printre şi sub mobile, se urcă pe scări. Mai rare sunt fetele frumos gătite şi vesele sau întâmplările licenţioase, şotiile de carnaval, spectacolele teatrale..."

„Din cauza diverselor senzaţii ciudate pe piele, apare la bolnav ideea că furnici, broaşte râioase, păianjeni le umblă pe piele... El se simte împăienjenit de fire subţiri, stropit cu apă, muşcat, înţepat, împuşcat. Bolnavul are impresia că strânge bani care zac grămadă peste tot şi pe care îi simte precis în mână, dar care se scurg ca argintul viu. Pe orice pune mâna, dispare, se strânge sau creşte monstruos, pentru ca apoi să se descompună, să se rostogolească, să se scurgă...

Micile noduri şi neregularităţi ale cearşafului i se par că sunt purici, zgârieturile unei mese i se par ace, pereţii par să ascundă uşi secrete...

Bolnavul este incapabil de o activitate cu adevărat ordonată; în schimb, este cu totul absorbit de halucinaţiile lui. Arareori le lasă să treacă pur şi simplu prin faţa sa; de cele mai multe ori îl provoacă şi el se agită febril. Nu mai stă în pat, împinge uşa vrând să iasă, crezând că

a venit momentul execuţiei lui şi toţi îl aşteaptă. Se amuză de animalele miraculoase, se sperie de păsările zgomotoase, încearcă să înlăture viermii, să calce în picioare gândacii, caută să apuce puricii cu degetele răsfirate, adună banii risipiţi peste tot, încearcă să rupă firele care-l împăienjenesc, sare cu eforturi penibile peste sângele întins pe jos."

„În delirul alcoolicilor", scrie Kräpelin într-alt loc, rezumând, „se remarcă în mod deosebit *caracterul de masă al halucinaţiilor similare* şi extrema lor mobilitate, apariţii, dispariţii, dizolvare."

Descrierea lui Bleuler pentru *delirium tremens* nu e mai puţin impresionantă:

„În prim-plan se află halucinaţiile cu o coloratură foarte caracteristică: ele se referă *la văz şi la pipăit* în primul rând. Viziunile sunt *multiple*, mobile, de obicei incolore, şi au o tendinţă de miniaturizare. Halucinaţiile vizuale şi tactile iau amândouă foarte des aspectul de sârme, fire, ţâşnituri de apă şi alte obiecte alungite. Viziuni elementare, cum ar fi scânteile şi umbrele, sunt frecvente. Există şi halucinaţii auditive, de cele mai multe ori muzică, în special cu ritmicitate accentuată, rară în alte psihoze. În cursul bolii, deliranţii pot intra în contact cu sute de persoane halucinate, toate mute..."

„De obicei, lucrurile mişcătoare şi numeroase sunt reprezentate în plan real de animale mici, ca şoarecii şi insectele. Ele fac parte din cele mai frecvente halucinaţii ale beţivilor, dar nici alte viziuni cu alte animale nu sunt rare: porci, cai, lei, cămile pot apărea miniaturizat sau în mărime naturală; uneori şi animale inexistente, în combinaţii cu totul fantastice. Foarte frecvent am auzit vorbindu-se despre şiruri de menajerii cu animale de toate felurile, de obicei mari, aici însă reduse la dimensiunea unor pisici care, în închipuirea pacienţilor, treceau pe o scândurică fixată în perete, şi care îi distrau de minune. Şi oamenii le apar micşoraţi – «a vedea omuleţi» înseamnă a delira – dar le pot apărea şi în mărime naturală.

Halucinaţiile diferitelor simţuri se combină uşor; şoarecii şi insectele sunt nu numai auziţi, dai şi *pipăiţi*, atunci când pacientul *pune mâna* pe animalele care îi mişună pe piele. Banii sunt aleşi cu grijă şi băgaţi într-o pungă imaginară. Bolnavul vede cum trec soldaţii şi aude o muzică militară; vede şi aude cum se trage în el; se ia la bătaie cu agresori imaginari, pe care îi aude vorbind şi – mai rar – îi şi pipăie."

Când delirul se calmează, „halucinaţiile pălesc treptat şi se împuţinează. Adesea însă îşi pierd mai întâi calitatea de a apărea ca reale: păsările nu mai sunt vii, ci împăiate, scenele sunt în general jucate, iar în cele din urmă devin pur optice, proiectate pe perete ca de o lanternă magică: pentru deliranţi cinematograful a existat dintotdeauna. Cu privire la propria lor persoană, toţi deliranţii sunt bine orientaţi: ei ştiu cine sunt, ce situaţie au în viaţă, ce fel de familie şi unde locuiesc."

Aceste relatări sunt o prezentare sumară a unor cazuri numeroase, studiate fiecare în parte. Primul punct important pe care l-am putea desprinde este legătura dintre halucinaţiile *tactile* şi cele *vizuale*. Mâncărimea şi furnicăturile pe piele sunt resimţite ca şi cum ar fi cauzate de o mulţime de vietăţi foarte mici. Explicaţia fiziologică nu interesează aici; important este că beţivul se gândeşte, de exemplu, la insecte şi furnici, închipuindu-şi că pielea îi este acoperită de mii de asemenea mici vietăţi. E copleşit de mulţimi; simţindu-le mişcarea, este înclinat să le găsească peste tot. Unde pune mâna, dă de ele; pământul de la picioarele lui, ca şi aerul din jur, sunt pline de tot ce se poate apuca cu grămada.

Această senzaţie de mişunare pe piele, cum am putea-o numi, ne este cunoscută nu numai în legătură cu delirul. Fiecare o ştie, am trăit-o cu toţii în contact cu insecte sau cu gâdilatul. Gâdilatul la unele popoare africane – de pildă – este o pedeapsă tradiţională aplicată pentru anumite infracţiuni. Oamenii în pielea goală sunt îngropaţi în muşuroaie de furnici şi lăsaţi acolo până ce mor. Şi în cursul delirului senzaţiile de acest fel se pot accentua dincolo de simpla gâdilitură. Dacă agresarea pielii durează, se întinde pe suprafeţe mai mari şi pătrunde mai adânc, furnicăturile devin *rosături*. Este ca şi cum o mulţime de dinţişori s-ar năpusti asupra noastră; insectele se transformă în rozătoare. Nu degeaba alcoolicii vorbesc mai ales despre şoareci şi şobolani. Iuţeala mişcărilor acestora se asociază cu modul de a acţiona al dinţilor lor; se mai adaugă şi ideea fertilităţii lor – se ştie în ce cantităţi masive apar.

În delirul provocat de cocaină, unde halucinaţiile tactile stau pe primul plan, ele par a fi localizate în *interiorul* pielii, de unde pacientul ar voi să le scoată prin tăiere. Iluziile vizuale devin adesea „microscopice". Sunt percepute nenumărate detalii extrem de mici, animale mici, găurele în perete, punctişoare. Un cocainoman relatează că vedea pisici, şoareci, şobolani care săreau prin celulă şi îi rodeau picioarele, silindu-l să sară încolo şi încoace ţipând: simţea dinţii animalelor. Credea că e vorba de spiritism, că animalele ar fi venit prin perete pe cale hipnotică. Se poate presupune că în asemenea cazuri pisicile se simţeau atrase de şoareci şi şobolani, îmboldindu-i.

Prin urmare, senzaţia de masă pe care o are pielea este primul simptom; s-ar părea chiar că unele halucinaţii vizuale sunt direct provocate de această senzaţie. Al doilea punct, poate legat de acest fapt, este tendinţa de *micşorare*. Nu sunt observate şi simţite numai lucrurile într-adevăr mici, nu ia naştere numai un univers în care predomină toate obiectele cunoscute ca fiind mici, ci şi lucrurile de dimensiuni mari se micşorează ca să-şi găsească loc în acea lume. Oamenii sunt văzuţi ca omuleţi, animalele din grădina zoologică se reduc la mărimea unei pisici. Totul este *mult* şi totul este *mic*. Cel în cauză însă îşi păstrează mărimea naturală.

chiar şi în plin delir ştie exact cine şi ce este. A rămas el însuşi, numai ambianţa s-a schimbat radical pentru el. Mişcarea monstruoasă în care această ambianţă a intrat dintr-o dată cuprinde mărunţişuri în cantităţi masive, iar pacientului aproape toate i se par a fi însufleţite. Este înconjurat de *mai multă* viaţă, dar contactul cu ea îl face să se simtă ca un *uriaş*. Este întocmai *efectul Liliput*, numai că aici Gulliver, care nici el nu a crescut dincolo de mărimea normală, este transpus într-un univers mai dens şi mai populat, dar şi mult mai fluid.

Aceste proporţii modificate nu sunt uimitoare pe cât ar părea la prima vedere. Să ne gândim din cât de multe celule minuscule este compus corpul omenesc. Sunt celule foarte diferite între ele, în neîncetate raporturi unele cu altele. Sunt atacate de bacili şi de alte vietăţi infime, care se instalează acolo în cantităţi masive. Aceşti bacili sunt mereu activi în felul lor, căci trăiesc. Nu putem înlătura bănuiala că în halucinaţiile alcoolicilor se exprimă o presimţire obscură a acestor stări primitive ale trupului. În timpul delirului, halucinaţiile sunt desprinse de lumea înconjurătoare, foarte concentrate pe ele însele şi pline de senzaţiile cele mai ciudate. Senzaţii corporale *disociative* sunt bine cunoscute şi din alte boli. Insistenţa delirului asupra lucrurilor concrete şi mici, care, în delirul provocat de cocaină, se poate accentua prin tendinţa către lucrurile „microscopice", sugerează disocierea corpului în celulele sale.

Caracterul cinematografic al halucinaţiilor, după cum vedem, este adesea subliniat. Am dori să adăugăm câte ceva şi despre *conţinutul* acestor proiecţii: ele sunt situaţii şi evenimente ale *corpului* său, pe care alcoolicul le vede aici transpuse în lumea lui de reprezentări curente, iar printre ele mai ales acelea care sunt în legătură cu structura lui corporală, marcată de multiplicitate. Nu poate fi vorba aici decât de o supoziţie. Dar n-ar fi inutil să amintim că în anumite, inevitabile perioade, întreaga viaţă a „uriaşului" care este omul se concentrează cu toate însuşirile sale, cu întreaga lui moştenire, în celulele care apar în masă: *micii spermatozoizi ai spermei.*

Totuşi, indiferent de credibilitatea pe care o acordăm acestei interpretări, situaţia fundamentală a delirului ca atare, situaţia unui individ de mari proporţii, care se vede confruntat cu un imens număr de agresori infimi, există şi, de-a lungul istoriei omenirii, s-a acutizat într-un mod cu totul caracteristic. Delirul începe cu senzaţia stranie a prezenţei *paraziţilor*, de care toate mamiferele, pentru a nu vorbi decât de ele, sunt chinuite. Fie că era vorba de ţânţari sau purici, lăcuste sau furnici, fantezia omului s-a preocupat de ele dintotdeauna. Periculozitatea lor a constat întotdeauna în numărul lor mare şi în bruscheţea cu care apăreau aceste mulţimi. Adesea au devenit simboluri ale masei. Este foarte posibil ca ele să fi fost acelea care au ajutat oamenii *să gândească* noţiunea de mulţime; poate că primele „mii" şi „milioane" să fi fost *insecte.*

Puterea şi ideea omului despre el însuşi crescuse la dimensiuni *uriaşe* când a dat de *bacili*. Contrastul era acum incomparabil mai mare: omul se preţuia mai mult, însă ca individ se vedea izolat, rupt de semenii săi. Bacilii erau mult mai mici decât insectele, nu puteau fi văzuţi cu ochiul liber şi se înmulţeau şi mai repede. Unui om izolat i se opun mase de mici vietăţi care apar şi dispar. Semnificaţia acestei reprezentări cu greu ar putea fi supraestimată. Dezvoltarea ei este unul dintre miturile centrale ale istoriei spiritului şi este un model intrinsec al dinamicii *puterii*. Omul s-a complăcut în ideea ca tot ce i se opune să fie considerat *parazit*. În acest fel le resimţea el prezenţa şi trata toate animalele care nu-i erau de folos. *Potentatul* însă, care *degradează* oamenii la rangul de animale, care învaţă să-i domine numai pentru că îi consideră specii inferioare, a declasat tot ceea ce nu era apt să se supună dominaţiei lui până la treapta de paraziţi, pe care i-a nimicit în cele din urmă cu milioanele.

Despre un al treilea aspect important al halucinaţiilor alcoolicilor, şi anume despre transformările lor, aş voi să spun acum câte ceva. Ele se desfăşoară întotdeauna în exteriorul bolnavului; chiar atunci când le trăieşte ca pe o realitate, nu-l transformă pe el însuşi. Preferă să vadă lucrurile de la o oarecare distanţă. Când nu se simte ameninţat, şi nu trebuie să ia atitudine faţă de ele, se bucură de fluiditatea şi de caracterul lor aerian. Adesea însă ele ating un nivel la care bolnavul îşi pierde capacitatea de orientare; când totul se clatină şi se dizolvă, e firesc să se simtă într-o stare de accentuat disconfort. Se observă două feluri de transformări, care au trăsături foarte diferite. Una este transformarea maselor *în alte mase*. Furnicile pot deveni gândaci şi gândacii pot deveni monede; când sunt adunate, curg din nou în stropi de argint viu. Despre acest proces, în care un aspect al multiplului se transformă în alt aspect al multiplului, vom afla ulterior mai multe.

Cealaltă transformare duce la monstruoase *structuri hibride*: o singură vietate se asociază alteia şi rezultă una nouă, ca şi cum ar fi fost fotografiate una peste alta. În menajeriile mai sus pomenite apar uneori şi animale inexistente, în combinaţii fantastice: malformaţi şi „pocitanii" amintesc de *Ispitele Sfântului Antoniu* de Grünewald sau de vietăţile cu care Hieronymus Bosch îşi populează tablourile.

Pentru a ne preciza impresiile, va fi nevoie să corelăm două sau trei cazuri de *delirium tremens*. Numai atunci vom vedea cu adevărat *cine* se transformă în *ce* şi poate că vom izbuti să formulăm câteva presupuneri în acest sens, respectiv când şi de ce se întâmplă anumite lucruri. Totala desfăşurare a unui delir, după cum putem constata mai ales în al doilea exemplu, ne ajută şi la o înţelegere mai adâncă a naturii masificărilor.

Primul caz se referă la un hangiu, caz analizat de Kräpelin. În ceea ce urmează, vom prezenta, foarte pe scurt, delirul de circa şase zile al acelui hangiu.

„I se părea că e «ziua lui Papus», zi în care bântuie diavolul. S-a trezit brusc lovind cu capul o coloană de marmură, a vrut s-o ocolească, dar şi pe stradă i s-a pus o enormă placă de marmură în cale şi o alta când a vrut să se întoarcă. Ambele plăci au căzut peste el. Două personaje neruşinate l-au urcat pe un căruţ, l-au dus la «Hanul Boului» şi l-au culcat pe un catafalc. Un maestru de ceremonii a emis, cu ajutorul unor foarfeci încinse, raze fierbinţi spre gura lui, astfel că forţa vitală l-a părăsit treptat. La rugămintea lui, i s-a dat un pahar de vin roşu; un al doilea pahar i-a fost refuzat de însuşi Satana cu un rânjet. Apoi, cu tot felul de îndemnuri pioase, şi-a luat rămas-bun de la cei din jur şi a murit; în acelaşi timp au aşezat alături de el cadavrele celor trei fiice ale lui. Pe lumea cealaltă a fost pedepsit prin înseşi păcatele comise de el pe pământ: suferea tot timpul de o sete nepotolită; de câte ori însă întindea mâna spre un ulcior sau un pahar, acestea dispăreau din mâna lui.

A doua zi dimineaţa zăcea, iarăşi viu, pe catafalcul din căruţ, de asemeni şi copiii, sub forma unor iepuraşi albi. Avea loc *procesiunea catolicilor*; lua şi el parte la ea într-o cameră lăturalnică a hanului «La Coroană»; în timpul litaniilor trebuia să strivească o mulţime de ochelari de aur care zăceau pe podea, şi de fiecare dată răsuna câte o împuşcătură. *Participanţii la procesiune s-au sfătuit* atunci dacă să-i tragă o bătaie sau să-l omoare; hangiţa a optat pentru prima variantă, cu condiţia ca el să locuiască permanent la ea. El însă vroia să plece, fiindcă nu i s-a dat bere; apoi a venit un sergent de poliţie să-l elibereze; hangiul a tras cu revolverul în el şi a fost dus la închisoare. În altă seară, *întreaga comunitate protestantă* se afla într-o biserică la o solemnitate; în centrul ei stătea un student, membru al unei corporaţii şi care, înaintea slujbei religioase, dăduse un fel de *spectacol de circ* împreună cu cincizeci de camarazi ai lui călare pe nişte cai mici. Mai târziu, bolnavul a observat că soţia lui s-a retras cu o rudă într-o stranã; ascuns îndărătul orgii împreună cu o maică, îi observa pe cei doi cum profanau sanctuarul. Apoi a fost închis în biserică. În cele din urmă, sticlarul a tăiat o gaură în vitraliu, pentru ca să se poată primi bere pe acolo. Când să se îmbrace, toate mânecile şi deschizăturile hainelor îi erau astupate şi cusute, iar buzunarele descusute; apoi bolnavul s-a văzut în baie înconjurat de şapte iepuri plutind sub apă, care-l stropeau şi-l rodeau."

Ambianţa cea nouă, reală, despre care bolnavul în delir nu ştie nimic şi de care se loveşte propriu-zis cu capul, se traduce în mintea lui prin marmură. În lumea lui halucinată, el se află cu precădere *printre mulţi oameni* şi anume ca un obiect ales şi primejduit. Pe catafalcul lui

de la „Hanul Boului" i se răpeşte cu încetul forţa vitală. Este ca o execuţie îndelung tărăgănată, pe care o foloseşte pentru a aduna în jur privitori, reţinându-i în jurul lui cu sfaturi pioase. Setea pe care o resimte însumează de fapt toate poftele sale; pe lumea cealaltă suferă cunoscuta pedeapsă a lui Tantal. Cele trei fiice ale sale, aşezate lângă el ca nişte cadavre, revin la viaţă a doua zi dimineaţă, dar sub formă de iepuri albi. Aceştia reprezintă nevinovăţia lor, dar şi remuşcarea lui cu privire la ele, care îi roade inima de beţiv.

Procesiunea catolicilor este apoi primul eveniment cu caracter propriu-zis de masă. Bolnavul este silit să participe, dar fără să intre cu adevărat în mulţime, ci numai dintr-o cameră vecină; acolo zac pe jos nenumăraţi ochelari de aur care atestă caracterul de masă a participanţilor la procesiune. De fiecare dată când striveşte o pereche de ochelari, se aude o împuşcătură – ar putea fi interpretată ca bubuitură de tun, ca o subliniere a veseliei festive. Dar în răutatea lui împietrită, i se pare că îi împuşcă pe catolici. Participanţii la procesiune, care îi pătrund gândul, se adună să se sfătuiască asupra pedepsei lui. Aici este o continuare a situaţiei cu catafalcul; de data aceasta, un grup mai mare de oameni stau în jurul lui ca să-l judece. S-ar putea presupune că de catolici nu-i pasă prea mult; dar nici comunitatea protestantă, care se adună în altă seară la o solemnitate, nu este tratată cu mai mult respect: delirul combină festivitatea cu un spectacol de circ. Avem aici un exemplu izbitor de tranziţie de la o masă la alta. *Comunitatea se preface în circ*. Studentul – poate că reprezintă preotul – are nu mai puţin de 50 de camarazi; caii, cum era de aşteptat, s-au făcut mai mici; este posibil ca bolnavul să *le simtă* potcoavele.

Pentru înclinaţia bolnavilor deliranţi către comportamentul de observator, felul în care se uită la culpa soţiei este foarte caracteristic. Straniu apare şi raportul lui cu hainele; şi ele se transformă; toate mânecile şi găurile sunt astupate şi cusute, iar buzunarele desfăcute; au devenit alcătuiri monstruoase, nici un organ nu funcţionează cum trebuie. O menajerie de haine metamorfozate ar fi cu siguranţă posibilă în delir şi nu prea străină de lumea animalelor. În sfârşit, cei şapte iepuri din baie au, luaţi la un loc, o grămadă de dinţi şi au grijă să-i roadă pielea.

Al doilea caz, pe care aş dori să-l înscriu într-un context mai larg, a fost tratat de *Bleuler*. Bolnavul, un schizofrenic, şi-a descris pe 36 de pagini trăirile din timpul unui acces de *delirium tremens*. S-ar putea obiecta că exemplul unui delirant atât de „anormal" nu ar fi tipic. Dimpotrivă, mi se pare că tocmai în acest caz putem afla foarte multe cu privire la reprezentările despre mulţimi, aşa cum apar ele la bolnavii deliranţi. Halucinaţiile sunt ceva mai coerente, transformările mai liniştite;

totul are de fapt caracterul unei exprimări poetice. Chiar şi în puţinele extrase care urmează se poate observa acest fapt.

„Ceea ce mi s-a înfăţişat deodată în faţa ochilor m-a îngrozit, mi s-a făcut părul măciucă... *Păduri, râuri, mări* cu toate chipurile înfiorătoare de animale şi oameni pe care nimeni nu le-a văzut vreodată zburau zgomotos prin faţa mea, alternând cu *atelierele tuturor meseriilor* unde lucrau cumplite figuri fantomatice... Pereţii din ambele părţi erau numai ape, mări cu *mii de mici vapoare*; călătorii erau *toţi – bărbaţi şi femei – în pielea goală*, şi se dedau voluptăţilor în ritmul muzicii, apoi, de fiece dată după ce se satisfăceau, venea din spate un personaj care înjunghia cuplul cu o ţeapă lungă, aşa că marea se colora în roşu, totuşi veneau *mereu noi grupuri*... Un tren de persoane din care *a coborât multă lume*. Printre ei am auzit glasul tatălui şi al surorii mele K., care au venit să mă elibereze. I-am auzit limpede cum conversau între ei. Apoi am auzit-o din nou pe sora mea şoptind cu o femeie bătrână; am strigat-o din răsputeri să mă elibereze. Ea a strigat că doreşte s-o facă, dar că bătrâna n-o lasă să plece, asigurând-o că în acest caz ar nenoroci toată casa şi că mie nu mi se va întâmpla nimic aici... Îmi aşteptam moartea rugându-mă şi lăcrimând. Domnea de altfel o linişte de moarte, iar *figuri fantomatice mă înconjurau cu grămada*... În cele din urmă, una dintre fantome a venit şi mi-a arătat de la distanţă ceasornicul ei, indicându-mi în acest fel că nu este încă ora trei; de vorbit nici una nu avea voie să vorbească..."

Au urmat lungi negocieri între rudele pacientului, care vroiau să-l răscumpere, mai întâi cu sume mici, apoi cu altele mai mari. Alte voci se sfătuiau cum să-l omoare. Apoi rudele au fost atrase pe scări şi aruncate în şanţul cetăţii, de unde li se auzeau ţipetele şi horcăielile. A venit soţia temnicerului şi a tăiat bucată după bucată din carnea lui, începând cu picioarele, până la piept; apoi a fript carnea şi a mâncat-o. Pe răni a presărat sare. Pacientul a fost înălţat în diversele ceruri, până într-al optulea, pe o schelă care se clătina, şi a trecut pe lângă nişte *coruri cu trâmbiţe*, care-l *strigau pe nume*. În cele din urmă, din cauza unei oarecare greşeli, a fost iarăşi expediat pe pământ... Nişte oameni şedeau la o masă, mâncând diferite feluri cu arome delicioase şi bând; dar când i se oferea şi lui un pahar, acesta dispărea pe loc, iar el suferea rău de sete. Apoi a fost pus ore în şir să numere şi să socotească. I s-a oferit o sticluţă cu nectar ceresc; când a vrut s-o apuce, ea s-a spart şi conţinutul i-a curs printre degete ca nişte fire de clei. Mai târziu, între cei care-l chinuiau şi rudele lui s-a dat o *mare bătălie*, din care el n-a văzut nimic, dar a auzit gemete şi lovituri.

„Pădurile, râurile şi mările" care apar aici ne sunt cunoscute ca simboluri ale masei. Dar, ca şi cum s-ar afla abia în stadiul de transformare în simboluri, ele încă nu s-au desprins cu totul de masele pe care

de atâtea ori le reprezintă. Sunt populate cu toate „chipurile înfiorătoare de animale şi oameni pe care nimeni nu le-a văzut vreodată". Naşterea unor fiinţe noi prin combinarea altora mai vechi şi încă în număr atât de mare este opera metamorfozei. Din nou delirantul rămâne în afara ei; în schimb, cu atât mai activ se mişcă şi se modifică tot universul. Toate aceste fiinţe *noi* au şi pentru el un *caracter de masă*. Este straniu cum face el să alterneze noţiunile familiare ale pădurii, râului şi mării, în care viaţa se naşte în mod firesc, cu „ateliere ale tuturor meseriilor". *Producţia* este identificată cu *transformarea*: este o concepţie pe care unii primitivi o au în comun cu acest delirant. Profesiunile sunt despărţite între ele ca nişte fiinţe aparţinând unei specii diferite, dar ceea ce fac are fără îndoială caracter de masă şi avem sentimentul că ele există numai pentru a realiza mai repede o multitudine de obiecte. Este vorba despre procesele de muncă abstractizate şi de rezultatele lor; ele sunt executate de acele complicate figuri fantomatice.

Apoi reapar pereţii ca o singură mare; acum, în loc de „animale şi oameni", marea e populată cu mii de mici corăbii. Înăuntru sunt femei şi bărbaţi goi, *egali* între ei până la diferenţa sexuală, dar *egali* şi în dependenţa lor de tactul muzicii. Caracterul de masă de care este vorba aici este cel *al perechilor* şi *al împerecherii*. Perechile sunt înjunghiate, sângele tuturor curge în mare şi o colorează în roşu. Dar mereu sosesc noi grupuri de perechi.

„Trenul de persoane din care coboară multă lume" are nevoie de o explicaţie mai amănunţită. Ne imaginăm că într-un tren se află mulţi oameni la un loc care au călătorit îndelung într-o direcţie, e drept că despărţiţi între ei de pereţii compartimentelor, dar în condiţii care nu le permit să se despartă de bunăvoie decât o dată ajunşi în staţii. Acolo unde ajung au atins un scop comun, chiar dacă soseau din locuri cu totul diferite. În clipele dinaintea sosirii, atunci când se simt deja foarte aproape de staţia finală, ei se ridică, se îngrămădesc pe culoare şi se aşează la ferestre. Se observă la ei o formă atenuată de agitaţie având un caracter de masă: am spune că merg împreună spre ţintă. Mişcarea în care sunt antrenaţi când coboară din tren şi ultima etapă a călătoriei lor, drumul spre ieşirea din gară, *mersul* singuri înseamnă sfârşitul treptat al acestei mase în formă atenuată care a mărşăluit împreună pe o porţiune a peronului.

Cine priveşte de afară golirea trenului îndată după ce o mulţime de feţe necunoscute s-au înghesuit la ferestre, percepe efectul de masă în cu totul alt fel decât călătorul. Este vorba de a găsi printre toate aceste chipuri străine unul sau două cunoscute, adică tocmai pe cele aşteptate. „Trenul de persoane" din care coboară multă lume se potriveşte ca o mănuşă cu delirurile *observării*, pe care le examinăm aici. Trebuie

adăugat că avem reprezentarea acestui demers într-o gară mare, unde se întretaie multe linii.

Cuvântul „moarte" duce puţin mai târziu la „liniştea de moarte". Dar în timp ce prin această expresie înţelegem numai o linişte adâncă, pentru bolnavul delirant cuvântul „moarte" se desprinde din sintagmă şi îl înconjoară sub forma unei *cete* de figuri fantomatice.

În drumul spre cerurile unde este urcat, el trece pe lângă *coruri de trâmbiţe* care îl *proslăvesc*. Nimic nu caracterizează mai bine esenţa celebrităţii. Cine şi-o doreşte, tocmai aceasta vrea: coruri de fiinţe, de preferinţă oameni, care să nu facă altceva decât să-i strige numele. Dar şi această mulţime apare sub o formă atenuată. Corul, o dată instalat, rămâne unde este şi oricât de sonor s-ar manifesta nu se apropie, mulţumindu-se să scandeze un nume.

Pe parcursul întregii relatări se desfăşoară o dispută între două grupuri duşmane: pe de o parte rudele bolnavului care îl eliberează şi îl răscumpără, pe de altă parte duşmanii lui care vor să-l omoare. El însuşi este obiectul disputei, mai precis spus *trupul* lui. Lucrurile încep cu lungi negocieri pentru eliberarea şi răscumpărarea lui, de la sume mici se sare la altele mai mari; parcă devine tot mai preţios în ochii rudelor lui. Partida lui este atrasă într-o groapă a cetăţii, de unde îi aude ţipând şi horcăind; despre *grămezile de muribunzi şi morţi* s-a vorbit pe larg cu prilejul studiului asupra războiului. Ca prizonier, pacientul este chinuit în chip canibalic şi mâncat. Opoziţia dintre cei ce-l chinuiesc şi rudele lui duce la o adevărată bătălie; el o aude, aude iarăşi gemetele răniţilor. Prin urmare, acest delir cuprinde, pe lângă toate celelalte, masele *duble* cunoscute nouă şi defularea lor în război. Fazele concrete ale evoluţiei până la bătălie amintesc în detaliu evenimentele corespunzătoare ale războaielor la popoarele primitive. Am putea spune că în acest caz nu lipseşte aproape nici una dintre înfăţişările mulţimii. Rareori se pot întâlni cu atâta concentrare şi claritate la un loc.

Imitaţie şi prefăcătorie

„Imitaţie" şi „transformare" sunt termeni folosiţi adesea fără discriminare pentru a defini aceleaşi fenomene. Este însă recomandabil să le diferenţiem. Ele nu înseamnă deloc acelaşi lucru şi distincţia lor judicioasă poate contribui cu câte ceva la clarificarea fenomenului propriu-zis al transformării.

Imitaţia este *exterioară*, ea presupune că ai ceva în faţa ochilor şi că imiţi mişcările acelui ceva. Dacă este vorba de sunete, imitaţie nu înseamnă mai mult decât reproducerea întocmai a acelor sunete. Cu

aceasta n-am spus însă nimic despre starea *interioară* a celui care imită. Maimuţele şi papagalii, care imită, este de presupus că nu se schimbă cu nimic în cursul acestui proces. Am putea spune că nu ştiu ce anume imită; n-au avut niciodată experienţa interioară a imitaţiei. Ei pot să şi sară de la una la alta fără ca *succesiunea* lucrurilor să aibă pentru ei cea mai mică însemnătate. Lipsa de consecvenţă uşurează imitaţia. De obicei ea se rezumă la o singură trăsătură. Fiindcă prin natura lucrului este vorba de o trăsătură marcantă, imitaţia dă iluzia unui dar al „caracterizării" care în realitate nu există.

O persoană poate fi recunoscută după anumite formulări pe care le foloseşte frecvent, iar un papagal care o imită poate, exterior vorbind, să amintească persoana. Dar aceste formulări nu trebuie neapărat să fie cele caracteristice persoanei respective. Pot fi anumite propoziţiuni folosite numai pentru papagal. În acest caz, papagalul imită ceva cu totul neimportant şi cineva care n-ar fi fost iniţiat n-ar putea recunoaşte persoana în aceste imitaţii.

Pe scurt, imitaţia nu este altceva decât schiţarea unei transformări, care este însă imediat abandonată. Astfel de schiţări se pot succeda cu rapiditate şi aplica la cele mai variate obiecte. În special maimuţele oferă ocazii de a observa acest lucru. Tocmai uşurinţa de a imita împiedică aici aprofundarea ei.

Căci transformarea în sine are o calitate oarecum *corporală* în raport cu specificul bidimensional al imitaţiei. O formă de tranziţie de la imitaţie la transformare, care se opreşte în mod conştient la jumătatea drumului, este *prefăcătoria*.

Apropierea prietenoasă cu intenţie duşmănoasă – deprindere intrată în toate formele târzii ale puterii – este un aspect timpuriu şi important al transformării. Ea are un caracter superficial şi se referă numai la înfăţişările exterioare – la piele, coarne, glas, umblet. Dedesubt, neatins, intangibil, cu intenţii ucigătoare, imposibil de influenţat, stă ascuns vânătorul. Această ruptură extremă între interior şi exterior – care nu s-ar putea deosebi mai bine decât atât – a atins perfecţiunea în natura măştii. Vânătorul e stăpân şi pe arma lui şi pe propria lui persoană. El stăpâneşte însă şi animalul al cărui chip îl reprezintă. În fiecare clipă are autoritate asupra ambelor situaţii. Este, ca să spunem aşa, în acelaşi timp om şi animal şi, până când îşi atinge scopul, trăieşte ambele ipostaze. Fluxul transformărilor de care ar fi capabil e sistat: el se află pe două poziţii net diferenţiate, una *conţinând-o* pe cealaltă, însă având contururi precis delimitate. Este esenţial ca interiorul să rămână bine ascuns în spatele exteriorului. Tot ceea ce este prietenos şi inofensiv este *la exterior*; tot ceea ce este duşmănos şi mortal, *în interior*. Elementul ucigător se trădează abia în gestul final.

Această duplicitate este forma extremă a ceea ce în genere se numeşte *prefăcătorie*. Termenul luat în sensul lui cel mai larg n-ar putea fi mai explicit. Dar a fost folosit pentru atâtea fenomene mai inconsistente, încât şi-a pierdut o bună parte din forţă. Dorind să-l delimitez din nou în înţelesul lui restrâns, numesc *prefăcătorie* figura prietenoasă sub care se ascunde o alta duşmănoasă.

„Un spălător avea un măgar în stare să care greutăţi enorme. Pentru a-l hrăni, stăpânul îl acoperea cu o piele de tigru şi îl ducea, când se făcea noapte, în câmpul de grâne al altor oameni; acolo măgarul se delecta după pofta inimii în grânele altora, fiindcă nimeni nu îndrăznea să-l gonească, de vreme ce fiecare îl lua drept un tigru. Odată însă un paznic l-a pândit. Îşi aruncase peste el o manta cenuşie şi aştepta cu arcul pregătit să omoare fiara. Când măgarul l-a zărit de departe, s-a trezit în el amorul; îl luase drept o măgăriţă. A scos un răget şi s-a repezit la paznic. Acesta a recunoscut însă măgarul după glas şi l-a ucis."

Această istorioară indiană despre *Măgarul în piele de tigru* cuprinde în puţine rânduri un mic manual de prefăcătorie. Încă nimeni n-a reuşit să spună atât de mult despre această problemă pe un spaţiu atât de mic. Trebuie să recunoaştem însă că este vorba de utilizările prefăcătoriei şi nu de originile ei. Unele dintre aceste utilizări nu sunt însă deloc prea îndepărtate de origini.

Povestea începe cu meseria spălătorului care curăţa veşminte; ele sunt a doua *piele* a omului. Spălătorul este un meseriaş harnic şi a găsit un măgar care-i poartă în spinare multe poveri. Este de presupus că măgarul cară rufele curăţate de stăpân. Printre pieile cu care meseriaşul se îndeletniceşte, se poate să fi fost şi pielea de tigru, despre care vorbeşte istorioara.

Măgarul care lucrează atât de bine este flămând şi are nevoie de multă hrană. Stăpânul lui pune pe el pielea de tigru şi îl duce la grânele altora. Acolo măgarul poate mânca după pofta inimii; oamenii se tem de el, îl iau drept un tigru. Făptura aceasta inofensivă este îmbrăcată cu pielea unui animal foarte periculos. Nu ştie însă ce s-a întâmplat cu el. Nu poate pricepe spaima pe care o inspiră. Mănâncă în voie şi nestingherit. Oamenii care îndrăznesc să se apropie nici nu pot şti ce face măgarul. Teama lor este cauzată de o fiinţă mai puternică, are şi o undă de veneraţie religioasă. Teama îi împiedică să-l descopere pe măgar în chip de tigru. Oamenii se ţin departe de măgar şi, atât timp cât el tace, nimeni nu-l împiedică să continue să mănânce. Numai că apare un paznic, care nu este un om chiar obişnuit; are curajul unui vânător şi-şi ţine pregătit arcul pentru a omorî tigrul. Vrea să atragă măgarul în apropiere şi se travesteşte într-o pradă care l-ar putea interesa pe tigru. Îşi aruncă peste haine o manta cenuşie, poate că este chiar pielea unui

măgar; în orice caz, doreşte să fie luat drept măgar de presupusul tigru. Prefăcătoria lui constă în faptul că un lucru primejdios se dă drept unul inofensiv. De acest mijloc s-au folosit vânătorii din vremuri străvechi pentru a atrage prada.

Hazul istorioarei stă în faptul că măgarul, deşi bine hrănit, se simte singur. De îndată ce zăreşte în depărtare ceva ce-i aminteşte un măgar, îşi doreşte ca ceea ce vede să fie o măgăriţă. Scoate un răget şi aleargă spre presupusa măgăriţă. Din cauza vocii, va fi recunoscut şi paznicul îl va ucide. În loc să fie prada pe care un tigru ar fi devorat-o cu plăcere, paznicul, fără voia lui, a dat impresia că era o măgăriţă. Şi măgarul, în locul dragostei pe care o dorea, şi-a găsit moartea.

Povestioara este construită ca o succesiune de iluzii. Prefăcându-ne că suntem o fiinţă fără a fi cu adevărat, încercăm să-i păcălim pe alţii. Acţiunea rezultă din faptul că prefăcătoriile au alt efect decât cel intenţionat. Numai omul foloseşte prefăcătoria în mod conştient. El se poate preface aşa cum a făcut-o paznicul, el poate lua masca unei alte făpturi, aşa cum a făcut curăţătorul cu măgarul lui. Animalul nu poate sluji decât ca o victimă pasivă a prefăcătoriei. Separarea omului de animal este totală în această poveste. Vremurile mitice, când ei erau nedespărţiţi, când oamenii acţionau ca animale reale şi animalele vorbeau ca oamenii, au dispărut. Omul a învăţat – tocmai din experienţele lui mitice, când lua chipul unui animal – să se folosească de animale după cum îi convine. Transformările lui au devenit prefăcătorii. Dincolo de măştile şi învelişurile pe care le arborează, omul rămâne perfect conştient de scopurile lui, rămâne el însuşi, stăpânul animalelor. Cel pe care nu-l poate subjuga, *îl venerează*, cum e cazul tigrului. Dar oameni deosebit de curajoşi încearcă, prin prefăcătorii, să se apropie şi de un tigru, şi poate că paznicul ar fi reuşit, prin şiretlicuri, să omoare un tigru adevărat.

Desigur că este uimitor ca o povestioară atât de scurtă să exprime atâtea corelaţii. Nu este lipsit de semnificaţie nici faptul că povestea începe cu un curăţător de haine: el manipulează aceste obiecte despre care am putea spune că sunt ultimele prelungiri neînsufleţite ale pielii; îmbrăcându-le, se spune în mituri, se produc adesea metamorfoze. Pielea de tigru, folosită ca şiretlic, dă viaţă inofensivelor rufe pe care curăţătorul le mânuieşte de obicei.

Prefăcătoria, acest aspect limitat al transformării este, până astăzi, familiară numai potentatului. Mai mult decât atât, potentatul nici nu se *poate* transforma. Rămâne el însuşi, atâta vreme cât este conştient de poziţia lui interioară duşmănoasă. El se limitează la transformări care să-i menţină mereu şi pe deplin intact acest miez interior, adevărata lui persoană. Poate considera uneori că spaima pe care o răspândeşte adevăratul lui chip trebuie ascunsă. Poate folosi în acest scop diferite măşti.

Întotdeauna şi le va pune doar temporar; dar niciodată ele nu vor schimba ceva din personalitatea lui interioară, care este însăşi firea sa.

Figura şi masca

Stadiul final al transformării este *figura*. O caracterizează faptul că nu mai permite o altă transformare. Figura îşi are toate trăsăturile bine conturate şi clare. Ea nu este naturală, ci o creaţie omenească. Este o salvare din fluxul neîncetat al transformării. Nu trebuie confundată cu ceea ce ştiinţa numeşte o specie.

O înţelegem cel mai bine atunci când ne gândim la chipurile de zei ale religiilor foarte vechi. Merită să examinăm în acest scop câţiva zei ai Egiptului. Zeiţa Sehmet este o femeie cu cap de leoaică, Anubis un bărbat cu cap de şacal, Thot un bărbat cu un cap de ibis. Zeiţa Hathor are un cap de vacă, zeul Horus capul unui şoim. Aceste figuri cu forma lor precisă, imuabilă, o dublă formă, animal-umană, au dominat timp de milenii ideile religioase ale egiptenilor. Sub această formă imaginea lor este pretutindeni reprodusă, sub această formă au fost adorate. Perpetuarea lor este uimitoare, dar cu mult înainte ca sistemele religioase de acest fel să se fi dezvoltat, dublele forme animal-umane erau curente la foarte multe popoare ale lumii, care nici nu erau în legătură unele cu altele.

Strămoşii mitici ai australienilor sunt în acelaşi timp oameni şi animale, uneori oameni şi plante. Aceste figuri se numesc totemuri: există un totem-cangur, un totem-oposum, un totem-emu. Fiecare se caracterizează prin faptul că este în acelaşi timp om şi animal; acţionează ca un om, dar şi ca un anumit animal; în acelaşi timp, este considerat strămoşul amândurora.

Cum trebuie înţelese aceste figuri originale? Ce reprezintă ele de fapt? Ca să le înţelegem, trebuie să nu uităm că ele trec drept făpturi din străvechi timpuri mitice, dintr-o vreme în care darul transformării era generalizat la toate făpturile şi avea loc neîncetat. *Fluiditatea* universului de atunci a fost adesea pomenită. Oricine se putea transforma în orice, şi avea puterea de a-i transforma pe alţii. Din acest flux general se înalţă câteva figuri care nu sunt altceva decât anumite transformări încremenite. Figura de care – să zicem – te ataşezi, care devine tradiţie dătătoare de viaţă, care este mereu reprezentată, despre care mereu se povesteşte, nu este ceea ce am numi o specie de animal – nu este un cangur sau un emu, ci este o făptură dublă: un cangur întrepătruns cu un om sau un om care, după bunul său plac, devine un emu.

Fenomenul transformării însesi este astfel cea mai veche figură. Din varietatea unor transformări nenumărate şi neîncetate, care sunt cu toate posibile, se va desprinde una care se va fixa într-o figură. Procesul transformării însesi, dar numai *un anumit* proces, este stabilizat şi astfel, în comparaţie cu celelalte care se vor exclude, va fi înzestrat cu o valoare deosebită. Această dublă figură, care cuprinde şi susţine transformarea omului în cangur şi a cangurului în om, care rămâne pe veci identică, este prima şi cea mai veche figură, originea ei.

Ea este încă, se poate spune, o figură *liberă*. Ambele ei aspecte sunt echivalente. Nici un aspect nu este pus înaintea altuia, nici unul nu este ascuns în spatele celuilalt. Provine din vremuri străvechi, dar acţiunea ei bogată în semnificaţii este mereu actuală. Avem acces la ea; prin reprezentarea miturilor de care aparţine, beneficiem de ea.

Şi pentru noi este important să dobândim o idee clară despre acest străvechi gen de figură. Trebuie înţeles că începuturile figurii nu sunt deloc simple; formarea ei presupune un traseu complex şi care, spre deosebire de ceea ce ne reprezentăm astăzi printr-o figură, exprimă deopotrivă procesul transformării şi rezultatul ei.

Masca se deosebeşte, prin rigiditatea ei, de toate celelalte stadii finale ale transformării. În locul unui joc fizionomic neîncetat, care este mereu în mişcare, masca aduce exact opusul lui – rigiditatea totală şi neclintirea. În jocul fizionomiei se exprimă mai ales neîncetata disponibilitate a omului de a se transforma. Dintre toate fiinţele, omul are de departe cea mai nuanţată mimică; tot el are şi viaţa cea mai bogată în transformări. Este de neconceput câte pot trece în decursul unei singure ore pe chipul omului. Dacă am avea răgazul de a examina mai atenţi toate emoţiile, toate modificările de expresie care se perindă pe un chip omenesc, ne-am mira de nenumăratele puncte de plecare ale unor transformări, recognoscibile şi clasificabile.

Moravurile nu au pretutindeni aceeaşi viziune privind liberul joc al fizionomiei. În unele civilizaţii, libertatea aceasta este considerabil limitată. Se consideră nepotrivit ca durerea sau bucuria să fie *imediat* arătate; se cuvine să le închidem în noi, iar chipul să ne rămână calm. Motivul mai profund al acestei atitudini este cerinţa unei constante autonomii a omului. Nu permitem nimănui să pătrundă în forul nostru interior şi nici noi nu facem acest lucru cu alţii. Omul trebuie să aibă forţa de a exista ca atare; şi trebuie să aibă forţa de a rămâne egal cu sine însuşi. Aceste două lucruri merg mână în mână. Căci influenţa unui om asupra altuia este ceea ce provoacă neîncetate transformări trecătoare. Acestea se exprimă prin gesticulaţie şi mimică; acolo unde ambele sunt blamate, se îngreunează orice transformare, iar în cele din urmă ea va fi cu totul blocată.

O oarecare experienţă privind esenţa rigidă a unor astfel de anomalii „stoice" ne permite să înţelegem tâlcul măştii în general: ea reprezintă un stadiu final. Fluiditatea unor transformări incerte, doar pe jumătate schiţate, care îşi găsesc o minunată expresie pe orice chip omenesc, ajunge să devină o mască: cu ea transformările se sfârşesc. De îndată ce s-a întipărit, nu mai vedem nimic care să *înceapă*, nimic care să mai fie o predispoziţie informală, inconştientă. Masca e *clară*, ea exprimă ceva precis, nici mai mult, nici mai puţin. Masca este *rigidă*: ceea ce exprimă nu se modifică.

Este drept că dincolo de o mască mai poate sta o alta. Nimic nu-l împiedică pe actor să poarte o mască peste alta. Multe popoare aveau măşti duble; prima se deschide şi apare cea de dedesubt. Dar tot o mască este, adică un stadiu final. De la una la alta se face o *săritură*. Tot ce s-ar putea intercala între ele este înlăturat; nu există tranziţii uşoare, ca cele ce s-ar putea schiţa pe un chip omenesc. Noul, alteritatea sunt deodată prezente. O mască este la fel de precisă şi rigidă ca cealaltă, prima. De la mască la mască totul este posibil, dar numai prin *săritura măştii*, efectuată în acelaşi mod concret, identic.

Efectul măştii este în primul rând *exterior*. Ea dă naştere unei *figuri*. Masca este intangibilă şi creează o distanţă între ea şi spectator. Ea poate, în cursul unui dans, să se apropie eventual de spectator. Acesta însă trebuie să rămână unde este. Rigiditatea formei devine şi rigiditatea distanţei; faptul că nu se modifică deloc constituie nota ei *fascinantă*.

Căci dincolo de mască începe taina nemijlocită. În cazurile stricte, perfect structurate, despre care vorbim aici, deci acolo unde masca este luată în serios, nu avem voie să ştim ce se află dincolo de ea. Masca exprimă multe, dar ascunde şi mai multe. Ea marchează o *despărţire*. Încărcată cu un conţinut periculos, care trebuie să rămână necunoscut, faţă de care o relaţie de familiaritate nu este posibilă, ea se apropie totuşi de noi; rămâne însă, în chiar această apropiere, strict delimitată de noi, ne ameninţă cu taina acumulată în spatele ei. Întrucât nu se lasă uşor descifrată, în felul mimicii unei fizionomii umane, bănuim un pericol şi ne temem de necunoscutul pe care-l ascunde.

Este, în sfera vizualului, aceeaşi experienţă care ne este familiară din domeniul acusticii. Să spunem că am ajuns într-o ţară a cărei limbă ne este complet necunoscută. Suntem înconjuraţi de oameni care ni se adresează. Cu cât înţelegem mai puţin, cu atât presupunem mai multe. Presupunem tot felul de lucruri necunoscute. Ne temem de ostilităţi. Dar, iniţial neîncrezători, ne simţim uşuraţi şi în cele din urmă puţin dezamăgiţi când cuvintele străinului sunt traduse într-o limbă familiară nouă. Cât de inofensiv e totul! Cât de lipsit de primejdii! Orice limbă complet

necunoscută este o mască *acustică*; de îndată ce o înțelegem, capătă o *față* inteligibilă și care ne devine curând familiară.

Masca este, prin urmare, ceva ce nu se transformă, e inconfundabilă și de durată, ceva stabil în jocul mereu schimbător al transformării. Rolul ei cere ca tot ce se află în spatele ei să rămână ascuns. Perfecțiunea măștii constă într-o prezență absolută; tot ce este dincolo de ea rămâne indescifrabil. Cu cât masca este mai lizibilă, cu atât cele aflate în spatele ei sunt mai obscure. Nimeni nu știe ce ar putea izbucni din spatele măștii. Tensiunea dintre rigiditatea aparenței și secretul dindărătul ei poate atinge dimensiuni uriașe. Ea motivează caracterul *amenințător* al măștii. „Sunt întocmai ceea ce vezi", spune masca, „și tot ce te sperie este în spate." Ea fascinează și în același timp ține la distanță. Nimeni nu îndrăznește să o agreseze. Smulgerea ei de către altcineva se pedepsește cu moartea. Pe timpul cât durează acțiunea ei, ea este intangibilă, invulnerabilă, sacră. *Certitudinea* măștii, claritatea ei sunt încărcate de incertitudine. Forța ei constă în faptul că o cunoaștem bine, fără totuși a putea ști ce conține. O cunoaștem din exterior, am spune numai din *față*.

Dar dacă masca, în cursul unor anumite ceremonii, se comportă așa cum suntem obișnuiți s-o facă și cum ne așteptăm de la ea, poate avea și efecte liniștitoare, deoarece se află *între* pericolul dindărătul ei și spectator. În felul acesta masca poate, dacă este mânuită cum trebuie, să înlăture pericolul pe care îl reprezintă pentru el. Ea poate să adune în sine ceea ce este periculos, și să-l rețină. Și va lăsa acest element periculos să se scurgă numai în măsura în care lucrul corespunde configurației ei. Ne putem purta cum trebuie cu ea, de îndată ce stabilim între noi și ea o legătură. Masca este o *figură* cu comportamente specifice. De îndată ce le-am învățat și știm ce distanță trebuie respectată între noi și ea, ne va păzi de pericolele pe care le cuprinde.

S-ar putea spune multe despre această acțiune a măștii devenite *figură*. Cu ea începe, se impune și se încheie *drama*. Aici însă ne interesează numai masca însăși. Este necesar să vedem cum arată *pe cealaltă parte*, căci acțiunea ei nu se îndreaptă numai în *afară* asupra celor ce nu știu ce cuprinde, ea este purtată și de oamenii ascunși în ea.

Acești oameni știu foarte bine ce sunt. Dar sarcina lor este să joace rolul măștii și în timpul acestui joc să rămână în interiorul unor anumite granițe, tocmai acelea cărora le corespunde masca. Masca este așezată spre exterior. Ca plăsmuire materială, masca este evident despărțită de cel care o poartă. Acesta o simte ca pe un corp străin și niciodată n-o poate resimți ca pe o parte a propriului său trup. Masca îl încurcă, îl stinghерește. Atât timp cât o poartă, este dual – este el însuși, dar și mască. Cu cât a purtat-o mai des, cu cât o cunoaște mai bine, cu atât mai mult se va scurge din substanța ființei lui în figura măștii. Totuși un rest al persoanei

lui rămâne despărţit de mască: este partea care se teme de *descoperire*; cealaltă este cea care ştie că răspândeşte o frică ce nu-i revine lui. Secretul, pe care-l reprezintă pentru cei din afară, trebuie să acţioneze şi asupra celui care se află îndărătul măştii: nu este însă, firește, acelaşi efect. *Oamenii* se tem de ceea ce nu cunosc, *purtătorul măştii* se teme de demascare. Această teamă este cea care nu-i permite să renunţe. Transformarea lui poate merge foarte departe, perfectă nu este niciodată. Masca ce poate fi smulsă până la urmă este limita supărătoare a transformării. El trebuie să fie atent să n-o piardă. Ea nu are voie să cadă, nici să se dezvăluie; oricum, cel care o poartă e îngrijorat de soarta ei. În felul acesta, masca însăşi rămâne în afara transformării lui; rămâne o armă sau o unealtă pe care trebuie să o manipuleze. Persoana lui cotidiană o mânuieşte, în timp ce el ca actor se va transforma concomitent în ea. Prin urmare, fiinţa lui este de *două feluri* şi trebuie să rămână aşa pe toată durata spectacolului.

Desformarea

Potentatul, conştient de dispoziţia lui duşmănoasă, nu poate înşela pe toată lumea prin prefăcătorie. Există şi alţii avizi ca şi el de putere, care nu-l recunosc şi-i sunt rivali. De aceştia se fereşte mereu, fiindcă ar putea deveni periculoşi. De aceea aşteaptă momentul potrivit pentru a le „smulge masca de pe faţă". Atunci adevărata lor dispoziţie – pe care o cunoaşte atât de bine resimţind-o în forul său interior – va ieşi la lumină. De îndată ce i-a demascat, îi poate contracara. S-ar putea ca la început să-i mai lase în viaţă. Dar va rămâne cu ochii pe ei, atent să nu recurgă la o altă prefăcătorie.

Transformările pe care nu le impune el însuşi altora îi sunt neplăcute. Îi plac oamenii utili lui, pe care să-i cheme în posturi înalte. Dar transformările sociale pe care le provoacă în acest fel trebuie să fie precis circumscrise, stabile şi la dispoziţia lui. Prin ascensiuni şi dizgraţii el *instituie*, şi nimeni nu are voie să facă vreo mişcare pe cont propriu.

Potentatul duce o luptă neîncetată împotriva transformărilor spontane şi necontrolate. Demascarea, mijlocul de care se foloseşte în această luptă, este exact opusul procesului transformării şi ar putea fi numit *desformare*. Demersul nu-i mai este cunoscut cititorului. Menelaus a încercat să-l răpească pe bătrânul Proteu atunci când nu s-a lăsat intimidat de nici una dintre înfăţişările lui şi l-a sechestrat până când a redevenit Proteu.

Ţine de natura *desformării* faptul de a şti întotdeauna exact ce va urma după ea. La început suntem conştienţi de lucrul la care ne aşteptăm;

cu o siguranţă teribilă o luăm înainte, dispreţuind toate transformările ca fiind o făcătură iluzorie, zadarnică. Desformarea poate fi practicată o singură dată ca în cazul lui Menelaus, pe care-l preocupa înţelepciunea lui Proteu. Poate fi practicată adesea, în care caz poate deveni o patimă.

Demascarea repetată duce la o reducţie a universului. Bogăţia formelor lui n-o interesează, orice diversitate i se pare suspectă. Toate frunzele devin identice şi uscate, toate razele se sting în noaptea duşmăniei.

În boala psihică, atât de înrudită cu puterea încât am putea-o numi sora ei geamănă, desformarea a devenit un soi de tiranie. *Paranoia* se caracterizează în special prin două însuşiri. Una este denumită de psihiatri disimulare. Ea nu este altceva decât o prefăcătorie, exact în sensul în care am folosit aici această expresie. Paranoicii ştiu să se prefacă atât de bine, încât mulţi dintre ei nici nu pot fi recunoscuţi vreodată ca paranoici. A doua însuşire este neîncetata demascare a unor duşmani. Ei se află peste tot travestiţi sub înfăţişări paşnice şi inofensive, dar paranoicul are darul de a ghici gândurile, şi ştie exact ce se ascunde acolo. El smulge măştile şi se dovedeşte că în fond este mereu vorba *de unul şi acelaşi duşman*. Paranoicul este cu totul prins, ca nimeni altul, în plasa demascării, dovedindu-se un *potentat încremenit*. Atitudinea pe care crede că o adoptă, importanţa pe care şi-o dă sunt desigur fictive în ochii celorlalţi; el le va apăra totuşi prin folosirea neîntreruptă a dublului fenomen asociat, care este prefăcătoria şi demascarea.

O examinare precisă şi valabilă a demascării este posibilă numai în cazul concret şi individual al unui paranoic. O vom găsi în ultimele capitole ale acestei cărţi, cu privire la „cazul Schreber".

Interdicţii ale transformării

Un fenomen social şi religios cu mare greutate este *transformarea interzisă*. Nu a fost abordat cu seriozitate, şi cu atât mai puţin înţeles. Chiar şi încercarea următoare de a ne apropia de el nu este decât o primă tatonare.

La ceremoniile totemice ale tribului aranda, nu au voie să participe decât cei ce aparţin respectivului totem. Transformarea în dubla figură a unui strămoş din timpurile mitice primordiale este o prerogativă ce le revine numai anumitor persoane. Nimeni nu are voie să-şi însuşească o transformare, transmisă ca o proprietate fermă, fără a avea un drept asupra ei. Este la fel de păzită precum cuvintele şi sunetele cântărilor sacre legate de ceremonii. Tocmai preciziunea cu care s-a afirmat această dublă figură a strămoşului, determinarea ei bine conturată uşurează ocrotirea ei. Interdicţia de a o însuşi este respectată cu strictеţe; în acest

scop este prevăzută o sancțiune religioasă bine definită. Numai după lungi și complicate inițieri un tânăr poate intra în grupul celor cărora, la anumite ocazii, le este îngăduită această transformare. Pentru femei și copii, interdicția este permanent și strict menținută. Pentru inițiații altor totemuri este numai suspendată, în semn de expresie a unei deosebite curtenii. Acestea sunt însă ocazii unice și, când au trecut, vechea interdicție este aplicată cu aceeași strictețe ca și înainte.

Este un mare salt de la această religie la creștinism, în care figura *diavolului* este interzisă tuturor în mod egal. Periculozitatea lui este confirmată în toate felurile; sute de povești avertizează ce li se întâmplă oamenilor care se asociază cu el. Chinurile veșnice ale iadului la care sunt supuse sufletele lor sunt descrise amănunțit și amenințător. Ponderea acestor interdicții este enormă; lucrul se vădește în mod izbitor când oamenii resimt impulsul de a le transgresa. Poveștile cu posedați care s-au comportat dintr-o dată ca diavolul, sau chiar ca mai mulți diavoli la un loc, sunt binecunoscute. Există autoportrete ale unor astfel de oameni, unul dintre cele mai celebre fiind cel al stareței Jeanne des Anges de la mânăstirea Ursulinelor din Loudun și cel al părintelui Surin care trebuia s-o exorcizeze, până când diavolul a intrat în el. În acest caz, oameni dedicați întru totul slujirii lui Dumnezeu, cărora le era interzisă orice apropiere de diavol și cu atât mai puțin transformarea în el, sunt posedați de el. Interdicția transformării i-a copleșit cu totul. Nu greșim defel dacă raportăm intensitatea cu care se manifestă transformarea la intensitatea interdicției impuse.

Aspectul sexual al interdicției transformării, la care am ajuns aici, se clarifică prin examinarea naturii *vrăjitoriei*. Păcatul propriu-zis al vrăjitoarelor este legătura lor sexuală cu diavolul. Orice ar face ele în general, în existența lor secretă se dedau la orgii la care participă diavolul. Ele sunt vrăjitoare fiindcă au raporturi cu el; componenta esențială a transformării lor constă în această promiscuitate sexuală.

Ideea despre *metamorfoza prin actul sexual* este străveche. Întrucât orice ființă se împerechează de obicei cu celălalt sex al propriei sale specii, este foarte plauzibil ca o deviere de la această situație să fie resimțită drept o transformare. În acest caz, chiar cele mai vechi legi ale căsătoriei ar trebui înțelese ca o formă de interdicție a transformării, adică o interdicție a tuturor transformărilor cu excepția unora, precis statuate, permise și dorite. Această formă sexuală a transformării ar trebui analizată de la caz la caz. Mi se pare că poate duce la concluzii foarte importante.

Poate că cele mai importante interdicții ale transformării sunt cele *sociale*. Orice ierarhie este posibilă numai cu condiția unor astfel de interdicții, care-i împiedică pe aparținenții unei clase sociale să se considere

înrudiţi sau egali cu membrii unei clase mai înalte. Chiar în cazul categoriilor de vârstă ale popoarelor primitive aceste interdicţii trebuie luate în seamă. Segregările o dată formate se accentuează tot mai mult. Ascensiunea dintr-o clasă mai joasă spre una mai înaltă este îngreunată în toate felurile. Ea este posibilă numai prin intermediul unor iniţieri speciale, iar acestea sunt resimţite în mod firesc ca transformări în sensul propriu al cuvântului. Adesea ne reprezentăm ascensiunea ca şi cum cei din clasa de jos ar trebui să moară mai întâi, înainte de a se trezi iarăşi la viaţă în clasa sus-pusă. Însăşi moartea îşi face loc între o clasă şi alta; este un prag hotărâtor. Transformarea devine o cale lungă şi plină de primejdii. Se trece prin toate examenele şi spaimele cu putinţă, candidatul nu primeşte nimic degeaba. Însă îndată ce va aparţine unei clase mai înalte, toate greutăţile îndurate în tinereţe le va transpune asupra novicilor, acum fiind rândul lui de a-i pune la încercări. Ideea unei clase superioare a dobândit aura unei stricte desprinderi de existenţa utilitară: ea îşi are viaţa ei proprie, specifică. Presupune cunoaşterea imnurilor sacre, a miturilor, uneori chiar a unei limbi speciale. Aparţinenţii claselor inferioare, cum ar fi femeile, definitiv excluse din orice clasă de sus, sunt menţinuţi, prin măşti fioroase şi sunete lugubre, într-o stare de spaimă şi supunere.

Despărţirea dintre clase cunoaşte aspectul cel mai rigid în *sistemul castelor*. Aici apartenenţa la o castă elimină orice fel de transformare. Se face o separare foarte precisă între cei de sus şi cei de jos. Orice contact cu cineva de jos este strict interzis. Căsătoriile se fac numai între cei din aceeaşi castă; profesiunile sunt şi ele identice. Prin urmare, nici măcar prin categoria profesională nu te poţi transforma într-un apartenent al unei alte caste. Consecvenţa acestui sistem este uimitoare; studiul lui amănunţit ar trebui el singur să permită identificarea tuturor punctelor de plecare ale transformărilor sociale. Trebuind să fie evitate, ele sunt înregistrate cu grijă, descrise şi cercetate. Un sistem perfect al interdicţiilor ne-ar permite, văzut sub aspect pozitiv, să deducem ce anume este socotit a fi transformare în trecerea de la o clasă inferioară la una superioară. Un „eseu despre caste", din punctul de vedere al transformării, este indispensabil şi încă lipseşte.

O formă *izolată* de interdicţie a transformării, adică o interdicţie referitoare la o singură persoană, există în formele timpurii ale *regalităţii*. Este de remarcat că cele două ipostaze foarte pronunţate ale potentatului, proprii omenirii din alte vremuri, se deosebesc prin poziţia lor opusă faţă de procesul transformării.

La un capăt se află *maestrul în transformări*, care ştie să ia orice înfăţişare, ori de câte ori îi convine, fie că este vorba de animale, duhuri de animale sau duhuri ale morţilor. *Păcăliciul* („trickster"), care păcăleşte toată lumea cu metamorfozele lui, este un personaj foarte agreat în mitu-

rile indienilor nord-americani. Puterea lui se bazează pe nenumăratele înfăţişări pe care le poate lua. El ştie să surprindă, dar şi să dispară, te prinde fără de veste şi se lasă la rândul lui prins, dar în aşa fel încât să scape din nou. Mijlocul principal prin care stăpâneşte toate aceste uimitoare procedee este numai şi numai transformarea.

Adevărata putere o atinge însă maestrul în transformări în calitatea de *şaman*. În cursul unei şedinţe extatice, el convoacă duhuri pe care le supune, vorbeşte în limba lor, ia înfăţişarea lor şi poate să le poruncească în felul lor. Se preface în pasăre când pleacă în călătorii cereşti, iar ca animal maritim se scufundă până pe fundul mării. Totul îi este cu putinţă, paroxismul pe care-l atinge rezultă din suita tensionată, rapidă a transformărilor care îl zguduie şi-l cutremură până când o alege pe cea necesară scopurilor lui.

Maestrul în transformări este în acelaşi timp şi maestrul transformărilor multiple*. Dacă-l comparăm cu figura *regelui sacralizat*, supus la sute de constrângeri, stabilit în acelaşi loc şi obligat să rămână identic cu sine însuşi, de care nimeni nu are voie să se apropie şi care adesea nici măcar nu poate fi văzut – atunci observăm că diferenţa dintre cei doi, adusă la cel mai elementar numitor comun, nu constă în nimic altceva decât în atitudinile opuse faţă de transformare. În cazul şamanului, transformarea va fi potenţată la maximum; în cazul regelui, va fi interzisă şi suspendată, până când capătă aspectul unei încremeniri. Regele este în aşa măsură obligat să rămână identic cu sine însuşi, încât nici măcar să îmbătrânească nu are voie. Ca bărbat rămas la aceeaşi vârstă, este obligat să se menţină mereu matur, puternic şi sănătos, iar când se ivesc semnele vârstei, părul cărunt sau slăbirea potenţei lui masculine, el sfârşeşte adesea prin a fi ucis.

Caracterul *static* al acestui tip, căruia îi este interzisă propria lui transformare, deşi de la el pornesc neîncetat porunci care îi transformă pe ceilalţi, a pătruns în substanţa puterii, iar ideea omului modern despre ea a fost decisiv influenţată de acest fapt. Cel care nu se transformă este instalat la o anumită înălţime, într-un anumit loc, precis delimitat şi imuabil. El nu are voie să coboare de la altitudinea la care se află, nu are voie să facă vreun gest de întâmpinare, *nici să-şi ierte sieşi ceva*, dar îi poate înălţa pe alţii, numindu-i în cutare sau cutare post. Îi poate transforma pe alţii, prin înălţări în grad sau prin umiliri. Ceea ce lui nu i se poate întâmpla, el poate – chiar trebuie – să le facă altora. El, neschimbatul, îi transformă pe ceilalţi după bunul său plac.

După această enumerare rapidă şi superficială a unor forme de interdicţie a transformării, rămânând încă multe lucruri de precizat în

---

* În textul original, joc de cuvinte: *Meisterverwandler ist ein Meistverwandler* (n. trad.).

această problemă, se pune întrebarea de ce anume este importantă această interdicție, de ce ne agățăm mereu de ea, ce necesitate adâncă îndeamnă omul să și-o impună lui însuși sau semenilor săi. Această întrebare nu poate fi abordată decât cu precauțiune.

S-ar părea că tocmai talentul omului de a se transforma, tocmai fluiditatea crescândă a firii sale a fost factorul neliniștitor care a avut ca urmare luarea unor măsuri de delimitare ferme și imuabile. Faptul că avea atâtea senzații stranii care îi agresau trupul – să ne gândim la semnele cu ciocănituri ale boșimanilor –, că era expus fără apărare acestor stranietăți și trebuia să se transforme în ele, că lucrul îi mai era și impus din afară chiar dacă datorită talentului acesta își potolise foamea, chiar dacă era sătul și liniștit, faptul că nu mai exista nimic decât mișcare, iar propriile lui sentimente, propria lui formă se aflau în neîncetată curgere – toate acestea trebuiau să trezească un impuls spre permanență și consistență, care nu putea fi potolit fără interdicțiile transformării.

Suntem înclinați în acest context să ne gândim la economia epocii de piatră la australieni. Toate faptele și experiențele, toate drumurile și destinele strămoșilor s-au imprimat în peisaje ca semne durabile, neschimbate. Nu există aproape nici o stâncă ce să nu amintească de o ființă care a trăit acolo și a înfăptuit lucruri mărețe. Trăsăturilor exterioare, monumentale, ale peisajului, care rămân imobile, li se adaugă pietricelele proprietate personală păstrate în locuri sacre. Fiecare dintre aceste pietre va fi transmisă de la o generație la alta. Semnificația lor este precisă: sensul sau legenda fiecărei pietre este strict legat(ă) de ea, ea fiind expresia vizibilă a acestei legende. Atât timp cât piatra își menține înfățișarea, nici legenda nu se schimbă. Această concentrare asupra permanenței pietrei, care nici nouă nu ne este străină, mi se pare că ar cuprinde aceeași dorință, aceeași nevoie ce a generat toate felurile de interdicții ale transformării.

Sclavia

Sclavul înseamnă posesiune, după cum vitele înseamnă posesiune, și nu un lucru neînsuflețit. Libertatea sa de mișcare amintește de cea a unui animal care are voie să păşuneze și să-și întemeieze un fel de familie.

Caracterul specific al *obiectului* este impenetrabilitatea lui. Un obiect poate fi împins și mutat din loc, dar nu poate înmagazina porunci. Determinarea juridică a sclavului ca obiect și posesiune este prin urmare înșelătoare. Sclavul este *și animal, și posesiune*. Sclavul ar putea fi comparat mai curând cu un câine. Câinele prins este scos din gruparea haitei, este însingurat și se află la porunca stăpânului. Renunță la inițiativele

proprii, în măsura în care ele contrazic aceste porunci; în schimb, stăpânul lui îl hrăneşte.

Hrana şi porunca provin deci pentru câine, ca şi pentru sclav, din *aceeaşi sursă*, stăpânul şi, în acest sens, comparaţia statutului lor cu cel al copiilor nu este chiar nepotrivită. Ceea ce îi deosebeşte însă în principal de copii ţine de economia transformării. Copilul exersează toate transformările de care ar putea avea nevoie mai târziu. Părinţii îi dau o mână de ajutor la aceste exerciţii şi îl stimulează la noi jocuri, cu ajutorul a noi rechizite. Copilul se dezvoltă în mai multe direcţii, iar când îşi stăpâneşte bine transformările, chestiunea este considerată a fi un merit în vederea unui stadiu superior. În cazul sclavului, lucrurile stau invers. După cum stăpânul nu-i permite câinelui său să urmărească ce vrea el, ci îi limitează domeniul acestor urmăriri în funcţie de nevoile lui bine calculate, tot astfel el îi ia sclavului dreptul la orice transformare. Sclavul nu are voie să facă când una, când alta, ci trebuie să repete anumite activităţi care, cu cât sunt mai monotone, cu atât stăpânul i le impune cu mai multă plăcere. Diviziunea muncii nu este o primejdie pentru economia transformării atâta vreme cât omul poate efectua tot felul de treburi. Însă de îndată ce este limitat la o singură activitate, şi în plus trebuie, în cadrul ei, să realizeze cât mai mult în cât mai scurt timp, deci să fie productiv, el devine ceea ce de fapt ar constitui adevărata definiţie a sclavului.

Iniţial au existat două tipuri foarte diferite de sclavi: unii legaţi ca un câine de un stăpân, alţii ca nişte turme pe o păşune. Aceste turme trebuie firește să fie considerate ca cele mai vechi aspecte ale sclaviei.

Dorința de a face din oameni animale este cel mai puternic imbold al răspândirii sclaviei. Energia acestei dorințe poate să fie tot atât de puțin subestimată ca şi cea opusă: transformarea animalelor în oameni. Acestei ultime dorințe îi datorăm plăsmuiri spirituale majore precum teoria metempsihozei, dar şi darwinismul, şi distracțiile populare, cum ar fi spectacolele cu animale dresate.

De îndată ce oamenii au reuşit să adune la un loc tot atâția sclavi câte animale într-o turmă, bazele statului şi ale poftei de putere erau stabilite; şi nu încape îndoială că dorința de a domina oamenii dintr-un întreg popor, ca sclavi ori ca animale, creşte în sufletul stăpânitorului cu atât mai mult cu cât poporul respectiv este mai numeros.

ASPECTE ALE PUTERII

Despre poziţiile oamenilor. Puterea pe care o deţin

Omul căruia îi place atât de mult poziţia verticală poate, fără a se mişca din loc, să şadă, să stea întins, ghemuit sau în genunchi. Toate aceste poziţii şi mai ales trecerea de la una la alta exprimă ceva anume. Din felul în care oamenii sunt plasaţi când sunt împreună se pot uşor deduce diferenţele de prestigiu dintre ei. Ştim ce înseamnă când cineva şade undeva mai sus şi toţi ceilalţi stau în jurul lui; când cineva stă în picioare şi toţi ceilalţi stau în jurul lui şezând; când cineva apare brusc şi toţi cei adunaţi în locul respectiv se ridică în picioare; când cineva îngenunchează în faţa altcuiva; când nu inviţi să şadă pe cineva care a intrat. Chiar şi o enumerare întâmplătoare ca aceasta ne arată cât de multe constelaţii ale puterii există. Ar fi necesar să ne ocupăm de ele şi să definim mai precis semnificaţia lor.

Orice poziţie nouă pe care o luăm se referă la cea anterioară; numai dacă o cunoaştem pe aceasta, se poate explica pe deplin cea nouă. Cineva care stă în picioare poate foarte bine să fi sărit tocmai din pat, sau să se fi ridicat de pe locul şederii. În primul caz se poate să fi fost vorba de perceperea unui pericol, în al doilea caz de intenţia cuiva de a onora pe altcineva. Toate schimbările de poziţie au în ele o anumită bruschete. Ele pot fi familiare, prevăzute şi se pot înscrie perfect în moravurile unei anumite comunităţi. Dar există întotdeauna eventualitatea unei schimbări neaşteptate a poziţiei, care devine atunci cu atât mai surprinzătoare şi mai expresivă. În timpul unei slujbe religioase în biserică, mulţi îngenunchează; suntem obişnuiţi s-o facem şi chiar cei care o fac cu plăcere nu dau acestor genuflexiuni prea multă importanţă. Dar dacă în faţa unei persoane care tocmai îngenunchease în biserică, un necunoscut îngenunchează deodată pe stradă, efectul este enorm.

Şi totuşi, în ciuda plurisemnificaţiei lor, o anumită trebuinţă de a fixa şi monumentaliza poziţiile individuale ale omului este evidentă. Un om care şade sau unul care stă în picioare, chiar desprinşi din contextul lor temporal sau spaţial, fac o anume impresie *în sine*. În cazul monu-

mentelor, unele dintre aceste poziţii au devenit atât de banale şi de goale de sens, încât aproape că nici nu le mai observăm. Cu atât mai importante şi mai de efect sunt ele în viaţa noastră cotidiană.

Statul în picioare

Orgoliul celui care stă în picioare constă în faptul că este liber şi că nu se sprijină de nimic. Dacă în poziţia aceasta se mai infiltrează o amintire a primului stat în picioare, singur, în copilărie; dacă i se asociază gândul unei superiorităţi faţă de animale, dintre care mai nici unul nu stă liber şi firesc în două picioare: fapt este că cel ce stă în picioare se simte *autonom*. Cine *s-a ridicat* se află la capătul unui anumit efort şi are înălţimea la care de fapt poate ajunge. Cine stă însă de mult în picioare dovedeşte o anumită forţă de rezistenţă; fie că, asemenea unui copac, nu se lasă urnit din loc, fie că poate fi văzut în întregime fără să se teamă sau să fie nevoit să se ascundă. Cu cât stă mai liniştit, cu cât se răsuceşte mai puţin şi nu aruncă priviri în diferite direcţii, cu atât dă impresia unei mai mari siguranţe. Nu se teme nici măcar de o agresiune din spate, unde doar nu are ochi.

O anumită distanţă între cel ce stă şi cei din jur îi măreşte celui dintâi importanţa. Cineva care se află în faţa altora şi despărţit de ei la o oarecare depărtare face o impresie deosebită, ca şi cum el singur i-ar reprezenta pe toţi. Dacă se mai apropie de ei, va căuta să stea la o oarecare înălţime; iar dacă ajunge în mijlocul lor, atunci, în continuarea poziţiei lui anterioare, va fi luat şi dus pe umeri. Prin aceasta el îşi pierde autonomia şi ajunge să şadă, ca să spunem aşa, deasupra tuturor.

Statul în picioare dă impresia unei energii încă nefolosite, pentru că îl vedem ca pe un punct de plecare al oricărei deplasări: de obicei stăm în picioare înainte de a porni la mers sau la o alergare. Este poziţia *centrală* din care, fără nici o tranziţie, se poate lua o altă poziţie sau adopta vreo formă sau alta de mişcare. Avem deci tendinţa să presupunem existenţa unei tensiuni sporite la cel care stă în picioare, chiar şi în clipele marcate de cu totul alte intenţii; de pildă, faptul că foarte curând s-ar putea duce la culcare. Întotdeauna cel care stă în picioare este oarecum supraevaluat.

Se remarcă o anumită solemnitate atunci când doi oameni fac cunoştinţă. Îşi dau reciproc numele, stând în picioare şi tot aşa îşi dau mâna. În felul acesta îşi demonstrează reciproc respectul, dar se şi „măsoară" şi, orice s-ar întâmpla mai târziu, primul lor contact real a avut loc stând amândoi în picioare.

În ţările în care autonomia persoanei pare atât de importantă încât este cultivată în toate felurile şi se pune mult accent pe ea, se stă mai des şi timp mai îndelungat în picioare. De pildă, în Anglia localurile în care

se bea în picioare sunt foarte agreate. Clientul poate să plece în orice moment şi fără probleme. O mişcare minimă şi discretă îi permite să se desprindă de ceilalţi. Astfel se simte mai liber decât în cazul în care ar fi trebuit mai întâi să se ridice incomod de la o masă. Ridicatul ar fi un soi de comunicare a intenţiei de a pleca, şi i-ar limita libertatea. Chiar şi în reuniunile particulare, englezilor le place să stea în picioare. De cum sosesc, spun că nu vor rămâne mult timp. Se mişcă liber şi, stând în picioare, pot fără complicaţie să se desprindă de o persoană şi să se îndrepte spre alta. Acest lucru nu are nimic deosebit în el şi nimeni nu se ofensează. *Egalitatea* în interiorul unui anumit grup social – una dintre cele mai importante şi utile ficţiuni ale vieţii britanice – este în mod special subliniată atunci când toţi beneficiază de avantajul statului în picioare. În felul acesta nimeni nu este instalat „mai presus de celălalt", iar cei care vor să stea de vorbă se pot întâmpina uşor reciproc.

A şedea

Şezând, omul îşi ia drept ajutor alte picioare în locul celor două la care a renunţat de dragul verticalităţii. Scaunul, în forma pe care i-o ştim astăzi, se trage din tron, care însă presupune animale sau oameni subordonaţi ce trebuie să-l poarte pe stăpânitor. Cele patru picioare ale scaunului ţin locul picioarelor unui animal – cal, vită sau elefant; acest mod de a şedea pe scaune înalte trebuie desigur deosebit de şederea pe jos, ghemuit. Pe scaunul înalt, şederea are cu totul alt înţeles; şederea aceasta era un semn de *distincţie*. Cine şedea se lăsase deasupra celorlalţi, supuşii şi sclavii lui. În timp ce avea voie să şadă, *supuşii* trebuiau să stea în picioare. Oboseala lor nu intra în discuţie, atâta vreme cât el era menajat. *El* era persoana cea mai importantă; de faptul că forţa lui sacră era cruţată depindea bunăstarea tuturor celorlalţi.

Oricine şade exercită o presiune asupra a ceva lipsit de apărare şi care nu poate răspunde printr-o contrapresiune. Am definit astfel caracterele *călăritului*, care s-au transmis poziţiei aşezate. Călăreţul şade, dar mişcarea călăritului lasă mereu impresia că nu are un scop în sine; călărind, vrei să ajungi mai rapid într-un loc decât în mod obişnuit. Încremenirea călăritului în poziţia şederii dă relaţiei dintre sus şi jos o notă abstractă, ca şi cum tocmai despre sublinierea acestei relaţii ar fi vorba. Josul, care nici măcar nu are viaţă, este stabilit o dată pentru totdeauna. Nu mai are nici un fel de voinţă, nici măcar cea a sclavului, este sclavie în consecinţele ei extreme. Susul poate însă acţiona în toată libertatea şi după bunul lui plac. Poate veni, se poate aşeza, ca să rămână acolo cât doreşte. Poate pleca, fără să acorde măcar un gând lucrurilor lăsate în urmă. Există o tendinţă evidentă de a stărui asupra acestei simbolistici. Omul păstrează cu încăpăţânare scaunul patruped; forme noi

nu pot răzbi decât cu greu în acest domeniu. Se poate presupune că până şi călăritul ar putea dispărea mai repede decât această variantă a scaunului care exprimă atât de bine semnificaţia lui.

Demnitatea actului de a şedea ţine în mod special de *durata* lui. În timp ce de la cineva care stă în picioare te aştepţi să-şi schimbe poziţia într-un fel sau altul, iar varietatea alternativelor, mobilitatea şi vioiciunea lui contribuie din plin la respectul faţă de el, de la cel care şade nu aştepţi decât să continue să şadă. Presiunea fizică pe care o exercită îi întăreşte consideraţia şi cu cât această presiune durează mai mult, cu atât mai multă siguranţă inspiră. Aproape că nu există instituţie umană care să nu se folosească de calitatea actului de a şedea şi care să nu-l folosească spre conservarea şi consolidarea respectivei instituţii.

Greutatea trupească fizică a omului este cea care, prin şedere, devine ostentativă. Ea are nevoie de scaunul înălţat pentru a se pune în valoare. Văzut în ansamblu, la un loc cu picioarele subţiri ale scaunului, cel care şade dă într-adevăr impresia greutăţii. Direct pe pământ, omul arată altfel; *pământul* este mai greu şi mai dens decât oricare fiinţă, o presiune asupra lui nici nu contează. Nu există o formă mai elementară a puterii decât cea exercitată de corpul uman. El se poate distinge prin *înălţime*, dar pentru asta trebuie să stea în picioare. Poate impresiona prin *greutate*, dar pentru asta trebuie să provoace o presiune vizibilă. Prin ridicarea de pe scaun, cele două efecte se cumulează. Judecătorul care în timpul unei şedinţe stă aşezat făcând foarte puţine mişcări, iar apoi se ridică brusc în picioare când se ajunge la sentinţă, exprimă cel mai bine aceste raporturi.

Variantele felului de a şedea sunt în fond mereu variante ale presiunii. Fotoliile tapiţate nu sunt numai *moi*, ele îi transmit celui care şade senzaţia obscură că apasă pe ceva *viu*: cedarea tapiţeriei, elasticitatea ei amintesc de elasticitatea şi tensiunea cărnii vii. Antipatia unora pentru fotoliile prea moi poate avea legătură cu o aprehensiune în acest sens. Este de mirare cât de mult s-a răspândit comoditatea de a şedea şi printre grupurile de oameni care nu sunt deloc nişte molatici. În acest caz, este vorba despre oameni la care dominarea a devenit o a doua natură şi, pe această cale, ei exhibă cu plăcere şi frecvent această situaţie sub o formă simbolică îmblânzită.

Poziţia culcată

Poziţia culcată înseamnă dezarmarea omului. Un imens număr de acţiuni, poziţii şi atitudini care ne definesc atunci când suntem în stare verticală sunt lepădate ca nişte haine, de parcă ele, pentru care îndeobşte ne ostenim atât, nici nu ar fi ale noastre. Acest proces exterior se desfăşoară paralel cu cel interior al adormirii, deoarece se produce eliminarea

şi darea la o parte a multor lucruri, care altfel par indispensabile; e vorba de anumite trasee protectoare şi constrângeri ale gândirii – veşminte ale spiritului. Cel care stă culcat e atât de dezarmat, încât e de neînţeles cum de a reuşit omenirea *să supravieţuiască* somnului. În starea ei de sălbăticie nu a locuit întotdeauna în peşteri şi chiar acestea erau periculoase. Adăposturile improvizate din ramuri şi frunze, cu care mulţi primitivi se mulţumesc în timpul nopţii, nu reprezintă nici un fel de apărare. Faptul că încă mai există oameni este o minune. De mult ar fi trebuit să fie exterminaţi, pe vremea când erau încă puţin numeroşi, mult înainte de a fi păşit în lungi şiruri spre autodistrugerea lor. Chiar şi faptul somnului, al lipsei de apărare, al periodicităţii şi duratei lui, dovedeşte inconsistenţa tuturor teoriilor adaptării care încearcă să aducă, pentru multe fenomene inexplicabile, mereu aceleaşi explicaţii iluzorii.

Dar nu despre această problemă mai complicată şi greu demonstrabilă, a felului în care omenirea a fost în stare să supravieţuiască somnului este vorba aici, ci despre poziţia culcată şi măsura în care, comparată cu celelalte poziţii, cuprinde ea elemente ale puterii. La un pol, după cum am văzut, se află poziţia celui care stă în picioare, înălţimea şi autonomia lui, precum şi poziţia celui care şade, exprimând greutatea şi durata; la celălalt pol se află poziţia celui culcat; neputinţa lui, mai ales atunci când doarme, este totală. Dar nu este o neputinţă activă, ci una invizibilă şi fără efecte. Cel culcat se desprinde tot mai mult de ambianţa sa. Vrea să se refugieze în sine însuşi pe orice cale. Starea lui este lipsită de dramatism. Faptul că prezenţa lui nu bate la ochi poate să-i asigure o oarecare securitate, e drept, foarte redusă. Pe cât e cu putinţă, se fereşte de atingerea cu un alt corp; stă întins cât e de lung; peste tot sau în multe locuri dă de altceva decât de el însuşi. Cel care stă în picioare este liber şi nu se sprijină de nimic; cel care şade exercită o presiune; cel culcat nu e nicăieri liber, tot ce i se oferă devine punct de sprijin, iar presiunea pe care o exercită se împarte în aşa fel, încât abia o mai percepe.

Posibilitatea de a sări brusc dintr-o poziţie atât de joasă în poziţia cea mai înaltă este desigur foarte spectaculoasă şi ispititoare. Ea poate evidenţia cât de vii mai suntem; cât de puţin adormiţi suntem chiar şi în somn; cum mai suntem în stare să auzim şi să observăm tot ce este important; cum nimic nu ne poate cu adevărat surprinde. Mulţi potentaţi au accentuat această trecere de la poziţia culcată la cea verticală. Au lăsat să se răspândească povestiri despre viteza fulgerătoare a acestui gest. Desigur că aici joacă un rol şi dorinţa unei dezvoltări viitoare a corpului, care, de la o anumită vârstă, ne este retrasă. Toţi potentaţii ar dori în fond să fie mai arătoşi şi sub aspect fizic; şi în mod deosebit ar dori ca această calitate să stea în puterea lor şi s-o poată folosi după caz şi nevoie; să poată creşte deodată în înălţime pentru a-i întrece şi speria pe ceilalţi,

cărora nu le este dată această posibilitate; apoi, iarăşi, de a redeveni mai scunzi fără a fi văzuţi, pentru ca la o ocazie viitoare să crească din nou şi în public. Omul care, trezindu-se, sare din pat, care poate cu numai două clipe înainte dormea ghemuit ca în pântecul matern, îşi recuperează în această mişcare bruscă toată creşterea în înălţime şi dacă, spre regretul lui, nu poate deveni mai înalt decât este, cel puţin va fi tot atât de înalt precum este în realitate.

Există însă pe lângă cei culcaţi pentru odihnă unii care stau culcaţi fără voie, răniţii sau cei care, oricât ar dori, nu *pot* să se ridice.

Cei *culcaţi fără voia lor* au nefericirea de a le aminti celorlalţi, aflaţi în picioare, de animalele hăituite şi istovite. Lovitura pe care au suferit-o este ca o maculare, un mare pas pe drumul devenit brusc prăpăstios al morţii. Cel lovit va fi atunci „complet lichidat". Dacă înainte de lichidare era foarte periculos, acum, chiar mort fiind, devine obiect de ură. Incapabil să se mai apere, este călcat în picioare, împins în lături. I se ia în nume de rău că şi mort fiind, mai stă în drum; ar trebui să nu mai existe în nici un fel, nici măcar ca stârv.

Prăbuşirea omului care cade pare să trezească şi mai mult dispreţ şi respingere decât prăbuşirea unui animal. Am putea spune că în ochii celui rămas în poziţie verticală priveliştea celui lovit reuneşte ambele aspecte ale căderii: triumful obişnuit, firesc în faţa animalului vânat, şi impresia penibilă a omului prăbuşit. Aici este vorba de ceea ce se întâmplă într-adevăr cu omul vertical şi nu de ceea ce ar trebui să se întâmple. Această tendinţă poate, în anumite împrejurări, să se accentueze. Când cei prăbuşiţi sunt în număr mare, ei au asupra celui care asistă la căderea lor un efect teribil. E ca şi cum el e acela care i-a doborât. Sentimentul puterii i se intensifică rapid şi în salturi pe care nimic nu le mai poate opri: îşi însuşeşte întreaga grămadă de muribunzi ori de morţi. El va fi atunci singurul care trăieşte, iar tot restul devine prada lui. Nu există o senzaţie de triumf mai primejdioasă, iar cel care şi-a permis-o o dată, va miza şi în viitor totul pentru a o repeta.

Raportul numeric dintre cei culcaţi şi cei în picioare are o mare însemnătate. Nu este indiferentă nici ocazia în care se întâlnesc oameni culcaţi. Războiul şi bătălia au riturile lor şi au fost analizate separat ca un fenomen al masei. Tendinţa pe care am menţionat-o se poate desfăşura nestingherit în faţa duşmanului; nu există o sancţiune pentru suprimarea lui, iar faţă de el sentimentele se pot manifesta fără nici o oprelişte.

În viaţa paşnică a unui oraş mare, individul care cade şi nu se poate ridica produce alt gen de efect asupra privitorilor. Fiecare, în funcţie de ceea ce vede şi de felul său de a fi, se pune într-o măsură mai mare sau mai mică în aceeaşi situaţie cu cel căzut. Poate că îşi va continua drumul, dar cu conştiinţa încărcată; sau îşi va da osteneala să-l ajute. Dacă cel

căzut este în stare să se ridice curând, atunci toţi spectatorii vor simţi o satisfacţie pentru restabilirea unui om la fel ca ei. Dar dacă nu este în stare să se ridice, este predat instituţiei abilitate. Există, chiar şi la oameni foarte bine crescuţi, un uşor sentiment de dispreţ pentru cineva aflat în acea situaţie. I se acordă ajutorul de care are nevoie, dar în felul acesta este eliminat din comunitatea celor verticali şi un timp i se va acorda mai puţină consideraţie.

Ghemuirea

Ghemuirea exprimă o lipsă de pretenţii, o retragere în sine. Te încolăceşti pe cât se poate şi nu mai aştepţi nimic de la ceilalţi. Renunţi la orice activitate care ar cere reciprocitate. Nu se întâmplă nimic care ar putea declanşa o acţiune paralelă. Cel ghemuit pare liniştit şi mulţumit; nu te poţi aştepta la vreun atac din partea lui, este mulţumit, fie că are tot ce-i trebuie, fie că nu mai cere nimic pentru el. Cerşetorul ghemuit pare să spună că ar fi mulţumit cu tot ce i se dă; nu face deosebiri.

Forma orientală a ghemuirii, pe care o practică oamenii bogaţi împreună cu vizitatorii lor, se leagă într-un fel de atitudinea lor specifică faţă de proprietate. Ei fac impresia că o poartă în ei înşişi, absolut siguri de ea; atât timp cât stau ghemuiţi, nu exprimă nici un fel de anxietate sau grijă de a fi prădaţi sau de a pierde altcum averea lor. Se lasă serviţi şi este ca şi cum averea lor ar fi servită, duritatea firească a acestui raport pierzându-şi oarecum caracterul personal. Nu se exhibă faptul de a şedea pe o făptură, după cum fac toţi cei ce se lasă cu toată greutatea pe scaun. Sunt cu toţii ca un fel de sac frumos şi bine îmbrăcat, care cuprinde tot ce trebuie să cuprindă, iar servitorii vin şi servesc sacul.

Dar şi resemnarea faţă de ce ar urma să se întâmple este caracteristică acestui fel de ghemuire. Aceeaşi persoană, dacă s-ar găsi în postura de cerşetor, ar şedea la fel; ceea ce vrea să spună că şi atunci ar rămâne aceeaşi. Ghemuirea poate însemna şi una, şi alta; şi avere, şi lipsa ei. Din acest ultim unghi de vedere, a devenit poziţia de bază a contemplativului şi, pentru oricine cunoaşte Orientul, o privelişte familiară. Cel ghemuit s-a desprins de oameni, nu cade în sarcina nimănui şi, calm, se sprijină pe sine însuşi.

Îngenuncherea

Pe lângă forma pasivă a neputinţei, întrupată în poziţia culcată, mai există una foarte activă, legată nemijlocit de prezenţa potentatului şi care îşi manifestă slăbiciunea în aşa fel, încât să-i accentueze acestuia puterea. Gestul *îngenuncherii* trebuie interpretat ca o implorare a milei. Condam-

natul la moarte îşi întinde capul; el s-a predat, pentru a fi decapitat. Nu întreprinde nimic ca să împiedice decapitarea; prin poziţia trupului său, uşurează execuţia acestei voinţe străine de el. Dar îşi uneşte mâinile ca în rugăciune şi îl mai roagă pe potentat, în ultima clipă, să-l ierte. Îngenuncherea este întotdeauna un preludiu al ultimei clipe, chiar dacă în realitate este vorba de cu totul altceva, de o linguşeală extremă, care solicită atenţie.

Cel care se supune aparent ideii de a fi omorât îi atribuie celui în faţa căruia îngenunchează cea mai mare dintre puteri, aceea de a dispune de viaţă şi de moarte. Un om atât de puternic trebuie să aibă posibilitatea de a acorda şi tot felul de alte lucruri. Mila celui implorat trebuie să egaleze neajutorarea celui îngenuncheat. Se creează impresia unei distanţe atât de mari, încât numai grandoarea potentatului poate arunca o punte peste ea; iar dacă acesta n-o face, grandoarea rămâne diminuată în ochii lui în comparaţie cu clipa în care cineva îngenunchease la picioarele sale.

Dirijorul

Nu există o expresie mai ilustrativă pentru conceptul de putere decât acţiunea dirijorului. Fiecare detaliu al comportamentului său public este caracteristic; orice face aruncă o lumină asupra specificului puterii. Cineva care n-ar avea habar de putere ar putea deduce trăsăturile ei, una după alta, din examinarea atentă a activităţii unui dirijor. Faptul că încă nu s-a făcut aşa ceva are un motiv evident: muzica pe care dirijorul o suscită li s-a părut întotdeauna oamenilor lucrul principal în legătură cu el şi era un fapt convenit că la concert se merge ca să asculţi simfonii. Cel mai convins este chiar dirijorul; munca lui, crede el, slujeşte muzica şi e de datoria lui s-o transmită cât mai bine şi nimic altceva.

Dirijorul se consideră primul slujitor al muzicii. Este atât de plin de ea, încât gândul la un posibil al doilea rost, paramuzical, al activităţii lui nici nu-i trece prin minte. Nimeni n-ar fi mai uimit decât el de interpretarea care urmează.

Dirijorul *stă în picioare*. Verticalitatea omului, ca străveche amintire, îşi mai păstrează importanţa în multe reprezentări ale puterii. Dirijorul stă *singur*. În jurul lui şade orchestra lui, în spate sunt aşezaţi ascultătorii; faptul că numai el stă în picioare este izbitor. Stă ceva *mai sus* decât ceilalţi. Şi poate fi văzut atât din faţă, cât şi din spate. În faţă mişcările lui influenţează orchestra, în spate pe ascultători. Indicaţiile propriu-zise le dă cu mâinile sau cu mâna şi cu bagheta. Cutare sau cutare voce instrumentală este trezită la viaţă printr-o minimă mişcare, iar alta

amuțește după voia lui. În felul acesta, dirijorul are o putere asupra vieții și morții vocilor. O voce, multă vreme moartă, poate se reînvie la porunca dirijorului. Varietatea instrumentelor exprimă varietatea oamenilor. Orchestra seamănă cu o adunare a tipurilor principale de oameni. Disponibilitatea lor de a asculta îi dă dirijorului posibilitatea de a o transforma într-o unitate, pe care apoi o prezintă tuturor la vedere.

Opera pe care o execută are în orice caz o structură foarte complexă și cere o atenție foarte mare. Prezența de spirit și iuțeala fac parte din meritele cardinale ale dirijorului. În cazul când se încalcă legile, el trebuie să intervină cu viteza fulgerului. Legile i se înmânează sub forma partiturii. Alții dețin și ei partitura și pot controla executarea, dar numai dirijorul hotărăște și numai el îndreaptă greșelile pe loc. Faptul că acestea se petrec în public și sunt vizibile în toate detaliile trezește în dirijor un sentiment cu totul special al propriei sale persoane. El se obișnuiește să fie mereu văzut și tot mai greu se poate lipsi de această obișnuință.

Statul liniștit pe scaun al ascultătorilor se leagă tot atât de mult de intențiile dirijorului ca și supunerea orchestrei. Se exercită o presiune asupra ascultătorilor ca ei să stea nemișcați. Până să sosească dirijorul, înaintea concertului, lumea se mișcă și discută. Prezența muzicanților nu deranjează pe nimeni, de abia dacă sunt luați în seamă. Iată că apare dirijorul. Se face liniște. El se instalează, își drege glasul, ridică bagheta; toți amuțesc și încremenesc. Cât timp se dirijează, publicul nu are voie să se miște; de îndată ce bucata s-a terminat, publicul trebuie să aplaude. Impulsul de a se mișca, trezit și accentuat de muzică, trebuie să se acumuleze până la sfârșit, când se poate dezlănțui. Dirijorul se înclină în timp ce e aplaudat. Revine de mai multe ori, ori de câte ori mâinile ascultătorilor o cer. Numai și numai lor li se predă, pentru ei trăiește de fapt. Este aceeași veche aclamație a învingătorului, care îi revine astfel dirijorului. Proporția victoriei se exprimă în cantitatea de aplauze. Succesul și insuccesul sunt formele în care se organizează gospodărirea sufletului său. Nu mai contează nimic altceva, tot ceea ce există de obicei în viața celorlalți se transformă aici în victorie sau înfrângere.

În timpul concertului, dirijorul reprezintă pentru mulțimea din sală un conducător. Stă în fruntea ei și îi întoarce spatele. E urmat de toți, el face primul pas. Dar în loc de a porni cu piciorul, el pornește cu mâna. Desfășurarea muzicală, condusă de mâna lui, ține locul drumului pe care ar înainta mergând. Mulțimea din sală este cucerită de dirijor. Pe tot parcursul acțiunii lui, publicul nu-i vede niciodată fața. Dirijorul este neînduplecat, repausul nu este îngăduit. Spatele lui stă mereu în fața publicului, ca și cum acesta ar fi țelul. O singură dată dacă s-ar întoarce, farmecul s-ar rupe. Drumul pe care publicul îl parcurge n-ar mai fi un drum, iar oamenii ar ședea, dezamăgiți, într-o sală încremenită. Dar

putem conta pe faptul că dirijorul nu se va putea întoarce. Aceasta pentru că în timp ce publicul îl urmăreşte el are în faţa lui o mică armată de profesionişti pe care trebuie s-o conducă. Şi aici îl ajută mâna, dar ea nu indică numai „paşi" pentru public, ci dă porunci.

Privirea lui intensă cuprinde întreaga orchestră. Fiecare membru al orchestrei se simte observat de el, dar încă şi mai mult, auzit. Vocile instrumentelor sunt opiniile şi convingerile pe care el le urmăreşte cu o atenţie încordată. El *ştie tot*, căci în timp ce muzicanţii nu au în faţa lor decât fragmente din compoziţie, dirijorul are întreaga partitură în cap sau pe pupitru. El ştie exact ceea ce îi este îngăduit fiecăruia, în fiecare clipă. Faptul că este atent la toţi în acelaşi timp îi asigură prestigiul *ubicuităţii*. El se află aşa zicând în capul fiecăruia. Ştie ce trebuie să facă fiecare şi chiar ştie ce face fiecare. El, colecţie vie a tuturor legilor, dispune de ambele feţe ale universului moral. El indică ceea ce se întâmplă prin porunca mâinii sale şi împiedică ceea ce nu trebuie să se întâmple. Cu urechea, explorează prin aer ceea ce e interzis. Pentru orchestră, dirijorul reprezintă întreaga operă în simultaneitatea, dar şi în succesiunea ei şi, întrucât în decursul spectacolului universul se reduce la opera executată, dirijorul este în acest răstimp stăpân al lumii.

Renumele

Unui renume sănătos îi este indiferent cine-l proclamă, el nu face deosebiri; important este doar ca *numele în cauză să fie pronunţat*. Indiferenţa celui însetat de glorie faţă de cei care-i rostesc numele, în special însă egalitatea dintre ei, trădează originea interesului său pentru fenomenele de masă. *Numele lui adună mulţimi*. În mod cu totul lăturalnic şi având prea puţină legătură cu valoarea reală a omului, numele îşi duce propria lui viaţă nesăţioasă.

Mulţimea care-l aclamă pe cel avid de glorie e alcătuită din umbre: făpturi care ar putea să nici nu existe, dacă n-ar şti să facă un singur lucru: să rostească un anumit nume. E de dorit ca să-l pomenească cât mai des şi în faţa cât mai multor oameni, adică într-o comunitate, pentru ca aceasta să-l memoreze şi să-l rostească apăsat şi cu convingere. Dar ce fac în general aceste umbre, dimensiunea, înfăţişarea, hrana, munca lor îi sunt complet indiferente celui ce se bucură de un nume. Atâta vreme cât cineva se preocupă de posesorii unor voci elogioase, îi curtează, îi mituieşte, îi stimulează sau îi biciuieşte, încă nu e cu adevărat renumit. Este abia în situaţia de a antrena cadre pentru viitoarea lui armată de umbre. Gloria şi-a cucerit-o abia atunci când îşi va putea permite să-i lase pe toţi baltă, fără să fie în pierdere.

Deosebirile dintre *bogat, potentat* şi *omul celebru* trebuie înţelese cam în felul acesta:

Bogatul adună grămezi de avere şi turme. De partea lui sunt banii. De oameni nu-i pasă; îi ajunge că îi poate cumpăra.

Potentatul adună *oameni*. Grămezile de avere şi turmele nu înseamnă nimic pentru el, în afară de cazul când are nevoie de ele pentru a cuceri oameni. Are nevoie de oameni care *trăiesc*, pentru a-i trimite să-l preceadă sau să-i ia cu el în moarte. De morţii anteriori sau posteritate nu se preocupă decât indirect.

Omul celebru adună *coruri*. Nu vrea decât să audă cum i se rosteşte numele. Pot fi morţi sau vii sau încă nenăscuţi – lucrul este indiferent – numai să fie în număr mare şi să ştie să-i rostească numele la perfecţiune.

Ordinea timpului

Ordinea este esenţială pentru toate formaţiunile politice mai mari.

Ordonarea *timpului* reglează toate activităţile în comun ale oamenilor. S-ar putea spune că ordonarea timpului este atributul cel mai de seamă al oricărei stăpâniri. O putere nou instalată care vrea să se afirme trebuie să iniţieze o nouă organizare a timpului. Este ca şi cum timpul ar începe cu această nouă putere; dar orice putere nou instalată este mai ales preocupată de *permanentizarea* ei. Din pretenţiile ei referitoare la timp se poate desprinde ideea pe care şi-o face despre măreţie. Hitler nu voia altceva decât un imperiu de o mie de ani durată. Calendarul iulian al lui Cezar a durat mai mult; şi mai mult durează numele lunii care-i poartă numele. Dintre toate personajele istorice, Augustus este singurul care a reuşit să dea un nume *durabil* unei luni a anului. Şi alţii au pus să se dea numele lor unor luni ale anului, dar în mod trecător; o dată cu statuile, s-au prăbuşit şi numele lor.

Cel mai grandios efect privind calcularea timpului derivă de la Cristos; în acest sens, l-a întrecut pe însuşi Dumnezeu, creaţia divină a lumii fiind pentru evrei punctul de plecare al calculării timpului. Romanii calculau timpul după fondarea oraşului lor, o metodă preluată de la etrusci şi care a contribuit în mare măsură la grandiosul destin al Romei în ochii popoarelor. Unii cuceritori se mulţumesc cu faptul de a-şi introduce undeva numele în calendar. Se pare că Napoleon se gândea la data de 15 august. Legătura unui nume cu revenirea periodică a timpului exercită o atracţie irezistibilă. Faptul că un număr imens de oameni nu are conştiinţa originii unei determinări a timpului nu pare să fi atenuat dorinţa unor potentaţi de a-şi asigura veşnicia pe această cale. Nimeni nu şi-a asigurat încă un anotimp întreg, dar secole întregi au fost cuprinse

în numele unor dinastii. Istoria Chinei se socoteşte după dinastii: vorbim de epoca Han sau Tang. Strălucirea lor se răsfrânge şi asupra dinastiilor mărunte şi neînsemnate, care mai bine ar fi fost uitate. Este o metodă de a calcula timpul în mare, mai mult o imortalizare a familiilor decât a indivizilor.

Dar legătura dintre potentaţi şi timp nu se epuizează în vanitatea eternizării numelui lor. Este vorba şi de ordonarea timpului în sine, nu numai de schimbarea numelui unor unităţi deja existente. Istoria chinezilor începe cu o astfel de ordonare. Prestigiul celor mai bătrâni şi legendari stăpânitori se bazează în cea mai mare parte pe diviziunea eficientă a timpului care li se atribuie. Pentru supravegherea acestei diviziuni sunt angajaţi funcţionari speciali. Ei sunt pedepsiţi când îşi neglijează funcţia. Tocmai prin unificarea timpului s-au unificat de fapt chinezii, devenind un singur popor.

Cel mai bine se conturează civilizaţiile după felul de ordonare a timpului. Confirmarea existenţei lor constă în durata, în trăinicia tradiţiilor bine reglementate; şi când acestea nu mai sunt perpetuate, când nu se mai acordă importanţa cuvenită calculării timpului, civilizaţiile se destramă. La acest punct ne-am permite o analogie cu viaţa individului. Un om care nu vrea să mai ştie ce vârstă are a terminat cu viaţa şi nu mai trăieşte, dacă nu poate s-o afle. Perioade de dezorientare în problema timpului, atât în existenţa individului cât şi în cea a unor culturi întregi, sunt perioade ale *ruşinii*, care se cer suprimate cât mai repede cu putinţă.

Motivele practice ale importanţei covârşitoare luate de diviziunea timpului sunt evidente. Ea uneşte laolaltă unităţi mari de oameni, care trăiesc risipite la distanţă unele de altele şi nu mai pot avea contacte directe. Într-o haită de cincizeci de membri, fiecare ştie întotdeauna ce face celălalt. Se regăsesc uşor pentru activităţi în comun. Ritmurile lor se desfăşoară în diferite stări ale haitei. Ei îşi *dansează* durata, după cum „dansează" şi multe alte realităţi. Timpul unei haite în raport cu timpul alteia nu mai contează. În măsura în care contează totuşi, transmisiunea este uşoară, întrucât unii sunt aproape de ceilalţi. Cu fiecare extindere a conexiunilor se impune însă preocuparea legată de timpul potrivit. Semnalizări cu focuri şi tobe servesc în acest caz transmiterilor la distanţă.

Este cunoscut faptul că primele organizări temporale ale unor grupări mai mari de oameni au fost determinate de viaţa unor indivizi singulari. *Regii* înscăunaţi pentru anume intervale de timp întruchipau acest timp pentru *toţi*. Moartea lor, fie că era urmarea unei diminuări a forţelor lor vitale, sau, mai târziu, corespunzând duratei naturale a vieţii, desemna întotdeauna un fragment de timp. Ei *erau* însuşi timpul, în intervalul dintre un rege şi altul timpul *se oprea*, iar astfel de perioade intermediare – de *interregn* – trebuiau limitate pe cât posibil la o durată scurtă.

Curtea

O curte este gândită în primul rând ca un centru de orientare. Tendința de a se învârti în jurul unui punct central este foarte veche, a fost observată chiar și la cimpanzei. Inițial însă și acest punct central era mobil. Putea să apară ici și colo, se deplasa împreună cu cei care se mișcau în jurul lui. Abia cu timpul punctul central a devenit stabil. Pietrele de mari dimensiuni și copacii erau modelul oricărui lucru care nu se mișca din loc. Din lemnul copacilor și din pietre s-au și ridicat ulterior cele mai solide reședințe. De aici pornind, a fost tot mai subliniată perenitatea. Greutatea de a construi un astfel de centru, căratul pietrelor de la mare distanță, numărul oamenilor părtași la această muncă, însuși intervalul de timp necesar construcției, toate au contribuit la creșterea prestigiului său ca înfăptuire perenă.

Dar acest punct central durabil, ivit într-o lume măruntă care îi datora o *ordine* a lucrurilor, nu era încă o Curte. O Curte are nevoie de un nucleu de oameni suficient de numeroși, cu grijă încadrați, ca și cum ar fi ei înșiși o componentă a clădirii. Aceștia sunt orânduiți, ca și camerele, la diferite distanțe și înălțimi. Sarcinile lor sunt precizate în mod exhaustiv. Le este permis atât și atât și în nici un caz mai mult. Dar la anumite date ei se adună și, fără a renunța la ceea ce sunt, fără a-și uita locul, foarte conștienți de aceste delimitări, îl proslăvesc pe stăpânitorul lor.

Adulația lor constă în faptul că sunt *prezenți*, cu fața spre el, adunați în jurul lui și totuși nu prea aproape, orbiți de el, temându-se de el și așteptând totul de la el. În această atmosferă stranie, în care luxul, spaima și favorurile se întrepătrund în proporții egale, își duc ei viața. Nu există pentru ei aproape nimic altceva. Ca să spunem așa, ei au imigrat pe soare și dovedesc astfel altora că și soarele este locuibil.

Atitudinea de fascinație a curtenilor care nu-și iau ochii de la chipul stăpânitorului este singura lor trăsătură comună. În privința aceasta sunt, de la primul la ultimul, cu toții egali. Prin această direcție unică a privirilor amintesc o mulțime, dar numai ca punct de plecare, deoarece tocmai această privire atrage fiecăruia atenția asupra propriei lui datorii, deosebită de a tuturor celorlalți curteni.

Atitudinea curtenilor trebuie să aibă un efect contagios asupra celorlalți supuși. Ceea ce curtenii fac *mereu*, supușii ceilalți trebuie să execute *din când în când*. În anumite ocazii, de pildă atunci când regele sosește în oraș, toți locuitorii trebuie să-l servească, așa cum procedează curtenii în mod obișnuit la palat, și să-i aducă omagiul pe care i-l datorau de mult, oferindu-l acum cu și mai mult entuziasm. Apropierea Curții trebuie să-i atragă pe toți supușii în capitală, unde într-adevăr ei se așează în cercuri

mari concentrice în jurul celui interior format din curteni. Capitala creşte în jurul Curţii, casele ei reprezintă un omagiu permanent adus Curţii. Regele, generos cum se şi cuvine, se revanşează cu edificii fastuoase.

Curtea este un bun exemplu al *masei de cristalizare*. Oamenii care o formează au funcţii cu totul separate şi sunt foarte diferiţi între ei. Dar în ochii celorlalţi – tocmai sub aspectul lor de curteni – sunt cu toţii egali şi alcătuiesc o unitate care iradiază o stare de spirit constantă, echilibrată.

Tronul ascensional al împăratului bizantin

Întotdeauna *ascensiunea bruscă* a făcut o impresie puternică asupra oamenilor. Mai mult decât mărimea fizică obişnuită, mai mult decât ridicarea bruscă de pe un scaun, mica figură care, sub ochii privitorilor, creşte până la dimensiuni uriaşe, era privită cu uimire. Figuri de acest fel sunt cunoscute din mitologia şi basmele multor popoare. O folosire conştientă a acestei transformări a staturii umane în scopul de a da relief puterii este semnalată în Bizanţul secolului al X-lea. *Liudprand din Cremona*, trimisul lui Otto I, ne-a lăsat următoarea relatare despre primirea lui la împăratul bizantin:

„În faţa tronului împăratului se afla un copac de bronz, dar aurit, ale cărui ramuri erau pline de păsări de diferite feluri, de asemeni din bronz aurit, care, fiecare în felul său, făcea să răsune cântecul diverselor păsări. Tronul împăratului era însă clădit într-un mod care permitea ca din foarte scund, în clipa următoare să se înalţe şi apoi să se ridice foarte sus. Lei uriaşi, nu mai ştiu dacă din metal sau din lemn, însă auriţi, stăteau ca nişte paznici ai tronului, pocnind cu coada podeaua, scoţând răgete din gâtlejul larg deschis şi mişcându-şi limba. În această sală am fost dus în faţa împăratului, însoţit de doi eunuci. Când am intrat, leii au început să răcnească, păsările să ciripească fiecare în felul ei; eu însă n-am fost cuprins nici de frică, nici de mirare, deoarece fusesem informat despre toate acestea de către persoane avizate.

Când m-am închinat a treia oară la pământ şi am ridicat capul, am văzut împăratul, pe care mai înainte îl zărisem şezând la oarecare înălţime, acum înălţat până aproape de tavanul sălii şi îmbrăcat cu alte haine decât înainte. Cum se produceau toate acestea, nu pot să înţeleg, doar dacă ar fi fost ridicat în sus în acelaşi fel ca arborele teascurilor de struguri. Împăratul n-a scos o vorbă cu acest prilej, dar chiar dacă ar fi vrut s-o facă, nu s-ar fi cuvenit din cauza distanţei prea mari. Prin logofătul sau cancelarul său s-a interesat însă de viaţa şi sănătatea stăpânului meu. După ce i-am răspuns în felul cuvenit, m-am îndepărtat la semnul făcut de interpret şi am fost condus la hanul rezervat mie."

În timp ce trimisul se ploconeşte şi atinge pământul cu capul, tronul împăratului creşte în înălţime. *Umilirea* unuia este folosită pentru *înălţarea* celuilalt. Distanţa dintre cei doi, micşorată datorită primirii, este refăcută prin verticalizare. Ciripitul artificial al păsărilor şi răcnetul artificial al leilor sunt depăşite de arta înălţării tronului. Această înălţare simbolizează *creşterea* puterii: ameninţarea ei la adresa solului unei puteri străine nu poate fi ignorată.

Ideile megalomane ale paraliticilor

De fapt, ce înţelege omul prin „măreţie"? Cuvântul este întrebuinţat în fel şi chip, şi ne-am putea îndoi să-i găsim vreodată un înţeles clar şi precis. Câte n-au primit calificativul de „măreţ"! Contradicţia şi ridicolul rivalizează aici cu performanţe fără de care demnitatea umană ar fi de neînchipuit. Tocmai din cauza acestei nebulozităţi, termenul de „măreţie" exprimă ceva fără de care oamenii n-ar mai putea trăi. Trebuie să căutăm să-l înţelegem în pluralitatea lui de sensuri şi poate că ar fi nimerit să ne apropiem de acest concept al „măreţiei", aşa cum se reflectă el în mintea oamenilor simpli, unde apare în forma lui cea mai accesibilă şi mai exteriorizată.

O boală mult răspândită şi studiată ar fi aici extrem de lămuritoare. *Paralizia* este de multe feluri şi, mai ales în forma ei clasică, este caracterizată prin producţia masivă a unor *idei megalomane*. Ele se succed în alternanţe variate şi pot fi uşor stimulate din afară. Nu apar în orice paralizie; există şi forme depresive ale acestei boli, care se disting prin idei de micromanie; în unele cazuri, alternează amândouă. Dar nu despre un studiu al bolii este vorba aici. Ceea ce ne interesează este acumularea concretă de idei megalomane în anumite cazuri precise, binecunoscute şi citate. Tocmai bogăţia acestor idei, naivitatea lor şi uşurinţa cu care pot fi stârnite – ceea ce le face să pară absurde în ochii omului „normal", adică nesuferind de paralizie – oferă uimitoare lămuriri asupra „măreţiei". Va trebui să avem o oarecare răbdare faţă de enumerările care urmează. Trebuie urmărite cu atenţie, înainte de a trece la explicarea lor. Cei doi bolnavi despre care este vorba au trăit în Germania wilhelmiană, o circumstanţă semnificativă pentru unele dintre ideile lor.

Un negustor de vârstă mijlocie, prezentat la clinica Kräpelin, spune despre sine următoarele:

„Înnebunise din cauza surmenajului şi sâcâielilor, acum însă era complet sănătos din punct de vedere psihic, doar puţin nervos. Puterea lui de muncă, spunea el, crescuse considerabil prin bunele îngrijiri din clinică, astfel încât era capabil de realizări apreciabile. De aceea avea

în vedere perspective strălucite; se gândea ca la apropiata lui externare să instaleze o fabrică de hârtie, pentru care un prieten urma să-i dea banii necesari. Pe lângă acestea, Krupp, un bun cunoscut şi prieten al lui, îi punea la dispoziţie o moşie lângă Metz, unde vroia să se ocupe de grădinărit, regiunea fiind bună şi pentru viticultură. Urma să-şi procure paisprezece cai pentru munca agricolă şi să înceapă un comerţ înfloritor cu lemne, care îi va aduce cu siguranţă un venit frumuşel. La obiecţia că toate aceste afaceri nu se vor desfăşura chiar atât de simplu şi că necesită mijloace importante, el răspundea, plin de încredere, că prin considerabila lui putere de muncă va învinge toate greutăţile; nici banii nu-i vor putea lipsi, având în vedere excelentele perspective de câştig. În acelaşi timp lăsa să se întrevadă că împăratul se interesa de el, îngăduindu-i să-şi reia titlul nobiliar la care bunicul său renunţase din lipsă de mijloace materiale; de fapt, încă de pe acum putea purta acest titlu nobiliar. Toate acestea bolnavul le comunica pe un ton liniştit, cu un comportament firesc."

Este uşor să-l stimulezi să-şi extindă planurile. „Dacă i se spune că şi creşterea păsărilor ar putea fi avantajoasă, el dă imediat asigurări că, bineînţeles, va ţine şi curcani, bibilici, păuni şi porumbei, va îndopa gâşte, va înfiinţa o fazanerie."

Boala lui a atras la început atenţia prin mulţimea proiectelor şi a cumpărăturilor proiectate. Când a fost internat în clinică, „s-a simţit foarte stimulat să lucreze, simţindu-se atât fizic, cât şi psihic mai bine ca oricând. Dorea ca aici, unde se simţea deosebit de bine, să scrie poezii, ceea ce putea face mai bine decât Goethe, Schiller şi Heine... Voia să inventeze o mulţime de maşini noi, să reconstruiască clinica, să ridice un dom mai înalt decât domul din Köln, să înconjoare instituţia cu o platoşă de sticlă. Susţinea că este un geniu, că vorbeşte în toate limbile pământului, toarnă o biserică din oţel, primeşte de la împărat cele mai înalte ordine, inventează un mijloc de a-i potoli pe nebuni, va dărui bibliotecii instituţiei 1 000 de volume, cele mai multe fiind opere filozofice, are numai gânduri dumnezeieşti. Aceste idei megalomane alternau permanent, apăreau într-o clipă, pentru a fi înlocuite rapid cu altele... Bolnavul vorbea, scria şi desena fără întrerupere, comanda pe loc tot ce se oferea în anunţurile din ziare, alimente, vile, haine, amenajări de interior. Se credea când conte, când general, îi dăruia împăratului un întreg regiment de artilerie. Se oferea să mute clinica sus pe un munte."

Să încercăm să aducem o ordine provizorie în acest talmeş-balmeş pestriţ. Mai întâi, aici există ceva ce s-ar putea numi *atracţia înălţimii*. Bolnavul vrea să edifice un dom care să-l întreacă pe cel din Köln, iar clinica s-o mute sus pe munte. Această înălţime pe care o imaginează i se cuvine lui. Transpusă în raporturile omeneşti legate de rang, ea se

exprimă în noblețea bunicului; bolnavul însuși este conte; în ierarhia militară, este general-locotenent. Împăratul se interesează de el, îl poate înduplecă să distribuie declarații, îi *face cadou* un întreg regiment. Se subînțelege faptul că dorea să se considere mai presus de împărat.

Același impuls se extinde și în sfera spiritului: în calitatea sa de geniu, cunoaște toate limbile pământului, ca și cum limbile ar fi supușii geniului, iar pe poeții cei mai celebri pe care îi cunoaște, Goethe, Schiller, Heine, *el* îi va întrece. S-ar părea că în această atracție a înălțimii nu contează faptul de *a rămâne* undeva sus, ci de *a ajunge cât mai iute sus*. Ar trebui pornit iute și mereu în sus cu orice ocazie. Se dovedește că ceea ce până acum însemna culmea înălțimii poate fi ușor depășit. Se fixează noi recorduri de înălțime. Nu trebuie înlăturată bănuiala că atunci când se vorbește despre recorduri de înălțime, este de fapt vorba de recordurile *creșterii în înălțime*.

O altă tendință, tot atât de evidentă, este cea referitoare la *câștig*. Se discută despre o fabrică de hârtie și despre un comerț cu lemne; de asemenea despre grădinărit, viticultură și cai. Dar felul în care este receptată propunerea de a crește păsări de curte trădează faptul că ideea de câștig are încă pronunțate trăsături arhaice. Este vorba despre tot felul de *înmulțiri*, dar mai ales ale vietăților care se înmulțesc ușor. Curcani, bibilici, păuni, porumbei, gâște, fazani sunt enumerați ca specii și fiecăreia i se asociază ideea că prin îngrijirea ei se va înmulți fără limită. Câștigul însă este aici ceea ce a fost inițial: înmulțirea unor mase naturale în scop utilitar.

A treia înclinare este cea spre *risipă*. Bolnavul comandă tot ce se oferă în ziare, alimente, vile, haine, mobilier. Dacă ar fi liber și ar avea bani, *ar cumpăra* toate aceste lucruri. Dar nu se poate spune că le-ar *acumula*. Cu siguranță că ar umbla cu ele tot atât de degajat cum o face cu banii; le-ar dărui în dreapta și în stânga. *Păstrarea* lucrurilor îl interesează tot atât de puțin ca și *posesiunea* lor. El vede grămezile de obiecte pe care ar dori să le cumpere, dar numai atâta vreme cât încă nu le posedă. Caracterul fluid, incert al posesiunii este pentru el mai important decât însăși posesiunea. Gestul lui, care ni se pare a avea două fețe, nu este în fond decât *unul și același lucru: a achiziționa* obiecte și *a le arunca* apoi *cu nemiluita*. Este un gest *al grandomaniei*.

Să ne îndreptăm acum spre un alt caz, cel al unui negustor de aceeași vârstă, a cărui formă de paralizie este mult mai *agitată*. Și la el boala a început cu planuri mari: a cumpărat deodată, fără să aibă bani, o instalație balneară de 35 000 de mărci, a comandat șampanie de 15 000 de mărci și de 16 000 de mărci vin alb, pentru a organiza un local. La clinică trâncănește fără încetare: spune că ar vrea să fie mai voluminos, să cântărească patru chintale; cere să i se instaleze în brațe niște tije de oțel și să

poarte decoraţii de fier de două chintale; îşi va fabrica cu o maşină de fier 50 de negrese şi va rămâne mereu la vârsta de 42 de ani; se căsătoreşte cu o contesă în vârstă de 16 ani, cu o avere de 600 de milioane şi care a primit de la Papă trandafirul virtuţii. Are cai care nu mănâncă ovăz, mai are şi o sută de castele de aur cu lebede şi balene din materialul folosit la fabricarea platoşelor antiglonţ: a inventat lucruri deosebite, i-a clădit împăratului un palat de 100 de milioane, este cu el *per tu*, arhiducele i-a acordat 142 de decoraţii, iar el îi dăruieşte fiecărui amărât o jumătate de milion. Pe lângă toate acestea, apar idei de persecuţie. S-a atentat de cinci ori la viaţa lui, i se sug în fiecare noapte două găleţi de sânge din posterior; de aceea îi va decapita pe paznici, va pune câinii să-i sfâşie, va ridica o ghilotină cu aburi.

Aici toate sunt mult mai clare şi mai primitive; este vorba de creşterea în stare pură, de creşterea în sine; faptul acesta se poate aprecia după povestea cu greutatea de patru chintale. Este vorba de *forţă*: de aceea pretinde tije de oţel în braţe. Este vorba de cea mai grea şi mai durabilă *cinstire*: decoraţii de fier grele de două chintale; bolnavul este destul de puternic ca să le poarte. Este vorba de *potenţă* şi de oprirea anilor în loc: pentru cele 50 de negrese, el va rămâne mereu în vârstă de 42 de ani. Mireasa cea mai virtuoasă, mai bogată şi mai tânără este tocmai bună pentru el. Cailor lui nu le ajunge ovăzul. Lebedele din cele 100 de palate de aur sunt în acelaşi timp şi femei şi, oricum, contrastează cu negresele; posedă balene, cele mai mari fiinţe posibile. Este atent şi la invulnerabilitatea lui. Este vorba – desigur, în legătură cu balenele – despre platoşe antiglonţ, dar şi despre metale în general. Palatul destinat împăratului îl costă sutele de milioane pe care le deţine; aşa stau lucrurile; dincolo de aceste milioane, ei sunt *per tu*. Există milioane de săraci, fiecare este numai o jumătate de om; probabil că de aceea este îndemnat să-i dăruiască fiecăruia cât o jumătate de milion. Poziţia lui, care atrage atenţia, firesc că-l expune persecuţiilor. O singură tentativă de omor nu poate să fie de ajuns pentru o personalitate atât de importantă. Este dreptul lui să decapiteze paznicii care îi sug sângele (din posterior, ca să le sublinieze poziţia inferioară), sau să pună câinii să-i sfâşie. Mai rapidă însă decât demodata haită de câini este ghilotina cu aburi, pe care o edifică pentru execuţiile în masă.

Cu cât un obiect este mai scump, cu cât mai mare este preţul enunţat, cu cât se vântură mai multe mii, cu atât bolnavul este mai stimulat. Banii îşi recapătă vechiul lor caracter de masă. Ei se înmulţesc rapid, în salturi, curând se atinge milionul; o dată ajunse la acest punct, milioanele încep să joace rolul decisiv. Semnificaţia cuvântului sugerează strălucirea şi se referă în aceeaşi măsură la oameni şi la unităţi monetare. Cea mai importantă însuşire a maselor, tendinţa lor de a creşte în număr, s-a

transmis şi banilor. Cel puternic îşi administrează milioanele după bunul său plac.

Câştigul şi risipa constituie, ca şi mai înainte, dublul aspect al unui singur demers; cumpăratul şi dăruitul, ca şi tot restul, sunt mijloace ale expansiunii propriei persoane. Am putea vorbi, spre deosebire de aspiraţia către înălţare, despre o *creştere pe orizontală*. Pentru bolnav, nu există nici o deosebire între *a cumpăra* şi *a dărui*; îmbracă obiectele cu grămezile lui de bani, până când îl includ şi pe el; cu bani şi obiecte acoperă oamenii, până când îi cucereşte.

Într-un mod naiv şi de aceea foarte convingător, se regăseşte aici acea trăsătură tradiţională a regilor, pe care o cunoaştem atât de bine din basme, dar şi din istorie: generozitatea fără măsură. Despre un rege negru vest-african din secolul al XIV-lea se povesteşte că, în cursul unui pelerinaj la Mecca, ar fi cumpărat întreg oraşul Cairo, o ispravă care n-a fost uitată niciodată. Lăudăroşenia în materie de cumpărături este şi azi larg răspândită; tot aşa lăudăroşenia cu risipa. Actualilor, controversaţilor regi ai banului nu li se mai acceptă, dintre toate manifestările lor de grandoare, decât uriaşele lor donaţii publice. Bolnavul nostru jonglează cu palate de 100 de milioane şi găseşte în împărat un cumpărător docil.

Ideile megalomane ale bolnavului sunt desigur foarte variate; dar nu lasă impresia că el însuşi *s-ar transforma* o dată cu ele. Dimpotrivă, rămâne mereu acelaşi, chiar dacă are 4 chintale, se însoară cu acea contesă virtuoasă în vârstă de 16 ani sau se tutuieşte cu împăratul. Tot ce vine din afară şi ajunge la el, se transformă numai în folosul lui. El este punctul central şi stabil al universului, pe care-l cucereşte mâncând şi crescând, dar fără a se preschimba vreodată în altceva. Ideile lui sprinţare sunt un fel de hrană pentru el; alternanţele şi varietatea lor i se par desigur importante, fiindcă doreşte să ia amploare pe toate căile imaginabile; dar nu sunt nimic altceva decât o hrană variată. Varietatea ei este iluzorie; este o varietate a poftelor şi altceva nimic.

Diversitatea ideilor sale megalomane este posibilă numai fiindcă nici una nu rămâne constantă. Îndată ce apare o astfel de idee, ea îşi găseşte imediat şi împlinirea. Bolnavului i se pare firesc să-şi schimbe mereu obiectivele, de vreme ce le atinge atât de rapid. Dar cum se face că nu resimte nici o opoziţie faţă de aceste idei? Ajunge să arunci o vorbă, un cuvânt promiţător de putere şi bogăţie, de expansiune personală, şi el crede că a şi obţinut tot ceea ce cuprinde acest cuvânt. Această uşurinţă pare să fie legată de faptul că simte masele alături de el. Sub orice formă s-ar arăta, pentru el masele sunt prezente, fie că este vorba de zestrea de 600 de milioane, de cele 100 de milioane de palate de aur sau de cele 50 de negrese fabricate cu o maşină de fier. Chiar şi acolo unde ceva îl supără, ca de pildă chestiunea cu gardienii, are imediat la îndemână o

haită de câini care, la porunca sa, se năpustesc pe gardieni să-i sfâşie. Dacă se gândeşte la decapitare, atunci inventează de îndată o ghilotină cu aburi cu care execuţia se face în masă. Masele sunt mereu alături de el, nu împotriva lui; iar dacă vreodată, în mod excepţional, sunt împotriva lui, ele sunt alcătuite din persoane deja decapitate.

Ne mai amintim din primul caz că toate întreprinderile erau gata să prospere în interesul bolnavului, mai ales cele agricole. Fiecare specie de păsări de curte nu aştepta decât să se înmulţească de dragul lui, iar dacă avea chef să facă ceva pentru biblioteca instituţiei, dintr-o dată se trezea cu o mie de volume la îndemână. În vederea cumpărăturilor şi a darurilor, li se pun ambilor bolnavi la dispoziţie toate miile şi milioanele de sume de bani imaginabile.

Este important să atragem atenţia asupra acestei atitudini pozitive a maselor în mintea paraliticilor cu idei megalomane, resimţite ca favorabile. Ele nu li se opun niciodată; de fapt, constituie chiar materialul potrivit planurilor lor şi orice le-ar trece prin cap este îndeplinit. Niciodată pretenţiile lor n-ar fi prea mari, căci perspectivele de înmulţire sunt la fel de nelimitate ca şi ale lor. Masele au o loialitate necondiţionată faţă de ei, într-un fel niciodată cunoscut de vreun stăpânitor, nici de supuşii lui. Vom vedea că în cazul *paranoicilor* ideea de mulţime primeşte cu totul alte conotaţii, *duşmănoase*. Ideile megalomane la paranoici sunt mult mai controversate şi au tendinţa de a deveni tot mai rigide. Atunci când masa duşmănoasă are supremaţia, ideile megalomane se transformă în obsesii de persecuţie.

Dacă rezumăm în încheiere ce avem de învăţat în legătură cu ideile megalomane ale paranoicilor, putem spune că este vorba despre o expansiune repetată şi mereu amplificată în două direcţii: una, cea a *persoanei* înseşi, care doreşte să crească şi să devină mai grea pe plan fizic şi nu se poate împăca cu ideea că această creştere fizică poate avea un sfârşit. Orice fel de forţă cu care ar fi dotată trebuie să crească şi ea. A doua direcţie este cea privind milioanele, aspect în care poate intra tot ceea ce are tendinţa – ca şi masele – de a se înmulţi în salturi. Megalomanul dispune după pofta inimii de aceste milioane, care sunt oricând la îndemâna lui, şi le risipeşte în toate direcţiile, deoarece ele ascultă numai de el.

În *măreţia* la care oamenii visează, se îmbină sentimentul creşterii biologice cu sentimentul înmulţirii în salturi, caracteristică maselor. Ele au aici un rol subordonat, nu *genul* lor contează şi oricare dintre substitutele lor poate îndeplini acelaşi scop.

DOMINAȚIE ȘI PARANOIA

Regi africani

Un studiu despre regii africani va prezenta aspectele și elementele puterii, anterior cercetate separat, în complexa lor interconexiune. Tot ce este în legătură cu regii africani ne apare straniu și neobișnuit. La început suntem tentați să-i lăsăm deoparte, ca pe niște ciudățenii exotice. Când un european aude relatări ca cele ce vor urma, îl poate ușor cuprinde un sentiment de superioritate. Este însă recomandabil să așteptăm cu modestie până ce vom afla mai multe. Nu-i șade bine europeanului secolului XX să se considere mult deasupra barbarilor. Mijloacele potentaților lui pot fi mai eficiente. Însă intențiile lor nu se deosebesc adesea cu nimic de cele ale regilor africani.

Moartea unui rege bătrân și alegerea unuia nou în *Gabon* au fost relatate de *Du Chaillu*.

„În timp ce mă aflam în Gabon, a murit bătrânul rege Glass. Tribul lui se săturase de el. Trecea drept un vrăjitor puternic și rău; aceste lucruri nu se discutau pe față, dar puțini s-ar fi încumetat să se apropie noaptea de casa lui. Când în cele din urmă s-a îmbolnăvit, toată lumea părea foarte necăjită. Mai mulți prieteni mi-au spus confidențial că tot orașul aștepta moartea lui. A și murit. Într-o dimineață m-au trezit vaiete și tânguieli neîntrerupte. Tot orașul părea scăldat în lacrimi, doliul și jalea au durat șase zile. A doua zi bătrânul rege a fost înmormântat pe ascuns. Câțiva dintre oamenii cei mai de încredere ai tribului l-au adus într-un loc pe care numai ei îl cunoșteau, iar pentru ceilalți rămânea secret. În timpul zilelor de doliu, bătrânii satului erau ocupați cu alegerea unui nou rege. Dar și această acțiune este secretă și abia în a șaptea zi se comunică poporului când va fi încoronat noul rege. El însuși rămâne neinformat până în ultimul moment.

Întâmplarea a făcut ca alegerea să se oprească asupra lui Njogoni, un prieten al meu. Era dintr-o familie bună și agreat de popor, așa că a primit cele mai multe voturi. Nu cred că Njogoni a bănuit ceva despre promovarea lui. Când în dimineața celei de-a șaptea zi se plimba pe țărm,

întreaga populaţie s-a năpustit asupra lui. Apoi l-au supus unui obicei care premerge încoronarea şi care, cu excepţia unui om foarte ambiţios, ar tăia oricui cheful de a se urca pe tron. Oamenii l-au înconjurat îmbulzindu-se şi l-au copleşit cu înjurături dintre cele mai ordinare. Unii l-au scuipat în obraz, alţii îl loveau cu pumnii, unii îl îmbrânceau cu picioarele, alţii aruncau în el cu gunoaie, iar cei aflaţi prea departe şi nereuşind să ajungă la bietul om decât cu glasul, îl înjurau cât îi ţinea gura, pe el, pe tatăl, pe mama sa, pe fraţii şi surorile lui, precum şi pe strămoşii săi până la cele mai îndepărtate neamuri. Un străin n-ar fi dat doi bani pe viaţa celui care urma să fie încoronat rege.

În toiul acestui tărăboi, am surprins câteva cuvinte care m-au lămurit. La fiecare câteva minute îl auzeai pe câte unul exclamând, în timp ce îi dădea un pumn sau un picior: «Încă nu eşti regele nostru. Încă mai putem face cu tine ce poftim. Pe urmă vom fi nevoiţi să te ascultăm!»

Njogoni se comporta bărbăteşte şi ca un viitor rege. Stătea liniştit şi suporta toate ocările cu un chip surâzător. După vreo jumătate de oră, l-au dus în casa vechiului rege, unde a trebuit să se aşeze şi să se mai lase o dată suduit pentru scurt timp.

Apoi s-a făcut linişte. Bătrânii s-au ridicat şi au spus cu solemnitate următoarele cuvinte repetate de tot poporul: «Acum te alegem rege. Jurăm să te ascultăm şi să ne supunem.» A urmat o scurtă tăcere; cineva a adus un joben, semn al demnităţii regale, şi l-a pus pe capul lui Njogoni. A fost înveşmântat cu o haină roşie şi cei care tocmai îl suduiseră i s-au închinat până la pământ.

Au urmat şase zile de sărbătoare. Regele, care o dată cu funcţia a preluat şi numele predecesorului său, a trebuit să-şi primească supuşii în propria-i casă, fără să aibă voie s-o părăsească. Au fost şase zile de îmbuibare indescriptibilă, de beţie animalică, de zarvă sărbătorească. O puzderie de străini au venit din satele vecine ca să-şi dovedească respectul. Toţi au adus mult rom, mult vin de palmier şi mâncare. Se oferea orice putea contribui la stimularea dispoziţiei sărbătoreşti şi oricine venea era binevenit.

Vechiul rege Glass fusese uitat, iar noul rege Njogoni, bietul de el, era istovit. Zi şi noapte trebuia să primească lume şi să fie prevenitor cu fiecare.

În cele din urmă, romul s-a terminat, termenul stabilit a expirat şi liniştea a revenit. Acum maiestatea sa putea în sfârşit să iasă din casă şi să-şi viziteze regatul."

Suita evenimentelor, în măsura în care se desfăşoară în interiorul unei mase, este aici de o importanţă maximă. Totul începe cu o *haită de jeluire* în jurul regelui mort, şi durează şase zile. Apoi, deodată, a şaptea zi, are loc năvala peste cel ales. Toate sentimentele duşmănoase acumu-

late la adresa mortului se declanşează împotriva urmaşului acestuia. *Haita de hărţuire* care se formează în jurul lui este în realitate o *haită a revirimentului*; ea nu se adresează noului rege, ci mortului. Oamenii se eliberează de ura împotriva celui decedat, care domnise prea mult şi care nu le mai inspira decât frică. Noua domnie începe cu situaţia de care orice potentat se teme cel mai mult: încercuirea de către nişte supuşi ostili care îl atacă direct. Noul rege rămâne însă liniştit pentru că ştie că această duşmănie este una *transferată*, ea este doar *jucată* şi nu i se adresează cu adevărat lui. Totuşi începutul penibil al domniei îi va rămâne mereu în amintire, ca o ameninţare a unui eveniment care s-ar putea întâmpla oricând. Aici fiecare rege îşi preia funcţia în mijlocul unei revoluţii. Este o revoluţie târzie împotriva unui rege mort, iar noul ales ca viitor locţiitor este numai în aparenţă obiectul ei.

A treia situaţie foarte importantă este festivitatea care, la fel ca şi doliul anterior, durează şase zile. Distribuirea de alimente şi băuturi, consumarea lor în comun şi fără oprelişti exprimă *sporul* aşteptat de la noul stăpânitor. După cum începutul domniei a fost copleşit cu rom şi vin de palmier şi li s-a dat tuturor mâncare din belşug, tot aşa în timpul domniei sale vinul de palmier şi romul vor curge din belşug, şi toţi vor avea de mâncare peste nevoile lor. Regele este instalat pentru a se obţine asemenea sporuri. Masele în sărbătoare, ca formă specifică a începutului domniei, *garantează* viitoarele înmulţiri.

Relatarea lui Du Chaillu datează de acum o sută de ani şi are avantajul că vede lucrurile din afară, fără a le supraîncărca cu detalii. Astăzi se cunosc mult mai multe lucruri despre regii africani. Să vedem şi una dintre relatările mai noi.

Regele din Jukun, din Nigeria, era o fiinţă sacră, a cărei viaţă se desfăşura în limite strict supravegheate. Datoria lui cea mai nobilă nu era să-şi conducă poporul în lupte ori să se remarce prin administrarea înţeleaptă a ţării sale. Nu era important ca el să fie o mare personalitate; era privit mai curând ca un vas purtător de viaţă, din care ţâşneau forţele ce asigură pământului fertilitatea şi sămânţei creşterea, iar prin acestea poporul dobândea viaţă şi bunăstare. Ceremoniile care marcau cursul zilelor şi al anului serveau la întreţinerea acestor forţe.

Regele apărea rar în public. Nu avea voie să atingă pământul cu picioarele goale, ceea ce ar fi însemnat uscarea roadelor câmpului; nici nu avea voie să ridice ceva de pe jos. Dacă ar fi căzut de pe cal, înainte vreme era ucis. Nimeni nu avea voie să spună că ar fi bolnav. Dacă îl lovea o boală gravă, era sugrumat pe ascuns. A auzi gemetele unui rege bolnav, se spunea, ar fi creat panică în populaţie. Avea voie să strănute: când strănuta regele din Jukun, bărbaţii prezenţi se băteau pe pulpe cu murmure de aprobare. Era necuviincios să se vorbească despre „trupul"

lui sau să se dea impresia că ar fi avut un trup obişnuit, ca toţi oamenii. Se folosea în acest scop un cuvânt special, adecvat numai persoanei regale. Acest cuvânt se referea la orice acţiune a lui, dar şi la porunca ieşită din gura lui.

Când regele trebuia să ia masa, nişte funcţionari speciali scoteau strigăte puternice, în timp ce alţii se băteau de 12 ori cu palmele pe pulpe. La palat ca şi în tot oraşul se făcea linişte. Vorbitul amuţea, fiecare se oprea din lucru. Mesele regelui erau socotite sacre şi mâncarea i se oferea cu un ceremonial solemn, ca unui zeu. Când termina masa, alte strigăte şi bătăi pe pulpe; receptate de funcţionarii din curtea exterioară, ele anunţau că munca şi vorbitul erau iarăşi permise.

Dacă regele se înfuria, arăta cu degetul spre cineva şi bătea mânios din picioare, urmări cumplite ameninţau întreaga ţară. Trebuia de îndată liniştit prin toate mijloacele. Saliva lui era sacră. Regele păstra într-un sac părul şi unghiile lui tăiate, iar când murea, acestea erau îngropate la un loc cu el. În discursurile solemne era numit, ca aluzie la forţele lui fertilizatoare, „grâul nostru de Guineea, arahidele, fasolea noastră". I se atribuiau puteri asupra ploii şi vântului. Dacă secete şi recolte proaste veneau în serie, ele dovedeau slăbirea forţelor lui; în asemenea cazuri era sugrumat noaptea pe ascuns.

Un rege nou ales trebuia să înconjoare alergând de trei ori un deal, fiind lovit cu pumnii şi îmbrâncit de către mai marii Curţii. Cu altă ocazie, îi revenea obligaţia să ucidă un sclav sau numai să-l rănească, urmând ca altcineva să-l omoare apoi cu lancea şi cuţitul regelui.

La încoronare, conducătorul tronului clanului regal îi spunea regelui: „Astăzi ţi-am dat casa tatălui tău. Tot universul îţi aparţine. Tu eşti grâul şi fasolea noastră, duhul şi zeul nostru. De aici înainte nu mai ai nici tată, nici mamă, dar tu eşti tatăl şi mama tuturor. Calcă pe urmele paşilor strămoşilor tăi şi nu fă nimănui nici un rău, pentru ca poporul tău să rămână lângă tine, iar tu să ajungi sănătos până la sfârşitul domniei tale."

Toţi se aruncau la pământ în faţa noului domnitor, îşi presărau praf pe cap şi strigau: „Ploaia noastră! Recolta noastră! Averea noastră! Salvarea noastră!"

Puterea regelui era absolută, dar se luau măsuri ca această putere să nu devină insuportabilă. Un sfat al nobililor în frunte cu primul ministru prelua o parte dintre răspunderi. Dacă un capriciu al stăpânitorului ameninţa să păgubească ţara, sau survenea o recoltă proastă sau altă nenorocire naţională, regele putea fi învinuit de o greşeală în nenumăratele lui îndatoriri magice, cu scopul de a-i modera astfel zburdălniciile. Primul ministru, sau Abo, avea acces permanent la rege; avea voie să-l prevină şi, printr-o absenţă mai lungă de la Curte, putea să-l pună într-o serioasă încurcătură.

De regulă, regele nu lua parte la expediţii războinice, totuşi toate prăzile îi reveneau lui. El restituia însă o treime sau o jumătate din pradă luptătorului care o obţinuse, aceasta ca semn al aprecierii şi al speranţei, ca în viitoarele confruntări să fie la fel de viteaz.

Dacă regele îşi dovedise destoinicia, se obişnuia în vremurile vechi ca după şapte ani de domnie să fie ucis în timpul sărbătorii recoltei.

În *Istoria Africii* – prima încercare serioasă a unei lucrări de acest fel, Westermann vorbeşte despre „uimitorul echilibru în edificarea şi instituţiile acestor regate". Autorul descoperă un anumit număr de caracteristici comune tuturor. Merită osteneala de a oferi o enumerare a lor, redusă la esenţial, şi de a încerca interpretarea lor în sensul observaţiilor adunate aici.

„Regele posedă forţe care dau pământului fertilitate. De el depinde creşterea roadelor pământului. Adesea este în acelaşi timp şi aducător de ploaie." – Aici regele apare în postura omului care *înmulţeşte*, şi aceasta ar fi virtutea lui esenţială. S-ar putea spune că tocmai în legătură cu această virtute a înmulţirii s-a ajuns la instituţia regalităţii. De la rege pornesc tot felul de porunci; dar cea mai caracteristică formă de poruncă pe care o întâlnim la el este obligaţia înmulţirii. „Tu eşti tatăl şi mama tuturor", se spune în relatarea de la Jukun. Aceasta nu înseamnă numai că el îi hrăneşte pe toţi, ci şi că determină pe toţi şi pe toate să se înmulţească. În acest caz puterea lui este puterea *haitei înmulţirii*. Menirea ei ca întreg, întreaga ei substanţă au fost transferate asupra lui, un individ. Prin comportamentul lui, el poate garanta o stabilitate de care o haită a înmulţirii nu este capabilă; haita se compune din mulţi indivizi şi se destramă mereu. Ca un vas cu un contur precis, regele cuprinde în el însuşi toate forţele înmulţirii. Datoria lui sacră este de a nu le lăsa să se risipească. De aici rezultă şi trăsăturile următoare:

„Pentru a-i menţine forţa de înmulţire şi a o păzi de rele, persoana regelui este ocrotită de un număr imens de prescripţii şi interdicţii care, adeseori, îl fac aproape incapabil să mai acţioneze." Valoarea regelui care, de fapt, este valoarea a ceea ce conţine el, duce la *încremenirea* lui. El este un recipient plin din care nimic nu are voie să se reverse.

„El nu poate fi văzut deloc sau poate fi numai în anumite momente. Nu poate părăsi zona palatului, decât noaptea ori în anumite ocazii. Nu este văzut mâncând sau bând." Izolarea lui îl fereşte de tot ceea ce ar putea să-i dăuneze. Faptul că apare rar înseamnă că existenţa lui este destinată numai unor scopuri cu totul speciale. Mâncarea şi băutura reprezintă diminuări care nu-i stau bine în calitatea lui de factor al înmulţirii. Datorită forţelor pe care le deţine, el ar trebui să poată exista de unul singur.

Decisivă este unicitatea lui ca rege. Acelaşi popor, care poate avea mulţi zei, are un *singur* rege. Este important, după cum am văzut, ca el să stea izolat. Între el şi supuşii săi se creează în mod artificial o distanţă care este menţinută prin toate mijloacele. Apare rar sau deloc, sau într-un fel de deghizare care îl ascunde cu totul sau îi ascunde o bună parte a persoanei lui. Valoarea lui e pusă în evidenţă pe toate căile: e îmbrăcat somptuos, înconjurat cu lucruri scumpe – şi se arată rar. Este păzit de o gardă de corp care îi este devotată orbeşte şi de asemenea prin existenţa unor spaţii foarte mari. Extinderea gospodăriei, înfiinţarea unor săli tot mai mari servesc distanţării şi pazei.

Unicitate, izolare, distanţă şi valoare constituie prin urmare un grup important de trăsături, care pot fi constatate de la prima vedere.

„Exteriorizările fizice ale regelui, tusea, strănutul, suflatul nasului, sunt imitate sau aplaudate." Dacă regele din Monomotapa avea vreo însuşire fie bună, fie rea, vreo slăbiciune fizică, o greşeală, un viciu sau o virtute, însoţitorii şi slujitorii lui îşi dădeau osteneala să-l imite. Dacă regele era paralizat, însoţitorii lui şchiopătau şi ei. Încă din Antichitate, Strabon şi Diodor relatează: dacă regele Etiopiei era mutilat în vreo parte a corpului, toţi curtenii lui trebuiau să îndure aceeaşi mutilare. Un călător arab, care a vizitat la începutul secolului trecut Curtea de la Darfur, povesteşte despre îndatoririle curtenilor: când sultanul îşi drege glasul înainte de a vorbi, toţi scot sunetul „ts", „ts". Când regele strănută, întreaga adunare imită strigătul lui Jeko, care seamănă cu îmboldirea calului cu biciul. Dacă sultanul cade de pe cal, toţi curtenii trebuie să cadă şi ei de pe cal. Cine omitea s-o facă era culcat la pământ şi bătut, indiferent de rangul lui. Când la Curtea din Uganda regele râdea, toţi râdeau; când strănuta, toţi strănutau; dacă răcea, toţi susţineau că şi ei sunt răciţi; dacă i se tăia părul, toţi îşi tăiau părul. De altfel, acest mod de a imita regii nu se limitează la Africa. La Curtea lui Boni din Celebes era obiceiul ca toţi curtenii să facă întotdeauna tot ceea ce face regele. Dacă el stătea în picioare, stăteau şi ei; şedea, şedeau şi ei; cădea de pe cal, cădeau şi ei de pe caii lor. Dacă avea chef să facă baie, făceau baie împreună cu el. Trecătorii trebuiau să intre şi ei în apă aşa cum se găseau, indiferent de hainele, bune sau rele, pe care le purtau. – Din China, un misionar francez relatează: când împăratul Chinei râde, râd şi mandarinii. De îndată ce râsul lui încetează, încetează şi ceilalţi. Dacă împăratul este trist, figurile mandarinilor se lungesc. Îţi vine să crezi că feţele lor sunt pe arcuri şi că împăratul le mişcă după cum îi place.

Exemplaritatea regelui este generală. Uneori lucrurile se limitează la admiraţie şi omagiere. Nimic din ceea ce face nu este lipsit de semnificaţie. În tot ce spune se consideră că există un tâlc. Uneori se merge şi mai departe: tot ce spune este luat drept *poruncă*. Dacă strănută,

înseamnă că spune: „Strănutaţi!" Dacă ar fi să cadă de pe cal, ar însemna: „Căderi!" Persoana regelui este atât de încărcată de autoritate, încât nimic nu vine din întâmplare. În acest caz, porunca a trecut din cuvânt în acţiune exemplară. Se mai adaugă la acestea faptul că întreaga existenţă a regelui este bazată pe valoarea multiplicării, înmulţirea fiind, cum s-ar spune, raţiunea lui de a fi. De aceea, orice porniri şi manifestări ale regelui au tendinţa de a provoca efecte de multiplicare. S-ar putea spune că în astfel de ocazii Curtea lui devine un fel de haită a înmulţirii, conformă nu atât cu sentimentele lui, cât cu atitudinea sa exterioară. Fiecare face acelaşi lucru ca regele, dar regele îl face mai întâi. Curtea, devenind un conglomerat de mase în cristalizare, îşi regăseşte originea, care este haita de înmulţire.

Semnele de aprobare şi aplauzele pot fi privite şi ele ca o expresie a voinţei de multiplicare. Anumite mişcări şi manifestări, care trec drept exemplare, sunt susţinute cu aplauze şi îndemnate să se repete. Puţini reuşesc să se sustragă constrângerii provenite din mii de palme care aplaudă. Producţia aplauzelor *trebuie* să se înmulţească.

„Când regele începe să îmbătrânească, forţa lui magică este ameninţată. Ea poate să dispară, să slăbească sau să fie inversată în contrariul ei de nişte forţe malefice. De aceea, regele care îmbătrâneşte trebuie omorât şi forţa lui magică transferată asupra urmaşului său."

Persoana regelui este importantă numai atâta vreme cât este intactă. Ca recipient intact poate el păstra forţele înmulţirii. Cel mai mic defect trezeşte suspiciunea supuşilor săi. Ar putea pierde ceva din substanţa încredinţată şi periclita astfel buna stare a oamenilor săi. Constituţia acestor regate este constituţia fizică a regelui însuşi. El este, am putea spune, legat prin jurământ de puterile şi de sănătatea lui. Un rege cărunt, a cărui vedere slăbeşte, care-şi pierde dinţii, un rege impotent este ucis sau trebuie să se sinucidă. Ori ia otravă, ori va fi sugrumat. Sunt preferate aceste moduri ale morţii, deoarece vărsarea sângelui lui este interzisă. Uneori durata domniei sale este dinainte stabilită pentru un anumit număr de ani. Regele din Jukun, precum am văzut, domnea la început şapte ani. Conform unei tradiţii a populaţiei bambara, regele nou ales îşi hotăra chiar el durata domniei. „I se punea o fâşie de bumbac în jurul gâtului şi cele două capete erau trase de două persoane în direcţii opuse, în timp ce el scotea dintr-o tigvă atâta pietriş cât putea să apuce: pietrişul semnala anii de domnie, după a căror încheiere era sugrumat."

Dar nu numai salvarea preţioasei substanţe capabile de înmulţire se obţine prin scurtarea artificială a vieţii lui. Pasiunea regelui de a supravieţui, care ar fi putut lua în timpul domniei proporţii periculoase, este de la bun început domolită şi domesticită. Ştie când va muri, mult mai devreme decât mulţi dintre supuşii săi. Are data morţii mereu în faţa

ochilor şi tocmai acest fapt îl menţine într-o stare de inferioritate faţă de supuşi. Preluând domnia, el renunţă la supravieţuirea în orice condiţii. Este de fapt un soi de pact pe care-l face cu ei. Demnitatea la care ajunge este o adevărată povară. Se declară gata să-şi jertfească viaţa după scurgerea unui anumit interval de timp.

Insultele şi bătăile cărora li se supune înainte de accesul la domnie sunt o prevestire a ceea ce îl aşteaptă la sfârşit. Tot aşa cum acum suportă orice, se va supune şi mai târziu destinului său. Sfârşitul regelui este anticipat: fie că este ameninţat cu eventualitatea unui asemenea sfârşit, fie că se stabileşte cu solemnitate ca masa de hăituire, formată încă înaintea începutului domniei, să-i arate dureros de clar că nu domneşte în interesul său. Despre regele populaţiei yoruba se spune că începea prin a fi bătut. Dacă nu suporta durerea cu calm, era respins. Alegerea se putea opri la unul dintre prinţii mai săraci, care-şi vedea liniştit de treburi fără nici o intenţie de a ocupa tronul; un astfel de personaj era chemat şi, spre mirarea lui, maltratat. În Sierra Leone, pe vremuri, un om a fost legat în lanţuri şi snopit în bătaie înaintea proclamării lui ca rege. Ne amintim de relatările lui Du Chaillu cu privire la o alegere regală în Gabon.

În intervalul dintre moartea unui rege şi instalarea altuia domnea o stare de *vid legislativ*. Maltratarea celui ales ca rege părea, după cum am văzut, să mai aibă un sens. Dar ea se putea îndrepta şi împotriva unor categorii de oameni slabi şi fără apărare. La populaţia mosi din wagadugu, după moartea regelui, au fost eliberaţi din închisoare toţi infractorii. Omorul şi jaful erau tolerate şi fiecare făcea ce voia. În Aschanti membrii familiei regale erau beneficiarii acestei perioade de anarhie: aveau voie să omoare şi să jefuiască pe oricine. – În Uganda moartea regelui era mai întâi tăinuită; apoi, după vreo două zile, se stingea focul sacru care ardea la intrarea încăperilor regale şi începea marea jeluire. Tobele băteau ritmul mortuar; acum ţara ştia ce se întâmplase. Totuşi nimeni nu avea voie să vorbească despre moarte; se spunea numai: s-a stins focul. Urma o stare de dezordine sălbatică. Oamenii căutau să se jefuiască reciproc; numai căpeteniile cu o suită puternică se puteau simţi în siguranţă. Căpeteniile de rang mai mic erau în primejdie de a fi omorâte de cei mai puternici care, în scurta perioadă de *interregn*, făceau ce voiau. Este limpede că în asemenea împrejurări cei slabi şi neajutoraţi aveau cel mai mult de suferit. O dată cu noul rege se restabilea ordinea. De fapt, prin persoana lui, el reprezenta ordinea.

Adesea *succesiunea* nu era precis reglementată. Dar chiar atunci când era, respectarea ei nu se făcea decât cu sila. O concepţie mai specială despre succesiune există în statele hima. Într-un studiu excelent despre regatul *Angola*, *Oberg* a explicat acest lucru cu perspicacitate.

Şi aici regele trebuia să ia otravă, din clipa în care femeile şi căpeteniile lui observau că dădea semne de slăbiciune. Se punea accent numai pe forţa lui. Ea era determinantă şi în problema alegerii urmaşului. Pentru stăpânitorii neamului hima era important ca cel mai puternic dintre fiii regelui să ajungă succesor. O decizie în acest sens nu poate fi luată decât prin luptă. În timpul războiului de succesiune, astfel inevitabil, Angola nu putea să rămână oficial fără rege. După ceremoniile de doliu pentru stăpânul decedat, la Curtea lui avea loc o luptă între ciobani obişnuiţi, iar învingătorul era chemat să joace, în bătaie de joc, rolul unui rege. Fraţii legitimi ai regelui asistau la luptă, dar după ce rezultatul ei era decis, fiecare îşi aduna în jur aderenţii şi pornea în căutarea tobelor regale. Dacă se întâlneau pe drum, începea lupta. Un prinţ cu mai puţini aderenţi era ucis sau se refugia în alte ţări. Orice şiretlic de război era permis; unul dintre fraţi încerca să spioneze unde se afla celălalt, pentru a se strecura în întunericul nopţii şi a-l ataca pe neaşteptate. Se înjunghiau în timpul somnului; îşi puneau otravă în mâncare. Se recurgea la mijloace vrăjitoreşti sau se foloseau ajutoare din afară. Fiecare dintre fii era ajutat de către mama şi surorile lui, care foloseau vrăjitorii împotriva duşmanilor, încercând să-l apere de duhurile celor ucişi. Fiul preferat, ales de fostul rege, stătea ascuns în timpul acestei lupte.

Războiul de succesiune putea să dureze luni în şir. În acest timp, în ţară domnea haosul. Pentru a se apăra, fiecare se sprijinea pe rudele sale. Se furau multe vite; oricine avea vreun resentiment profita de confuzia din ţară pentru a se răzbuna pe duşmani. Numai şefii cei mari care păzeau graniţele Angolei nu luau parte la război şi aveau între timp grijă să păzească ţara de intruşi străini.

Un prinţ după altul erau ucişi sau trimişi în exil, până când nu mai rămânea decât un singur luptător. Abia atunci ieşea din ascunziş fiul preferat al vechiului rege şi îşi măsura forţele cu fratele învingător. Scopul propriu-zis al luptei era posedarea tobelor regeşti. Fiul cel iubit nu câştiga întotdeauna lupta, dar de obicei îi avea de partea sa pe cei mai puternici vrăjitori şi un mare număr de aderenţi. După moartea fraţilor, supravieţuitorul, împreună cu tobele regelui, cu mama şi sora lui, se întorceau la Curte. Regele-paiaţă era ucis şi învingătorul suit pe tron.

În felul acesta rivalii erau cu toţii decimaţi. Supravieţuitorul, ca învingător, trecea drept cel mai puternic şi toţi se îndreptau spre el. Se poate presupune că şi în alte state hima, unde războaiele de succesiune erau de regulă, la bază se afla acelaşi principiu. Oamenii îl vroiau pe *supravieţuitor* ca rege. Faptul că ucisese atâţia duşmani îi oferea puterea pe care o aşteptau de la el. Dar războiul pentru succesiune nu era singurul mijloc de a-i conferi regelui putere.

Supraviețuirea noului stăpânitor era asigurată și pe alte căi. În regatul *Kitara*, la granița de nord a Angolei, războiul de succesiune, după încheierea lui, era recapitulat într-un ciudat ritual în timpul încoronării noului rege. Există o relatare a ultimei lui oficieri cu prilejul înscăunării regelui Kabarega în 1871:

Printre prinți se aflau întotdeauna și băieți mult prea tineri pentru a participa la lupte. Erau încă în viață atunci când frații lor adulți se măcelăriseră între ei, până ce nu rămăsese decât învingătorul. Unul dintre acești tineri frați a fost convins de către căpetenia care funcționa ca un fel de regent cum că el ar fi regele ales; toate căpeteniile prezente au fost de acord. Băiatul însă știa ce aveau de gând și spuse: „Nu mă păcăliți, nu sunt rege, voi vreți să mă omorâți." A trebuit totuși să se supună și a fost instalat pe tron. Căpeteniile au venit, i-au adus daruri și i-au prezentat onorurile. Împreună cu ei a venit și Kabarega, învingătorul, despre a cărui încoronare era de fapt vorba, în veșminte de simplu prinț, și a adus drept dar o vacă. Regentul l-a întrebat: „Unde mi-e vaca?" Kabarega a răspuns: „Am adus-o persoanei cuvenite, regelui." Regentul a luat acest răspuns drept insultă și l-a lovit pe Kabarega cu o frânghie peste braț. Kabarega a ieșit furios și și-a adunat războinicii. Regentul i-a văzut venind și i-a spus băiatului de pe tron: „Vine Kabarega, hai la luptă!" Băiatul a vrut să fugă, dar regentul l-a prins, l-a dus în spatele sălii tronului și l-a sugrumat. A fost înmormântat în clădire.

Cearta dintre regent și noul domnitor era mimată. Soarta băiatului-rege fusese dinainte prevăzută. Era întotdeauna ales în timpul ceremoniilor și apoi ucis, după cum se spunea, „pentru a păcăli moartea". Războiul se încheiase. Rivalii muriseră cu toții, dar chiar în intervalul încoronării regele trebuia să-i *supraviețuiască* unui băiat, fratele său, iar victima era înmormântată în sala centrală unde se afla tronul și noile tobe regale.

În regatul Kitara, arcul regal avea o semnificație simbolică; cu prilejul încoronării, trebuia să i se pună corzi noi. Era ales un bărbat, onorat de această sarcină, căruia i se preluau bucăți din propriile-i tendoane. Omul conducea el însuși operația, în cursul căreia i se extrăgeau tendoane din partea dreaptă a corpului, ca să moară apoi curând în urma operației. Arcul și patru săgeți i se înmânau regelui. Trăgea câte una în cele patru direcții cardinale, pronunțând următoarele cuvinte: „Trag în neamuri, pentru a le învinge". Cu fiecare săgeată rostea numele neamurilor care locuiau în direcția respectivă. Săgețile erau apoi căutate, readuse și puse la păstrare. La începutul fiecărui an, regele repeta aceste „săgetări ale neamurilor".

Cel mai puternic regat vecin cu Kitara era *Uganda*, cu care era veșnic în război. Când regele urca pe tron, se chema că „a mâncat

Uganda" sau că „i-a mâncat tobele". A avea tobe era semnul demnității și al autorității. Existau tobe regale și tobe ale căpeteniilor. Fiecare demnitate se recunoștea după ritmul tobelor ei. La ceremoniile de consacrare, regele spunea: „Eu sunt regele Ugandei. Voi trăi mai mult decât strămoșii mei, pentru a conduce neamurile și a nimici revoltele."

Prima îndatorire a noului stăpân era doliul după regele decedat. La sfârșitul perioadei de doliu, regele poruncea să se bată tobele. Peste câteva zile avea loc o vânătoare. Se aducea o gazelă și i se dădea drumul, iar regele trebuia s-o vâneze. Apoi se prindeau doi trecători la întâmplare: unul era sugrumat, celălalt era lăsat în viață. În aceeași seară, regele se urca pe vechiul jilț regal. Își depunea jurământul în mâinile unui înalt demnitar. Doi bărbați puternici îl purtau pe umeri de jur-împrejurul taberei, pentru ca poporul să-l omagieze.

Apoi doi oameni cu ochii legați erau aduși în fața regelui. Pe unul dintre ei îl rănea ușor cu o săgeată și-l expedia ca pe un țap ispășitor în țara dușmană Kitara. Al doilea era eliberat și numit supraveghetor al interiorului Curții regale și gardian al femeilor regelui. Acest nou supraveghetor era condus împreună cu opt prizonieri la un loc de jertfire. Acolo era legat la ochi, iar șapte dintre prizonieri erau uciși cu măciuci în prezența lui; la moartea celui de-al optulea avea voie să asiste cu ochii liberi. Se spune că aceste uciderii îi aduceau regelui *forțe noi*, iar supraveghetorului îi asigurau puterea și fidelitatea.

După doi sau trei ani de domnie, doi bărbați erau din nou aduși în fața regelui. Pe unul îl rănea, celuilalt îi dăruia viața. Cel rănit era ucis în afara incintei, la intrarea principală. Celălalt era însărcinat cu ajutorarea supraveghetorului. Prima lui sarcină după numire era să ia cadavrul celui ucis și să-l arunce în râul cel mai apropiat.

Acești oameni erau omorâți tot în scopul *întăririi* forțelor regelui. Se ucidea pentru a demonstra că regele a preluat puterea și se ucidea pentru a i se asigura supraviețuirea. Își extrăgea puterea din chiar evenimentul supraviețuirii. Un obicei deosebit și probabil specific Ugandei era prezentarea victimelor pe perechi. Unul moare, celălalt este cruțat: regele își exercită concomitent dublul drept care-i revine. Își procură forțe de la unul dintre cei doi; dar cruțarea celuilalt este la fel de profitabilă. Căci acesta este un martor al destinului care-l love ște pe celălalt; el însuși se întărește prin supraviețuire și, ales fiind pentru a fi cruțat, va deveni un slujitor cu atât mai fidel regelui.

Este de mirare că după toate aceste execuții un rege ugandez mai și murea. Și cu alte ocazii i se sacrificau vieți. Ideea că prin supraviețuire dobândea putere a dus la organizarea stabilă a unor jertfe umane. Aceasta era însă o instituție religioasă și rămânea independentă de toanele unuia

sau altuia dintre regi. Existau însă şi capriciile personale, spontane ale regelui şi periculozitatea lor depindea de el.

Un atribut principal al regelui african era puterea lui absolută peste viaţa şi moartea supuşilor. Spaima pe care o emana era uriaşă. „Acum eşti Ata, ai putere asupra vieţii şi morţii. Ucide pe oricine care spune că nu se teme de tine", aşa suna formula de înscăunare a regelui din Igara. El ucidea pe cine voia fără a da explicaţii. Toanele lui erau de-ajuns; nu era nevoit să dea socoteală nimănui. În multe cazuri nu avea voie să ucidă personal. Dar călăul care-l înlocuia reprezenta la Curte o funcţie indispensabilă. Fie că omul care iniţial ocupa funcţia de călău ajungea în cele din urmă primul ministru al ţării, ca în Dahomey; fie că dădea de lucru la sute de călăi, alcătuind un soi de castă, ca în Aschanti, sau că execuţia se mărginea la câteva cazuri ocazionale – întotdeauna pronunţarea unor sentinţe de moarte era dreptul necontestat al regelui; dacă el nu exercita acest drept timp îndelungat sau chiar deloc, spaima capitală inspirată de puterea lui înceta; nu mai era temut şi cădea pradă dispreţului.

Regele era considerat a fi un *leu* sau un *leopard*, fie că unul dintre aceste animale trecea drept strămoşul său, fie că el avea ceva din caracteristicile lor, fără a se trage direct din ele. Firea de leu sau de leopard însemna că şi el este obligat să ucidă la fel ca ei. Uciderea era justă şi cuvenită; dorinţa de a ucide trebuia să-i fie înnăscută. Trebuia să răspândească în jur aceeaşi spaimă pe care o răspândeau animalele.

Regele Ugandei *lua masa* singur, nimeni nu avea voie să-l vadă mâncând. Una dintre soţiile lui îi aducea felurile de mâncare. În timpul mesei, ea trebuia să stea cu spatele. „Leul mănâncă singur", se spunea în popor. Dacă mâncarea nu-i plăcea sau nu sosea destul de repede, vinovatul era chemat şi străpuns cu o suliţă. Dacă cea care-l servea tuşea, era osândită la moarte. Regele avea întotdeauna la îndemână două sulițe. Dacă cineva intra din întâmplare şi-l surprindea pe rege mâncând, era ucis pe loc. În popor se spunea în acest caz: „Leul a omorât în timpul mesei pe cutare sau cutare." Resturile de mâncare nu trebuiau atinse de nimeni şi se dădeau câinilor lui preferaţi.

Regele din Kitara era hrănit de bucătarul lui. Acesta aducea mâncarea, înfigea o furculiţă în carne, scotea o bucată şi o băga în gura regelui. Repeta gestul de patru ori, dar dacă întâmplător atingea dinţii regelui cu furculiţa, era pedepsit cu moartea.

În fiecare dimineaţă, după mulsul vacilor, regele din Kitara se aşeza pe tron şi judeca. Pretindea linişte şi se supăra dacă lumea vorbea. Lângă el stătea un paj, care purta peste umărul drept o piele de leu; capul leului atârna şi ascundea spada cu două tăişuri a regelui, pusă în teacă în blana de leu. Dacă regelui îi trebuia spada, întindea mâna şi pajul i-o dădea. Şi regele dobora pe câte cineva din Curte. De altfel, practica şi în alte

împrejurări în interiorul incintei sale o justiţie sumară. Umbla de colo până colo însoţit de pajul cu spada şi când ceva nu-i convenea, întindea mâna şi mai căsăpea pe unul sau altul.

Poruncile lui trebuiau neapărat urmate. Neascultarea era sancţionată cu moartea. Porunca apare aici în forma ei cea mai veche şi mai pură, sub aspectul sentinţei de moarte date de leu tuturor animalelor mai slabe aflate permanent sub ameninţarea lui. Dacă era vorba de duşmani, trebuiau să se simtă mereu urmăriţi de el. Dacă era vorba de supuşi, ei erau siliţi să-l servească. Îşi trimitea oamenii încotro vroia şi atâta vreme cât îl ascultau, le cruţa viaţa. Dar, în realitate, rămânea mereu un leu şi când avea chef sau un motiv oarecare, lovea.

Sultanul din Delhi: Muhammad Tughlak

Printr-o împrejurare fericită, ne-a parvenit un portret pătrunzător al acelui Sùltan din Delhi, un portret mai realist decât avem îndeobşte la dispoziţie referitor la stăpânitorii orientali. Un celebru călător arab, *Ibn Batuta*, care a vizitat întreaga lume islamică a vremii sale, din Maroc până în China, a petrecut şapte ani la Curtea şi în slujba acelui Sultan. Ne-a lăsat o descriere foarte vie a figurii Sultanului, a caracterului Curţii şi a metodelor lui de conducere. Ibn Batuta s-a bucurat multă vreme de favorurile Sultanului; a trăit însă şi spaime grozave, atunci când a căzut în dizgraţia lui. La început, cum era obiceiul, s-a apropiat de el cu linguşiri, iar mai târziu a încercat, printr-un mod de viaţă ascetic, să se salveze de mânia Sultanului. „Mai mult decât oricărui alt om, acestui monarh îi place să facă daruri şi să verse sângele altora." Ibn Batuta, după experienţele trăite la această Curte, îşi făcuse o idee mai clară decât mulţi alţii despre dubla faţă a puterii, despre caracterul ei generos şi criminal. Există o dovadă de necontestat cu privire la exactitatea relatării lui Ibn Batuta: este o a doua relatare cu care poate fi comparată şi care a apărut fără legătură cu prima. Un înalt funcţionar care a trăit peste 17 ani la Curtea lui Muhammad, *Ziau-d din Barani*, a scris la scurt timp după moartea domnitorului o istorie a epocii sale în limba persană, una dintre cele mai bune lucrări de acest fel. Între multe altele, figurează acolo şi trei convorbiri pe care viitorul istoric le-a avut chiar el cu Sultanul şi care sunt deosebit de lămuritoare cu privire la concepţia Sultanului despre supuşii săi şi despre domnie. Următoarea prezentare se bazează pe aceste izvoare şi le foloseşte pe ambele din abundenţă.

Muhammad Tughlak era cultivat la cel mai înalt nivel al epocii sale. Scrisorile sale în limba persană şi arabă treceau drept un model de eleganţă şi au fost admirate încă multă vreme după moartea lui. Caligrafia

ca şi stilul lui nu erau cu nimic mai prejos decât ale celor mai renumiţi maeştri ai acestor arte. Avea fantezie şi ştia să se folosească de simboluri; era versat în poezia persană; avea o memorie excepţională şi ştia multe poezii pe dinafară, din care cita adesea şi cu bun-gust. Şi cu alte aspecte ale literaturii persane era familiarizat. În egală măsură îl fascinau matematica, fizica, logica şi filozofia grecilor. „Dogmele filozofilor, indiferenţa şi duritatea aveau o puternică influenţă asupra lui. Pe deasupra era şi avid de cunoştinţe medicale: el însuşi trata bolnavi atunci când un simptom de boală neobişnuit îl interesa. Nici un savant, nici un caligraf, nici un poet, nici un medic nu-i rezista într-o discuţie din domeniul său special. Era un om credincios: respecta cu stricteţe prescripţiile religiei sale şi nu bea vin. Era recomandabil pentru curtenii lui să respecte orele de rugăciune; cine n-o făcea era pedepsit cu severitate. Aprecia mult dreptatea, lua în serios nu numai regulile rituale ale Islamului, dar şi pe cele morale şi aştepta acelaşi lucru de la alţii. În războaie se distingea prin vitejie şi iniţiativă; despre faptele lui de război se vorbea încă de pe vremea domniei tatălui său şi a predecesorului acestuia." Nu este lipsit de importanţă să atragem atenţia asupra multilateralităţii Sultanului, căci toate trăsăturile şi faptele care îi nelinişteau şi îi intrigau pe contemporanii săi contrastau foarte puternic cu acele merite strălucite, atât de admirate şi pe care le-a păstrat întotdeauna.

Cum arăta Curtea acestui prinţ atât de drept şi cu o cultură atât de rafinată? Pentru a ajunge în interiorul palatului, trebuiau trecute trei porţi. În faţa primei porţi stătea de pază o trupă alături de nişte cântăreţi cu trompete şi fluiere. Când sosea vreun emir sau altă personalitate de seamă, se sufla în instrumente şi se striga: „A sosit cutare şi cutare." Dincolo de prima poartă erau nişte platforme pe care şedeau călăii. Când Sultanul ordona execuţia cuiva, sentinţa se îndeplinea în faţa porţii palatului. Cadavrele rămâneau acolo trei zile. Cine se apropia de palat dădea întotdeauna peste cadavre; zăceau acolo mormane, munţi de leşuri. Măturătorii şi călăii care trebuiau să care şi să omoare victimele erau epuizaţi de munca lor istovitoare şi neîncetată. Între poarta a doua şi a treia era o sală de primire pentru public. În faţa porţii a treia şedeau „scribii Porţii"; pe aici nu putea trece nimeni fără autorizaţia specială a Sultanului. Oricine venea la această poartă era trecut de scrib în catastif: „Cutare a venit la prima oră, sau la a doua", după caz. După rugăciunea de seară, se raporta acest lucru Sultanului. Oricine lipsea de la palat trei zile sau mai mult, cu sau fără motivaţie, nu mai avea voie să intre fără autorizaţia reînnoită a Sultanului. Dacă fusese bolnav sau avea altă justificare, îi aducea Sultanului un dar potrivit cu rangul său. Dincolo de această poartă se afla sala propriu-zisă de audienţe a Sultanului, sala celor

„O mie de coloane", o sală uriaşă cu un tavan de lemn admirabil sculptat şi pictat.

Audienţele aveau loc de obicei după-amiaza, uneori şi dimineaţa devreme. Sultanul şedea pe tron picior peste picior sub un baldachin îmbrăcat în alb, cu o pernă mare la spate, şi alte două de sprijinit braţele. În faţa lui stătea vizirul, în spate secretarii, apoi cămăraşii şi tot aşa, conform reglementărilor protocolare de rang ale Curţii. „În timp ce Sultanul se aşeza, secretarii şi cămăraşii strigau cât puteau mai tare: «Bismillah! În numele Domnului!» O sută de oameni înarmaţi stau în dreapta, o sută în stânga, cu platoşe, săbii şi arcuri. Ceilalţi funcţionari şi demnitari se aşează de ambele părţi ale sălii. Apoi sunt introduşi 60 de cai în harnaşament regesc; sunt orânduiţi la dreapta şi la stânga în aşa fel încât să poată fi văzuţi de Sultan. Apoi se introduc 50 de elefanţi împodobiţi cu învelitori de mătase şi cu colţii întăriţi cu un strat de fier, foarte utili şi eficienţi în uciderea infractorilor. Pe ceafa fiecărui elefant şade un om ţinând în mână un fel de secure din fier, pentru mânat şi lovit animalul. Fiecare elefant duce în spinare o ladă voluminoasă care, în funcţie de mărimea animalului, cuprinde douăzeci sau mai mulţi soldaţi. Aceşti elefanţi sunt dresaţi în vederea cinstirii Sultanului şi se înclină în faţa lui. De câte ori se înclină, cămăraşii strigă tare «În numele lui Dumnezeu!» Şi ei sunt orânduiţi jumătate la dreapta, jumătate la stânga, în spatele persoanelor aflate acolo în picioare. Oricare persoană care intră are un loc anumit şi se înclină de îndată ce a ajuns în dreptul cămăraşilor. Aceştia spun «În numele Domnului!» şi-şi potrivesc sonoritatea strigătului după rangul persoanei, care se retrage pe locul ei, pe care nu-l depăşeşte niciodată. Dacă cel ce vine pentru omagiere este un hindus necredincios, cămăraşii îi spun: «Dumnezeu să te îndrume!»."

Intrarea Sultanului în capitală a fost de asemeni povestită foarte evocator de călătorul arab.

„Atunci când Sultanul se întoarce dintr-o călătorie, elefanţii sunt împodobiţi; şaisprezece dintre ei au pe spate umbrele de soare, unele din brocart şi ornate cu bijuterii. Se ridică pavilioane de lemn cu mai multe etaje şi acoperite cu mătase; la fiecare etaj se află cântăreţi şi dansatoare, admirabil îmbrăcate şi împodobite. În mijlocul fiecărui pavilion este un mare recipient făcut din burdufuri, pline cu sirop. Toţi, străini sau localnici, pot să bea de acolo şi primesc totodată frunze de betel şi alune. Podeaua dintre pavilioane este acoperită cu mătase, peste care trec caii Sultanului. Pe zidurile străzilor de trecere a Sultanului, de la poarta de intrare în oraş până la palat, atârnă basmale de mătase. În faţa Sultanului merg lacheii, mai multe mii de sclavi, în urma lor vin soldaţii şi plebea. Cu ocazia uneia dintre sosirile Sultanului în oraş, am văzut sus pe elefanţi trei sau patru mici catapulte din care se aruncau poporului monede de

aur şi argint, începând din clipa când el păşea în oraş şi până când ajungea la palat."

Muhammad era deosebit de darnic cu străinii. Era de îndată informat de serviciul secret privind sosirea oricui într-unul dintre oraşele de graniţă ale regatului. Serviciul de curieri era organizat exemplar: un drum pe care călătorii îl parcurgeau în 50 de zile era străbătut de alergătorii Sultanului, care se schimbau la fiecare a treia milă, în cinci zile. Nu numai scrisorile beneficiau de acest fel de transport, ci şi fructele rare din Khurasan, care ajungeau proaspete pe masa Sultanului. Infractorii politici erau legaţi pe brancarde purtate de alergători pe cap şi aduşi Sultanului la fel de iute ca scrisorile şi fructele. Rapoartele despre străinii de la graniţă erau foarte precise: înfăţişare şi îmbrăcăminte, numărul însoţitorilor, al sclavilor, al slugilor şi animalelor, felul de a sta în picioare, de a umbla, de a şedea – tot ce omul făcea era notat cu grijă în toate detaliile. Sultanul se ocupa amănunţit de aceste rapoarte. Străinul însă trebuia să aştepte în capitala provinciei de graniţă până când sosea instrucţiunea Sultanului privind permisiunea de a continua călătoria, şi cu ce fel de onoruri se cuvenea să fie primit. Fiecare era judecat exclusiv după comportamentul său personal, deoarece despre originea sau familia străinului era greu de aflat ceva în îndepărtata Indie. Muhammad se interesa în mod special de străini; îi plasa în posturi de guvernatori şi demnitari. Majoritatea curtenilor lui – funcţionari, miniştri şi judecători – erau străini. Printr-un decret li se acorda titlul de „venerabile". Dădea sume foarte mari de bani pentru întreţinerea lor şi le oferea daruri şi multe altele. Prin aceşti străini, renumele dărniciei lui se răspândise în toată lumea.

Se vorbea însă mai mult de severitatea lui. Pedepsea infracţiuni mari sau mici fără să ţină seamă de persoană, chiar dacă era vorba de savanţi, credincioşi sau persoane de rang înalt. Zilnic erau aduşi la el sute de oameni în lanţuri, cu mâinile şi picioarele legate. Unii erau executaţi, alţii schingiuiţi, alţii bătuţi. Instaurase un sistem în care zilnic i se aduceau toţi deţinuţii, în afară de vineri. Era ziua lor de refacere, zi în care se dedicau curăţeniei şi odihnei.

Una dintre cele mai grave acuzaţii împotriva Sultanului a fost faptul că i-a obligat pe locuitorii din Delhi să-şi părăsească oraşul. Credea că e îndreptăţit să-i pedepsească. Ei aveau obiceiul să-i scrie scrisori în care îl insultau şi-l jigneau. Scrisorile erau sigilate şi adresate în felul următor: „Stăpânului lumii; de citit numai strict personal", apoi erau aruncate noaptea în sala de audienţe. Când Sultanul rupea sigiliul, dădea numai peste insulte şi ofense. A hotărât atunci să dărâme oraşul Delhi şi, după ce a cumpărat de la locuitori toate casele şi adăposturile şi le-a plătit preţul integral, le-a poruncit să se mute la Daulatabad, oraş pe care vroia să-l declare capitala sa. Oamenii s-au opus; atunci a anunţat printr-un

crainic că peste trei zile nimeni nu mai avea voie să se afle în oraş. Majoritatea s-a supus poruncii, dar unii s-au ascuns în casele lor. Sultanul a dispus cercetarea oraşului în căutarea persoanelor rămase acolo. Sclavii Sultanului au găsit doi bărbaţi pe stradă, un invalid şi un orb. Au fost aduşi în faţa Sultanului; ordinul lui a fost ca invalidul să fie catapultat, iar orbul să fie târât de la Delhi la Daulatabad; asta însemna o călătorie de 40 de zile. Pe drum, orbul s-a desfăcut în bucăţi şi tot ce a mai ajuns din el la Daulatabad a fost un picior. Ca urmare, toţi au părăsit oraşul lăsând în urmă mobilă şi proprietăţi; oraşul a rămas în totală delăsare. Distrugerea a fost atât de cumplită, încât nici o pisică, nici un câine n-au mai rămas în oraş, în case, palate sau periferii. „O persoană în care am încredere mi-a povestit că Sultanul s-a urcat într-o noapte pe acoperişul palatului şi, aruncând o privire asupra oraşului Delhi, unde nu se mai zărea nici foc, nici fum, nici lumină, a spus: «Acum inima mi s-a liniştit şi mânia mi s-a potolit.» Apoi a scris locuitorilor altor oraşe, poruncindu-le să se mute la Delhi pentru a repopula oraşul. Rezultatul a însemnat ruina oraşelor acelora. Delhi a rămas totuşi nepopulat, din cauza întinderii sale, fiind unul dintre cele mai mari oraşe ale lumii. În această stare am găsit oraşul la sosirea noastră, gol şi, cu excepţia a câtorva locuitori, abia populat."

Necazul Sultanului pe supuşii săi nu a fost rezultatul unei domnii prelungite. De la bun început a existat între el şi supuşii lui o stare tensionată, care s-a agravat cu anii. Ordinul de a părăsi oraşul Delhi a fost dat încă din al doilea an al său de domnie. Despre conţinutul scrisorilor aruncate în sala de audienţe nu se pot face decât presupuneri. Dar există argumente cum că ele s-ar fi referit la felul în care s-a suit pe tron. Tatăl lui Muhammad, Şahul Tughlak, a murit într-un accident după numai patru ani de domnie. Doar puţini iniţiaţi ştiau ce anume s-a întâmplat cu adevărat. Bătrânul Sultan, care se întorcea dintr-o expediţie, i-a cerut fiului său să-i pregătească un pavilion de primire. În trei zile pavilionul a fost gata, construit din lemn ca de obicei, dar în aşa fel încât să se prăbuşească printr-o simplă împingere, într-un anume punct. Când Sultanul, împreună cu fiul său mai mic, a intrat în pavilion, Muhammad i-a cerut permisiunea să organizeze o paradă de elefanţi. I-a fost aprobată. Elefanţii au fost conduşi în aşa fel încât, trecând pe lângă punctul sensibil al construcţiei, să-l lovească. Pavilionul s-a prăbuşit peste Sultan şi fiul său preferat, îngropându-i. Operaţiile de salvare au fost amânate atât de mult, încât au venit prea târziu. Cei doi au fost găsiţi morţi. Unii susţineau că Sultanul, aplecat asupra fiului său, încă mai respira şi că ar fi fost, s-ar putea spune, ucis a doua oară. Muhammad a putut ocupa tronul fără nici o rezistenţă, dar asupra limbilor ascuţite nu avea nici o putere. De la început a fost bănuit de uciderea tatălui său.

Sub Muhammad Tughlak sultanatul din Delhi a ajuns la cea mai mare extindere a sa. Abia după două sute de ani – sub Akbar – atât de mari zone ale Indiei au mai fost reunite sub o singură conducere. Dar Muhammad nu era deloc mulţumit cu cele două duzini de provincii atribuite. El ar fi dorit să stăpânească întregul univers locuibil şi îşi făurea planuri grandioase pentru executarea intenţiilor sale. Nu destăinuia nici unuia dintre sfetnici sau prieteni proiectele lui, ci le păstra pentru sine, aşa cum le gândea el. Orice îi trecea prin minte i se părea un lucru bun. Nu se îndoia deloc de sine, scopul lui i se părea de la sine înţeles, iar mijloacele folosite i se păreau singurele potrivite.

Dintre planurile lui de cucerire, cele mai ambiţioase au fost atacul asupra Irakului şi Khurasanului, precum şi cel asupra Chinei. Pentru primul a fost adunată o armată de 370 000 de călăreţi. Demnitarii oraşelor în pericol au fost mituiţi cu sume enorme. Dar atacul nu a fost realizat sau a eşuat în faşă; armata s-a risipit. Sume care chiar şi pentru situaţia lui Muhammad erau imense fuseseră risipite de pomană. Celălalt plan, cucerirea Chinei, trebuia efectuat trecând peste munţii Himalaya. Au fost trimişi 100 000 de călăreţi pe munţii cei mai înalţi pentru a supune un masiv întreg împreună cu populaţia lui sălbatică şi a asigura astfel trecerile spre China. Această armată a fost distrusă: n-au rămas în viaţă decât zece oameni care s-au întors la Delhi şi pe care Sultanul dezamăgit i-a condamnat la moarte.

Cucerirea lumii cerea armate colosale şi acestea la rândul lor aveau nevoie de tot mai mulţi bani. E drept că Muhammad avea venituri enorme. Din toate părţile sosea tributul regilor hinduşi supuşi. De la tatăl său, Muhammad moştenise între altele şi un rezervor, plin cu o masă solidă de aur topit. Curând, ajunse totuşi în dificultate financiară şi încercă, după obiceiul lui, să găsească vreun mijloc spectaculos ca să rezolve rapid problemele. Auzise despre banii de hârtie ai chinezilor şi-şi făuri un plan prin care să obţină ceva asemănător folosind banii de aramă. Porunci să fie bătute mari cantităţi de monede de aramă, stabilindu-le valoarea, în mod arbitrar, la valoarea argintului. Apoi decretă ca aceste monede să fie folosite în loc de aur şi argint: pentru tot ce se cumpăra şi se vindea se opera numai cu aramă. Urmarea acestui edict a fost că imobilul fiecărui hindus se transformă într-o monetărie. Hinduşii diferitelor provincii băteau în particular milioane de monede de aramă. Cu ele îşi plăteau tributul, îşi cumpărau cai şi tot felul de lucruri frumoase. Principi, primari de ţară şi moşieri se îmbogăţeau prin aceste monede de aramă, iar statul sărăcea. Curând, valoarea noii monede scăzu rapid, în timp ce aceea a vechilor monede, devenite foarte rare, crescu de patru sau de cinci ori. În cele din urmă, arama nu valora mai mult decât pietrişul. Fiecare îşi reţinea marfa, negoţul stagna pretutindeni. Când Sultanul constată efectele

edictului său, îl retrase mânios şi declară că oricine deţine monede de aramă trebuie să le aducă la vistierie, unde va primi în schimb vechile monede. Oamenii îşi adunară arama din toate colţurile în care o aruncaseră cu dispreţ şi sosiră cu miile la vistierie, unde primiră în schimb aur şi argint. Munţi de monede de aramă se strânseră la Tughlakabad. Vistieria pierdu sume mari, lipsa de bani deveni acută. Când Sultanul înţelese ce preţ însemnase pentru vistierie afacerea cu monedele de aramă, se mânie şi mai tare pe supuşii săi.

Un alt mijloc de a procura bani erau impozitele. Încă de pe vremea predecesorilor lui, impozitele erau foarte mari. Acum crescuseră şi mai mult, iar încasarea lor se făcea cu o cruzime fără margini; ţăranii ajunseră cerşetori. Oricare hindus care avea ceva avere părăsea ţara şi se alătura rebelilor din junglă, în provinciile din centrul regatului. În perioade de secetă, foametea era generală şi se prelungea ani de-a rândul. Se destrămau familii, oraşe întregi nu aveau nimic de mâncare, oamenii piereau cu miile.

De fapt, această foamete a şi adus o schimbare reală în destinul regatului. Revoltele se înmulţeau. O provincie după alta se desprindea de Delhi. Muhammad era veşnic pe drum pentru a anihila revoltele. Cruzimea lui s-a accentuat. A nimicit ţinuturi întregi. A ordonat să fie încercuite junglele în care se refugiaseră rebelii şi oricine era prins acolo – bărbat, femeie sau copil – era ucis. Inspira o spaimă atât de mare, încât oriunde apărea oamenii i se supuneau, dacă nu se refugiaseră mai înainte. Dar cum reuşea să restabilească undeva liniştea sau să pustiască locul, revolta izbucnea în altă parte a ţării. Pe guvernatorii care se desprindeau de autoritatea lui îi jupuia. Apoi le umplea pieile cu paie şi trimitea aceste păpuşi fioroase prin toată ţara, ca să îngrozească lumea cu ele.

Muhammad nu avea remuşcări privind cruzimea lui. Era convins de justeţea măsurilor luate de el. Convorbirile pe care le-a avut cu istoricul Zia Barani în această privinţă sunt atât de concludente, încât merită să citãm câte ceva din ele.

„Vezi, îi spunea Sultanul lui Barani, câte revolte au loc. Nu-mi plac defel, deşi lumea spune că ele sunt provocate de asprimea mea exagerată. Nu voi renunţa însă la pedeapsa cu moartea nici din cauza observaţiilor, şi nici din cauza revoltelor. Ai citit multe cărţi de istorie. Ai găsit undeva afirmaţia că în anumite împrejurări regii ar fi decretat pedeapsa cu moartea?“

În răspunsul său, Barani a citat o înaltă autoritate islamică care admitea pedeapsa cu moartea în şapte împrejurări. Orice se încadrează în aceste împrejurări, duce la tulburări şi revolte şi dăunează ţării. Acestea sunt: 1. Părăsirea religiei adevărate. 2. Uciderea. 3. Adulterul unui bărbat căsătorit cu soţia altuia. 4. Conspiraţia împotriva regelui. 5. Stârnirea unei

revolte. 6. Legături cu dușmanii regelui și transmiterea de informații către aceștia. 7. Nesupunere în dauna statului, *dar nici un fel de altă nesupunere*. Cu privire la trei dintre aceste infracțiuni – părăsirea religiei, uciderea unui musulman și adulterul cu o femeie căsătorită – s-a exprimat și Profetul însuși. Pedepsirea celorlalte patru ar fi mai mult o chestiune politică și de conducere competentă. Dar autoritățile, opina Barani, subliniază faptul că regii numesc viziri pe care îi ridică la demnități înalte și cărora le încredințează administrarea regatului. Rostul vizirilor era de a da dispoziții potrivite și de a asigura în țară o ordine atât de bine gândită, încât regele să fie scutit de a-și păta mâinile cu sângele vreunui om.

Sultanul răspunsese: „Pedepsele de pe vremuri erau pe măsura stărilor de lucru din lumea de atunci. Astăzi există mult mai mulți oameni răi și răzvrătiți. Eu îi pedepsesc chiar și pentru simpla bănuială sau presupunere a unor intenții de rebeliune și trădare și pedepsesc cu moartea până și cea mai neînsemnată nesupunere. Tot așa voi continua până voi muri sau până când oamenii se vor purta cum se cuvine și vor renunța la rebeliuni și neascultare. Nu am viziri care să stabilească reguli pentru a mă împiedica să vărs sângele altora. Eu pedepsesc oamenii pentru că deodată au devenit cu toții dușmanii și adversarii mei. Le-am distribuit mari averi, și totuși nu au devenit nici mai prietenoși, nici mai loiali. Starea lor de spirit îmi este binecunoscută și constat că sunt nemulțumiți și mă dușmănesc."

Cu altă ocazie, într-o convorbire Sultanul regretă că nu a dispus mai de mult omorârea tuturor celor care i-au produs atâtea necazuri cu revoltele lor. Altă dată – tocmai pierduse unul dintre orașele cele mai importante, același în care poruncise să fie mutați cu sila toți locuitorii din Delhi – l-a chemat pe Barani și l-a întrebat ce fel de mijloace terapeutice au întrebuințat odinioară regii în astfel de cazuri. Regatul lui, spunea Sultanul, este bolnav și nici un mijloc nu ajută. Barani spuse că regii care și-au dat seama că au pierdut încrederea poporului și au devenit obiectul unei respingeri generale au abdicat și au predat domnia celor mai vrednici dintre fiii lor. Alții s-au dedat plăcerilor și vânătorii, lăsând treburile de stat pe mâna vizirilor și a funcționarilor. Dacă poporul este nemulțumit și regele nu are o fire răzbunătoare, boala unui stat poate fi vindecată și pe calea aceasta. Dintre toate relele politice, cea mai mare și mai cumplită este sentimentul unei respingeri generalizate și lipsa de încredere a tuturor straturilor populației. Sultanul însă nu se lăsă înduplecat nici de aceste sfaturi curajoase și de-abia voalate ale lui Barani. Dacă va reuși, afirma Sultanul, să rezolve problemele regatului așa cum dorea, și numai atunci, va încredința conducerea unui grup de trei oameni, iar el va pleca în pelerinaj la Mecca. „Acum însă sunt mânios, iar ei supărați pe mine. Îmi cunosc sentimentele, după cum și eu le cunosc pe ale lor. Orice terapie aș încerca, rămâne ineficientă. Tratamen-

tul meu pentru rebeli, răsculaţi şi nemulţumiţi este sabia. Eu condamn la moarte şi folosesc sabia pentru a obţine un tratament prin suferinţă. Cu cât oamenii se opun mai mult, cu atât mai multe pedepse le dau."

Numărul răscoalelor şi zdruncinarea întregului regat au avut totuşi *un* efect asupra stării de spirit a Sultanului. A început să aibă scrupule: nu cu privire la mormanele de cadavre din faţa palatului său ori din toate provinciile şi oraşele pe care le vizita, ci cu privire la legitimitatea domniei lui. El era, după cum a reieşit destul de clar, un om credincios şi drept, dorind să obţină în funcţia sa regală cea mai înaltă confirmare spirituală pe care o oferea Islamul. În trecut, califii din dinastia Abasizilor, rezidenţi la Bagdad, treceau drept instanţa competentă. Dar regatul lor nu mai exista. În 1258 Bagdadul a fost cucerit de mongoli şi ultimul calif ucis. Pentru Muhammad Tughlak, care s-a urcat pe tron în 1325 şi ale cărui scrupule s-au trezit prin 1340, atunci când, una după alta, provinciile sale au început să se desprindă de el, nu era deloc uşor să afle cine avea dreptul de investitură. Muhammad începu să facă cercetări conştiincioase. Toţi călătorii care veneau la Curte din ţările de vest ale Islamului erau interogaţi amănunţit, până când, în cele din urmă, a rezultat că un calif al Egiptului ar fi „Papa" cel mult dorit. Atunci porni tratative cu el. Veneau şi plecau delegaţii şi soli. În scrisorile sale către calif, Muhammad folosea complimente atât de exagerate, încât istoricul Barani, oricum obişnuit cu unele lucruri, nici nu îndrăznea să le repete. Pe trimisul califului, care venea la Muhammad însoţit de cei mai mari demnitari şi învăţaţi, îl întâmpină la porţile oraşului, însoţindu-l apoi desculţ o bucată de drum. Porunci să i se înlăture numele de pe toate monedele, înlocuindu-l cu cel al califului. La rugăciunile de vineri şi alte sărbători era pomenit numele califului. Dar Muhammad nu se mulţumi numai cu atât. Toţi regii de odinioară care nu fuseseră confirmaţi de califi au fost scoşi din textele rugăciunilor, iar domnia lor declarată ulterior ilegală. Pe clădirile înalte a fost înscris numele califului şi nici un alt nume nu avea voie să-i stea alături. Într-o diplomă oficială solemnă sosită din Egipt după mai mulţi ani de corespondenţă, Muhammad a fost numit, cu toate formalităţile, drept reprezentant al califului în India. Acest document l-a bucurat pe Muhammad atât de mult, încât i-a pus pe poeţii Curţii să-l versifice.

În rest, a rămas până la sfârşit neschimbat. Asprimea lui creştea o dată cu insuccesele. N-a pierit însă ucis. După 26 de ani de domnie a murit de friguri, boală căpătată în cursul unei expediţii punitive.

Cazul lui este cel mai pur caz de potentat paranoic. Ciudăţenia existenţei lui este pentru un european deosebit de instructivă. Tot ce ţine de persoana lui este izbitor; poate fi judecat în ansamblu. Complexitatea firii lui iese clar la iveală.

Patru feluri de mase acţionează în mintea lui: armata, banii, cadavrele şi Curtea cu capitala lui. Le manipulează pe toate fără încetare: fiecare creşte pe socoteala celeilalte. O dată cu pieirea enormei sale armate se epuizează şi tezaurul. Trimite întreaga capitală în exil şi rămâne deodată mulţumit şi singur în acest oraş metropolă. De pe acoperişul palatului contemplă metropola golită de oameni. A gustat din plin fericirea supravieţuitorului.

Orice ar întreprinde, ştie să-şi păstreze măcar *una* dintre aceste mase. Sub nici un motiv nu renunţă la ucideri. Grămezile de cadavre din faţa palatului sunt o instalaţie permanentă. Zilnic îi aduce pe toţi deţinuţii la el: în calitatea lor de candidaţi la execuţie, reprezintă pentru el o proprietate preţioasă. În cursul unei domnii de 26 de ani, grămezile de cadavre se înmulţesc în fiecare provincie a regatului. Molimele şi foametea îi vin în ajutor. Îl necăjeşte desigur scăderea inevitabilă a impozitelor. Dar atâta vreme cât numărul victimelor sale creşte, nimic nu poate să-i zdruncine în mod serios conştiinţa de sine.

Pentru a-şi menţine în concentrarea ei absolută forţa de a da porunci, care nu sunt altceva decât sentinţe de moarte, caută o instanţă mai înaltă care să-i asigure această forţă. Dumnezeu, în care crede ca mahomedan evlavios, nu-i este de-ajuns; de aceea caută investitura unor reprezentanţi legali ai lui Dumnezeu.

Muhammad Tughlak a fost apărat de istoricii indieni moderni. Puterea n-a dus niciodată lipsă de apologeţi. Istoricii care, profesional vorbind, sunt obsedaţi de ea, obişnuiesc să explice lucrurile fie prin specificul *epocii* în spatele căreia se ascund uşor în calitatea lor de specialişti, fie prin *necesitatea* care, în mâinile lor, poate lua orice formă.

Astfel de interpretări sunt de aşteptat şi în cazuri mai apropiate de noi decât cel al lui Muhammad Tughlak. Aici, în mod preventiv, s-ar dovedi utilă dezvăluirea mecanismelor puterii la un om care, din fericire pentru omenire, n-a deţinut puterea decât în mintea lui dementă.

Cazul Schreber – partea întâi

Un document pe care nu ni l-am putea dori mai cuprinzător şi mai concludent îl găsim în *Jurnalul memorabil* al fostului preşedinte al Senatului din Dresda, *Schreber.*

Era un om cultivat şi inteligent; profesiunea l-a deprins să se exprime clar. Petrecuse şapte ani – paranoic fiind – într-o clinică, atunci când s-a hotărât să noteze detaliat tot ceea ce oamenilor li se părea a fi nebunia lui. *Jurnalul memorabil al unui bolnav de nervi* a devenit o carte. Era atât de convins de justeţea şi importanţa religiei create de el încât,

după suspendarea punerii sale sub interdicție, a publicat cartea. Dispune de un limbaj perfect croit pentru descrierea unei structuri mentale atât de ciudate; el reușește să cuprindă exact cât și ce trebuie pentru ca nimic esențial să nu rămână în umbră. Scrierea lui este o pledoarie, și din fericire nu este un poet; de aceea poate fi bine urmărit, noi fiind totuși la adăpost de persoana sa.

Aș vrea să relev câteva dintre trăsăturile cele mai izbitoare ale sistemului său, în măsura în care pot s-o fac pe scurt. Mi se pare că aici ne putem apropia foarte mult de înțelegerea specificului paranoiei. Dacă alți cercetători care studiază acest fenomen pot ajunge la alte rezultate, aceasta poate fi o dovadă a bogăției de conținut al acestui *Jurnal memorabil*.

Pretenția cu care Schreber începe apare mai clar acolo unde pare că vrea s-o îngrădească. „Nici eu nu sunt decât un om", spune el aproape de începutul cărții, și „de aceea sunt legat de limitele cunoașterii umane." În schimb, nu are nici o îndoială că a ajuns mai aproape de adevăr decât oricare dintre oameni. Apoi trece de îndată la problema veșniciei. Acest gând străbate întreaga carte și înseamnă pentru el mai mult decât pentru oamenii obișnuiți. Se pricepe la veșnicie și o privește ca pe ceva care nu numai că i se cuvine, dar îi și aparține. Calculele lui se întind pe enorme intervale de timp: experiențele pe care le are se întind pe secole. I se pare că „unele nopți durau secole, astfel că în interiorul acestui interval de timp ar fi putut avea loc cele mai profunde schimbări în întreaga omenire, pe întregul pământ și chiar în întregul sistem solar". Se simte în cosmos și veșnicie ca la el acasă. Unele zodii și anumite stele: Casiopeea, Vega, Capella, Pleiadele, l-au atras în mod deosebit. Vorbește despre ele ca și cum ar fi vorba despre stațiile de autobuz din colț. Totuși își dă foarte bine seama de distanța lor reală față de Pământ. Are cunoștințe astronomice și nu micșorează universul. Dimpotrivă, corpurile cerești îl atrag tocmai fiindcă sunt atât de îndepărtate. Mărimea spațiului îl atrage; ar dori să fie la fel de extins ca el și să-l cuprindă cu totul.

Nu dă însă impresia că l-ar preocupa procesul creșterii, ci mai curând cel al *extinderii*; el o dorește pentru a se consolida în ea și a se afirma prin ea. *Poziția* ca atare este importantă și de aceea nu poate fi niciodată de-ajuns de mare și de veșnică. Principiul lui suprem este ordinea universală. O situează chiar mai presus de divinitate: când Dumnezeu încearcă s-o contracareze, se izbește de dificultăți. Vorbește adesea de propriul său *corp* omenesc ca și cum acesta ar fi un *corp ceresc*. Ordinea sistemului planetar îl preocupă așa cum pe alții îi preocupă ordinea în familia lor. Ar dori să facă parte din ea, să se simtă stabilizat de ea. Invariabilitatea și durata constelațiilor, așa cum le cunoaștem într-adevăr de secole încoace, l-au atras probabil în mod special. A avea o „situare" în mijlocul lor însemna o situare pentru veșnicie.

Acest *simţ al poziţiei* la paranoici este de o importanţă esenţială: întotdeauna este vorba de apărarea şi asigurarea unei poziţii exaltate. Nici în cazul potentatului lucrurile nu pot sta altfel, dată fiind natura puterii: sentimentul – subiectiv – pe care-l are faţă de propria sa poziţie nu se deosebeşte cu nimic de cel al paranoicului. Cine poate se înconjoară cu soldaţi şi se închide în fortăreţe. Schreber, care se simte ameninţat în fel şi chip, se agaţă de stele. Căci, precum se va vedea, pe lume lucrurile merg anapoda. Pentru a înţelege aceste primejdii este necesar să spunem câte ceva despre populaţia universului lui Schreber.

Sufletul omenesc, crede Schreber, se află în *nervii* corpului. Atâta vreme cât trăieşte, omul este trup şi suflet în acelaşi timp. Când moare însă, nu rămân decât nervii ca suflet. Dumnezeu este întotdeauna nerv, niciodată trup. Prin urmare este înrudit cu sufletul omenesc, dar infinit superior acestuia, deoarece numărul nervilor divini este nelimitat şi ei sunt veşnici. Nervii divini au facultatea de a se transforma în raze, de pildă în raze de soare sau de stele. Dumnezeu se bucură de lumea pe care a creat-o: totuşi nu intervine în destinele ei. După facerea lumii s-a retras şi de cele mai multe ori stă departe de ea. Dumnezeu nici *nu are voie* să se apropie prea mult de oameni, deoarece nervii celor vii au o asemenea forţă de atracţie asupra lui, încât nici nu s-ar mai putea desprinde şi propria lui existenţă ar fi în pericol. Prin urmare, se fereşte întotdeauna de cei vii şi dacă se întâmplă totuşi să se apropie, ademenit fie de o rugăciune ferventă, fie de un preot, el se retrage repede, înainte de a fi prea târziu.

„Contacte regulate ale lui Dumnezeu cu sufletele omeneşti aveau loc abia după moarte. De cadavrele lor Dumnezeu se putea apropia fără primejdie pentru a le extrage nervii din corp, a-i ridica la el şi a-i trezi astfel la o nouă viaţă cerească." În acest scop nervii umani trebuiau mai întâi tăiaţi şi purificaţi. Dumnezeu putea utiliza numai nervi umani curaţi, deoarece menirea lor era să fie încorporaţi şi în cele din urmă să devină, „ca antecamere ale Cerului, componente ale lui însuşi". În acest scop era necesar un complicat proces de purificare pe care nici Schreber nu era în stare să-l descrie în amănunt. Când sufletele treceau prin acest proces şi se înălţau la cer, uitau treptat identitatea lor de pe pământ; dar nu toate la fel de repede. Oameni de seamă ca Goethe sau Bismarck îşi păstrau conştiinţa de sine poate secole în şir, dar nimeni, nici cel mai mare om, n-a păstrat-o pentru totdeauna. Căci „destinaţia tuturor sufletelor era ca în final, *contopite cu alte suflete, să se dizolve în unităţi superioare* şi astfel să se simtă numai componente ale divinităţii: «antecamere ale Cerului»."

Contopirea sufletelor într-o masă este postulată aici ca fiind cea mai mare fericire posibilă. Să ne amintim de unele imagini ale creştinismului: îngeri şi sfinţi strânşi laolaltă, ca nişte nori, uneori chiar într-adevăr ca

nori, la care numai privind imaginea de aproape pot fi recunoscute capetele unul lângă altul. Această reprezentare este atât de curentă încât nici nu ne mai gândim la semnificaţia ei. Ea exprimă ideea că fericirea nu constă numai în apropierea lui Dumnezeu, ci şi în reuniunea unor fiinţe egale între ele. În expresia „antecamere ale Cerului" se încearcă structurarea şi mai densă a consistenţei acestei mase fericite de suflete răposate, cu adevărat dizolvate în unităţi de ordin superior.

La oamenii în viaţă Dumnezeu nu se prea pricepe. În unele pasaje ulterioare ale *Jurnalului memorabil*, Schreber îi reproşează mereu incapacitatea de a înţelege oamenii vii şi, mai precis spus, de a aprecia exact modul lor de a gândi, activitatea lor intelectuală. Schreber vorbeşte despre orbirea lui Dumnezeu, provenită din necunoaşterea naturii umane. El este obişnuit numai cu prezenţa cadavrelor şi se fereşte de apropierea celor vii. În fond, veşnica iubire divină se adresează numai creaţiei ca ansamblu. Dumnezeu nu este acea fiinţă înzestrată cu o perfecţiune absolută, pe care cele mai multe religii i-o atribuie. Altfel nu s-ar fi lăsat atras în *conspiraţia* împotriva unor oameni nevinovaţi, ceea ce de fapt şi era sâmburele propriu-zis al bolii lui Schreber. Căci în „minunata construcţie" a lumii, aşa cum tocmai fusese expusă, a apărut deodată o ruptură. O criză gravă a izbucnit în planul divin, legată de destinul personal al lui Schreber.

Este vorba de nimic altceva decât de cazul unui omor sufletesc. Schreber mai fusese odată bolnav şi supus tratamentului unui psihiatru din Leipzig, profesorul Flechsig. După un an, acesta l-a considerat vindecat şi ca atare el şi-a putut relua profesiunea. Schreber i-a fost atunci foarte recunoscător psihiatrului, şi mai ales soţia lui, care îl venera pe profesorul Flechsig, cel ce îi redase soţul; de aceea ani în şir a ţinut fotografia lui pe masa ei de lucru. Schreber a trăit astfel împreună cu soţia lui opt ani de sănătate, fericire şi intensă activitate profesională. În acest timp avea frecvent ocazia să revadă fotografia lui Flechsig pe masa de lucru a soţiei, lucru care, fără să-l fi luat în seamă, trebuia să-l fi preocupat foarte mult. Căci atunci când s-a îmbolnăvit din nou şi l-a consultat din nou, în mod firesc, pe Flechsig, care se dovedise cândva atât de eficient, a reieşit că în mintea lui Schreber figura psihiatrului luase nişte proporţii periculos de mari. E probabil ca Schreber, care, în calitate de judecător, se bucura de o oarecare autoritate, să fi hrănit pe ascuns o ranchiună împotriva psihiatrului, fiindcă stătuse un an întreg sub oblăduirea lui. Cu siguranţă că acum îl ura pentru faptul că ajunsese din nou la mâna lui. În mintea lui Schreber se născu convingerea că Flechsig intenţiona să comită asupra lui un omor sau un rapt sufletesc. Ideea că se poate pune stăpânire pe sufletul altcuiva este străveche şi răspândită pretutindeni. Pe această cale cineva îşi putea însuşi forţele spirituale ale altuia sau

asigura pentru sine o viaţă mai lungă. Din ambiţie şi poftă de putere, Flechsig – aşa credea Schreber – ar fi urzit un *complot* cu Dumnezeu încercând să-l convingă că sufletul unui oarecare Schreber nu contează. Poate să fi fost vorba şi despre o rivalitate mai veche între familiile Schreber şi Flechsig. Poate cineva din familia Flechsig să fi avut deodată sentimentul că un membru al familiei Schreber l-ar fi întrecut în rang. De aceea, familia Flechsig organizase o conjuraţie cu elemente din împărăţia divină, în sensul ca familiei Schreber să-i fie interzisă opţiunea pentru anumite profesiuni care i-ar fi permis relaţii mai apropiate cu divinitatea. O astfel de profesiune era cea de medic de boli nervoase; ţinând seama de importanţa nervilor ca substanţă principală din care atât Dumnezeu, cât şi toate sufletele omeneşti erau constituite, devenea evidentă puterea unui neurolog. Aşa se făcea că nici un Schreber nu era psihiatru, în schimb un Flechsig era; pornind de aici, drumul către furtul de suflete le era deschis conspiratorilor; Schreber se afla pe mâna ucigaşilor sufletului său.

Este poate util să atragem atenţia încă de pe acum asupra semnificaţiei comploturilor în cazurile de paranoia. Pentru paranoic, *conspiraţiile* şi *conjuraţiile* sunt la ordinea zilei; putem fi siguri că dăm de tot ce aminteşte de ele, chiar şi aluziv: paranoicul se simte *încolţit*. Principalul lui duşman nu se va mulţumi niciodată să-l atace de unul singur. Întotdeauna va căuta să incite o *haită* plină de ură împotriva lui şi s-o facă să se năpustească asupra lui la momentul potrivit. Părtaşii haitei stau ascunşi la început, ar putea fi oriunde. Se prefac că sunt inofensivi şi nevinovaţi, ca şi cum nici n-ar şti ce anume pândesc. Însă forţa mentală pătrunzătoare a paranoicului reuşeşte să-i demaşte. Oriunde întinde mâna, el scoate un conspirator din ascunziş. Haita e mereu prezentă, chiar dacă nu latră; are întotdeauna aceleaşi apucături. Câştigaţi de partea duşmanului, membrii haitei rămân ceea ce sunt, câinii lui credincioşi şi devotaţi. Îi poate manipula cum vrea. Cu lesa ticăloşiei sale îi ţine strâns chiar de la mare distanţă. Îi conduce cum îi convine şi-i alege de preferinţă în aşa fel încât să-l poată înconjura pe cel vizat cu forţe superioare şi din toate părţile.

O dată această conspiraţie împotriva lui Schreber pusă în mişcare – cum se desfăşura de fapt lupta împotriva lui? Care erau scopurile conspiratorilor şi ce măsuri luau ca să le atingă? Cel mai important şi mai specific scop – însă nu singurul – la care nu au renunţat în cursul atâtor ani, era distrugerea minţii lui Schreber. El trebuia idiotizat. Îmbolnăvirea nervilor lui trebuia dusă atât de departe, încât să pară, o dată pentru totdeauna, incurabilă. Boala lui începuse printr-o chinuitoare insomnie. Orice remediu se dovedi inutil. Din capul locului – aşa credea Schreber – a existat intenţia de a-l împiedica să doarmă şi de a-i provoca colapsul

psihic prin această insomnie. În acest scop i s-au aplicat raze sub nenumărate forme. La început proveneau de la profesorul Flechsig; ulterior şi suflete ale decedaţilor, care nu-şi încheiaseră încă procesul de purificare, „suflete încercate", cum le numea Schreber, au început să se intereseze tot mai mult de el, pătrunzând sub forma unor raze în fiinţa lui. Dumnezeu însuşi participa la această acţiune. Toate aceste raze îi *vorbeau*, dar în aşa fel, încât ceilalţi nu le percepeau. Lucrurile se petreceau ca într-o rugăciune pe care o rosteşti în tăcere în sufletul tău şi fără să pronunţi cuvintele din care se compune. Deosebirea penibilă consta în faptul că vorbele unei astfel de rugăciuni depinde de voinţa proprie a celui ce se roagă, în timp ce razele ce i se aplicau cu sila lui Schreber din afară, sporovăiau ce vroiau ele.

„Aş putea numi aici sute, dacă nu mii de nume care, sub formă de suflete, aveau relaţii cu mine... Toate aceste suflete mă asaltau ca nişte «voci», fiecare ignorând prezenţa celorlalte. Ce haos iremediabil rezulta de aici în capul meu, poate aprecia fiecare...

Ca urmare a nervozităţii mele mereu crescânde şi a forţei de atracţie potenţate din această cauză, un număr din ce în ce mai mare de suflete decedate se simţeau atrase de mine, pentru a se volatiza apoi în capul sau în trupul meu. Procesul se încheia în foarte multe cazuri cu faptul că acele suflete – la urmă supranumite «omuleţi» –, figurine minuscule, cu formă omenească de mărimea câtorva milimetri, duceau o scurtă existenţă pe capul meu, pentru ca apoi să dispară cu totul... În foarte multe cazuri mi se spunea numele stelelor sau constelaţiilor de unde veneau sau «sub care atârnau»... Erau nopţi în care sufletele, sub chipul unor «mici oameni» picurau cu sutele, dacă nu cu miile, pe capul meu. Le avertizam mereu cu privire la aceste apropieri, fiindcă aveam de fiecare dată, în urma unor întâmplări anterioare, conştiinţa imensei forţe de atracţie a nervilor mei, în timp ce sufletele considerau că această forţă de atracţie atât de ameninţătoare era absolut incredibilă."

„Pe limba sufletelor mă numeam «Vizionarul duhurilor», adică un om care vede duhuri şi are legături cu duhurile sau cu suflete decedate. În fapt însă, nu a existat de când lumea un caz ca al meu în care un om să fi intrat în relaţii continue nu numai cu suflete decedate *individuale*, ci cu ansamblul tuturor sufletelor şi cu însăşi atotputernicia divină."

Caracterul de masă al acestor evenimente e pentru Schreber evident. Cosmosul este populat până la cele mai îndepărtate stele cu suflete ale răposaţilor. Toate au locul lor cuvenit, sălăşluiesc în cutare sau cutare stea binecunoscută. Dintr-o dată, din cauza bolii, Schreber devine centrul lor de atracţie. În ciuda avertismentelor, ele se înghesuie în jurul lui. Atracţia lui este irezistibilă. S-ar putea spune că le-a adunat în jurul lui ca pe nişte mulţimi şi, fiindcă este vorba – după cum subliniază Schreber – despre

ansamblul tuturor sufletelor, ele reprezintă cele mai mari mulțimi imaginabile. Dar ele nu stau pur și simplu adunate în jurul lui ca un „popor" în jurul „conducătorului". Dimpotrivă, cu ele se întâmplă *imediat, pe loc*, ceea ce popoarele, care se îngrămădesc în jurul conducătorului lor, descoperă doar treptat, în cursul anilor: ele se *micșorează* tot mai mult. De îndată ce ajung la Schreber, ele se reduc vertiginos de repede până la dimensiunea de câțiva milimetri, iar adevărata relație între el și ele iese la iveală în modul cel mai convingător: în comparație cu ele, el este un uriaș; ele, ca niște creaturi infime, se ostenesc în jurul lui. Dar lucrurile nu rămân aici: marele bărbat le înghite. Ele pătrund literalmente în el, pentru a dispărea apoi cu totul. Efectul lui asupra lor este nimicitor. Le atrage și le adună, le micșorează și le consumă. Tot ce au fost ele cândva, îi folosește acum trupului său. Nu fiindcă ele ar fi venit ca să-i facă un bine. Intenția lor era de fapt dușmănoasă; inițial ele fuseseră trimise ca să-i sucească mintea și astfel să-l distrugă. Dar tocmai acestei primejdii îi datorează evoluția lui. Acum, când a învățat să le *țină în frâu*, se mândrește – și nu în mică măsură – cu puterea lui de atracție.

La prima vedere Schreber, în sfera lui de nebunie, ar putea să pară o figură a trecutului îndepărtat, când credința în duhuri era generală și sufletele răposaților zburătăceau ca liliecii în jurul celor vii. E ca și cum Schreber ar fi practicat profesiunea unui șaman, care cunoaște perfect lumea duhurilor, știe să se pună în legătură directă cu ele și să le manipuleze în folosul oamenilor. Dar puterea unui șaman n-o atinge pe cea a lui Schreber. E drept că uneori șamanul e locuit de duhuri. Dar ele nu-și pierd identitatea, își păstrează viața lor separată și este de la sine înțeles că șamanul va trebui să le elibereze cândva. În cazul lui Schreber dimpotrivă, ele se dizolvă cu totul și dispar, ca și cum n-ar fi existat niciodată în sine. Nebunia lui, travestită într-o concepție învechită despre lume, care presupune existența duhurilor, oferă în realitate modelul exact al puterii *politice* născute din substanța maselor, din care se și hrănește. Orice încercare de analiză conceptuală a puterii nu poate decât altera claritatea viziunilor lui Schreber. Toate elementele raporturilor reale apar în ele: atracția puternică și durabilă asupra indivizilor, care trebuie să se adune într-o mulțime, starea lor de spirit îndoielnică, domesticirea lor prin micșorarea participanților, contopirea lor cu persoana potentatului care reprezintă puterea politică prin chiar *corpul* său; mărimea lui care trebuie să se *reînnoiască* neîncetat pe această cale și, în cele din urmă, punctul cel mai important despre care nu s-a vorbit până acum, anume simțul *catastrofalului* inerent, o periclitare a ordinii universale provenind tocmai din rapida și neașteptata creștere a propriei forțe de atracție.

În *Jurnalul memorabil* stau la dispoziție bogate mărturii cu privire la acest sentiment. Viziunile lui Schreber despre sfârșitul lumii au ceva grandios; vom extrage aici un pasaj în directă legătură cu forța lui de atracție asupra sufletelor. Sufletele, care se preling în masă din stele peste Schreber, periclitează prin comportamentul lor corpurile cerești din care provin. S-ar părea că stelele se *compun* de fapt din aceste suflete; atunci când ele se îndreaptă în număr mare spre Schreber, totul se dizolvă.

„Din toate părțile soseau veşti proaste cum că a trebuit să se renunțe la cutare sau cutare stea ori constelație, se spunea ba că Venus e inundată, ba că întregul sistem solar va trebui decuplat, ba că întreaga constelație a Casiopeei a trebuit să fie redusă la un singur astru, ba că numai Pleiadele ar mai putea fi salvate".

Înfrigurarea lui Schreber privind starea corpurilor cerești era însă numai *un* aspect al stării sale de spirit catastrofice. Mult mai semnificativ era un alt fapt, care declanșase boala lui. El nu se referea la sufletele răposaților cu care, precum știm, se afla în relații neîntrerupte, ci la semenii lui. Aceștia nici nu mai existau: *întreaga omenire dispăruse*. Despre sine însuși Schreber credea că este *singurul* om adevărat rămas pe lume. Puținele figuri omenești pe care le mai vedea în mediul lui, gardienii clinicii sau alți pacienți, de exemplu, le considera ca pe niște pure aparențe. Erau „oameni făcuți temporar", puși să-l zăpăcească, apăreau ca niște umbre sau imagini și apoi dispăreau; desigur că nu-i lua în serios. Oamenii reali pieriseră cu toții. *Singurul care trăia era el*, Schreber. Acest fapt nu i s-a revelat cumva în viziuni izolate, nici nu a fost înlocuit cu opinii opuse; ani de zile Schreber a fost ferm convins de acest fapt. Toate viziunile lui despre sfârșitul lumii erau marcate de această convingere specifică.

Schreber credea în posibilitatea ca întreaga clinică a lui Flechsig, poate că și orașul Leipzig, să fi fost „ridicate" de pe pământ și mutate pe un alt corp ceresc. Vocile care vorbeau cu el îl întrebau uneori dacă Leipzigul mai există. Una dintre viziunile lui îl cobora într-un ascensor până în adâncurile pământului. Cu această ocazie, trecea prin toate perioadele geologice, până când se pomeni deodată într-o pădure de antracit. Părăsind temporar vehicolul, umbla ca printr-un cimitir, traversând locurile unde zăceau locuitorii Leipzigului, printre care se afla și mormântul soției sale. Trebuie observat aici că soția lui mai trăia și îl vizita mereu la clinică.

Schreber își imagina pieirea omenirii în diferite feluri. Se gândea la o scădere a căldurii solare din cauza depărtării mai mari de soare și ca urmare la o glaciațiune generală. Se gândea la cutremure: i se comunicase că marele cutremur de la Lisabona fusese legat de un anume vizionar de duhuri, foarte asemănător cu propriul său caz. Vestea despre apariția unui

vrăjitor, adică a profesorului Flechsig, în lumea modernă şi brusca dispariţie a lui Schreber, personalitate oricum cunoscută în cercuri mai largi, răspândise teama şi groaza printre oameni, surpând temeliile religiei. O nervozitate şi o imoralitate generală cuprinseseră lumea şi molime nimicitoare năvăliseră peste omenire. Era vorba de ciumă şi de lepră, două boli de care aproape că nu se mai ştia în Europa. Observa simptome ale ciumei pe propriul său corp. Ea se manifesta în diferite forme. Exista ciuma albastră, cea brună, cea albă şi cea neagră.

Dar în timp ce oamenii piereau din cauza acestor groaznice molime, Schreber însuşi era vindecat de nişte raze binefăcătoare. Trebuia făcută o deosebire între cele două feluri diferite de raze, cele „distrugătoare" şi cele „benefice". Primele erau încărcate cu otrăvuri cadaverice sau cu alte putreziciuni şi-i introduceau microbi în trup sau îi provocau alte efecte distrugătoare. Razele benefice sau razele pure vindecau relele făcute de celelalte.

Nu avem impresia că aceste catastrofe ar fi lovit omenirea împotriva voinţei lui Schreber. Dimpotrivă, s-ar părea că el resimţise o satisfacţie pentru faptul că persecuţiile cărora le-a fost supus de profesorul Flechsig avuseseră asemenea consecinţe cumplite. Întreaga omenire e pedepsită şi exterminată pentru că unii şi-au permis să fie *împotriva lui*. Numai el va fi ocrotit de efectele molimelor, datorită razelor „benefice". Schreber rămâne singurul supravieţuitor, pentru că el vrea acest lucru. Vrea să fie singurul care mai trăieşte în mijlocul unui imens câmp de cadavre, şi acest câmp de cadavre îi cuprinde pe toţi ceilalţi oameni. În acest fel se dovedeşte a fi nu numai un paranoic; stăruie aici şi cea mai ascunsă aspiraţie a oricărui *potentat* „ideal": a rămâne în viaţă când toţi ceilalţi au pierit. Potentatul îi trimite pe alţii la moarte, pentru ca el să fie cruţat de ea; el respinge moartea. Nu numai că moartea celorlalţi îi este indiferentă; totul îl îndeamnă s-o provoace în cantităţi masive. Recurge la această soluţie radicală când stăpânirea lui asupra oamenilor este contestată. De îndată ce se simte ameninţat, patima de a-i vedea pe *toţi* morţi în faţa lui cu greu mai poate fi potolită prin argumente raţionale.

S-ar putea obiecta că această interpretare „politică" a cazului Schreber nu este la locul ei. Viziunile lui apocaliptice ar fi de natură religioasă. Nu ar avea nici pretenţia de a stăpâni oameni vii; puterea unui vizionar al duhurilor este în esenţă altceva. De vreme ce nebunia lui *porneşte* de la ideea că toţi oamenii ar fi morţi, nu i s-ar putea atribui o sete de putere de natură lumească.

Aceste obiecţii se vor dovedi foarte curând eronate. Vom găsi la Schreber un sistem politic care ni se va părea neliniştitor de familiar. Dar înainte de a-l reda, e cazul să spunem câte ceva despre concepţia lui asupra stăpânirii divine.

Dumnezeu însuşi a fost acela, crede Schreber, „care a hotărît întreaga orientare politică îndreptată împotriva mea..." „Dumnezeu ar fi fost oricând în stare de a distruge un om incomod nimicindu-l printr-o boală ucigătoare sau un trăsnet..." „De îndată ce se producea o coliziune a intereselor divine cu cele ale unor indivizi sau ale unor grupuri de oameni, poate chiar cu populaţia întreagă a unei planete, trebuia să se manifeste şi la Dumnezeu instinctul de conservare, întocmai ca la orice fiinţă vie. Să ne gândim la Sodoma şi Gomora!..." „Ar fi de neconceput ca Dumnezeu să-i refuze unui om oarecare fericirea în măsura care i se cuvine, deoarece orice înmulţire a «antecamerelor Cerului» avea scopul de a-i mări puterea şi întări apărarea faţă de primejdiile născute din apropierea de oameni. O coliziune a intereselor divine cu cele ale individului nici nu putea lua naştere, postulându-se un comportament uman adecvat ordinii universale." Faptul că în cazul lui Schreber s-a ajuns totuşi la o astfel de coliziune de interese ar fi un eveniment unic în istorie, desigur, irepetabil. El vorbeşte despre „reinstaurarea puterii unice a lui Dumnezeu în cer"; despre un soi de alianţă dintre sufletul lui Flechsig şi anumite laturi ale divinităţii, care îşi îndrepta vârfurile ei duşmănoase împotriva lui Schreber; această răsturnare a relaţiilor dintre părţi s-a menţinut în esenţă până în zilele noastre. Schreber pomeneşte de „forţele colosale aflate de de partea atotputerniciei divine" şi de „rezistenţa inutilă" din partea lui. Presupune că „împuternicirea profesorului Flechsig ca administrator al unei provincii divine trebuie să se fi extins până în America". Acelaşi lucru pare să fie valabil şi pentru Anglia. Vorbeşte despre un neurolog vienez care „pare să fie un soi de administrator al intereselor divine într-o altă provincie divină şi anume în regiunile slave ale Austriei". Între Schreber şi profesorul Flechsig s-ar fi instaurat o luptă pentru prioritate.

Din aceste citate, culese din capitole răzleţe ale *Jurnalului memorabil*, rezultă o imagine extrem de clară a lui Dumnezeu. El nu este altceva decât un potentat. Regatul lui are provincii şi partide. Interesele lui Dumnezeu, după cum sunt ele numite concis şi tăios, urmăresc amplificarea puterii lui. Acesta este motivul – şi nu altul – pentru care n-ar refuza nici unui om porţia de fericire cuvenită. Pe oamenii incomozi îi înlătură din calea lui. Nu se poate contesta că acest Dumnezeu este instalat ca un păianjen în mijlocul pânzei lui politice. De aici până la politica personală a lui Schreber nu-i decât un pas.

Poate că ar trebui să menţionăm faptul că Schreber era educat în vechile tradiţii protestante ale Saxoniei şi că privea cu suspiciune prozelitismul catolicilor. Prima lui luare de poziţie exprimată cu privire la *germani* se leagă de războiul victorios din 1870-1871.

Susţinea că ar fi primit indicaţii aproape certe asupra faptului că iarna grea a anului 1870-1871 a fost o hotărâre divină menită să îndrepte

şansa războiului spre germani. Dumnezeu avea şi o slăbiciune pentru limba germană. În decursul purificării lor, sufletele învaţă „limba fundamentală" vorbită de Dumnezeu însuşi şi care este o germană oarecum arhaică, dar viguroasă. Nu înseamnă însă că fericirea este destinată numai germanilor. Oricum, din epocile mai noi, de la Reformă încoace, poate chiar din vremea migraţiei popoarelor – germanii au fost poporul ales al lui Dumnezeu, popor a cărui limbă el, Schreber, o vorbeşte. În cursul istoriei au devenit pe rând popoare alese ale lui Dumnezeu – fiind cele mai morale – mai întâi vechii evrei, apoi vechii perşi, mai târziu greco-romanii şi în cele din urmă germanii.

Acest popor ales al germanilor este, firește, ameninţat de primejdii. Pe primul loc se află maşinaţiunile catolicilor. Ne amintim de acele sute, dacă nu mii de nume pe care Schreber le-ar putea cita, sufletele intrate în contact cu el sub formă de raze, toate stând de vorbă cu el. Pentru foarte mulţi dintre purtătorii acelor nume, interesul religios stătea pe primul plan, mai precis spus, printre ei se aflau foarte mulţi catolici în aşteptarea unei răspândiri a catolicismului, în special o catolicizare a Saxoniei şi a oraşului Leipzig; aici figurează preotul S.T. din Leipzig, „14 catolici din Leipzig" (probabil o uniune catolică), un preot iezuit S. din Dresda, trei cardinali: Rampolla, Galimberti şi Casati, Papa însuşi, în sfârşit numeroşi călugări şi călugăriţe; cu o anumită ocazie, 240 de călugări benedictini sub conducerea unui *pater* „s-au instalat, sub formă de suflete, în capul meu, unde şi-au găsit sfârşitul". Printre acele suflete se afla însă şi un neurolog vienez, evreu botezat şi slavofil, care, prin intermediul lui Schreber, vroia să slavizeze Germania şi să întemeieze o domnie a evreilor.

Precum se vede, catolicismul este înfăţişat aici integral. Nu numai simplii credincioşi care se asociază la Leipzig în uniuni de rău augur, dar şi întreaga ierarhie bisericească este reprezentată. Se vorbeşte despre un *pater* iezuit şi totodată se invocă primejdiile legate de numele iezuiţilor. Ca înalţi potentaţi bisericeşti, se înfăţişează trei cardinali cu nume italieneşti cu o sonoritate plăcută, precum şi Papa însuşi. Mulţimi de călugări şi călugăriţe ies la iveală. Chiar şi în clădirea în care trăieşte Schreber, aceştia mişună ca nişte insecte. Într-o viziune de care nu am vorbit, Schreber vede cum pavilionul femeilor al clinicii universitare de boli nervoase se transformă în mânăstire de călugăriţe, iar altă dată într-o capelă catolică. În camerele de sub acoperişul instituţiei stau surorile mizericordiei*. Cea mai impresionantă este procesiunea celor 240 de călugări benedictini conduşi de un *pater*. Nici o altă formă de reprezentare nu este mai specifică catolicismului decât procesiunea. Grupul compact al călugărilor constituie o masă de cristalizare pentru ansamblul credincioşilor

* Ordin monahal catolic feminin.

catolici. Spectacolul procesiunii trezeşte în privitori propria-le credinţă latentă, şi ei resimt deodată dorinţa de a i se alătura. În acest fel, cortegiul se măreşte datorită privitorilor care îl urmăresc şi, de fapt, ar trebui să nu aibă sfârşit. Schreber, prin faptul că „înghite" această procesiune, dă catolicismului în ansamblul său o lovitură de graţie.

În perioada timpurie, agitată a bolii sale, pe care Schreber o numeşte perioada sacră, se remarcă un răstimp deosebit de intens de aproximativ paisprezece zile, răstimpul primei judecăţi divine. La această primă judecată, o serie de viziuni se succedau zi şi noapte având la bază „o idee generală colectivă". Miezul acestei idei era esenţialmente politic, chiar dacă tonul era mesianic.

Din cauza conflictului dintre profesorul Flechsig şi Schreber, se ajunsese la o criză periculoasă pentru existenţa împărăţiei divine. Din acest motiv nu i se mai putea lăsa poporului german, şi în special Germaniei de confesiune evanghelică, poziţia de conducere în calitate de popor ales. S-ar mai putea întâmpla ca ocuparea altor corpuri cereşti – nişte planete locuite – să nu izbutească, dacă n-ar apărea un războinic din sânul poporului german care să demonstreze continuitatea meritelor sale. Acest apărător trebuia să fie când Schreber însuşi, când o altă personalitate desemnată de el. La insistenţele vocilor, a dat numele câtorva bărbaţi remarcabili, care i se păreau luptători potriviţi într-un asemenea conflict. Printre ideile de bază ale primei judecăţi divine se afla răspândirea catolicismului, hegemonia evreilor şi a slavilor. Schreber mai era obsedat şi de soarta ce-l aştepta în vieţile viitoare.

„Mi s-au atribuit pe rând rolurile... unui ucenic iezuit la Ossegg, unui primar la Klattau, unei fete din Alsacia care trebuie să-şi apere onoarea împotriva unui ofiţer francez victorios, în sfârşit ale unui prinţ mongol. Întrevedeam în aceste preziceri o anumită legătură cu imaginea de ansamblu rezultată din celelalte viziuni... Viitorul destin de ucenic iezuit la Ossegg, de primar la Klattau şi de fată alsaciană aflată în situaţia mai sus menţionată erau pentru mine nişte profeţii din care reieşea că protestantismul este deja învins, sau urmează a fi învins de catolicism; la fel, şi poporul german va ceda în faţa vecinilor săi latini sau slavi; în sfârşit, perspectiva de a deveni un principe mongol mi s-a părut a fi o aluzie la faptul că popoarele ariene, vădit incapabile de a sprijini împărăţia divină, vor trebui înlocuite, în ultimă instanţă, cu popoare neariene."

„Timpul sacru" al lui Schreber se situează în 1894. Personajul are o înclinaţie specială pentru precizările spaţiale şi temporale. Pentru prima judecată divină dă date foarte precise. Şase ani mai târziu, în 1900, când nebunia lui era deja declarată şi consolidată, s-a apucat de redactarea *Jurnalului memorabil*; în 1903 a fost publicat sub forma unei cărţi. Nu

se va putea contesta că sistemul lui politic a ajuns la mare cinste peste câteva decenii. Într-o versiune ceva mai rudimentară şi mai puţin „cultivată", a devenit crezul unui mare popor. Sub conducerea unui „prinţ mongol", acest popor a cucerit continentul european şi a fost la un pas de a pune stăpânire pe întreaga lume. Pretenţiile lui Schreber au fost astfel validate ulterior de ucenicii lui neavertizaţi. Din partea noastră nu se poate aştepta acelaşi lucru. Totuşi, faptul incontestabil al unei considerabile coincidenţe între cele două sisteme e de natură să justifice importanţa acordată aici unui singur caz de paranoia; dar nu este încă totul.

În multe privinţe, Schreber îşi devansează secolul. De ocuparea unor planete locuite nici nu putea fi, deocamdată, vorba. Nici un popor ales nu a fost păgubit în acest sens. Dar pe catolici, pe evrei şi pe slavi i-a resimţit ca pe nişte mase duşmănoase şi i-a urât pentru simplul fapt că existau – în acelaşi fel *personal* ca luptătorul de mai târziu, pe care nu-l numise. Tendinţa acută de a se înmulţi le era înnăscută în calitatea lor de mase. Faţă de caracteristicile masei nu are nimeni o privire mai perspicace decât paranoicul sau potentatul, ceea ce – după cum putem admite acum – este unul şi acelaşi lucru. Deoarece *el*, pentru a desemna ambele persoane cu un singur cuvânt, e preocupat numai de masele pe care le duşmăneşte sau pe care vrea să le domine, iar acestea au pretutindeni acelaşi chip.

Felul în care Schreber îşi defineşte viitoarele lui forme de existenţă este extrem de interesant. Din cele cinci evenimente, numai primul, pe care l-am lăsat deoparte, nu are caracter politic. Celelalte trei îl plasează în centrul situaţiilor celor mai controversate; se furişează printre iezuiţi ca discipol-elev; devine primarul unui oraş din pădurile Boemiei unde au loc lupte între germani şi slavi; în chip de fată germană, încearcă să susţină Alsacia împotriva unui ofiţer francez victorios; „onoarea ei feminină" se apropie îngrijorător de mult de conceptul „onoarei rasiale" a urmaşilor lui. Însă fără îndoială cea mai concludentă este a cincea lui întruchipare ca prinţ mongol. Explicaţia oferită de el în această privinţă seamănă foarte bine cu o scuză. Se jeneză de această formă de existenţă oarecum nearianâ şi o justifică prin faptul că popoarele ariene au dat dovadă de incapacitate. În realitate, prinţul mongol pare să-l aibă ca model pe nimeni altul decât pe însuşi Gingis-Han. Piramidele de cranii mongole îl impresionaseră pe Schreber; iar cititorul nostru nu mai e acum străin de slăbiciunea lui pentru câmpurile de cadavre. Aprecia acest mod spectaculos, în proporţii de milioane, de a lichida duşmanii. Cine îi extermină pe toţi a terminat definitiv cu ei şi priveşte satisfăcut mormanele lor neputincioase.

Din acest examen amănunţit al nebuniei paranoice a rezultat deocamdată un fapt neîndoielnic: aspectul religios se întrepătrunde aici cu

aspectul politic, ele sunt de nedespărţit. Mântuitorul lumii şi stăpânul lumii sunt *una şi aceeaşi* persoană. Pofta de putere este miezul tuturor lucrurilor. Paranoia este, literal vorbind, *o boală a puterii*. O cercetare în toate direcţiile a acestei boli aduce lămuriri asupra naturii puterii, cu o plenitudine şi o claritate cu neputinţă de obţinut pe alte căi. Să nu ne lăsăm induşi în eroare de faptul că, într-un caz ca cel al lui Schreber, bolnavul n-a ajuns niciodată la poziţia monstruoasă după care jinduise. Alţii însă au atins-o. Unii au avut şansa să-şi poată şterge cu îndemânare urmele ascensiunii şi să păstreze secretul sistemului elaborat. Alţii au avut mai puţin noroc sau mai puţin timp. Succesul depinde aici, ca pretutindeni, exclusiv de hazard. Reconstituirea prin simulacrul unei legităţi se numeşte istorie. În locul fiecărui mare nume al istoriei ar putea sta, individualizate, sute de alte nume. Talentul ca şi ticăloşia sunt larg răspândite în omenire. Orice om are pofte şi fiecare stă ca un rege peste imense câmpii cu cadavre de animale. Un studiu conştiincios al puterii trebuie să renunţe cu totul la criteriul succesului. Trăsăturile şi excrescenţele ei trebuie colectate cu grijă de pretutindeni şi comparate. Un bolnav mintal repudiat, neputincios şi disprețuit, care şi-a îngropat zilele într-o clinică, poate dobândi – prin cunoştinţele prilejuite de cazul lui – o importanţă mai mare decât Hitler şi Napoleon, oferind omenirii o imagine lămuritoare a blestemului şi stăpânitorilor care o apasă.

Cazul Schreber – partea a doua

Conspiraţia formată în jurul lui Schreber nu se îndrepta numai împotriva uciderii sufletului şi către anihilarea minţii lui. Mai exista ceva împotriva lui, aproape la fel de josnic: transformarea corpului lui într-un corp de femeie. Ca femeie putea fi violat şi apoi „pur şi simplu părăsit, deci lăsat în voia putrezirii". Ideea transformării lui în femeie l-a obsedat neîncetat în anii bolii sale. Simţea cum nişte nervi feminini erau trimişi sub formă de raze în trupul lui şi cum încetul cu încetul deveneau predominanţi.

La începutul bolii, a încercat în toate felurile să se sinucidă pentru a scăpa de o înjosire atât de îngrozitoare. Fiecare baie pe care o făcea se combina cu ideea înecului. A cerut otravă. Lucrurile nu s-au oprit însă la această disperare a lui Schreber provocată de intenţia de a-l transforma în femeie. Treptat i s-a năzărit că tocmai pe această cale va putea garanta existenţa omenirii. Nu pieriseră, în catastrofe cumplite, toţi oamenii? Numai el, unicul rămas în viaţă, putea, ca femeie, să aducă pe lume o nouă generaţie. Iar drept tată al copiilor săi nu putea fi luat în considerare decât Dumnezeu. Trebuia să câştige dragostea lui Dumnezeu. A se îm-

preuna cu Dumnezeu era o mare cinste: a deveni cu adevărat femeie de dragul lui, a se îmbrăca din ce în ce mai atrăgător şi a-l ispiti prin toate tertipurile femeieşti nu i se mai părea a fi nici ruşinos, nici degradant fostului preşedinte bărbos al Senatului. Pe această cale şi complotul lui Flechsig putea fi contracarat. Iată-l aşadar pornit la cucerirea drăgăstoasă a lui Dumnezeu. Atotputernicul se simţea din ce în ce mai atras de frumoasa femeie Schreber; într-o oarecare măsură, devenise chiar dependent de ea. Prin aceste mijloace, care ar fi părut scandaloase altora, Schreber reuşise să şi-l ataşeze pe Dumnezeu. Dumnezeu a cedat – nu fără a opune oarecari rezistenţe – în faţa acestui destin mai curând infamant. Se şi retrage mereu, depărtându-se de Schreber; ar dori desigur să scape de el. Însă forţa de atracţie a lui Schreber se dovedeşte mult prea mare.

Păreri referitoare la această temă se întâlnesc pe tot parcursul *Jurnalului memorabil*. La prima vedere, am fi poate tentaţi să considerăm ideea lui despre transformarea în femeie drept miezul mistic al nebuniei sale. Firește că tocmai acesta a fost punctul care a trezit cel mai mare interes faţă de el. S-a încercat explicarea acestui caz în particular şi a paranoiei în general prin refularea unor predispoziţii homosexuale. Este o eroare fundamentală. *Orice* poate deveni prilej pentru paranoia; esenţială este însă *structura* şi *populatea* psihozei. Procesele legate de putere au aici întotdeauna o importanţă decisivă. Chiar şi în cazul Schreber, unde s-ar putea susţine interpretarea pomenită, o cercetare mai precisă a acestui aspect – pe care n-am avut-o în vedere aici – ar conduce la dubii nu lipsite de importanţă. Dar presupunând că am socoti predispoziţia homosexuală a lui Schreber ca fiind dovedită, mai importantă ne apare funcţiunea specială pe care o are ea în cadrul sistemului lui. Schreber a resimţit întotdeauna atacul îndreptat împotriva minţii lui ca punctul central al sistemului său. Orice credea şi făcea, însemna o apărare în faţa acestui atac. Spre a-l *dezarma* pe Dumnezeu, a vrut să se transforme în femeie: a fi femeie însemna linguşire şi supunere faţă de Dumnezeu; aşa cum alţii îngenunchează în faţa lui, Schreber se oferea pe sine însuşi spre delectarea divinităţii. Pentru a-l atrage de partea sa, pentru a pune stăpânire pe el, l-a ispitit să se apropie, iar acum îl ţine strâns, prin toate mijloacele.

„Este vorba de o implicare pentru care nu există nici o analogie posibilă în vreo experienţă umană, dar care nici în ordinea universală n-a fost vreodată prevăzută. Cine s-ar încumeta în faţa unei astfel de relaţii să facă presupuneri neîntemeiate pentru viitor? Pentru mine, sigur este numai faptul că niciodată nu se va ajunge la anihilarea minţii mele, intenţionată de Dumnezeu. Asupra acestui punct sunt de ani de zile perfect lămurit şi prin urmare principala primejdie care părea să mă ameninţe în primul an de boală a fost înlăturată."

Găsim aceste cuvinte în ultimul capitol al *Jurnalului memorabil*. O dată cu redactarea lui, o stare de calm pare să fi pus stăpânire pe Schreber. Faptul că a reuşit să-l scrie până la capăt, că alţii l-au citit în manuscris şi că au fost impresionaţi de el, i-a redat în mod definitiv încrederea în judecata lui. Mai rămânea doar să pornească un contraatac, să facă sistemul lui accesibil tuturor, prin intermediul *Jurnalului* şi, după cum fără îndoială spera, să convertească pe toată lumea la ideile *sale*.

În ce fel s-a dus, în detaliu, lupta împotriva minţii lui Schreber? Se ştie că era invadat de nenumărate „raze" care îi vorbeau. *Ce anume* însă, concret vorbind, voiau razele duşmănoase să distrugă în capacităţile lui spirituale şi în certitudinile lui? *Ce* anume spuneau acele raze când vorbeau şi ce anume atacau efectiv? Merită să mai urmărim puţin acest proces. Schreber s-a apărat cu o extremă tenacitate de duşmanii săi. Relatările privitoare la ei şi la apărarea lui sunt atât de complete, încât nici nu le-am putea dori mai desăvârşite. Trebuie extrase însă din contextul universului pe care şi l-a creat, din „nebunia" lui, cum suntem obişnuiţi, după un mai vechi consens, să ne exprimăm, şi încercată transpunerea lor în limbajul nostru mai simplu. În aceste condiţii, o anumită pierdere a particularităţilor acestui univers este inevitabilă.

Mai întâi ar trebui să ne îndreptăm atenţia asupra *constrângerii lui mentale*, pe care el însuşi o numeşte astfel. E liniştit numai când vorbeşte tare; atunci în jurul lui se face o tăcere mormântală, iar el are impresia că se mişcă printre cadavre rătăcitoare. Toţi ceilalţi oameni, pacienţi sau îngrijitori, par să fi pierdut cu totul capacitatea de a vorbi, chiar şi de a pronunţa un singur cuvânt. De îndată ce el trece de la vorbire la tăcere, vocile lui interioare încep să se facă auzite şi îi impun o activitate mentală fără răgaz.

Intenţiin lor este să-l împiedice de a dormi şi de a se odihni. I se adresează încontinuu, este imposibil să nu le audă sau să le ignore. Tot ce se spune pune stăpânire pe el şi-l obligă să se ocupe în detaliu de acele lucruri. Vocile au diverse metode pe care le folosesc alternativ. Una dintre metodele preferate era o întrebare directă: „La ce vă gândiţi acum?" Schreber n-avea chef să răspundă la această întrebare. Dacă tăcea, atunci vocile răspundeau în locul lui şi spuneau, de pildă: „Ar trebui să se gândească la ordinea universală!" Astfel de răspunsuri erau pentru Schreber „falsificări ale gândirii". Întrebările erau puse nu numai într-un mod inchizitorial, dar vroiau să-l şi îndrume cu sila spre anumite succesiuni de idei. Chiar şi *întrebările* care încercau să pătrundă în secretele lui îi provocau o ripostă iritată; şi cu atât mai mult răspunsul care îi prescria gândurile. *Întrebarea* sau *porunca* (sau indicaţia) erau în egală măsură o intervenţie în libertatea sa personală. Amândouă sunt binecu-

noscute ca mijloace ale puterii; când era judecător, le aplica el însuşi cu multă acribie.

Examinările lui Schreber decurgeau într-un mod variat şi inventiv. Era interogat; i se impuneau anumite gânduri; se alcătuia un catehism din propriile lui fraze şi propoziţii; i se controla fiecare gând şi nici unul nu era lăsat să treacă neobservat; fiecare cuvânt îi era examinat pentru a se vedea ce semnificaţie are pentru Sel. Transparenţa lui faţă de voci era desăvârşită. Totul era cercetat, adus la lumină. Devenea obiectul unei forţe interesate de o cunoaştere atotcuprinzătoare. Dar în ciuda faptului că era silit să rabde atâtea, în realitate n-a cedat niciodată. Una dintre formele lui de apărare era exerciţiul *propriei* sale ştiinţe universale. Îşi dovedea cât de bine îi funcţiona memoria, învăţa poezii pe dinafară, număra cu voce tare în limba franceză, înşiruind gubernii ruseşti şi departamente franţuzeşti.

Prin întreţinerea minţii înţelegea în special *păstrarea intactă* a memoriei; cel mai important lucru pentru el era inviolabilitatea *cuvintelor*. Nu există zgomote care să nu fie voci; universul este plin de cuvinte. Trenurile, păsările şi vapoarele *vorbesc*. Dacă el, Schreber, nu spune nimic, dacă tace, cuvintele vin de îndată de la alţii. În intervalul dintre cuvinte nu există nimic. Liniştea la care se referă, al cărei dor îl duce, n-ar fi altceva decât *eliberarea de cuvinte*. Aceasta însă nu există nicăieri. Orice i se întâmplă, i se comunică concomitent prin cuvinte. Razele nocive ca şi cele benefice au toate darul vorbirii şi sunt, la fel ca şi el însuşi, silite s-o folosească. „Nu uitaţi că razele trebuie să vorbească!" Este imposibil să exagerezi importanţa cuvintelor pentru un paranoic. Ca nişte insecte, ele se strecoară peste tot şi sunt mereu în alertă. Se asociază într-un fel de ordine universală, care nu lasă nimic în afara ei. Poate că tendinţa extremă a paranoiei este cea a cuceririi totale a universului prin *cuvinte*, ca şi cum limbajul ar fi un pumn în care s-ar afla universul.

Este un pumn care nu se mai desface niciodată. Dar cum reuşeşte să se închidă? Aici trebuie să ne referim la o *manie a cauzalităţii* care se postulează ca scop în sine şi pe care nu o găsim în aceeaşi măsură decât la filozofi. Nimic nu se întâmplă fără o cauză, trebuie doar s-o căutăm. O cauză se găseşte întotdeauna. Orice element necunoscut este explicat printr-unul cunoscut. Un fenomen straniu, de care ne izbim, va fi demascat drept o proprietate a noastră secretă. Dincolo de masca noului se ascunde întotdeauna vechiul, nu trebuie decât s-o străpungem fără teamă cu privirea şi s-o smulgem. *Motivarea* devine o patimă, practicată în toate direcţiile. Asupra acestui aspect al constrângerii lui mentale, Schreber este perfect lămurit. În timp ce se plânge cu amărăciune de întâmplările mai sus citate, vede în această manie a motivării un fel de compensaţie a „nedreptăţii" suferite. La începutul propoziţiunilor „aruncate" în nervii

lui, se află foarte frecvent conjuncţii sau locuţiuni adverbiale exprimând un raport de cauzalitate: „de ce oare", „de ce, fiindcă", „de ce, fiindcă eu", „dacă nu". Pe toate acestea şi nu numai, trebuie să le completeze şi în acest chip ele exercită o constrângere asupra lui.

„Dar ei mă silesc să mă gândesc la multe lucruri pe lângă care omul trece de obicei fără a le acorda atenţie; în acest fel, au contribuit la adâncirea modului meu de a gândi."

Schreber acceptă fără rezerve mania sa de a motiva lucrurile. Ba chiar îi face plăcere; găseşte argumente plauzibile pentru a o justifica. Pe seama lui Dumnezeu nu lasă decât actul originar al creaţiei. Tot restul lucrurilor de pe lume le adună la un loc cu ajutorul unui lanţ de motivaţii confecţionat de el, însuşindu-şi-le pe această cale.

Mania motivării nu este însă întotdeauna la fel de rezonabilă. Schreber întâlneşte un om pe care l-a văzut adesea şi îl recunoaşte din prima clipă: este „domnul Schneider". Este un om care nu se preface, care se dă în mod inofensiv drept cel ce este, aşa cum îl cunoaşte toată lumea. Acest simplu proces al recunoaşterii nu-i ajunge însă lui Schreber. Ar dori ca dincolo de aparenţe să mai fie ceva şi se consolează cu greu de faptul că în spatele domnului Schneider nu mai există nimic de descoperit. Schreber este obişnuit *să demaşte*; acolo unde nu există nimeni şi nimic de demascat, simte că ar rămâne suspendat în aer. Procesul demascării şi al *dezvăluirii* este pentru paranoic – şi nu numai pentru el – de o importanţă fundamentală. De aici se trage şi mania cauzalităţii; orice *motivaţie* era iniţial căutată la *persoane*. O tratare mai amănunţită a demascării, despre care a mai fost vorba în acest eseu, îşi are foarte bine rostul aici.

Înclinaţia de a descoperi deodată, pe stradă, printre multele chipuri necunoscute, pe unul care ni se pare cunoscut, este un fapt curent pentru fiecare dintre noi. De câte ori însă nu se întâmplă să ne fi înşelat? Este vorba de o persoană pe care n-am văzut-o niciodată în viaţă. Nimeni nu-şi bate capul cu o asemenea eroare. O oarecare trăsătură întâmplător asemănătoare, ţinuta capului, mersul, părul puteau fi motivul confuziei şi o lămuresc. Totuşi vin momente în care astfel de confuzii se înmulţesc. O anume figură *ne apare peste tot*. Stă în faţa unor localuri în care dorim să intrăm sau la anumite colţuri de stradă pline de animaţie. Ne iese în faţă de mai multe ori pe zi; fără îndoială că este o persoană care ne preocupă, pe care o iubim sau, poate mai curând, pe care o urâm. Citim că s-a mutat în alt oraş, peste mări şi ţări, totuşi ni se pare că o recunoaştem aici, în apropierea noastră. Eroarea se repetă, nu renunţăm la ea. Este limpede că *vrem* să găsim chipul acestui om îndărătul celorlalte. Ceilalţi ni se par o iluzie care ne ascunde adevărul. Mulţi se pot preta la această iluzie; dincolo de toţi ceilalţi, îl presupunem pe unul şi acelaşi

om. Există o stringență în acest proces care nu ne dă pace: scoatem masca de pe sute de fețe, pentru ca să apară, dincolo de ele, acea unică față care ne interesează. Dacă ar fi să numim principala deosebire dintre acel chip unic și celelalte sute, ar trebui să spunem: sutele de chipuri ne sunt *străine*, chipul acela unic ne este *familiar*. Ar fi ca și cum n-am putea recunoaște decât ceea ce ne este familiar, dar tocmai acest chip familiar se ascunde și suntem nevoiți să-l căutăm printre străini.

Acest demers se concentrează și se acutizează la paranoici. Paranoicul suferă pornind de la propria sa persoană de o dispariție a simțului transformării. Are ideea că rămâne în toate privințele absolut neschimbat și o transferă asupra întregului univers. Chiar și ceea ce este cu adevărat diferit, paranoicului îi apare ca *identic*. Pe dușmanul său îl regăsește în cele mai variate ipostaze. Ori de câte ori scoate o mască de pe chipul cuiva, își regăsește dușmanul ascuns. De dragul secretului pe care-l bănuiește pretutindeni, de dragul demascării, totul devine o mască pentru el. Nu se lasă păcălit; *el* este cel ce *demască privind*; multitudinea se reduce la *unul și același lucru*. O dată cu rigiditatea crescândă a sistemului său, universul pierde tot mai multe figuri cunoscute interpretării sale alienate. Totul poate fi motivat în modul acesta, și este motivat până la capăt. În final nu mai există decât el, paranoicul, și ceea ce a luat în posesie.

La nivelul cel mai adânc, este vorba de exact inversul transformării. Procesul demascării și al dezvăluirii poate fi foarte bine numit și procesul *detransformării*. E un proces constrângător de resituare într-o anumită poziție, într-o anumită atitudine, cea pe care o dorește paranoicul, deoarece o socotește a fi singura specifică și autentică. Începutul se face ca spectator, pornind de la examinarea celorlalți, care se transformă unii în alții. Poate că ne uităm un timp la jocul lor de măști, dar nu îl aprobăm, nu ne place. Spunem deodată: „Gata" și întrerupem spectacolul acesta, scurt și vesel. „Demascarea!" se strigă și fiecare dintre cei prezenți se arată așa cum este. Continuarea transformărilor este interzisă. Spectacolul a luat sfârșit. Măștile au fost smulse. Acest proces regresiv de *detransformare* apare rar în forma lui autentică, pură, deoarece de cele mai multe ori este conjugat cu suspiciunea unei amenințări. Măștile au vrut să-l păcălească pe paranoic. Transformarea lor nu era dezinteresată. Mai important decât orice altceva era pentru ele secretul. Ce au devenit, ce trebuiau să reprezinte erau lucruri secundare; principalul era să nu fie cu nici un preț recunoscute. Contraofensiva celui amenințat, smulgerea măștilor, devine violentă și plină de ură; este atât de puternică și de impresionantă, încât transformările anterioare pot fi ușor trecute cu vederea.

Jurnalul memorabil al lui Schreber ne apropie foarte mult de miezul chestiunii. Schreber își amintește de perioada începuturilor, când starea

lui era încă în plină evoluţie. În primul an de boală, în „perioada sacră", Schreber a petrecut intermitent câte o săptămână sau două într-o mică clinică particulară, pe care vocile au numit-o „bucătăria diavolului". A fost, cum spunea Schreber, „vremea celor mai nebuneşti şi uluitoare absurdităţi". Transformările şi demascările pe care le-a trăit acolo, cu mult înainte ca psihoza lui să se fi declarat şi cristalizat, constituie cea mai extraordinară ilustrare a expunerilor de mai sus.

„În cursul zilei şedeam cel mai adesea în holul comun, în care avea loc un neîncetat du-te-vino al altor presupuşi pacienţi ai instituţiei. Pentru supravegherea mea specială părea să fi fost angajat un gardian, în care, datorită unei asemănări poate întâmplătoare, am crezut că-l recunosc pe servitorul Curţii Supreme de Apel, acela care, în timpul activităţii mele profesionale la Dresda, îmi aducea actele acasă. Printre altele, avea şi obiceiul de a se îmbrăca din când în când cu hainele mele.

În grădina instituţiei n-am călcat decât o dată pentru o plimbare. Am văzut atunci câteva doamne, printre ele se afla doamna pastor W. din Fr., precum şi propria mea mamă şi câţiva domni, printre care judecătorul K. din Dresda, acesta având însă capul mărit diform."

Pacienţii erau „tot felul de figuri aventuroase, printre ei şi băieţi mânjiţi cu funingine, îmbrăcaţi în nişte halate de pânză... Apăreau la intrarea în holul comun, unul după altul, într-o tăcere deplină, şi se îndepărtau la fel de tăcuţi, fără a ţine seamă, după cum se părea, unii de alţii. În acelaşi timp, am văzut în mod repetat cum unii dintre ei, în timpul cât stăteau în hol, *îşi schimbau între ei capetele*, adică fără să fi părăsit camera şi, în timp ce eu îi observam, alergau de colo până colo fiecare cu alt cap".

„Numărul pacienţilor pe care îi zăream în ţarc – aşa numea Schreber curtea în care se mergea pentru o gură de aer – şi în holul comun, când pe toţi laolaltă, când rând pe rând, nu avea nici o legătură cu mărimea spaţiilor instituţiei. După părerea mea, era absolut imposibil ca patruzeci-cincizeci de persoane, mânate o dată cu mine în ţarc şi care, la semnalul de întoarcere, se înghesuiau iarăşi la uşa casei, să fi găsit loc de dormit cu toţii... De cele mai multe ori, parterul *mişuna* de oameni..."

Printre figurile din ţarc îşi aminteşte de un văr al soţiei care se împuşcase încă din 1887, precum şi de prim-procurorul B., care avea întotdeauna o ţinută aplecat-cucernică, parcă mereu cufundat în rugăciune, şi în care încremenea multă vreme. Alţi oameni pe care îi recunoştea erau un consilier intim, un preşedinte de Senat, încă un consilier superior juridic, un avocat din Leipzig care a fost prietenul lui de tinereţe, nepotul său Fritz şi o vagă cunoştinţă de vacanţă din Warnemünde. Pe socrul lui l-a zărit odată, de la fereastră, pe drumul care ducea spre clinică.

„Se întâmplase de mai multe ori să văd intrând în camerele fără altă ieşire, după ce trecuseră prin holul comun, un mare număr de persoane, odată chiar câteva doamne, şi acolo trebuie să fi dispărut. Am şi auzit cu aceste ocazii de multe ori un *horcăit* ciudat, legat de «volatizarea rapidă a bărbaţilor»." „Mă uimeau nu numai figurile umane, ci şi obiectele neînsufleţite. Oricât de sceptic aş încerca să fiu acum, când îmi examinez amintirile, nu pot totuşi să şterg din amintirea mea anumite impresii, cum anumite piese de îmbrăcăminte de pe trupul unor oameni văzuţi de mine şi anumite feluri de mâncare din farfuria mea *se prefăceau* în timpul mesei în altceva (de exemplu, friptura de porc în fripturi de viţel sau invers)."

Sunt mai multe de observat în această relatare. Schreber vede mai mulţi oameni decât ar putea să încapă acolo şi toţi sunt împinşi într-un ţarc. Laolaltă cu ei, se simte *degradat la rangul de animal*; este un sentiment dintre cele mai apropiate de o trăire a maselor, pe care o întâlnim la el. Dar nici în „ţarcul" cu pacienţi nu-şi pierde identitatea. Priveşte cu atenţie jocul transformărilor, critic, e drept, dar nu cu duşmănie. Chiar şi felurile de mâncare şi hainele se metamorfozează unele în altele. Cel mai mult îl preocupau acele *recunoaşteri* de persoane. Fiecare dintre cei care se ivesc este de fapt altcineva, o persoană odinioară bine ştiută de el. Are grijă ca nimeni să nu-i fie cu adevărat străin. Dar aceste dezvăluiri mai au încă un caracter relativ binevoitor. Numai despre gardianul şef vorbeşte cu ură, într-un pasaj pe care nu l-am pomenit aici. Recunoaşte multe persoane, foarte diferite; situaţia nu e încă limitată şi exclusivă. În loc de a se demasca, deocamdată oamenii îşi schimbă între ei capetele; un mod mai amuzant şi mai generos de demascare ar fi greu de imaginat.

Dar experienţele lui Schreber aveau numai rareori acest caracter îndrăzneţ şi eliberator. Un cu totul alt gen de viziuni avute frecvent în „perioada sacră" ne duce, cred, direct la *starea originară a paranoiei*.

Sentimentul de a fi *încolţit* de o *haită de duşmani* îndreptaţi cu toţii împotriva ta este sentimentul fundamental al paranoiei. Cea mai limpede expresie o găsim în viziunile cu ochi: bolnavul vede pretutindeni nişte *ochi* care nu se preocupă decât de el, iar această preocupare este ameninţătoare. Făpturile cărora le aparţin aceşti ochi au de gând să se răzbune pe el. Au fost lăsate multă vreme să simtă puterea sa, nepedepsită; dacă e vorba de animale, ele au fost vânate cu încrâncenare; sunt ameninţate de exterminare şi se avântă atunci pe neaşteptate împotriva duşmanului lor. Într-o formă constrângătoare şi fără echivoc, această stare originară a paranoicului poate fi întâlnită în legendele vânătoreşti ale multor popoare.

Aceste animale nu-şi păstrează întotdeauna forma, aceea de pradă, pe care o au în ochii oamenilor. Ele se transformă în fiinţe mai periculoase, de care omul s-a temut întotdeauna şi care se apropie de el, îi umplu

camera, îi ocupă patul, potențându-i frica la maximum. Schreber, de pildă, se simțea în timpul nopții amenințat de urși.

Adesea își părăsea patul și se așeza, în cămașă de noapte, pe podeaua dormitorului. Mâinile, sprijinite în spate pe podea, îi erau ridicate din când în când în aer de niște figuri asemănătoare cu urșii – *urșii negri*. Alți urși negri, mai mari și mai mici, îi vedea cum îl înconjoară cu ochi arzători. Așternutul lua forma unor „urși albi". Seara – când mai era încă treaz – apăreau pisici cu ochi aprinși, instalate pe copacii din grădina clinicii.

Lucrurile nu s-au limitat însă la aceste *haite de animale*. Principalul dușman al lui Schreber, psihiatrul Flechsig, avea un fel deosebit de viclean și de periculos de a alcătui *haite cerești* împotriva lui. Era vorba despre un fenomen ciudat pe care Schreber îl numea *diviziunea sufletului*.

Sufletul lui Flechsig se diviza pentru a ocupa cu fragmente de suflet întreaga boltă cerească, în așa fel încât razele divine să întâmpine rezistență din toate părțile. Bolta cerească părea acoperită pe toată întinderea ei cu nervi care opuneau razelor divine un obstacol mecanic; era cu neputință să treci prin acești nervi, care semănau cu o fortăreață asediată, ferită prin metereze și șanțuri de asaltul dușmanului. În acest scop, sufletul lui Flechsig se divizase într-un mare număr de fragmente de suflet; un timp au existat vreo patruzeci până la șaizeci, printre ele unele foarte mici.

Se pare că și alte „suflete încercate" au început să se divizeze după exemplul lui Flechsig; fragmentele se înmulțeau și trăiau în felul unor adevărate haite, numai prin ambuscade și atacuri. O mare parte dintre ele nu s-a ocupat aproape cu nimic altceva decât cu mișcări de încercuire, o manevră al cărei scop consta în a lovi pe la spate razele divine care se apropiau și a le forța să se predea. Marele număr al acestor „fragmente de suflete încercate" a ajuns în cele din urmă să plictisească până și atotputernicia divină. După ce Schreber reușise să atragă spre el o bună parte dintre aceste fragmente, într-o bună zi și atotputernicia divină a organizat o mare razie printre ele.

Probabil că această „diviziune a sufletelor" Schreber o derivase cumva din înmulțirea celulelor prin diviziune, fenomen desigur cunoscut de el. Interpretarea acestor grămezi astfel produse drept haite cerești constituie una dintre structurile definitorii ale nebuniei lui. Însemnătatea *haitelor dușmănoase* pentru structura paranoiei n-ar putea fi mai limpede înțeleasă decât aici.

Relația complicată și echivocă a lui Schreber cu Dumnezeu, „politica sufletelor" a căror victimă se simțea, nu l-a împiedicat să trăiască *atotputernicia* am putea spune din exterior și în mod global, ca pe o *strălucire*. În decursul tuturor anilor de boală, a trăit această experiență

numai pe durata unor puține zile și nopți succesive; era foarte conștient de raritatea și de caracterul prețios al evenimentului.

Dumnezeu i s-a înfățișat într-o singură noapte. Imaginea strălucită a razelor sale – în timp ce Schreber era culcat treaz în pat – era vizibilă ochiului său spiritual. În același timp, îi percepea limbajul. Nu erau șoapte ușoare, ci un timbru puternic de bas direct sub ferestrele dormitorului lui.

A doua zi l-a văzut pe Dumnezeu cu ochiul lui trupesc. Era soarele, dar nu așa cum apare de obicei, ci înconjurat de o mare de raze strălucitoare argintii, care acoperea a șasea sau a opta parte a cerului. Aspectul era de o splendoare și o măreție atât de copleșitoare, încât Schreber, înfricoșat, încerca să-și îndepărteze privirea de la această apariție. Acel soare strălucitor i-a *vorbit*.

Din când în când, Schreber percepea această strălucire nu numai legată de Dumnezeu, ci și de sine însuși, ceea ce nu era de mirare având în vedere importanța lui și legătura-i apropiată cu Dumnezeu. „Capul meu, ca urmare a afluxului masiv de raze, era adesea înconjurat de o lumină asemănătoare cu aureola lui Cristos din imaginile religioase, doar că era incomparabil mai densă și mai strălucitoare: era așa-numita coroană de raze."

Acest *aspect religios al puterii* a fost prezentat de Schreber în forme și mai accentuate. În perioada lui de *imobilitate*, spre care ne îndreptăm acum, a atins chiar adevărate culmi.

Viața exterioară pe care o ducea în această perioadă era peste măsură de monotonă. De două ori pe zi făcea o plimbare în grădină. În rest, ședea toată ziua nemișcat pe un scaun în fața mesei și nu se ducea nici măcar până la fereastră. Chiar și în grădină prefera să șadă mereu pe același loc. Privea această pasivitate totală ca pe o îndatorire religioasă.

Această reprezentare i-a fost sugerată de vocile care stăteau cu el de vorbă. „Nici cea mai mică mișcare!" îi tot repetau. Schreber își explica această cerință prin faptul că Dumnezeu nu știe cum să umble cu oamenii vii, obișnuit fiind să aibă de-a face numai cu cadavre. De aceea îi fusese impusă această monstruoasă condiție, de a se comporta permanent ca un cadavru.

Această imobilitate era o problemă de autoconservare, dar și o datorie față de Dumnezeu. Trebuia eliberat de impasul în care îl aduseseră „sufletele încercate". „Eram convins că pierderile de raze se amplifică dacă mă mișc prea des încoace și încolo, sau chiar când se face curent în odaie. Pătruns de teama sacră pe care atunci o mai simțeam față de razele divine, și îndoindu-mă de existența eternității sau gândindu-mă că razele ar putea înceta dintr-o dată, pe neașteptate, am crezut că este de datoria mea să mă împotrivesc, atât cât îmi stătea în putere, oricărei

risipiri a razelor." Era mai uşor să tragă în jos sufletele încercate şi să le lase să se strângă în propriul lui corp, cu condiţia să şi-l păstreze într-o nemişcare permanentă. Numai aşa putea să repună în funcţie atotputernicia lui Dumnezeu în cer. De aceea şi-a asumat incredibilul sacrificiu de a se abţine timp de mai multe săptămâni şi luni de la orice mişcare corporală. Întrucât prezenţa sufletelor încercate era de aşteptat mai ales noaptea, când el dormea, nu îndrăznea nici măcar noaptea să-şi schimbe poziţia în pat.

Această *încremenire* a lui Schreber timp de săptămâni şi luni este unul dintre lucrurile cele mai uimitoare ale relatărilor lui. Motivarea încremenirii este dublă. Faptul că de dragul lui Dumnezeu trebuia să stea la fel de nemişcat ca un cadavru pare pentru noi, europenii moderni, încă mai surprinzător decât este în sine, şi asta din cauza atitudinii noastre puritane faţă de *cadavru*. Obiceiurile noastre au grijă ca un cadavru să fie înlăturat cât mai repede. Prea mult caz nu se face în legătură cu el; ştiind că foarte curând se descompune, nu suntem siliţi să întreprindem ceva pentru a împiedica descompunerea. Aranjăm puţin cadavrul, îl expunem şi apoi interzicem orice acces la el. În ciuda fastului înmormântării, cadavrul însuşi nu apare; ceremonia îl tăinuieşte şi îl sustrage vederii. Pentru a-l înţelege pe Schreber, trebuie să ne gândim la mumiile egiptene, prin care personalitatea cadavrului este menţinută, îngrijită şi admirată. De dragul lui Dumnezeu, Schreber s-a comportat luni în şir ca o mumie, nu ca un cadavru; în acest caz, exprimarea lui Schreber nu este foarte potrivită.

Al doilea motiv al imobilităţii lui, anume teama de risipirea razelor divine, îi este comun cu nenumărate culturi din toată lumea, în care s-a dezvoltat o concepţie sacrală despre putere. Schreber se simte ca un recipient pe care esenţa divină îl umple treptat. Cea mai mică mişcare poate avea drept urmare vărsarea unei anumite cantităţi din esenţa divină şi de aceea nu are voie să se clintească. Potentatul economiseşte puterea pe care o deţine; fie că o resimte ca pe o substanţă a propriei sale fiinţe care s-ar putea epuiza, fie că o instanţă superioară ar aştepta de la el comportamentul acesta grijuliu ca o formă de veneraţie. În atitudinea care i se pare cea mai favorabilă pentru păstrarea preţioasei sale substanţe, va ajunge treptat *să încremenească*; orice deviere de la această poziţie este periculoasă şi de natură să-l îngrijoreze. Evitarea conştiincioasă a unei asemenea devieri îi asigură stabilitatea. Unele dintre aceste atitudini, datorită identităţii dintre ele, au devenit de-a lungul secolelor exemplare. Structura politică a multor popoare îşi are miezul în ţinuta rigidă şi exact prescrisă a unui *individ*.

Schreber a avut şi el grijă de un popor, care desigur nu-l considera un rege, dar îl vedea ca pe un *sfânt naţional*. Într-adevăr, undeva, pe un

corp ceresc îndepărtat, se făcuse încercarea de a se crea un nou univers de oameni, izvorâţi din „spiritul lui Schreber". Acei oameni noi erau mult mai mici de statură decât oamenii noştri de pe pământ. Au reuşit totuşi să atingă un remarcabil nivel de cultură şi, corespunzător dimensiunilor lor fizice mai mărunte, deţineau şi nişte vite mai mici. Schreber însuşi ar fi devenit pentru ei, ca „sfânt naţional", un obiect de cinstire divină, astfel că şi *ţinuta lui corporală* ar fi avut o oarecare însemnătate pentru credinţa lor.

Caracterul exemplar al unei anumite atitudini, care trebuie înţeleasă foarte concret şi fizic, rezultă foarte clar de aici. Aceşti oameni nu sunt numai creaţi din substanţa lui, ci şi credinţa lor depinde de atitudinea lui.

Mintea lui Schreber a fost supusă în cursul bolii lui, după cum am văzut, celor mai rafinate primejdii. Dar şi agresiunile îndreptate împotriva corpului său sfidau orice descriere. Aproape nici o zonă a corpului lui n-a scăpat de ele. Razele n-au uitat şi n-au trecut cu vederea nimic, au atacat literalmente totul pe rând. Efectele agresiunilor apăreau atât de brusc şi de surprinzător, încât le putea privi numai ca pe nişte minuni.

Mai întâi au fost fenomenele legate de intenţia aceea de a-l transforma în femeie. Pe aceasta o acceptase şi nu-i mai opunea nici o rezistenţă. Dar ceea ce i se întâmplase era aproape incredibil, chiar abstracţie făcând de această chestiune. I s-a trimis în plămâni un vierme pulmonar. Coastele lui erau temporar fărâmate. În locul stomacului lui sănătos, natural, acel psihiatru vienez i-a introdus în corp un „stomac de evreu" foarte debil. Soarta stomacului lui era în general foarte schimbătoare. În mai multe împrejurări a trăit complet fără stomac, explicându-i gardianului categoric că „nu poate mânca", fiindcă nu are stomac. Dacă accepta totuşi să mănânce, mâncarea se vărsa direct în cavitatea abdominală sau pe pulpe. S-a obişnuit însă cu această situaţie şi a continuat să mănânce fără grijă şi cu poftă, chiar lipsit de stomac fiind. Esofagul şi intestinele îi erau adesea rupte sau dispăruseră. Porţiuni ale laringelui i-au fost înghiţite de mai multe ori.

Cu ajutorul unor „bărbaţi mărunţei", puşi să stea la picioarele lui Schreber, se încerca extragerea măduvei lui osoase, astfel că, în timp ce se plimba în grădină, măduva îi ieşea din gură sub forma unor norişori. Adesea avea impresia că toată pielea capului i se subţiase. Când cânta la pian sau scria, cineva încerca să-i paralizeze degetele. Unele suflete luau chipul unor omuleţi, nu mai mari de câţiva milimetri, şi se ocupau de cele mai diferite părţi ale corpului lui, fie în interior, fie la suprafaţă. Unii dintre ei se preocupau de deschiderea şi închiderea ochilor lui, stăteau pe sprâncenele lui, deasupra ochilor, şi de acolo trăgeau de pleoape, cu ajutorul unor fire subţiri, ca de păianjen, în sus ori în jos, după cum

aveau chef. Pe atunci omuleţii se aflau mai întotdeauna adunaţi în număr mare pe capul lui Schreber. Se plimbau pur şi simplu pe capul lui, alergând curioşi şi în grabă oriunde puteau fi văzute noi distrugeri. Ei luau parte chiar şi la mesele lui, servindu-se adesea cu câte o mică porţie din felurile de mâncare pe care el le consuma.

Prin carii osoase la călcâi şi în regiunea coccisului, i se puneau piedici la umblat, la stat în picioare, la poziţia aşezată sau culcată. Nici o poziţie şi nici un fel de ocupaţie nu-i erau tolerate mai mult timp. Când umbla, încercau să-l forţeze să stea culcat, iar când era culcat, îl goneau din pat. „Faptul că un om care există trebuie, totuşi, *să se afle undeva*, nu li se părea razelor un lucru de înţeles."

Dintre toate aceste fenomene ar trebui reţinut unul, comun tuturor. Este vorba despre *pătrunderea* în corpul lui. Principiul fizic al impenetrabilităţii corpurilor nu mai are aici valabilitate. După cum el, Schreber, vrea să se întindă în toate direcţiile, până în miezul pământului, tot aşa toţi se întind spre a-i străbate corpul şi a-şi face acolo de cap. Vorbeşte despre el însuşi nu o dată ca şi cum ar fi un corp ceresc; dar nici măcar de trupul lui omenesc nu este sigur. Perioada expansiunii lui, în care îşi enunţă pretenţiile, pare să fie şi perioada propriu-zisă a penetrabilităţii lui. *Grandoarea* şi *persecuţia* sunt pentru el strâns legate; ambele se exprimă prin însuşi *corpul* său.

Dar fiindcă, în ciuda tuturor agresiunilor, el continua să trăiască, ajunsese la convingerea că razele îl şi *vindecau*. Toate substanţele impure ale corpului său erau preluate de raze. Şi-a putut permite să mănânce liniştit chiar şi fără stomac. Din cauza razelor apăruseră microbii patogeni; tot prin raze au fost înlăturaţi.

În felul acesta, putem bănui că toate acele agresiuni împotriva corpului său urmau să dovedească *invulnerabilitatea sa*. Corpul lui urma să-i dovedească câte este în stare să suporte. Cu cât era mai lovit şi mai zguduit, cu atât mai ferm îşi afirma stabilitatea.

Schreber a început să se îndoiască dacă este într-adevăr muritor. Ce putea însemna cea mai violentă otravă în comparaţie cu agresiunile pe care le suferise el? Dacă ar cădea în apă şi s-ar îneca, ar fi probabilă o reînviere prin care activitatea inimii şi a circulaţiei sângelui să-i fie stimulate. Dacă şi-ar trage un glonte în cap, organele interne distruse şi părţile osoase ar putea fi refăcute. În definitiv, trăise atâta vreme fără organele cele mai vitale. Toate îi crescuseră la loc. Nici bolile naturale nu erau periculoase pentru el. După multe necazuri şi îndoieli chinuitoare, acel impuls puternic de *invulnerabilitate* devenise o cucerire a sa de necontestat.

În cursul acestui eseu, am arătat cum impulsul de invulnerabilitate şi dorinţa de a supravieţui interferează. Paranoicul se dovedeşte şi aici

a fi o copie exactă a potentatului. Deosebirea dintre ei provine numai din statutul lor în lumea exterioară. Structura lor interioară este una şi aceeaşi. S-ar putea ca paranoicul să facă o impresie mai puternică, pentru că îşi este suficient sieşi şi nu poate fi tulburat de eşecul lui în lumea exterioară. Părerea oamenilor nu contează pentru el, nebunia lui stă singură în faţa întregii lumi.

„Tot ce se întâmplă, spune Schreber, se referă la mine. Pentru Dumnezeu am ajuns să fiu omul în sine sau singurul om în jurul căruia se învârtesc toate lucrurile, la care se referă tot ce se întâmplă; prin urmare, şi din punctul lui personal de vedere toate lucrurile trebuie să se refere tot la el."

Ideea că toţi ceilalţi oameni au pierit, că el, Schreber, a rămas singurul om pe lume, l-a stăpânit, precum se ştie, ani de zile. Numai treptat această idee a cedat locul unei concepţii mai temperate. Din singurul care mai trăieşte a devenit singurul care mai contează. Nu putem să nu admitem că dincolo de orice formă de paranoia, ca şi dincolo de orice formă de putere, se ascunde una şi aceeaşi tendinţă mai profundă: dorinţa de a-i înlătura pe ceilalţi din drum pentru a rămâne singurul sau, într-o formă mai temperată şi adesea admisă, dorinţa de a te folosi de ceilalţi, pentru a deveni, cu ajutorul lor, unic.

EPILOG

Supraviețuitorul

După această preocupare extinsă cu o formă de nebunie paranoică care a avut un singur adept, anume creatorul ei, este cazul să reflectăm la ceea ce am aflat despre putere. Căci fiecare caz în parte, oricât de profunde ar fi concluziile pe care le oferă, dă naştere şi unor îndoieli profunde. Cu cât îl cunoaştem mai precis, cu atât mai conştienți devenim de unicitatea lui. Ne surprindem sperând că numai în cazul acesta şi de data aceasta lucrurile stau aşa, şi că în alte cazuri va fi altfel. Situația e în special valabilă pentru bolnavii psihici. Orgoliul de neclintit al omului se cramponează de lipsa lor de eficacitate exterioară. Chiar dacă am putea dovedi că orice gând din capul unui, să zicem, Schreber, s-ar suprapune cu gândul unui temut potentat, tot am păstra speranța că undeva ele diferă fundamental unul de altul. Respectul faţă de „mai marii" acestei lumi este foarte greu de anulat; iar nevoia omului de a venera este nemăsurat de mare.

Din fericire, cercetarea noastră nu s-a limitat la Schreber. Oricât ar părea de completă multora, multe lucruri n-au fost atinse decât în treacăt, iar altele, importante, încă nu au fost atinse şi nu vom putea să luăm în nume de rău cititorului faptul că doreşte acum, la sfârşitul *acestei* cărți, să rămână cu nişte certitudini. E limpede ca ziua care dintre cele patru haite defineşte epoca noastră. Puterea marilor religii ale jeluirii se apropie de sfârşitul ei. Ele sunt copleşite de înmulțirea lor şi treptat sufocate. În cadrul producției moderne, vechiul conținut al haitei de înmulțire şi-a găsit o dezvoltare atât de enormă, încât, prin comparație, toate celelalte conținuturi ale vieții noastre dispar. Producția se desfăşoară aici, în această viață pământească. Rapiditatea producției şi varietatea ei incalculabilă nu permit nici un moment de răgaz sau de reflecție. Nici cele mai cumplite războaie nu au putut-o strivi. În toate taberele duşmane

oricum ar fi ele alcătuite, producţia este la fel de eficientă. Dacă există o credinţă căreia popoarele vitale ale acestei lumi îi cad pradă unul după altul, aceasta este credinţa în producţie, furia modernă a creşterii, a înmulţirii.

Creşterea producţiei are drept urmare cerinţa crescută de oameni. Cu cât se produce mai mult, cu atât mai multă nevoie este de consumatori. Desfacerea în sine a produselor, dacă ar avea legile ei proprii, ar urmări să facă din toţi oamenii nişte cumpărători. La acest punct, vânzarea seamănă, chiar dacă numai superficial, cu religiile universale, preocupate de a capta orice suflet omenesc. Toţi oamenii ar trebui să atingă un fel de nivel ideal de egalitate, în speţă în calitatea lor de cumpărători avuţi şi docili. Lucrurile nu se rezolvă nici aşa în întregime, deoarece atunci când toţi au ajuns să cumpere, producţia va voi în continuare să crească. A doua ei tendinţă, încă şi mai intensă, se îndreaptă spre creşterea numărului de oameni. Producţia are nevoie de *mai mulţi* oameni. Dincolo de înmulţirea numărului de obiecte, ea revine la sensul iniţial al oricărei înmulţiri, cea a oamenilor înşişi.

Prin natura ei, producţia este paşnică. Scăderea ei în urma războaielor şi distrugerilor o păgubesc. Capitalismul şi socialismul nu se deosebesc deloc în acest sens: sunt cele două forme gemene conflictuale ale uneia şi aceleiaşi credinţe. Pentru amândouă producţia valorează cât lumina ochilor. În egală măsură producţia le stă amândurora la inimă. Rivalitatea lor a contribuit la succesul exacerbat al înmulţirii. Asemănarea lor este din ce în ce mai mare. Se poate observa şi un soi de creştere a respectului reciproc. El se referă – am fi tentaţi să spunem – exclusiv la ideea de succes în producţie. Nu mai e adevărat că vor să se distrugă reciproc: vor să se ia la întrecere.

Există astăzi mai multe centre ale înmulţirii, care se extind foarte eficient şi rapid. Sunt repartizate pe arii foarte diferite prin limbă şi cultură; nici unul nu este destul de puternic pentru a-şi impune dominaţia. Nici unul nu îndrăzneşte să se opună singur mulţimii celorlalte. Tendinţa de formare a unor enorme mase duble este evidentă. Denumirea lor este „Estul şi Vestul", conform marilor zone geografice ale lumii. Cuprinderea lor este atât de mare, încât în afara lor rămâne din ce în ce mai puţin, iar ceea ce rămâne, pare a fi lovit de neputinţă. Poziţia rigidă a acestor mase duble, fascinaţia lor reciprocă, înarmarea lor până în dinţi şi curând până în *lună*, au trezit în lume o frică apocaliptică: ideea că războiul dintre ele ar putea duce la nimicirea omenirii. Se dovedeşte însă că tendinţa spre dezvoltare, spre înmulţire, a devenit atât de puternică, încât s-a supraordonat războaielor; acestea nu se mai înfăţişează decât ca o perturbare inoportună. Războiul ca mijloc de înmulţire rapidă s-a epuizat în

izbucnirea cu caracter arhaic a național-socialismului din Germania și, după cum ar trebui să credem, e lichidat pentru totdeauna.

Orice țară se arată astăzi mai înclinată să-și protejeze producția decât oamenii. Nimic nu se justifică mai bine, nimic nu beneficiază cu atâta siguranță de aprobarea generală. Încă din acest secol se produc mai multe bunuri decât pot consuma oamenii. În locul războiului vor apărea însă alte sisteme de mase duble. Experiența cu parlamentele dovedește că excluderea morții din angrenajul maselor duble este posibilă. O ordine în alternanțele puterii ar putea fi stabilită și între națiuni. Sportul ca eveniment de masă a înlocuit în bună măsură războiul încă de pe vremea romanilor. Astăzi este pe punctul de a dobândi aceeași importanță – la nivel mondial însă. Războiul se stinge cu siguranță, iar sfârșitul lui ar putea fi prezis curând, numai că acest calcul s-a făcut fără a se ține seama de supraviețuitor.

Ce ne-a mai rămas însă din toate acestea de la religiile de jeluire? Între extremele de neînțeles ale distrugerii și producției, caracteristice primei jumătăți a secolului, căzute pradă unei orbiri necruțătoare, oscilând când într-o direcție, când în cea opusă, religiile de jeluire – în măsura în care s-au menținut în cadre instituționale – ne apar total neajutorate. Ezitante sau prevenitoare – desigur, și cu unele excepții – ele binecuvântează tot ce se întâmplă.

Moștenirea lor este totuși mai mare decât s-ar crede. Imaginea celui a cărui moarte creștinii o deplâng de aproape 2000 de ani a intrat în conștiința întregii omeniri lucide. E un muribund, și el nu trebuie să moară. O dată cu secularizarea pământului, divinitatea lui a mai pierdut din importanță. El a rămas – vrând, nevrând – singurul om care suferă și moare. Preistoria lui divină i-a conferit în interiorul acestei umanități pământești un fel de nemurire istorică. Ea l-a fortificat atât pe el, cât și pe fiecare individ care se regăsește în el. Nu există nici un om persecutat – indiferent de motivul suferinței – care, măcar pe o anume latură a vieții lui sufletești, să nu se identifice cu Cristos. Dușmanii de moarte, chiar dacă luptă amândoi pentru o cauză rea și inumană, simt același lucru, de îndată ce lucrurile merg prost. Imaginea celui ce suferă și e în pragul morții va trece de la unul la altul în funcție de mersul evenimentelor, iar în cele din urmă cel mai slab se va putea simți mai bun. Dar și cel mai slab care n-a avut niciodată parte de dușmănii grave participă la această imagine. Chiar dacă nu moare pentru o cauză specială, moartea însăși îi conferă o anumită distincție. Cristos îi ține loc de haită a jeluirii. În toiul furiei nebune provocate de obsesia înmulțirii, care îi cuprinde și pe oameni, valoarea individului nu a scăzut, ci a crescut. Evenimentele secolului nostru par să afirme contrariul, dar nici ele nu au putut modifica conștiința omului în această privință. Pe calea ocolită a sufletului, omul

a fost captat aşa cum trăieşte aici, pe pământ. Dorinţa lui de a fi indestructibil i-a fost confirmată. Fiecare este demn de a fi jelit de el însuşi. Fiecare se încăpăţânează să creadă că nu trebuie să moară. Din acest punct de vedere, moştenirea creştinismului – şi, într-un mod oarecum diferit, cea a budismului – rămâne nepieritoare.

Ceea ce s-a schimbat însă fundamental în această epocă este situaţia supravieţuitorului. Cu siguranţă că puţini sunt cei care au încheiat lectura capitolului despre supravieţuire altfel decât cu o profundă contrarietate. Intenţia mea a fost să scotocesc fenomenul în toate ascunzişurile lui şi să-l reprezint aşa cum este şi cum a fost întotdeauna. Ca erou, supravieţuitorul a fost glorificat, ca potentat a fost ascultat; în fond însă a fost mereu unul şi acelaşi. În epoca noastră, printre oamenii pentru care noţiunea de umanitate înseamnă foarte mult, el şi-a trăit cele mai neliniştitoare triumfuri. N-a dispărut şi nici n-o să dispară atâta vreme cât nu avem puterea de a-l identifica lucid, în orice costumaţie, indiferent de gloria care-l înconjoară. Supravieţuitorul este răul ereditar al omenirii, blestemul şi poate asfinţitul ei. Fi-va oare posibil să scăpăm de el măcar în ultima clipă?

Implicarea sa este atât de acută în lumea noastră modernă, încât nici nu îndrăznim s-o privim cu atenţie. Un singur om este în stare să nimicească, fără efort, o bună parte din omenire. În acest scop poate folosi procedee tehnice pe care nici el nu le înţelege. Poate acţiona pe ascuns; nu este nici măcar necesar să-şi expună viaţa pentru a acţiona. Contrastul dintre unicitatea lui şi numărul celor pe care îi distruge nici nu mai poate fi cuprins într-o imagine raţională. Există astăzi posibilitatea ca un singur om să supravieţuiască, dintr-o singură lovitură, unui număr mai mare de oameni decât cel al unor întregi generaţii anterioare luate la un loc. Reţetele potentaţilor sunt la îndemână, nu este greu să te foloseşti de ele. Ei profită de pe urma tuturor descoperirilor, ca şi cum ar fi fost făcute special pentru ei. Impactul este multiplu, oamenii sunt mult mai numeroşi şi mult mai îngrămădiţi. Mijloacele s-au înmiit. Lipsa de apărare a victimelor, chiar dacă neînsoţită de supunere, a rămas în fond aceeaşi.

Toate spaimele legate de o forţă supranaturală care pedepseşte şi nimiceşte oamenii s-au agăţat acum de ideea „bombei". Şi un singur individ o poate manipula. Bomba se află în mâna lui. Potentatul poate dezlănţui catastrofe care întrec toate flagelurile divine la un loc. Omul şi-a furat propriul său Dumnezeu. L-a prins şi şi-a însuşit tot ce îi aparţinea, tot ce era cumplit, tot ce era destin şi fatalitate.

Visele cele mai temerare ale potentaţilor de odinioară, pentru care supravieţuirea era în acelaşi timp patimă şi viciu, ne apar astăzi meschine. Depănată în memoria noastră, istoria dobândeşte dintr-o dată un chip inofensiv şi plăcut. Cât de *mult* dura totul odinioară şi cât de *puţine* erau

lucrurile care puteau fi distruse pe acel pământ necunoscut! Astăzi între hotărâre şi efect nu e decât o clipă. Ce Gingis-Han! Ce Tamerlan! Ce Hitler! Comparaţi cu posibilităţile noastre, sunt toţi nişte jalnici ucenici şi cârpaci!

Întrebarea dacă există şi o posibilitate de a identifica supravieţuitorul care a atins aceste proporţii monstruoase este întrebarea cea mai importantă, am spune chiar unica întrebare. Specializarea şi mobilitatea vieţii moderne ne înşeală în privinţa acestei întrebări fundamentale, deoarece singura soluţie oferită impulsului pasional de a supravieţui – o singurătate creatoare care să-şi câştige nemurirea – era, prin specificul ei, o soluţie potrivită pentru foarte puţini.

Împotriva primejdiei crescânde pe care oricine o simte până în măduvă mai trebuie pus la socoteală şi un alt factor, nou. Supravieţuitorul se teme şi el. Îi este tot timpul teamă. Raportată însă la posibilităţile lui, această teamă a luat proporţii nemăsurate, devenind de nesuportat. Triumful lui poate fi o problemă de minute şi ore. Dar nici un loc de pe pământ nu este sigur, nici măcar pentru el. Noile arme ajung oriunde; până şi el poate fi găsit oriunde s-ar afla. Măreţia şi invulnerabilitatea lui sunt în conflict. El însuşi a ajuns supradimensionat. Astăzi potentatul tremură *altfel* pentru viaţa lui, ca şi cum nu s-ar deosebi de ceilalţi oameni. Străvechea structură a puterii, inima, miezul ei, şi anume conservarea potentatului pe socoteala tuturor celorlalţi, dusă *ad absurdum*, zace în ruine. Puterea este mai mare, dar şi mai *efemeră* decât oricând. Vor supravieţui ori toţi, ori nimeni. Pentru a-l identifica pe supravieţuitor trebuie analizat cu pertinenţă genul activităţilor sale, acolo unde par a fi dintre cele mai fireşti. Când se referă la comandă, ele se intensifică fără a fi contestate, devenind extrem de periculoase. Am arătat că porunca, în forma ei domesticită, cea obişnuită în convieţuirea dintre oameni, nu reprezintă altceva decât o sentinţă de moarte suspendată. Sisteme de comandă eficiente, acute, s-au instaurat pretutindeni. Cine a ajuns în mod servil prea iute „la vârf", sau cine a reuşit pe altă cale să obţină posibilitatea de a dispune la cel mai înalt nivel de un astfel de sistem, se va simţi copleşit de frica decizională şi va căuta să se elibereze de ea. Ameninţarea continuă de care se foloseşte, şi care caracterizează natura propriu-zisă a acestui sistem, se întoarce în cele din urmă împotriva lui. Fie că este sau nu într-adevăr ameninţat de duşmani, el va avea mereu acest sentiment. Cea mai primejdioasă ameninţare porneşte de la propriii săi oameni, cărora le ordonă mereu, care se află în preajma lui, care-l cunosc bine. Mijlocul de a se elibera la care recurge, nu fără ezitare, dar la care nu renunţă cu totul, este decizia bruscă a uciderii în masă. Porneşte un război şi îşi trimite oamenii acolo unde ei vor trebui să ucidă. Mulţi din aceştia vor pieri. El nu-i va regreta. Oricum ar arăta lucrurile văzute din

afară, există în el o nevoie profundă şi secretă de a vedea rărindu-se şi rândurile propriilor săi oameni. Pentru ca să se poată elibera de teama luării de decizii, este necesar să moară şi mulţi dintre cei ce luptă pentru el. Pădurea spaimelor lui s-a îndesit prea tare şi el ar respira mai uşor dacă ea s-ar rări. Dacă a ezitat prea mult, nu mai vede clar şi îşi poate afecta serios poziţia. Frica decizională ia atunci dimensiuni catastrofale. Dar înainte de a fi el însuşi atins de catastrofă în propriul său trup, care pentru el înseamnă întruchiparea universului, o foloseşte întru pieirea fără număr a celorlalţi.

Sistemul ordinelor este unanim recunoscut. Expresia lui cea mai pronunţată se găseşte în domeniul militar, în armată. Dar şi multe alte domenii ale vieţii civilizate sunt determinate de comandă. Moartea ca mijloc de ameninţare este moneda puterii. Este uşor să aşezi monedă lângă monedă şi să strângi capitaluri enorme. Cine vrea să ajungă la putere, trebuie să privească fără teamă şi cu atenţie comanda şi să găsească mijloacele de a-i smulge ghimpii.

NOTE

21 şi urm. Relatarea despre Haka se găseşte la J.S. Polack, *New Zealand. A Narrative of Travels and Adventure*, London, 1838, vol. I, pp. 81-84.

26 „Staţionarea pe Arafat" a fost descrisă frecvent, cel mai detaliat în Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke*, Paris, 1923, pp. 241-255.

30 Bechuana: Doman, *Pygmies and Bushmen of Kalahari*, p. 291.

30 Boloki: Weeks, *Among Congo Cannibals*, p. 261.

30 Pigmeii din Gabon: cântecul despre grota morţilor este luat din Trilles, *Les pygmées de la forêt équatoriale*, Paris, 1931.

30 Duhuri de ajutor la şamanii ciukci: Ohlmarks, *Studien zum Problem des Schamanismus*, p. 176.

30 Viziune a şamanilor eschimoşi: Rasmussen, *Thulefahrt*, Frankfurt, 1926, pp. 448-49.

31 Oştiri ale morţilor în Scoţia: Carmichael, *Carmina Gaidelica*, vol. II, p. 357.

31 şi urm. Lumina nordică la laponi şi indienii tlinkit: Höfler, *Kultische Geheimbünde der Germanen*, Frankfurt, 1934, pp. 241-42.

31-32 Populaţia aerului: Bin Gorion, *Die Sagen der Juden*, Bd I. *Von der Urzeit*, p. 348.

32 Armata demonilor la perşi: Darmesteter, *The Zend-Avesta*, Part II, p. 49.

32 şi urm. Cäsarius von Heisterbach: o traducere completă în engleză din *Dialogus Miraculorum* a apărut la Londra, în 1929, sub titlul: *The Dialogue on Miracles*, la Routledge. Citatele de aici provin din vol. I, pp. 322-23, p. 328, vol. II, pp. 294-95.

32 şi urm. Dumnezeu şi Curtea lui: Cäsarius, vol. II, p. 343.

33 Poezia lăcustelor: Waley, *The Book of Songs*, London, 1937, p. 173.

44 Doamna Jullien către fiul ei: scrisoare din 2 august 1791 în Landauer, *Briefe aus der Französischen Revolution*, Band I, p. 339.

45 Camille Desmoulins către tatăl său: Landauer, Band I, p. 144.

46 *Revivals*: relatări bine făcute despre *revivals*, în special în America, se găsesc în cartea lui Davenport: *Primitive Traits in Religious Revivals*, New York, 1905. Unul dintre cei mai renumiţi predicatori şi-a povestit viaţa: *The Backwoods Preacher. An Autobiography* by Peter Cartwright, London, 1858.

46 Pedepsele iadului: Davenport, p. 67.

46 şi urm. Întâlnirea de la Cane Ridge: Davenport, pp. 73-77.

47 Convulsii; lătrături; râsul sacru: Davenport, pp. 78-81.

48 şi urm. Prezentarea unei festivităţi la papuaşi, în toate fazele, face obiectul unei cărţi deosebit de vii de André Dupeyrat: *Jours de Fête chez les Papous*, Paris 1954.

50 O sărbătoare la tupinambu: Jean de Léry, *Le voyage au Brésil 1556-1558*, ediţie nouă 1927 la Payot, Paris, pp. 223-224.

51 Dansul războinic al femeilor la kafirii din Hindukuş: Crooke, *Things Indian*, p. 124.

51 şi urm. Dansul războinic al femeilor la populaţia jivaro: R. Karsten, *Blood Revenge, War and Victory Feasts among the Jivaro Indians of Eastern Ecuador*, Washington, 1922, p. 24.

52 Mirary la Madagascar; R. Decary, *Mœurs et Coutumes des Malgaches*, Paris, 1951, pp. 178-179.

54 *Ieremia*, cap. 25, 33.

54 Predica lui Mohamed către duşmanii morţi: *Tradiţiile despre viaţa lui Mohamed* după Ibn Ishak, în traducerea germană a lui Weil, 1864. Această lucrare este depăşită de traducerea modernă în engleză a lui A. Guillaume, *The Life of Muhammad. A Translation of Ibn Ishaqs Sirat Rasul Allah*, Oxford, 1955. Relatările cu privire la predica triumfătoare către morţi se găsesc aici, la pp. 305-306.

55 Relatarea lui Une la Erman, *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*, p. 689.

55 Cântec de slavă pentru Ramses II: Erman, *Die Literatur der Ägypter*, p. 324.

55 şi urm. Bătălia de la Kadesch: Erman, *Die Literatur der Ägypter*, p. 333.

56 Victoria lui Merenptah asupra libienilor: Erman, *Ägypten und ägyptisches Leben*, pp. 710-711.

56 Ramses al III-lea şi libienii: Erman, *ibidem*, p. 711.

56 Numărarea capetelor la asirieni. Relieful din vremea lui Assurbanipal există într-o reproducere schematică în G. Maspéro, *Au temps de Ramses et d'Assourbanipal*, p. 370.

61 Focul în *Vede*: H. Oldenberg, *Die Religion des Veda*, p. 43.

63 şi urm. Dansul focului la populaţia navajo: Hambly, *Tribal Dancing and Social Development*, London, 1926, pp. 338-339.

64 Piromană: Kräpelin, *Einführung in die psychiatrische Klinik*, Bd. II, Fall 62, pp. 235-240.

70 şi urm. Zeii furtunii în *Vede*: Macdonell, *Hymns from the Rigveda*, pp. 56-57.

73 şi urm. Plutarh, *Leben des Pompejus*, cap. 11.

80 Distribuirea prăzii de vânătoare: v. E. Lot-Falck, *Les Rites de chasse chez les peuples sibériens*, Paris, Gallimard, 1953, pp. 179-183.

81 şi urm. Campania de război a taulipangilor împotriva populaţiei pischanko provine din Koch-Grünberg, *Von Roroima zum Orinoco*, Bd. III, Ethnographie, pp. 102-105.

84 şi urm. Haita de jeluire a populaţiei warramunga: Spencer şi Gillen, *The Northern Tribes of Central Australia*, London, 1904, pp. 516-522.

90 şi urm. Totemuri ale australienilor: alături de lucrările mai vechi de Spencer şi Gillen şi de C. Strehlow, au aici o importanţă deosebită: Elkin, *The Australian Aborigines*, 1943; Elkin, *Studies in Australian Totemism. The Oceania Monographs*, nr. 2, 1933.

91 şi urm. Dansul bivolilor la mandani: George Catlin, *The North American Indians*, vol. I, pp. 143-144.

97 şi urm. Ungutnika şi câinii sălbatici: Spencer şi Gillen, *The Arunta*, p. 169.

98 şi urm. Haita de vânătoare şi cangurii: *Arunta*, pp. 170-171.

100 Culcarea pe candidat: *Arunta*, pp. 192-193.

101 şi urm. Spencer şi Gillen, *The Arunta*. Mersul în şir indian, p. 160. Alergarea în cerc, foarte frecventă, de ex. p. 273. Culcarea într-un rând, p. 280; figura 100. Dans în secţiune de cerc, pp. 261-262. Două rânduri opuse: p. 189; careu, p. 278; grămezi pe jos, pp. 286, 290, 292. Probe de foc, p. 294. Aruncarea de ramuri aprinse, pp. 279, 289. Circumcizie, p. 219.

106 şi urm. Mary Douglas, *The Lele of Kasai*, în *African Worlds*, editat de Daryll Forde, Oxford University Press 1954, pp. 1-26.

107 Prestigiul pădurii: M. Douglas în *African Worlds*, p. 4.

109 şi urm. Vânătoarea în comun: M. Douglas, pp. 15-16.

110 şi urm. R. Karsten, *Blood Revenge, War and Victory Feasts among the Jivaro Indians of Eastern Ecuador*, Washington, 1922. Un studiu mai nou este cel al lui M.W. Stirling, *Historical and Ethnographical Material on the Jivaro Indians*, Washington, 1938.

112 şi urm. Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, Houghton Mifflin, Boston, 1934, pp. 57-130. Traducerea germană: *Urformen der Kultur*, Rowohlts Enzyklopädie, 1955, pp. 48-104.

114 Conjurarea ploii: *Urformen der Kultur*, p. 53.

116 şi urm. Dahomey: Dalzel, *The History of Dahomey*, 1793. Această carte veche, nepreţuită, cuprinde şi prima relatare completă a „obiceiurilor anuale", a sărbătorilor anuale, p. XX şi urm. Alte lucrări despre Dahomey: Burton, *A Mission to Gelele, King of Dahomey*, 2 vol., London, 1864. Ellis, *The Ewe-speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa*, 1890. Le Hérissé, *L'Ancien Royaume du Dahomey*, Paris, 1911. Herskovits, *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, 2 vol., New York, 1938.

119 Pelerinul spaniol Ibn Jubayr – *The Travels* of Ibn Jubayr. Traducere de R.J.C. Broadhurst, London, Cape, 1952. Extinderea Meccăi, p. 174.

120 Profetul luptei şi al războiului: Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, pp. 22 şi 25. Uciderea necredincioşilor: Coran, Surata 9, v. 5.

120 Cybele furioasă: Lukian, *Göttergespräche*, 12. Gespräch, traducere de Wieland.

121 Jeluirea lui Isis: Erman, *Religion des Ägypter*, p. 39.

123 şi urm. Pe lângă conferinţele lui Goldziher despre Islam, pentru acest capitol au fost folosite: Gobineau, *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale*, 1865; ed. nouă, Paris, 1957. Donaldson, *The Shiite Religion*, London, 1933. V. Grunebaum, *Muhammadan Festivals*, London, 1958. Virolleaud, *Le Théâtre Persan*, Paris, 1950. Titayna, *La caravane des morts*, Paris, 1930.

123 şi urm. Suferinţele lui Hussain: Donaldson, pp. 79-87.

124 Nenorociri ale neamului profeţilor: Goldziher, pp. 212-213.

124 Jeluirea lui Hussain: Goldziher, pp. 213-214.

125 Mormântul lui Hussain la Kerbela: Donaldson, pp. 88-100.

125 şi urm. Marea sărbătoare a şiiţilor: Grunebaum, pp. 85-94.

126 Două feluri de fraţii: Gobineau, pp. 334-338.

127 „Teatrul este arhiplin": Gobineau, pp. 353-356.

129 „Mergi şi scapă-ne de flăcări": Grunebaum, p. 94.

130 şi urm. Ziua sângelui: Titayna, *La Caravane des morts*, pp. 110-113, citat în De Félice, *Foules en Délire*, pp. 170-171.

134 şi urm. Stanley, *Sinai and Palestine*, pp. 354-58.

136 şi urm. Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant*, pp. 230-250.

141 şi urm. În această secţiune sunt cuprinse numai puţine capitole care, cu o singură excepţie, se referă toate la împrejurări moderne. Ar fi prematur să oferim aici mai mult: cititorul încă nu este familiarizat cu concluziile din capitolele ulterioare ale cărţii, consacrate studiului puterii. Ar fi deci justificată obiecţia că titlul *Masele şi istoria* este prea cuprinzător. Folosirea punctelor de vedere dobândite în legătură cu masele şi haitele în mişcările istorice ale epocilor mai vechi rămâne rezervată unei publicări ulterioare.

163 şi urm. Relatarea pe care o dau cu privire la întâmplările populaţiei xosa, provine, puţin simplificată, din Theal, *History of South Africa*, vol. III, pp. 198-207. Misionarul german Kropf, martor al acelor întâmplări, şi-a notat impresiile într-un eseu scurt, foarte evocator, dar greu accesibil: *Die Lügenpropheten des Kaffernlandes* (*Neue Missionsschriften*, 2. Aufl, nr. 11, Berlin, 1891). Katesa Schlosser, în cartea ei *Propheten in Afrika* (Braunschweig, 1949), la pp. 35-41, a oferit o versiune concentrată a evenimentelor. Cele mai importante pasaje din Kropf sunt toate citate şi de ea. Cea mai completă prezentare modernă, cu material nou, se găseşte în cartea unui scriitor dintr-o provincie sud-africană, carte rămasă necunoscută în Europa: Burton, *Sparks from the Border Anvil*, King Williams Town, 1950, pp. 1-102.

181 Zuckerman, *The Social Life of Monkeys and Apes*, London, Kegan Paul, 1932, pp. 57-58.

182 şi urm. Zuckerman, pp. 268-269; pp. 300-304.

193 Gingis-Han, după Wladimirzov, *The Life of Ginghis-Khan*, London, Routledge, 1950, p. 168.

195 Cezar: Plutarch, *Leben des Cäsar*, cap. 15.

197 şi urm. Banchetul cadavrelor al lui Domiţian: Dio, *Römische Geschichte*. Epitome von Buch LXVII, cap. 9.

199 şi urm. Relatarea se găseşte în Josephus, *Geschichte des Jüdischen Krieges*, Buch III, cap. 8.

201 „Până la urmă a rămas numai Josephus însuşi, să spunem printr-o întâmplare fericită sau prin voinţa divină împreună cu încă un camarad." În versiunea slavă a războiului iudaic, versiune care, după părerea mai multor savanţi, se sprijină pe un text grecesc mai vechi, se găseşte în locul frazei citate o alta, care spune lucrurilor pe nume: „După ce (Josephus) a spus acestea, a calculat numerele cu şiretenie şi astfel i-a înşelat pe toţi." V. noua traducere engleză în Penguin Classics: Josephus,

The Jewish War, translated by G.A. Williamson, p. 403. Appendix: *The Slavonic Additions*.

205 Muhammad Tughlak: v. capitolul *Sultanul din Delhi*.

206 Cucerirea Mudkalului: Sewell, *A Forgotten Empire*, p. 34.

206 Hakim: Wolff, *Die Drusen und ihre Vorläufer*, Leipzig, 1845, p. 286.

207 şi urm. Pentru o scurtă privire asupra istoriei împăraţilor moghuli, v. Smith, *The Oxford History of India*, pp. 321-468.

207 Relatarea iezuiţilor despre prinţul Salim provine de la Du Jarric, *Akbar and the Jesuits*, traducere de C.H. Payne, London, Routledge, 1926, p. 182.

208 Shaka: cea mai bună relatare contemporană despre Shaka îi aparţine călătorului englez Henry Finn. *Jurnalul* lui, folosit adesea şi mai înainte, a apărut după mai bine de 100 de ani şi într-o carte: *The Diary of Henry Francis Fynn*, edited by J. Stuart and D. Mck. Malcolm, Pietermaritzburg, Shuter and Shooter, 1950. Singura biografie modernă de valoare care, pe lângă toate izvoarele scrise, se sprijină şi pe tradiţii orale, este a lui Ritter, *Shaka Zulu*, London, Longmans Green, 1955.

212 Secolul etruscilor: A. Grenier, *Les religions étrusque et romaine*, Paris, 1948, p. 26.

214 Mana în Marquesas: Handy, *Polynesian Religion*, p. 31.

214 şi urm. Ucigaşul la mumgini: Warner, *A Black Civilisation*, Harper and Brothers, 1958, pp. 163-165. Această carte, apărută prima oară în 1937, este prezentarea cea mai cuprinzătoare şi mai importantă a unui trib australian care există până azi.

216 şi urm. Eroul în insulele Fiji: Lorimer Fison, *Tales from Old Fiji*, pp. 51-53, p. XXI.

217 şi urm. Şerpii uriaşi şi eroul la populaţia uitoto: K.Th. Preuss, *Religion und Mythologie der Uitoto*, Göttingen, 1921, vol. I, pp. 220-229.

219 şi urm. Un supravieţuitor la taulipangi: Koch-Grünberg, *Indianermärchen aus Südamerika*, Jena, Diederichs, 1921, pp. 109-110.

221 şi urm. Originea populaţiei kutenai: Boas, *Kutenai Tales*, no. 74, *The Great Epidemic*, pp. 269-270, Washington, 1918.

222 şi urm. Sinuciderea în masă la tribul ba-ila: Smith and Dale, *The Ila-speaking Peoples of Northern Rhodesia*, London, 1920, vol. I, p. 20.

223 Cabrii şi Caraibii: Humboldt, *Reise in die Äquinoctial-Gegenden des neuen Continents*, vol. V, p. 63.

225 şi urm. Moartea unui copil indian la Demerara: Roth, *An Inquiry into the Animism and Folklore of the Guiana-Indians*, Washington, 1915, p. 155.

226 şi urm. Cultul strămoşilor la zuluşi. Fratele mort şi cel viu: Callaway, *The Religious System of the Amazulu*, 1870, pp. 146-159.

230 Mediul regal în Uganda: N.K. Chadwick, *Poetry and Prophecy*, Cambridge, 1942, pp. 36-38.

231 şi urm. Cultul strămoşilor la chinezi: Granet, *La Civilisation Chinoise*, Paris, 1929, pp. 300-302; Henri Maspéro, *La Chine Antique*, ediţie nouă, Paris, 1955, pp. 146-155; Jeanne Cuisinier, *Sumangat. L'âme et son culte en Indochine et en Indonésie*, Paris, Gallimard, 1951, pp. 74-85.

233 şi urm. Ciuma de la Atena: Tucidide, *Geschichte des peloponnesischen Krieges*, Buch II, cap. 47-54.

241 „Strămoşul lui Gingis-Han a fost un lup cenuşiu zămislit de cer, ales de destin." Cu această propoziţie începe *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, editată şi tradusă de Haenisch, Leipzig, 1948.

241 Sufletul împăratului roman zboară spre cer ca un vultur. V. splendida evocare a apoteozei unui împărat roman – în cazul de faţă, Septimiu Sever – la Herodian, *Geschichte des römischen Kaisertums seit Mark Aurel*, Buch IV, cap. 2.

241 Frica de furtună a mongolilor în notele de călătorie ale lui Rubruk: *Contemporaries of Marco Polo*, editat de Komroff, London, 1928, p. 91.

241 „Fulguratores" la etrusci: A. Grenier, *Les religions étrusque et romaine*, pp. 18-19.

241 Puterea şi fulgerul: Franz Kuhn, *Altchinesische Staatweisheit*, p. 105. Dispariţia lui Romulus îmtr-o furtună: Livius, cartea I, 16. Moartea lui Tullus Hostilius pricinuită de un fulger: Livius, I, 31. Moartea unui vechi rege din Alba Longa, Romulus Silvius, pricinuită de un fulger: Livius, I, 3.

245 Primele întrebări ale copilului: Jespersen, *Language*, p. 137.

247 Femeia amiezii întreabă până la istovire mortală: *Wendische Sagen*, editate de Sieber, Jena, 1925, p. 17.

248 Vraciul la populaţia aranda: Spencer and Gillen, *The Arunta*, vol. II, pp. 391-420.

249 Impenetrabilitatea ultimului Visconti: Decembrio, *Leben des Filippo Maria Visconti*, tradus de Funk, Jena, 1913, cap. 43, pp. 29-30.

250 Proba secretă a lui Chosroes al II-lea: *Le livre de la Couronne, attribué a Gahiz*, trad. Ch. Pellat, Paris, 1954, p. 118-120.

267 Wukuf şi Ifadha: v. cartea deja menţionată de Gaudefroy-Demombynes, *Le Pèlerinage à la Mekke*, Paris, 1923, pp. 235-303.

272 Lukian, *Von der Syrischen Göttin*, traducere de Wieland, vol. IV al operelor complete, München, 1911, p. 376-377.

272 Scopiţii: cartea cea mai completă, deşi greoaie, despre scopiţi, îi aparţine lui Grass: *Die russischen Sekten*, vol. II: *Die weissen Tauben oder Skopzen*, Leipzig, 1914. Grass a tradus şi *Die geheime heilige Schrift der Skopzen*, Leipzig, 1904. O lucrare mai nouă cuprinzând un material de calitate este Rapaport: *Introduction à la Psychopathologie Collective. La secte mystique des Skoptzy*, Paris, 1948.

273 Secta asasini: scrierile mai vechi despre secta asasinilor sunt în bună parte depăşite de lucrarea critică a lui Hodgson: *The Order of Assassins*, Haga, 1955.

275 Sclavia prin sugestie: Kräpelin, *Psychiatrie*, vol. III, p. 723.

276 Ţânţarii vorbesc ş.a.m.d.: toate citatele de aici provin din Kräpelin, *Psychiatrie*, vol. III, p. 673-674.

277 şi urm. Într-un studiu important, care a apărut sub titlul *Bhrigu im Jenseits*, 1950, în *Paideuma*, vol. IV, Hermann Lommel a oferit un rezumat al acestei călătorii din *Şatapatha Brahmana*, pe care l-am folosit mai sus. El a adunat toate cazurile din literatura indiană veche pe această temă, completate într-un supliment din 1952 în volumul 5 din *Paideuma*, şi legate de reprezentările altor popoare despre „lumea inversată" a morţilor. Chiar dacă nu pot urmări turnura pe care o dă interpretării textelor indiene şi ajung la alte concluzii, îi rămân totuşi foarte îndatorat pentru lucrarea sa. În citatele mele din Lommel am eliminat tot ce pare de prisos în contextul unei cercetări privind inversarea.

285 Bleek and Lloyd, *Specimens of Bushman Folklore*, London, 1911. Presentimentele boşimanilor, pp. 330-339.

290 Mitul Loritja cu privire la tribul tukutita: C. Strehlow, *Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien*, II, pp. 2-3. V. şi Lévy-Bruhl, *La Mythologie primitive*, Paris, 1935. Această importantă carte este deosebit de incitantă privind multe aspecte ale transformării. În ansamblu, cartea se limitează la universul mitic al australienilor şi papuaşilor, prezintă citate substanţiale din cele mai bune lucrări din acest domeniu şi lasă multe pe seama cititorului. O putem considera ca cea mai puţin problematică dintre lucrările lui Lévy-Bruhl.

291 Maestrul şi ucenicii săi: Dirr, *Kaukasische Märchen*, Jena, 1922.

291 Proteu: *Odiseea*, IV, pp. 440-460.

292 Isterie: Kräpelin, *Psychiatrie*, vol. IV, pp. 1547-1706; Bleuler, *Lehrbuch der Psychiatrie*, pp. 392-401; Kretschmer, *Über Hysterie*, 1927.

293 Şamanii: Czaplicka, *Aboriginal Siberia*, 1914. Ohlmarks, *Studien zum Problem des Schamanismus*, 1939; Éliade, *Le chamanisme*, 1951; Findeisen, *Schamanentum*, 1957.

294 şi urm. Manie şi melancolie: Krăpelin, *Psychiatrie*, vol. III, *Das manisch-depressive Irresein*, pp. 1183-1395; Bleuler, *Lehrbuch der Psychiatrie*, pp. 330-351.

295 T.G.H. Strehlow, *Aranda Tradition*, Melbourne University Press, 1947.

295 Mitul bandicoot: Strehlow, pp. 7-10.

297 Mitul Lukara: Strehlow, pp. 15-16.

301 „Strămoşul ca însumare a esenţei vitale": Strehlow, p. 17.

302 Strămoşul-larvă din Mboringka: Strehlow, p. 12.

304 şi urm. Halucinaţii în *delirium tremens*: Kräpelin, *Psychiatrie*, vol. II, p. 132 şi urm.; Bleuler, *Lehrbuch der Psychiatrie*, pp. 227-228, p. 233.

310 Hangiu: Kräpelin, *Einführung in die psychiatrische Klinik*, vol. II, Fall 43, pp. 157-61.

312 şi urm. Delirant schizofrenic: Bleuler, *Lehrbuch der Psychiatrie*, pp. 234-35.

316 şi urm. Măgarul în piele de tigru: Hertel, *Indische Märchen*, Diederichs, Jena, 1921, pp. 61-62.

342 Liudprand von Cremona, *Das Buch der Vergeltung*, Buch IV, cap. 5.

343 şi urm. Paralizia clasică: Kräpelin, *Einführung in die psychiatrische Klinik*, Bd. II, Fall 26, pp. 93-97.

345 şi urm. Paralizia agitată: Kräpelin, *ibidem*, Fall 28, pp. 101-102.

349 şi urm. D. Westermann, *Geschichte Afrikas*, Köln, 1952, o carte care a prelucrat un material într-adevăr enorm şi pe care am consultat-o în toate privinţele.

349 Moartea şi alegerea regelui în Gabon: Du Chaillu, *Explorations and Adventures in Equatorial Africa*, 1861, pp. 18-20.

351 Regele din Jukun: Meek, *A Sudanese Kingdom*, London, Kegan Paul, 1931, pp. 120-177, pp. 332-353. Foarte pe scurt şi la Westermann, pp. 149-150.

353 Caracteristici ale regilor africani: Westermann, pp. 34-43.

354 şi urm. Imitarea regilor – Monomotapa: Westermann, pp. 413-414; Etiopia: Diodor, III, 7. Strabon, XVII 2, 3. Darfur, *Travels of an Arab Merchant in Soudan*, London, 1854, p. 78. Uganda, Boni, China: Frazer, *The Dying God*, pp. 39-40.

355 Regele însuşi decide durata domniei sale: Morteil, *Les Bambara du Ségou*, Paris, 1924, p. 305.

356 Alegerea şi bătaia regelui la populaţia yoruba: Westermann, p. 40; în Sierra Leone, *ibidem*, p. 41.

356 Anarhia după moartea regelui: la mosii din Wagadugu: Westermann, p. 185; în Aschanti: *ibidem*, p. 222; în Uganda: Roscoe, *The Baganda*, London, 1911, pp. 103-104.

356 Statele hima provin din cucerirea pe domeniul Ugandei de astăzi şi mai la sud. Păstori războinici de origine hamită numiţi hima au imigrat venind din nord şi i-au supus pe negrii localnici, agricultori. Regatele lor sunt printre cele mai interesante din Africa: ele se caracterizează printr-o separare foarte subliniată între casta stăpânilor şi cea a supuşilor.

357 şi urm. Descendenţa în Angola: Oberg, *The Kingdom of Ankole in Uganda*, în *African Political Systems*, edited by Fortes and Evans-Pritchard, Oxford University Press, 1954, pp. 121-62. Capitolul despre descendenţă, pp. 157-61. Mai puţin concisă, dar meritând a fi citită, este cartea mai veche de Roscoe, *The Banyankole*, Cambridge, 1923. Despre Statul hima Ruanda există o excelentă lucrare nouă: Maquet, *The Kingdom of Ruanda*, în: *African Worlds*, edited by Daryll Forde, pp. 164-89.

358 şi urm. Sacrificiul unui tânăr prinţ la încoronarea regelui din Kitara: Roscoe, *The Bakitara*, Cambridge, 1923, pp. 129-30.

358 Arcul regelui din Kitara: Roscoe, *The Bakitara*, pp. 133-134. „Trag în neamuri": Roscoe, *ibidem*, p. 134.

358 Uganda. Tobele. Roscoe, *The Baganda*, p. 188.

358 „Voi trăi mai mult decât strămoşii mei" – Roscoe, *The Baganda*, p. 194. Prinderea a doi trecători: Roscoe, *ibidem*, p. 197. Ţapul ispăşitor şi supraveghetorul: Roscoe, p. 200.

359 Dubla victimă: unul este ucis, celălalt graţiat. Roscoe, p. 210.

360 şi urm. „Acum eşti Ata": Westermann, *Geschichte Afrikas*, p. 39.

360 Regele Ugandei mănâncă singur în chip de leu: Roscoe, *The Baganda*, p. 207.

360 Bucătarul îl hrăneşte pe regele din Kitara: Roscoe, *The Bakitara*, p. 103.

361 Justiţie sumară: Roscoe, *Bakitara*, p. 61, p. 63.

361 Călătoria arabului Ibn Batuta prin India şi China. Prelucrată de H.v. Mžik, 1911. Ibn Batuta, *Travels in Asia and Africa. 1325-1354.*

Traducere şi selecţie de H.A.R. Gibb, London, Routledge, 1929. Citatele sunt luate din această ediţie engleză.

361 Povestea lui Ziau-d din Barani se găseşte în vol. III din cartea lui Elliot şi Dowson: *The History of India as told by its own Historians*, 1867-1877. A apărut acum separat cu titlul de *Later Kings of Delhi* la Editura S. Gupta din Calcutta. Muhammad Tughlak este tratat aici la pp. 159-192.

370 Ca exemplu de apărător al Sultanului poate fi luat istoricul indian Ishwari Prasad: *L'Inde du VIIe au XVIe siècle* (în colecţia „Histoire du Monde"), Paris, 1930, pp. 270-300. Autorul îl numeşte „idealistul nefericit", „omul fără îndoială cel mai capabil din tot Evul Mediu".

370 şi urm. *Denkwündigkeiten eines Nervenkranken*, von Dr. jur. Daniel Paul Schreber, Leipzig, 1903.

BIBLIOGRAFIE

Nu poate fi vorba aici de o completă enumerare a cărţilor care au influenţat de-a lungul anilor structurarea acestei lucrări. Selecţia bibliografică se orientează după trei criterii: în primul rând, se enumeră toate operele din care au fost extrase citate. În al doilea rând, sunt notate cărţile care au fost hotărâtoare în formarea gândirii autorului şi fără de care el n-ar fi dispus de anumite cunoştinţe. De cele mai multe ori, e vorba aici de cele mai felurile surse mitice, religioase, istorice, etnografice, biografice, psihiatrice. Printre ele se află în mod firesc şi multe lucrări din prima categorie citată. În al treilea rând, sunt menţionate câteva lucrări mai recente, care oferă utile priviri de ansamblu asupra unor culturi străine şi care ar putea fi tot atât de utile cititorului pe cât au fost autorului.

ALBERT VON AACHEN, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, trad. H. Hefele, 2 Bde. Jena, 1923.

AMMIANUS MARCELLINUS, 3 vol., Loeb Classical Library, London, 1950.

APPIAN, *Roman History*, 4 vol., Loeb Classical Library, London. 1933.

ARABSHAH, AHMED IBN, *Tamerlane*, trad. Sanders, London, 1936.

BAUMANN, H., THURNWALD, R., UND WESTERMANN, D., *Völkerkunde von Afrika*, Essen, 1940.

BENEDICT, RUTH, *Patterns of Culture*, Boston, 1934.

–, *Deutsch als Urformen der Kultur*, Hamburg, 1955.

BERNIER, F., *Travels in the Moghul Empire, 1656-1668*, London, 1914.

BEZOLD, F. v., *Zur Geschichte des Hussitentums*, München, 1874.

BLAND AND BACKHOUSE, *China under the Empress Dowager*, Boston, 1914.

BLEEK AND LLOYD, *Bushman Folklore*, London, 1911.

BLEULER, E., *Lehrbuch der Psychiatrie*, Berlin, 1930.

BOAS, F., *Kutenai Tales*, Washington, 1918.

BOUVAT, L., *L'Empire Mongol (2ème phase)*, Paris, 1927.
BRANDT, O.H., *Die Limburger Chronik*, Jena, 1922.
–, *Der große Bauernkrieg*, Jena, 1925.
BROWNE, E.G., *A Literary History of Persia*, vol. I-IV, Cambridge, 1951.
BRUNEL, R., *Essai sur la Confrérie Religieuse des Aissoua au Maroc*, Paris, 1926.
BRYANT, A., *Olden Times in Zululand and Natal*, London, 1929.
BÜCHER, K., *Arbeit und Rhythmus*, Leipzig, 1909.
BÜHLER, G., *The Laws of Manu*, Oxford, 1886.
BURCKHARDT, JACOB, *Grischische Kulturgeschichte*, Bd. I-IV.
–, *Die Kultur der Renaissance in Italien*.
–, *Die Zeit Konstantins des Großen*.
–, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*.
BURTON, A.W., *Sparks from the Border Anvil*, King Williams' Town, 1950.
BURTON, RICHARD, *A Mission to Gelele, King of Dahomey*, London, 1864.
BURY, J.B., *History of the Later Roman Empire*, 2 vol., new edition, New York, 1958.
CABEZA DE VACA, *Naufragios Y Comentarios*, Buenos Aires, 1945.
CALLAWAY, H., *The Religious System of the Amazulu. Natal*, 1870.
CALMEIL, L.F., *De la Folie*, 2 vol., Paris, 1845.
CARCOPINO, J., *Daily Life in Ancient Rome*, London, 1941.
CARTWRIGHT, PETER, *The Backwoods Preacher. An Autobiography*, London, 1858.
CÄSARIUS VON HEISTERBACH, *The Dialogue on Miracles*, 2 vol., London, 1929.
CASALIS, E., *Les Bassoutos*, Paris, 1860.
CATLIN, GEORGE, *The North American Indians*, 2 vol., Edinburgh, 1926.
CHADWICK, N.K., *Poetry and Prophecy*, Cambridge, 1942.
CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, 4. Aufl., 2 Bde., Tübingen, 1925.
CHAMBERLAIN, B.H., *Things Japanese*, London, 1902.
CIEZA DE LEON, *Cronica del Peru*, Buenos Aires, 1945.
CODRINGTON, R.H., *The Melanesians*, Oxford, 1891.
COHN, NORMAN, *The Pursuit of the Millenium*, London, 1957.
CONTENAU, G., *La Divination chez les Assyriens et les Babyloniens*, Paris, 1940.
CONSTANTIN VII PORPHYROGÉNÈTE, *Le Livre des Cérémonies*. Trad. A. Vogt. Tomes I et II, Paris, 1935-1949.
COMMYNES, PH. DE, *Mémoires*, vol. I-III, Paris, 1925.

CORTES, HERNANDO, *Five Letters 1519 to 1526*, translated by Morris, London, 1928.
COXWLELL, C.F., *Siberian and Other Folk-Tales*, London, 1925.
CROOKE, W., *Things Indian*, London, 1906.
CUISINIER, JEANNE, *Sumangat. L'Âme et son Culte en Indochine et Indonésie*, Paris, 1951.
CUNHA, EUCLIDES DA, *Rebellion in the Backlands*, translated by Putnam, Chicago, 1944.
CUMONT, FRANZ, *The Mysteries of Mithra*, New York, 1956.
–, *Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956.
CURZON, ROBERT, *Visits to Monasteries in the Levant*, London, 1850.
CZAPLICKA, M.A., *Aboriginal Siberia*, Oxford, 1914.
DALZEL, A., *The History of Dahomey*, London, 1793.
DARMESTETER, J., *The Zend-Avesta*, Part. II, Oxford, 1883.
DAVENPORT, F.N., *Primitive Traits in Religious Revivals*, New York, 1905.
DECARY, R., *Mœurs et Coutumes de Malgaches*, Paris, 1951.
DECEMBRIO, PIER CANDIDO, *Leben des Filippo Maria Visconti*, trad. Funk, Jena, 1913.
DEPONT ET COPPOLANI, *Les confréries Religieuses Musulmanes*, Algers, 1897.
DHORME, ÉD., *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie Mana*, Tome I-II, Paris, 1945.
DÍAZ, BERNAL, *Historia Verdadera de la Conquista de Nueva España*, Mexico, 1950.
DIO, CASSIUS, *Roman History*, Leob Classical Library, 9 vol., London, 1955.
DIRR, A., *Kaukasische Märchen*, Jena, 1922.
DONALDSON, D.M., *The Shiite Religion*, London, 1933.
DORNAN, *Pygmies and Bushmen of the Kalahari*, London, 1925.
DOUGLAS, MARY, *The Lele of Kasai*, in *African Worlds*, edited by Daryll Forde, Oxford, 1954.
DUBOIS, ABBÉ, *Hindu Manners, Customs and Ceremonies*, Oxford, 1906.
DU CHAILLU, *Explorations and Adventures in Equatorial Africa*, London, 1861.
DU JARRIC, *Akbar and the Jesuits*, translated by Payne, London, 1926.
DUMÉZIL, GEORGES, *Mitra-Varuna*, Paris, 1948.
–, *Mythes et Dieux des Germains*, Paris, 1939.
DUPEYRAT, ANDRÉ, *Jours de Fête chez les Papous*, Paris, 1954.
EISLER, R., *Man into Wolf*, London, 1951.

ELIADE, M., *Le Chamanisme*, Paris, 1951.
–, *Traité d'Histore des Religions*, Paris, 1953.
ELKIN, A.P., *Studies in Australian Totemism. Oceania Monographs*, nr. 2, Sidney, 1933.
–, *The Australian Aborigines*, Sidney, 1943.
ELLIOT AND DOWSON, *The History of India as told by its own Historians*, 8 vol., London, 1867-1877.
ELLIS, A.B., *The Ewe-speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa*, London, 1890.
ERMAN, AD., *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*, Tübingen, 1885.
–, *Die ägyptische Religion*, Berlin, 1909.
–, *Die Literatur des Ägypter*, Leipzig, 1923.
EVANS-PRITCHARD, *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, Oxford, 1937.
FÉLICE, PHILIPPE DE, *Foules en Délire. Extases Collectives*, Paris, 1947.
FINDEISEN, H., *Schamanentum*, Stuttgart, 1957.
FISON, LORIMER, *Tales from Old Fiji*, London, 1904.
FLORENZ, KARL, *Geschichte der japanischen Literatur*, Leipzig, 1909.
FORDE, DARYLL C., *Habitat, Economy and Society*, London, 1950.
–, Editor: *African Worlds*, London, 1954.
FORTES AND EVANS-PRITCHARD, *African Political Systems*, Oxford, 1940.
FORTUNE, R.G., *Sorcerers of Dobu*, London, 1932.
FOX, GEORGE, *The Journal*, Cambridge, 1952.
FRANKE, O., *Studien zur Geschichte der konfuzianischen Dogmas und der chinesischen Staatsreligion*, Hamburg, 1920.
–, *Geschichte des chinesischen Reiches*, 5 Bde, Berlin, 1930-1952.
FRANKFORT, HENRI, *Kingship and tte Gods*, Chicago, 1948.
FRIEDLÄNDER, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Bd. I-IV, Leipzig, 1922.
FRAZER, J.G., *The Golden Bourgh*, vol. I-XI, London, 1913, sq.
–, *The Fear of the Dead in Primitive Religion*, I, II şi III, London, 1933-1936.
–, *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*, vol. I-III, London, 1913-1924.
FROBENIUS, LEO, *Atlantis, Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas*, Bd. I-XII, Jena, 1921-1928.
–, *Kulturgeschichte Afrikas*, Wien, 1933.

FUNG YU-LAN, *A History of Chinese Philosophy*, vol. I-II, Princeton, 1952-1953.
FYNN, *The Diary of Henry Francis Fynn*, Pietermaritzburg, 1950.
GARCILASSO DE LA VEGA, *Comentarios Reales*, Buenos Aires, 1942.
GAUDEFROY-DEMOMBYNES, M., *Le Pèlerinage à la Mekke*, Paris, 1923.
–, *Les Institutions Musulmanes*, Paris, 1921.
GESELL, A., *Wolf Child and Human Child*, London, 1941.
GOBINEAU, *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale*, 1865, Ed. nouă, Paris, 1957.
COEJE, DE, *Mémoire sur les Carmathes du Bahrein*, Leiden, 1886.
GOLDENWEISER, A., *Anthropology*, New York, 1946.
GOLDZIHER, J., *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910.
GORION, BIN, *Die Sagen der Juden: besonders I - Von der Urzeit*, Frankfurt, 1919.
GRANET, M., *La Civilisation Chinoise*, Paris, 1929, (trad. rom. Nemira, 2001).
–, *La Pensée Chinoise*, Paris, 1934.
GRASS, K., *Die russischen Sekten*, 2 Bde, Leipzig, 1907-1914.
–, *Die geheime heilige Schrift der Skopzen*, Leipzig, 1904.
GREGOR VON TOURS, *Zehn Bücher Fränkischer Geschichte*, trad. Giesebrecht, Berlin, 1851.
GRENIER, A., *Les Religions Étrusque et Romaine. Mana*, Tome 2, III, Paris, 1948.
GREY, G., *Polynesian Mythology*, London, 1855.
GROUSSET, R., *L'Empire des Steppes*, Paris, 1939.
–, *L'Empire Mongol, Ière phase*, Paris, 1941.
GRUBE, W., *Religion und Kultus der Chinesen*, Leipzig, 1910.
GRUNEBAUM, VON, *Muhammadan Festivals*, London, 1958.
GUILLAUME, A., *The Life of Muhammad. A Translation of Ibn Ishaq's Sirat Rasul Allah*, Oxford, 1955.
GUYARD, ST., *Un Grand Maître des Assassins au temps de Saladin*, Paris, 1877.
HAENISCH, ERICH, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig, 1948.
HAMBLY, W.D., *Tribal Dancing and Social Development*, London, 1946.
HANDY, E.S.C., *Polynesian Religion*, Honolulu, 1927.
HARRIS, SARAH, *The Incredible Father Divine*, London, 1954.
HECKER, J.C.F., *Die großen Volkskrankheiten des Mittelalters*, 1865.
HEFELE, H., ALFONSO I. UND FERRANTE I. VON NEAPEL, *Schriften von Caracciolo, Beccadelli und Porzio*, Jena, 1912.

HEPDING, HUGO, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Gießen, 1903.
HERODIAN, *Geschichte des römischen Kaisertums seit Mark Aurel*, trad. Adolf Stahr.
HERODOT, *Neun Bücher der Geschichte*, 2 Bde, München, 1911.
HERSKOVITS, M.J., *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, 2 vol., New York, 1938.
HERTEL, JOH., *Indische Märchen*, Jena, 1921.
Histoire Anonyme de la Première Croisade, trad. L. Bréhier, Paris, 1924.
Historiae Augustae Scriptores, 3 vol., Loeb Classical Library, London, 1930.
HITTI, PH. K., *History of te Arabs*, London, 1951.
HODGSON, M.G.S., *The Order of Assassins*, Haag, 1955.
HÖFLER, O., *Kultische Geheimbünde der Germanen*, Frankfurt, 1939.
HOFMAYR, W., *Die Schilluk*, Mödling, 1925.
HUMBOLDT, A.V., *Reise in die Âquinoctial-Gegenden des neuen Continents*, Stuttgart, 1861.
HUTTON, J.H., *Caste in India*, Cambridge, 1946.
HUIZINGA, J., *Herbst des Mittelalters*, München, 1931.
–, *Homo Ludens*, Hamburg, 1956.
IB BATUTA, *Die Reise des Arabs Ibn Batuta durch Indien und China*. Bearbeitet von H.v. Mžik, Hamburg, 1911.
–, *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, translated and selected by Gibb, London, 1939.
IBN ISHAQ, *The Life of Muhammad*, translated by G. Guillaume, Oxford, 1955.
IBN JUBAYR, *The Travels of I. Jub.*, translated by Broadhurst, London, 1952.
IDELER, K.W., *Versuch einer Theorie des religiösen Wahnsinns*, I. Teil, Halle, 1848.
JAMES, WILLIAM, *The Varieties of Religious Experience*, London, 1911.
JEANNE DES ANGES, SŒUR, *Autobiographie d'une Hystérique Possédée*, Paris, 1886.
JEANMAIRE, H., *Dionysos. Histoire du Culte de Bacchus*, Paris, 1951.
JENSEN, AD. E., *Hainuwele. Volkserzählungen von der Molukken-Insel Ceram*, Frankfurt, 1939.
–, *Mythus und Kult bei Naturvölkern*, Wiesbaden, 1951.
JESPERSEN, O., *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1949.
JEŽOWER, J., *Das Buch der Träume*, Berlin, 1928.

JOSEPHUS, FLAVIUS, *Geschichte des Jüdischen Kriges*, trad. Clementz, Wien, 1923.
–, *The Jewish War*, translated by Williamson, Penguin Classics, London, 1959.
JOSET, P.E., *Les Sociétés Secrètes des Hommes Léopards en Afrique Noire*, Paris, 1955.
JUNOD, H.A., *The Life of a South African Tribe*, 2 vol., London, 1927.
JUVAINI, *The History of the World Conqueror*. Translated from the Persian by J.A. Boyle, 2. vol., Manchester, 1958.
KALEWALA, *Das National-Epos der Finnen*, trad. Schiefner, München, 1922.
KARSTEN, R., *Blood Revenge, War, and Victory Feasts among the Jivaro Indians of Eastern Ecuador*, Washington, 1922.
KAUTILYA, *Arthashastra*. Trad. R. Shamasastry, Mysore, 1929.
KOCH-GRÜNBERG, TH., *Vom Roroima zum Orinoco*, Bd. I-V, Stuttgart, 1917-1928.
–, *Zwei Jahre unter den Indianern Nordwest-Brasiliens*, Stuttgart, 1923.
–, *Indianermärchen aus Südamerika*, Jena, 1921.
KOMROFF, M., *Contemporaries of Marco Polo*, London, 1928.
KRÄPELIN, E., *Psychiatrie*. 8. Auflage, Bd. I-IV, Leipzig, 1910-1915.
–, *Einführung in die psychiatrische Klinik*, Bd. II und III, Leipzig, 1921.
KREMER, A.V., *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 2 Bde, Wien, 1875.
KRETSCHMER, E., *Über Hysterie*, Leipzig, 1927.
–, *Der sensitive Beziehungswahn*, Berlin, 1918.
KRICKEBERG, W., *Indianermärchen aus Nordamerika*, Jena, 1924.
–, *Märchen der Azteken und Inkaperuaner, Maya und Muisca*, Jena, 1928.
KROPF, A., *Das Volk der Xosa-Kaffern*, Berlin, 1889.
–, *Die Lügenpropheten des Kaffernlandes. Neue Missionsschriften*, 2 Aufl., nr. II, Berlin, 1891.
KUHN, F., *Altchinesische Staatsweisheit*, Zürich, 1954.
KUNIKE, H., *Aztekische Märchen nach dem Spanischen des Sahagun*, Berlin, 1922.
LANDA, FR. D. DE, *Relacion de las cosas de Yucatan*, Paris, 1864.
LANDAUER, GUSTAV, *Briefe aus der Französischen Revolution*, 2 Bde, Frankfurt, 1919.
LANDTMAN, G., *The Origins of the Inequality of the Social Classes*, London, 1938.

LANE, E.W., *Mathers and Customs of the Modern Egyptians*, London, 1895.
LANE-POOLE, ST., *A History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901.
O'LEARY, DE LACY, *A Short History of te Fatimid Khalifate*, London, 1923.
LEENHARDT, M., *Gens de la Grande Terre. – Nouvelle Calédonie*, Paris, 1937.
LEFEBURE, G., *La Grande Peur de 1789*, Paris, 1932.
–, *La révolution Française*, Paris, 1957.
–, *Études sur la Révolution Française*, Paris, 1954.
LEGGE, J., *The Sacred Books of China. Part. I: The Shu-King*, Oxford, 1899.
LE HÉRISSÉ, A., *L'Ancien Royaume du Dahomey*, Paris, 1911.
LEIRIS, MICHEL, *La Possession et ses Aspects Théâtraux chez les Éthiopiens de Gondar*, Paris, 1958.
LÉRY, JEAN DE, *Le voyage au Brésil 1556-1558*, Paris, 1927.
LÉVY-BRUHL, L., *La Mythologie Primitive*, Paris, 1935.
LEWIS, B., *The Origins of Ismailism*, Cambridge, 1940.
LINDNER, K., *Die Jagd der Vorzeit*, Berlin, 1937.
LIUDPRAND VON CREMONA, *Das Buch der Vergeltung*, Berlin, 1853.
LIVIUS, TITUS, *Römische Geschichte.*
LÖFFLER, KL., *Die Wiedertäufer in Münster*, Jena, 1923.
LOMMEL, H., *Bhrigu im Jenseits*, *Paideuma 4*, Bamberg, 1950; *Paideuma 5*, Bamberg, 1952.
LOT-FALCK, E., *Les Rites de chasse chez les peuples sibériens*, Paris, 1953.
LOWIE, R.H., *Primitive Society*, London, 1920.
–, *Primitive Religion*, London, 1924.
LUDWIG II. VON BAYERN, *Tagebuch-Aufzeichnungen*, Liechtenstein, 1925.
LUKIAN, *Göttergespräche*, Bd. II der *Sämtlichen Werke*, München, 1911.
–, *Von der Syrischen Göttin*, Bd. IV der *Sämtlichen Werke*, trad. Wieland, München, 1911.
MACHIAVELLI, NICCOLÒ, *Gesammelte Schriften*, 5 Bde, München, 1925.
MACDONELL, A.A., *Huymns from the Rigveda*, The Heritage of India Series, Calcutta.
MALINOWSKI, BR., *Magic, Science and Religion*, New York, 1955.
MAQUET, J.J., *The Kingdom of Ruanda*, in: *African Worlds*, edited by Daryll Forde, London, 1954.
MARCO POLO, *The Travels of M.P.*, London, 1939.

MASON, J.A., *The Ancient Civilisations of Peru*, London, 1957.
MASPÉRO, GEORGES, *Au Temps de Ramsès et d'Assourbanipal*, Paris, 1927.
MASPÉRO, HENRI, *La Chine Antique*, Paris, 1955.
–, *Les Religions Chinoises*, Paris, 1950.
MAS'UDI, *Les Pairies d'Or*. Texte et traduction par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, 9 vol., Paris, 1861-1877.
MATHIEZ, A., *La Révolution Française*, I-III, Paris, 1922-1927.
MATHIEU, P.F., *Histoire des Miraculés et convulsionnaires de Saint-Médard*, Paris, 1864.
MEEK, C.K., *A Sudanese Kingdom*, London, 1931.
MEIER, JOS., *Mythen und Erzählungen der Küstenbewohner der Gazelle-Halbinsel (Neupommern)*, Münster, 1909.
MISSION, MAXIMILIEN, *Le Théâtre Sacré des Cévennes*, London, 1707.
MOONEY, J., *The Ghost-Dance Religion*, Washington, 1896.
NADEL, S.F., *A Black Byzantium. The Kingdom of Nupe in Nigeria*, London, 1946.
NIHONGI, *Chronicles of Japan*, translated by W.G. Anston, London, 1945.
OBERG, K., *The Kingdom of Ankole in Uanda*. In: *African Political Systems*, edited by Fortes and Evans-Pritchard, Oxford, 1940.
OHLMARKS, A., *Studien zum Problem des Schamansismus*, Lund, 1939.
D'OHSSON, C., *Histoire des Mongols*, 4 vol., Haag, 1834-1835.
OLDENBERG, H., *Die Religion des Veda*, Stuttgart, 1917.
OLMSTEAD, A.T., *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948.
PALLOTTINO, M., *The Etruscans*, London, 1955.
PAN-KU, *The History of the Former Han-Dynasty*. Translated by Homer H. Dubs, vol. I-III, 1938-1955.
PARIS, MATTHEW, *Chronicles*, 5 vol., London, 1851.
PELLAT, CH., *Le Livre de la Couronne, attribué à Gahiz*, Paris, 1954.
PELLIOT, P., *Histoire Secrète des Mongols*, Paris, 1949.
PLUTARCH, *Lebensbeschreibungen*, 6 Bde, München, 1913.
POLACK, J.S., *New Zealand. A Narrative of Travels and Adventure*, 2 vol., London, 1838.
POLYBIUS, *The Histories*, 6 vol., Loeb Classical Library, London, 1954.
PORZIO, C., *Die Verschwörung der Barone des Königreichs Neapel gegen Ferrante I*, in: Hefele, *Alfonso I, und Ferrante I von Neapel*, Jena, 1912.
PRASAD, ISHWARI, *L'Inde du VIIe au XVIe Siècle*, Paris, 1930.

PREUSS, K.TH., *Religion und Mythologie der Uitoto*, 2 Bde, Göttingen, 1921.
PRITCHARD, J.B., *The Ancient Near East. An Anthology of Text and Pictures*, Princeton, 1958.
PROCOPIUS, *History of the Wars*, 5 vol., *The Anecdota or Secret History*, I vol., Loeb Classical Library, London, 1954.
PSELLOS, MICHAEL, *Chronographie ou Histoire d'un Siècle de Byzance (976-1077)*, trad. É. Renauld, 2 vol., Paris, 1926.
PUECH, H., *Le Manichéisme*, Paris, 1949.
RADIN, P., *Primitive Man as a Philosopher*, New York, 1927.
–, *Primitive Religion*, New York, 1937.
–, *The Trickster*, London, 1956.
RADLOFF, W., *Aus Sibirien*, 2 Bde, Leipzig, 1884.
RAMBAUD, A., *Le sport et L'Hippodrome à Constantinople*, 1871. In: *Études sur l'Histoire Byzantine*, Paris, 1912.
RAPAPORT, J., *Introduction à la Psychopathologie Collective. La Secte mystiqe des Skoptzy*, Paris, 1948.
RASMUSSEN, KNUD, *Rasmussens Thulefahrt*, Frankfurt, 1926.
RATTRAY, R.S., *Ashanti*, Oxford, 1923.
–, *Religion and Art in Ashanti*, Oxford, 1927.
RECINOS, A., GOETZ, D. AND MORLEY, S.G., *Popol Vuh. The Sacred Book of the Ancient Quiché Maya*, London, 1951.
RITTER, E.A., *Shaka Zulu*, London, 1955.
ROEDER, G., *Urkunden zur Religion des alten Ägypten*, Jena, 1915.
ROSCOE, J., *The Baganda*, London, 1911.
–, *The Bakitara*, Cambridge, 1923.
–, *The Banykole*, Cambridge, 193.
ROTH, W.E., *An Inquiry into the Animism and Folk-Lore of the Guiana-Indians*, Washington, 1915.
RUNCIMAN, ST., *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1947.
SACY, S. DE, *Exposé de la Religion des Druses*, 2 vol., Paris, 1836.
SALIMBENE VON PARMA, *Die Chronik des S.V.P.*, bearbeitet v. A. Doren, 2 Bde, Leipzig, 1914.
SAHAGUN, BERN. DE, *Historia General de las Cosas de Nueva España*, 5 vol., México, 1938.
–, *Einige Kapitel aus dem Geschichtswerk des Fray Bernardino de Sahagun*, trad. Eduard Seler, Stuttgart, 1927.
SANSOM, G., *Japan. A Short Cultural History*, London, 1936.
SCHLOSSER, KATESA, *Propheten in Afrika*, Braunschweig, 1949.

SCHMIDT, K., *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, 2 vol., Paris, 1848-1849.
SCHNITZER, J., *Hieronymus Savonarola. Auswahl aus seinen Predigten und Schriften*, Jena, 1928.
SCHREBER, DANIEL PAUL, *Denkwürdigkeiten eines nervenkranken*, Leipzig, 1903.
SELIGMAN, C.G. AND B.C., *The Veddas*, Cambridge, 1911.
SÉNART, E., *Caste in India*. Translated by E. Denison Ross, London, 1930.
SEWELL, *A Forgotten Empire (Vijayanagar)*, London, 1900.
SHAPERA, J., *The Khoisan Peoples of South Africa*, London, 1930.
–, Editor: *The Bantu-Speaking Tribes of South Africa*, London, 1937.
SIGHELE, SC., *La Foule Criminelle*, Paris, 1901.
SINGH, T.A.L., AND ZINGG, R.M., *Wolf Children and Feral Man*, Denver, 1943.
SJOESTEDT, M.L., *Dieux et Héros des Celtes*, Pris, 1940.
SMITH, V.A., *The Oxford History of India*, Oxford, 1923.
SMITH, E.W., AND DALE, A.M., *The Ila-Speaking Peoples of Northern Rhodesia*, 2 vol., London, 1920.
SPENCER, B., AND GILLEN, F.J., *The Arunta*, London, 1927.
–, *The Northern Tribes of Central Australia*, London, 1904.
SPRENGER UND INSTITORIS, *Der Hexenhammer*, trad. Schmidt, Berlin, 1923.
STÄHLIN, K., *Der Briefwechsel Iwans des Schrecklichen mit dem Fürsten Kurbsky (1564-1579)*, Leipzig, 1921.
STANLEY, A.P., *Sinai and Palestine*, London, 1864.
STEINEN, K. VON DEN, *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens*, Berlin, 1894.
STIRLING, M.W., *Historical and Ethnographical Material on the Jivaro Indians*, Washington, 1938.
STOLL, O., *Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie*, Leipzig, 1904.
STREHLOW, C., *Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien*, I-III, Frankfurt, 1908-1910.
STREHLOW, T.G.H., *Aranda Traditions*, Melbourne, 1947.
SUETON, *Die Zwölf Cäsaren*, trad. A. Stahr, München, 1912.
TABARI, *Chronique de Tabari*, traduit par H. Zotenberg, 4 vol., Paris, 1867-1879.
TACITUS, *Annalen und Historien*, trad. Bahrdt, 2 Bde, München, 1918.
TALBOT, P.A., *In the Shadow of te Bush*, London, 1912.

TAVERNIER, J.B., *Travels in India*, 2 vol., London, 1925.
TERTULLIAN, *De Spectaculis*, Loeb Classical Library, London, 1931.
TITAYNA, *La Caravane des Morts*, Paris, 1930.
THEAL, G. MCCALL, *History of South Africa from 1795-1872*, mai ales vol. III, London, 1927.
THUKYDIDES, *Gechichte des Peloponnesischen Krieges*, trad. Heilmann, 2 Bde, München, 1912.
THURNWALD, R., *Repräsentative Lebensbilder von Naturvölkern*, Berlin, 1931.
TREMEARNE, A.J.N., *Te Ban of the Bori*, London, 1914.
TRILLES, R.P., *Les Pygmées de la Forêt Equatoriale*, Paris, 1931.
TROTTER, W., *The Instincts of the Herd in Peace and War*, London, 1919.
TURI, JOHANN, *Das Buch des Lappen Johann Turi*, Frankfurt, 1912.
TURNER, G., *Samoa*, London, 1884.
TYLOR, E.B., *Primitive Culture*, London, 1924.
UNGNAD, A., *Die Religionen der Babylonier und Assyrer*, Jena, 1921.
VAILLANT, G.C., *The Aztecs of Mexico*, London, 1950.
VEDDER, H., *Die Bergdama*, 2 Bde, Hamburg, 1923.
VENDRYÈS, J., TONNELAT, É., UNBEGAUN, B.O., *Les Religions des Celtes, des Germains et des Anciens Slaves. Mana* Tome 2, III, Paris, 1948.
VIROLLEAUD, CH., *Le Théâtre Persan ou le Drame de Kerbéla*, Paris, 1950.
VOLHARDT, E., *Kannibalismus*, Stuttgart, 1939.
WALEY, ARTHUR, *The Travels of an Alchemist*, London, 1931.
–, *The Book of Songs*, London, 1937.
–, *The Analects of Confucius*, London, 1938.
WALEY, ARTHUR, *Three Ways of Thought in Ancient China*, London, 1939.
–, *The Real Tripitaka*, London, 1952.
WALISZEWSKI, K., *Ivan le Terrible*, Paris, 1904.
–, *Peter the Great*, London, 1898.
WARNECK, JOH., *Die Religion der Batak*, Göttingen, 1909.
WARNER, W.L., *A Black Civilisation*, New York, 1958.
WEEKS, J.H., *Among Congo Cannibals*, London, 1913.
WEIL, GUSTAV, *Geschichte der Chalifen*, Bd. I-III, Mannheim, 1846-1851.
Wendische Sagen, ed. Fr. Sieber, Jena, 1925.
WESLEY, JOHN, *The Journal*, London, 1836.
WESTERMANN, D., *The Shilluk People*, Berlin, 1912.
–, *Die Kpelle*, Göttingen, 1921.
–, *Geschichte Afrikas*, Köln, 1952.

WESTERMARCK, E., *Ritual and Relief in Morocco*, 2 vol., London, 1926.
WILHELM, RICHARD, *Li Gi. Das Buch der Sitte*, ed. nouă, 1958.
–, *Kung Futse. Gespräche*, Jena, 1923.
–, *Mong Dsi*, Jena, 1921.
–, *Frühling und Herbst des Lü Bu We*, Jena, 1928.
WILLIAMS, F.E., *Orokaiva Magic*, London, 1928.
–, *The Vailala Madness and the Destruction of Ceremonies*, Port Moresby, 1923.
–, *The Vailala Madness in Retrospect*, in: *Essays Presented to Ch.G. Seligman*, London, 1934.
WINTERNITZ, M., *Geschichte der Indischen Literatur*, 3 Bde, Leipzig, 1909-1922.
WIRZ, PAUL, *Die Marind-anim von Holländisch-Süd-Neu-Guinea*, Band I und II, Hamburg, 1922 şi 1925.
WLADIMIRZOV, *The Life of Chingis-Khan*, London, 1930.
WOLFF, O., *Geschichte der Mongolens oder Tataren, besonders ihres Vordringens nach Europa*, Breslau, 1872.
WOLFF, PH., *Die Drusen und ihre Vorläufer*, Leipzig, 1845.
WORSLEY, P., *The Trumpet Shall Sound: A Study of „Cargo" Cults in Melanesia*, London, 1957.
ZUCKERMAN, S., *The Social Life of Monkeys and Apes*, London, 1932.

CUPRINS

MASELE
Cealaltă faţă a fricii de atingere 5
Mase deschise şi închise 6
Descărcarea 7
Patima distrugerii 9
Declanşarea 10
Sentimentul persecuţiei 12
Religiile universale şi îmblânzirea maselor 14
Panica 15
Masele circulare 17
Însuşirile maselor 18
Ritmul 19
Stagnarea 23
Lentoarea sau ţelul îndepărtat 27
Masele invizibile 29
Diviziunea după criteriul afectelor dominante 35
Masele agresive 36
Masele fugare 39
Mase ale interdicţiei 42
Masele revirimentului 44
Masele festive 48
Masele duble. Bărbaţi şi femei. Cei morţi şi cei vii 49
Masele duble: războiul 53
Mase de cristalizare 59
Simboluri ale maselor 60

HAITA
Haita şi haitele 75
Haita de vânătoare 79
Haita războinică 80
Haita jeluirii 84
Haita înmulţirii 88

Comuniunea 93
Haita interioară şi cea tăcută 94
Funcţia haitelor. Permanenţa lor istorică 96
Haitele în legendele strămoşeşti ale tribului aranda 97
Formaţii umane în tribul aranda 101

HAITA ŞI RELIGIA
Transformarea haitelor 105
Pădurea şi vânătoarea la triburile din Kasai 106
Prada de război la tribul jivaro 110
Dansurile ploii la indienii pueblo 113
Dinamica războiului: primul mort. Triumful 115
Islamul ca religie războinică 118
Religiile jeluirii 120
Sărbătoarea Muharram la şiiţi 123
Catolicismul şi masele 130
Focul sacru al Ierusalimului 134

MASELE ŞI ISTORIA
Simbolurile de masă ale naţiunilor 141
Germania la Versailles 150
Inflaţia şi masele 154
Esenţa sistemului parlamentar 158
Distribuţie şi înmulţire. Socialism şi producţie 161
Autoexterminarea populaţiei xosa 163

MĂRUNTAIELE PUTERII
A înşfăca şi a încorpora 171
Mâna 179
Despre psihologia mâncatului 186

SUPRAVIEŢUITORUL
Supravieţuitorul 191
Supravieţuire şi invulnerabilitate 192
Supravieţuirea ca pasiune 194
Potentatul ca supravieţuitor 195
Salvarea lui Flavius Josephus 198
Repulsia potentaţilor faţă de
supravieţuitori. Stăpânitori şi urmaşi 205
Formele supravieţuirii 209
Supravieţuitorul în credinţele popoarelor primitive 213
Morţii ca învinşii supravieţuitorilor 223

Epidemiile 233
Despre sentimentul generat de cimitire 236
Despre nemurire 237

ELEMENTE ALE PUTERII
Violenţă şi putere 239
Puterea şi rapiditatea 240
Întrebare şi răspuns 242
Secretul 247
Judecată şi verdicte 253
Puterea iertării. Graţierea 254

PORUNCA
Porunca: fugă şi ghimpe 257
Domesticirea poruncii 261
Reculul şi frica de poruncă 262
Porunca dată unei mulţimi 263
În aşteptarea poruncii 265
Pelerinii în aşteptarea poruncii la Arafat 267
Ghimpele ordinului şi disciplina 268
Poruncile – calul – săgeata 269
Castrări religioase. Scopiţii 272
Negativism şi schizofrenie 274
Răsturnarea 277
Eliminarea ghimpelui 279
Poruncă şi execuţie. Călăul mulţumit 282
Poruncă şi răspundere 283

METAMORFOZA
Presimţire şi metamorfoză la boşimani 285
Metamorfoze ale fugii. Isterie, manie şi melancolie 290
Autoînmulţire şi autodevorare. Dublul chip al totemului 295
Masele şi metamorfoza în *delirium tremens* 304
Imitaţie şi prefăcătorie 314
Figura şi masca 318
Desformarea 322
Interdicţii ale transformării 323
Sclavia 327

ASPECTE ALE PUTERII
Despre poziţiile oamenilor. Puterea pe care o deţin 329
Dirijorul 336

Renumele 338
Ordinea timpului 339
Curtea 341
Tronul ascensional al împăratului bizantin 342
Ideile megalomane ale paraliticilor 343

DOMINAŢIE ŞI PARANOIA
Regi africani 349
Sultanul din Delhi: Muhammad Tughlak 361
Cazul Schreber – partea întâi 370
Cazul Schreber– partea a doua 383

EPILOG
Supravieţuitorul 397

NOTE 403

BIBLIOGRAFIE 413